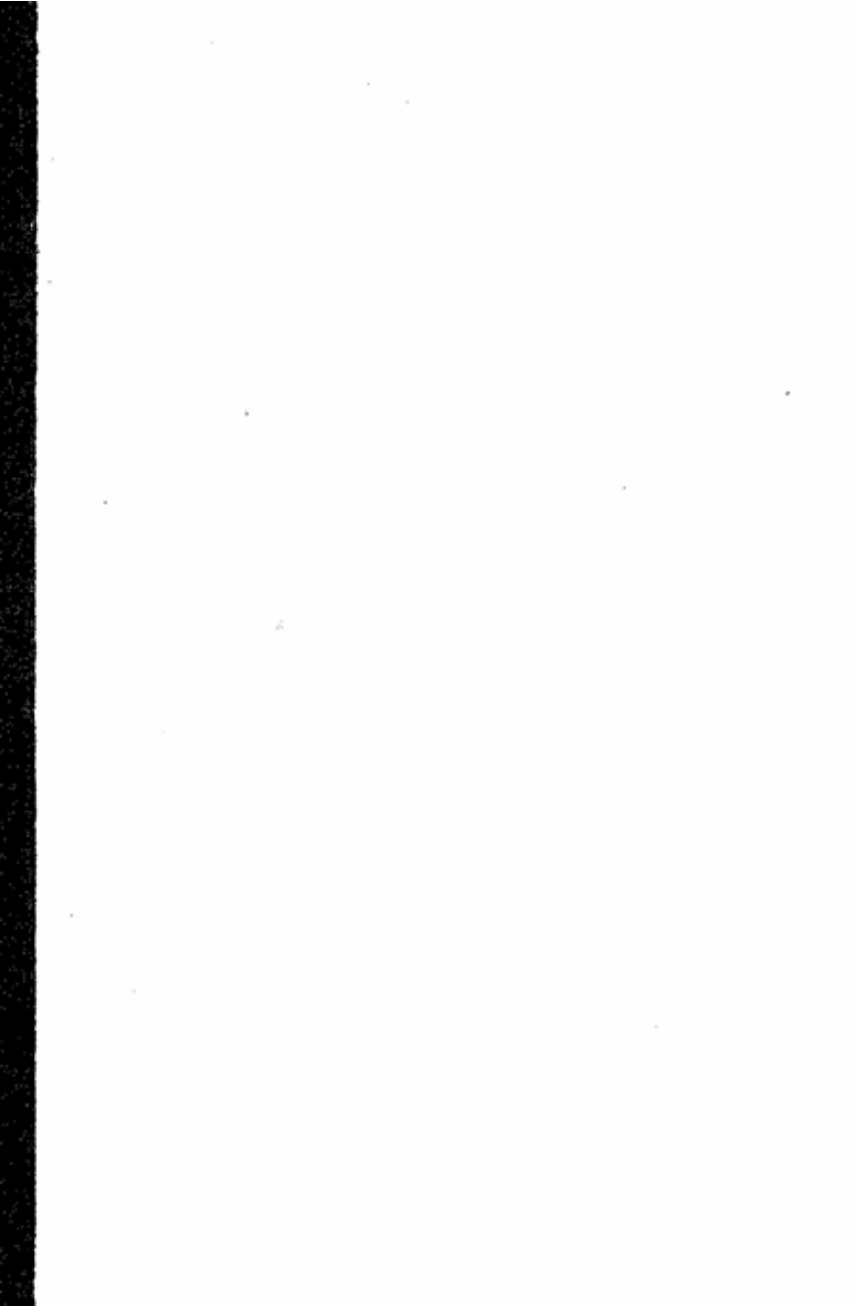

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V Dik-Ray

50/1 Set.
(plate)

सारदाविनोदे

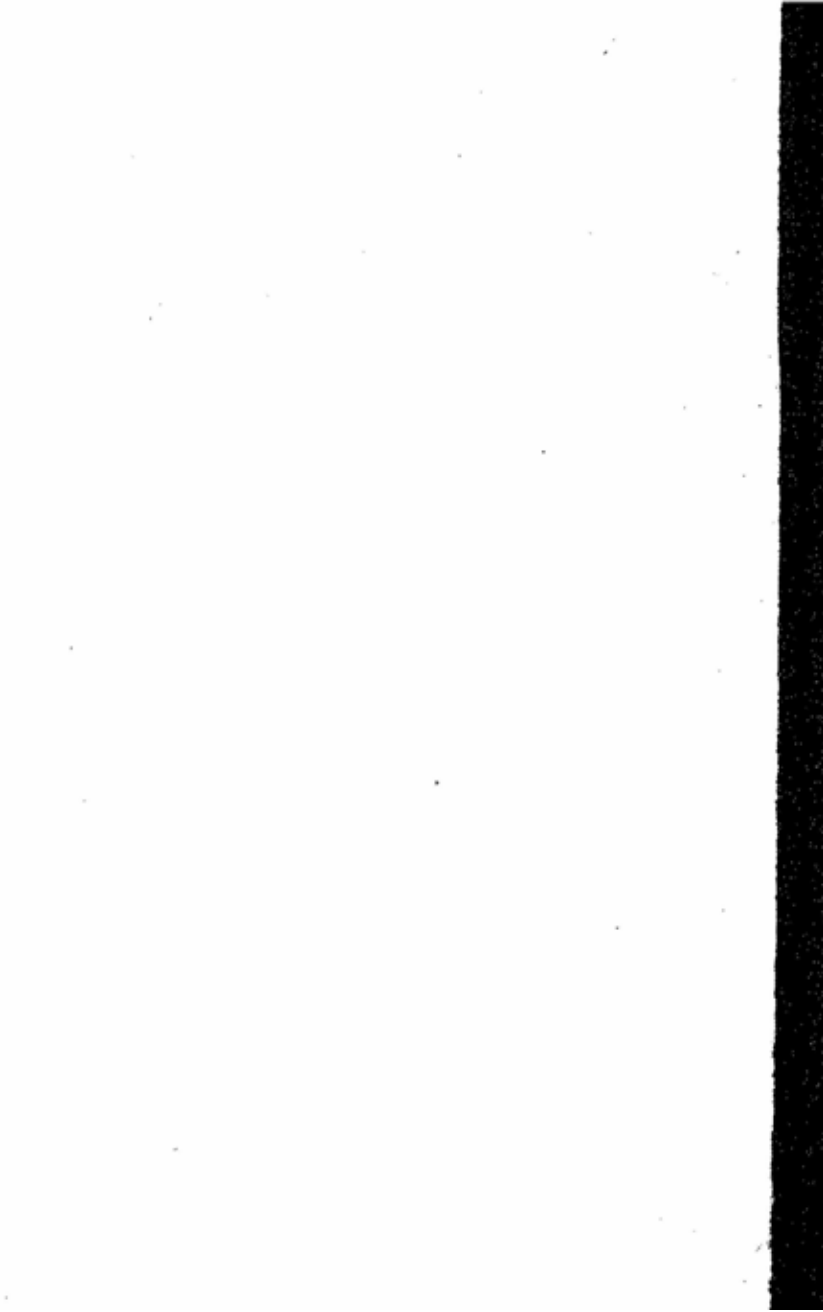
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

Vol. IV

भ्वादिप्रकरणम् ।

मूल्यं साष्टं रूप्यकत्रयम्]

[Re. 3/8/-

“लत्प्रीत्यर्थं सरस्वतीविनोदं कुर्मः—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(उत्तरार्द्धे)

456-

भ्वाद्यात्मकः चतुर्थभागः

श्रीकुमुदरञ्जन—भिषगाचार्येण---

कृतभाषान्तरः तत्कृतया मितभाषिणी-समाख्यया

व्याख्यया च समेतः ।

—to:—

Sa 4 V
Dik/Ray

BHATTŌJĪ-DĪKṢHĪTĀ'S
Siddhanta Kaumudi

Vol. IV

(Bhvādi-Prakaranam)

With English Translation & Sanskrit Commentary

By

Kumudranjan Ray, M. A., Bhishagacharyya.,

Author of Laghu—Kaumudi, Evolution of Gita,
Philosophy of Ayurveda etc. etc.

Rs. 8/8/-

Published by
K. Ray.
7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

A. No. 450.

Date 13/10/53.

By Sa 4 V/ Dik / Ray.

Vol. IV.

Printed by
Chandi Charan Santra
at the LALIT PRESS
81, Simla Street, Calcutta.

PREFACE.

The Uttarardham of Siddhanta-Kaumudi is being published before its last Vol i.e., Vol III (on Taddhita) completing the Purvardham, owing to the pressing requests of some of my M A.—Students here ; though incompetent for the work still I cherish the hope to finish the whole of this Siddhanta-Kaumudi by and by as health and wealth will permit, as it was the unfinished glory of my father's works,

The Uttarardham is to be completed in some four volumes of which this is the first.

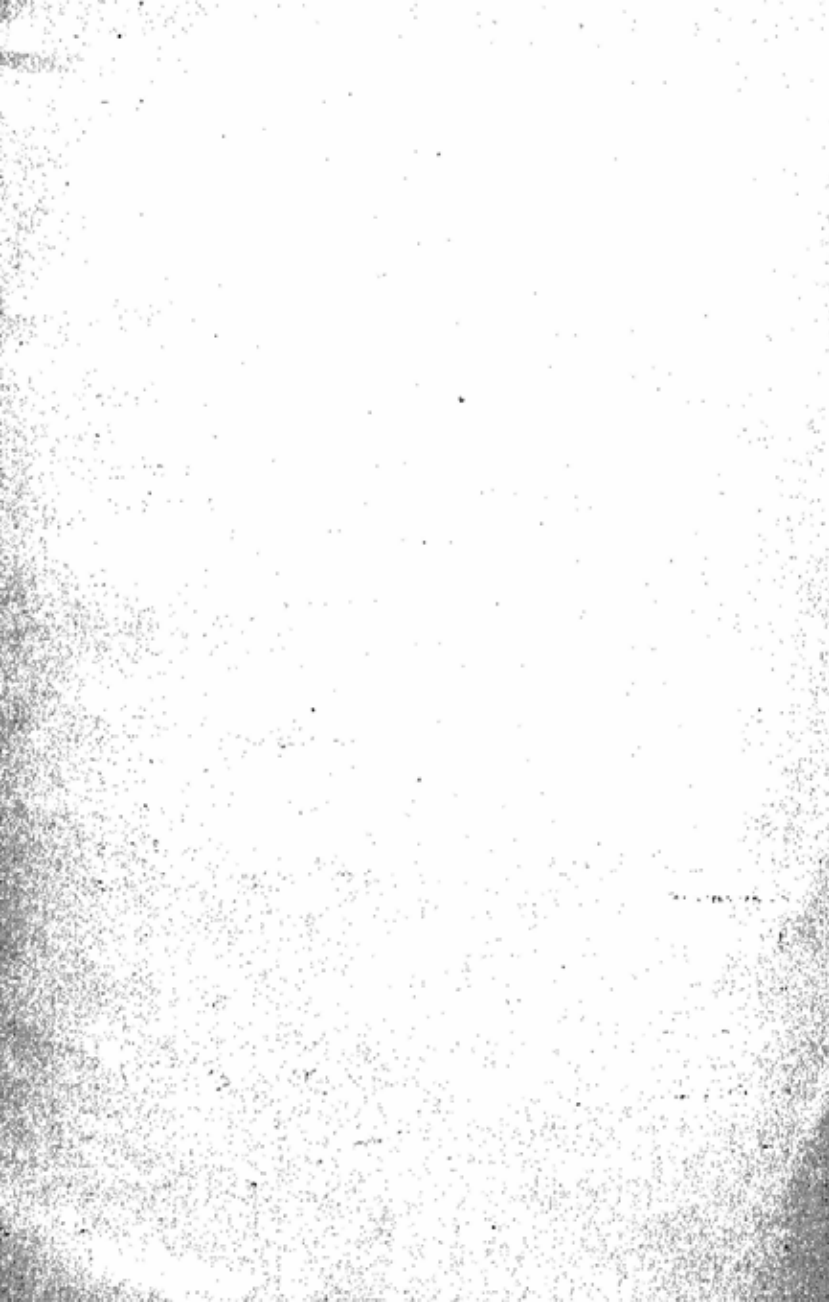
My gratitude goes to Pt. Haripada Sarman for having materially helped me in writing out the manuscript. Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next Edition.

CALCUTTA,

December, 1936.

KUMUDRANJAN RAY.

Dedicated to the ever-green memory of
my father—

Late Principal

SARADARANJAN RAY,

The author of numerous Sanskrit and
Mathematical works and my guide in the field
of literary career.

INTRODUCTION.

(*Date of Panini on a new line*).

We have said all about the growth, merits, defects etc., of Siddhanta-Kaumudi in our Vol. I i.e., the part on Sandhi. Now we say a few words on the date, place, and views and influence of Panini in Sanskrit Literature etc.

Here however first we shall deal with the date of Panini the grammarian ; for on this date also depend much of our sanskrit chronological conclusions. Grammar though was studied in Vedic and Brahmanic times for correct recitation etc (cp “चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः” “सुदेवोऽसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः” &c—Rigveda quoted in भाष्य, and “वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्”—तैत्तिरीयब्राह्मण, “ओशिचां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः”—तैत्तिरीय उपनिषत् । “वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः” &c—छान्दोग्य etc.), and found partial development in Yaska’s Nirukta (? 800 B. C.) and in grammarians like Sakatayana, still it was made perfectly scientific by Panini, so he is said as the greatest of grammarians. Though he is also said as a कवि being the author of जाम्बवतो-विजय (cp “स्वस्तिपाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः । आदौ

व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम्"—Rajshekhara) still the point is controversial, for the poem जाम्बवती-विजय contains प्रयोग that are directly contrary to Panini-rules etc.

Now the date of this great grammarian is not yet a settled fact. Mr. Pischel identified Panini with the poet of that name also mentioned in Vallabhadeva's Subhashitavali and assigned him before 5th century B. C. Mr. Weber and Maxmuller put down Panini in 4th century B. C. ; but Dr. Goldstucker and Bhandarkar have tried to place Panini not later than 500 B. C. Mr. Vincent Smith and Dr. Belvelkar place him in 7th century B. C.

Now it is a certain fact that Patanjali the great writer of Bhashya on Panini flourished in the 2nd century B. C. at the latest, and he refuted Katyayana's unjust remarks on Panini ; now placing Katyayana in the 4th century B. C. we may safely place Panini in some 6th century B. C. if not earlier ; for a gap of more than a century must have elapsed from one writer to another for their books being regarded as authoritative ; and because between Panini and Katyayana, and Katyayana and Patanjali several grammarians rose as well. Thus Katyayana makes mention of grammarian Pauskarasadi etc., not noticed in Panini, and

Patanjali also mentions Bharadvajiyas etc., not named by Katyayana. Also Patanjali takes Panini as "Acharyya" who writes, enjoins from revelation (cp. "आचार्यः पश्यति" "अतिङ् इति प्रतिषेधं शास्ति" "आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति" etc.—in महाभाष्य). Thus also a big gap passed between Panini and Patanjali. Kathasaritsagara makes Katyayana as co-eval and even anterior to Panini ; but this is to be taken as an exaggeration. For omissions of Panini filled up by Katyayana in majority of his sutras clearly suggest Panini's anteriority. Further Katyayana's use of "तुल्यकालत्वात्" under Panini-sutra "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" 4.3.105. shows that Katyayana takes Panini as coeval with "Purana Rishi" much anterior to him (adopted from Dutta's Aryanisation of India). Again from Panini's "सङ्कलादिभ्यश्च" 4. 2. 75., Mr. Viswanath Kasi-nath Rajavade says that here Panini referred to the city सङ्कल (? Greek.—Sangala) completed by Sankala. This city Alexander razed to the ground in vindication of the resistance put forward by its defenders. So Panini's reference to it suggests that he lived much prior to 4th century B. C. Again in the sutra "पर्श्यादियोधेयादिभ्योऽणञौ" 5. 3.117, the Parsus (Persians perhaps) are referred to as an आयुधजीविसंघ i. e., a group of mercenary warriors similar to the Greeks of the 4th century B. C.

Now the Persians were blotted out as a political force in 326 B. C. So Panini's reference to these places him much prior to 4th century B. C. Similarly sutras "आयुधजीविभ्यश्च" 4. 3. 91. 'आयुधजीवी-संघात् ज्यङ्वादीकेषु अब्राह्मणराजन्यात्" 5. 3. 114. refer to perhaps mercenary fighters other than Indians, so also Panini goes much before fourth century B. C. The sutra "वासुदेवार्जुनाभ्याम्बुन्" 4.3.98, shows that Panini was aware of the inseparable companionship of Krishna and Arjuna, also of their followers, and the word वासुदेव is placed first being the इष्टदेव of a religious sect and of Arjuna as well. So Panini came immediately after the original Mahabharata which was written in 6th century B. C. and from which time कृष्ण was the इष्टदेव of a religious line. Panini's knowledge with the Yavanas (Ionians) is very meagre, he refers to Yavanas in "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र सृष्टिहिमारेण्यवयवनमातुलाचार्याणामानुक्" 41.46 in an indefinite way. So Katyayana fills it up as "यवनान्नित्याम्" । This proves that Panini was not aware of any script of the Greeks. i. e., he was before Alexander's Invasion. On the other hand we know that the Persians under Cyrus came in contact with the Ionians after the fall of Croesus in 546 B. C., and first resistance to Darius came from the Ionians who burned Sardis in 600 B. C. Thus Panini was a

man of about 500 B. C. and he was a man of the Punjab (cp. the sutras “उदक् च विपाशः” 4.2.74 and “सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ” 4. 3. 93 &c.). Thus Prof. Keith says “If it is borne in mind that Panini was a native of Gandhara according to Hiuen Tsang, a view confirmed by the references in his grammar it will not seem farfetched to consider that it was most probably from the older tradition that the name Yavanani was derived” (Aitareya Aranyaka), and this seems to support our above remark. Goldstucker shows that Panini’s “निर्वाणोऽवाते” 8. 2. 50, using निर्वाण in a general sense and not in its special Buddhistic sense, and “भक्तिः” 4. 3. 95. in the general early sense of “object of worship” (or “reverence” as in Ramayana and not in its special sense of “love and devotion” found in the Buddha Jatakas (the Pali form of भक्ति being “bhatti”), show that he lived before 480 B. C.—(the time when Buddha’s preaching took all captive). Thus he was perhaps at the beginning of 6th century B. C. For there is no direct reference to Buddha or to his preachings in Panini’s sutras. That Panini was after Manava-sutra is proved from his clear knowledge of Smriti-laws and reference to Sutras in his own rules (cp. “वान्यस्मिन् सपिण्डे स्त्रविरतरे जीवति,” “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति,” “तदस्य ब्रह्मचर्यम्,” “आइमनेनभुक्तम्”

&c. and “ऋतूक्यादिसूत्रान्तात् ठक्,” “सूत्राच्च कोपधात्,” “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु,” “दाशगोष्ठी सम्प्रदाने” &c.). he wrote also after Nyaya and Charaka of 7th century B. C., and his inclusion of the words Agnivesha and *Bhisaj* (physician) in his गर्गादि list corroborates this point. Lastly the tracing of the development of religious ideas as re-actionary states one after another will also help us in determining Panini's date. As said before the Charvakas who rose as a set off against excessive monism of Upanishads were replaced by *Jnana* system of Sankhya, Yoga and Nyaya &c., which again were put in back ground by Jaimini's Karma-system and by the theories of Dharma Sutras (based on everyday-life-duty) like that of Manu etc., *. Then

* That Yoga followed Sankhya and then came Jaimini, Manu and Vadarayana is apparent from Santiparvan Moksha-dharma chapter 318, slokas 67, 101 etc, where after सांख्यप्रश्न, योगप्रश्न is raised, and सांख्य and योग are everywhere spoken of together. Then after these the question is of यतिधर्म i. e., of both Mimansas and Dharma sutras (cp. “सांख्यानं योगिनां चापि यतीनां आत्मवेदिनाम्”—Idid 347, 92 ; also compare the gradual order of questions there up to chapter 352). In Mahabharat चिकित्सा and रसायन are put after सांख्य, and योग ; compare Bhagvat as well I. 3 9-13 where also we see सांख्य चिकित्सा, आन्वीचिकी (व्याय), यज्ञधर्म, सन्यासधर्म following in order of evolution. Mahabharat there in chapter 346, 11 also says that जैमिनि, सुमन्त, दैल and युक् were व्यासशिष्य, so जैमिनि's and व्यास's sutras came one after another in

after Manu when offerings of animals in यज्ञ were wantonly going on in the name of Dharma, prevalence of diseases led to Charaka's revision of Agniveshatantra, and for re-establishing Vedic rites, sages taught Vedas to people and thus Panini wrote for the right understanding of the vedas, for as we shall see below vedic theories are perhaps reflected indirectly in Panini sutras. In every work the writer reflects his own view indirectly in his writings, thus we see John Milton and Kalidasa in every lines of Paradise Lost and Sakuntalam etc. respectively. Thus in his sutra "हनो वध लिङि"—Panini indirectly says that "वध (slaughter) was going on as a matter of sanction (विधि i, e, लिङ्) in place of killing (हनः) by way of criminal punishment" (?). Panini might have combined the sutras "हनो वध लिङि" 2. 4. 42. and "लुङि च" 2. 4. 43 into one as "हन्तेर्वधलुङ्लिङोः" whence the above inference of us would have been rather illogical; still his separate use warrants our conclusion. Panini by vindicating ज्ञान also tried to revert this vicious tide by trying to replace वेदाभ्यास (recitation of vedas) which was almost obsolete (लुप्त) then; cp, Panini sutra "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" 7. 4. 58—वेदाभ्यास

quick succession. So our determination of dates on religious lines as above seems to be correct and natural.

elided in his time) *, and by saying that these customs were illegal, hence were not in vogue (i.e. असिद्ध) in early eras (पूर्वत्र). Compare his Sutra “पूर्वत्रासिद्धम्” 8. 2. 1. for this indirect reference. When this immoral practice stifled the atmosphere and displeased the good, Buddhadeva rose with his Ahimsa-dharma. Again the अनित्यता of वर्ण and शब्द vindicated by the Nayaya-system was modified by Jaimini advocating that शब्द-s are eternal, and the vedas are so ; this view Panini revised saying that letters are not eternal—they are manifestations of sound (नाद) and originated with Prajapati the creator, but the impression of each letter contained in words, sentences etc. producing a meaning is eternal (cp. ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ having this internal suggestions—‘स्वरादीनां नादानां निपातः’ (? म) उत्पत्तिः आगतिः ‘अव्ययम्’ अव्ययात्मनः आगतत्वात्) । This Panini’s followers call as स्फोट that which clears the meaning [?] (see also Madhava’s सर्व-

* His गुरुनिर्देश of लोपोभ्यासस्य in place of अभ्यासलोपः is also significant. The use of लोपोभ्यासस्य is not for अनुवृत्ति of अभ्यासस्य in the following rules only, but has significant reference perhaps, अनुवृत्ति of अभ्यास only turned into अभ्यासस्य from the compound अभ्यासलोप would have been possible on the analogy of अनुवृत्ति of धातु only made into धातोः from the compound “श्रुधातुश्च वाम्” in the rule “अचिश्रुधातुश्च वाम्—” etc. (6. 4. 77). Compare “पूर्वसूत्रे श्रुधातुश्च वा इति वन्दनिर्देशेपि धातोरिति प्रत्यक्षत्वं यद्वान्तमनुवर्तते”—Balmanorama under the rule “एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य” (6. 4. 82).

दर्शनसंग्रह and स्तोत्रचिन्तामणि for advance studies.) Thus also Panini came after Jaimini but before Buddha of 5th century B. C. That these are natural reactionary religious developments will be evident from repetition of history also ; for we see how Sankara in the middle ages and Chaitanyadeva (some four hundred years ago) arose to establish sastras and Vaishnavadharma etc., when Bengal was pining for want of *Sastra-Jnana* and for being led astray by garbed voluptuousness of Tantras. Similarly arose the Brahmodharma started by Raja Rammohan Ray as a reactionary state in the eighteenth century and Vivekananda's *Jnana-Karma*—theory in the previous generation when lethargy and ignorance prevailed everywhere. Considering the weight of all these arguments we however now place Panini in the 6th century B. C. rather.

Panini as seen before held that sound is the representative of the eternal Brahman. To understand this let me explain after सैतो-
 Panini's *पनिषत्* that creative sound (नाद) due
 Philpsophy. to the will of Paramatman first came out from हिरण्यगर्भ's mouth. From this ओङ्कार, came the vedas directing Karman and Jnana and the way to liberation of the creatures. This ओङ्कार is all-in-all, in it lies all (cp. Chand. II. 23).

Hence the vedas are said as अपौरुषेय (not man-made or अकाररूप-हिरण्यगर्भपुरुषनिर्मित एव i. e., made by 'अ', the Hiranyagarbha). For its understanding and recitation the sages created Vedangas and music and the mimansa-philosophies of various types, and for the establishment of society of vedas, Dharmastras and Puranas etc. were made with its branches—(see Sitopanishad—I भू to ठ Prakarana). Panini uses अ first; for as अ pervades almost all letters, so according to him this Atman pervades all. As अ represents the letters and is lord of all, so Hiranyagarbha represents this Eternal Atman and lords over all creation (cp. Panini sutra “तस्य ईश्वरः”—and “आधारोधिकरणम्” for this indirect reference). Hence Panini's last sutra is “अ अ”। Panini takes his philosophy from upanishads (cp. नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् VI. 2. ; and Brihadaranyaka 1. 6. 1. and IV. 1. 2. where it is clearly said that sound is the material cause of name, form, quality etc.—all proceeds from sound, sound is Atman of all etc.). Panini similarly held that all can be known from sastras which are but creations of sound, so sound is Brahman and this sound being the material cause of all, is the प्रकृति of the Eternal soul as seen above (cp “जनिकर्तुः प्रकृतिः”—i.e. lord has a प्रकृति in which

he lays down seed of creation). And the realisation of this sound (which perhaps Plato called the Music of the spheres) by Yoga leads one to salvation—for from शब्दब्रह्म we reach परब्रह्म । Without Yoga Atman or Nada cannot be realised.* His sutra on the point is “योगप्रमाणे च तदभावे अदर्शनं स्यात्” (1. 2. 55.) ; By “आद्यन्तवदेकस्मिन्” he says indirectly—that all beings are in and within Brahman (एकस्मिन्)—and all these creations have आदि (beginning) and अन्त (end)—[‘वत्’ being taken मत्वर्थे] । Panini also perhaps supports indestructibility of matter and all, by the famous rule “अव्ययीभावश्च” । Similarly explaining “एकविभक्ति चापूर्वनिपाति” (1. 2. 44) as अव्ययमानः पूर्वनिपातः यस्य तादृशे ब्रह्मणि सति एकस्य तस्य ब्रह्मणः विभक्तिः” नानात्वेन स्थितिः—Panini perhaps held that all are from Brahman like sparks from fire. By this Jnana-theory of उपनिषत् and योगदर्शन, Panini fought the then prevalent empiricism as seen in Charvaka line of philosophy. Similarly his “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (3. 4. 1.) shows that he believed in credentials (प्रत्यय) as to the existence of धाता (the creator) . By writing his grammar I think he tried to establish vedic mantras and also ventilated his support of ve-

* From such philosophic view of his we like to infer is तन्मन्त्रान् ; for Tantras stress that मुक्ति is impossible without योगज्ञान ।

das and *Jnana-theory* noticed above. Panini the great *Philosopher and yogin* knew that तपस्या (penance) gave ऐश्वर्य्य or विभूति (majesty), so he in Dhatupatha says “तप ऐश्वर्य्य”, and that योग gives समाधि (meditation) and मोक्ष (liberation); compare “युजसमाधौ” etc. In ‘निर्वाणोऽवाते’ also perhaps there is reference that निर्वाण cessation of birth comes after वातक्रिया i.e. प्राणायाम ceases after purifying the body, and निर्वाजसमाधि then comes—i. e., from शब्दब्रह्म we attain परब्रह्म (cp “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति” Vishnupurana VI. 5. 64). By “तिर्य्यचपवर्गे” (3.4. 60) Panini indirectly advised तिर्य्यग्मार्ग as the way to salvation. Empiricism and unjust use of कर्ममार्ग prevailed in his time (cp. his use of the word गोघ्न for अतिथि); against these he advised *Jnana*, calling it a तिर्य्यग्मार्ग। But his *Jnana* was based on कर्म for in “हृन्दसि उभयथा” (6.4.46) he clearly hints that in vedas both these are seen in harmony. Thus ventilating his religious views in and through his sutras he held that जीव was free (स्वतन्त्र) to certain extent, for in some respect he is कर्त्ता of his deeds, but Atman which is above all is perfectly स्वतन्त्रः—he being untouched by प्रकृति। जीव is free to some extent, for प्रकृति, कर्मसंस्कार etc. impel him to action—Atman also forces him into creation (cp “स्वतन्त्रः कर्त्ता” 1. 4. 45” and “तत्प्रयोजको हेतुश्च”—1. 4. 55). Panini also perhaps held that Ji-

va so long as he is in and within प्रवृत्ति, loves work and passes through various states according to his कर्म [cp “कर्तुं रौषिततमम् कर्म” also “उपसर्गाः क्रियायोगी” (1. 4. 59) and “गतिश्च” (1. 4. 60)], and that cessation of कर्म means cessation of birth (cp “विरामोऽवसानम्”—1. 4. 110, and “अकर्मधारये राज्यम्” i. e., ब्रह्मराज्यम्—6.1. 130). Like upanishads his मुक्ति (salvation) is unity with ब्रह्मन्, and he held that during dissolution all go back to him, then Brahman being the only remainder [cp. “सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्तौ”—all being but manifestations of one (एकविभक्तौ), one only remains (एकशेष) with all embodied ones (सरूपाणाम्) animate or inanimate]. With the Sankhyas too he held that वासना (impressions of or associations with ideas) went on with मनस् which goes with our astral body till liberation (cp.—“कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि”—1. 3. 37 meaning indirectly ‘कर्मणि’ कर्मयोगविषये ‘अशरीरे सति’, ‘कर्त्तृस्थे’ मनसि इत्यर्थः समनस्के आत्मनि इति यावत्, वासना तिष्ठति इति शेषः) । He thus united ज्ञान and कर्म theory of the Sutrakaras (cp. “अपवर्गे तृतीया”—1. 3. 6—where it is suggested that with respect to अपवर्ग i. e., salvation, तृतीया i. e. तृतीयावस्था third stage of life is suitable. Panini evidently took वाणप्रस्थ as a continuation of सन्न्यास । Or he divided life's period into three as—शिक्षा, भोग and त्याग) । Panini advised मोक्ष or निवृत्ति in and through प्रवृत्ति ; for his rule

“तृतीया करणे” i.e. योगकरणे तृतीयावस्था उपयुज्यते, seems to support us. Thus by suggestive sutras Panini emphasised the ethics of the Sutrakaras seen above and metaphysics of the upanishads. Over and above these शब्दब्रह्मवाद, स्वातन्त्र्यवाद of जीव (to certain extent) and शास्त्रपाठ as salutary to जीव, योग as मोक्षदायक, and अहिंसा of जीव have been emphasised and renewed here—thus preparing the origin of the Buddhists and later on of Gita etc.

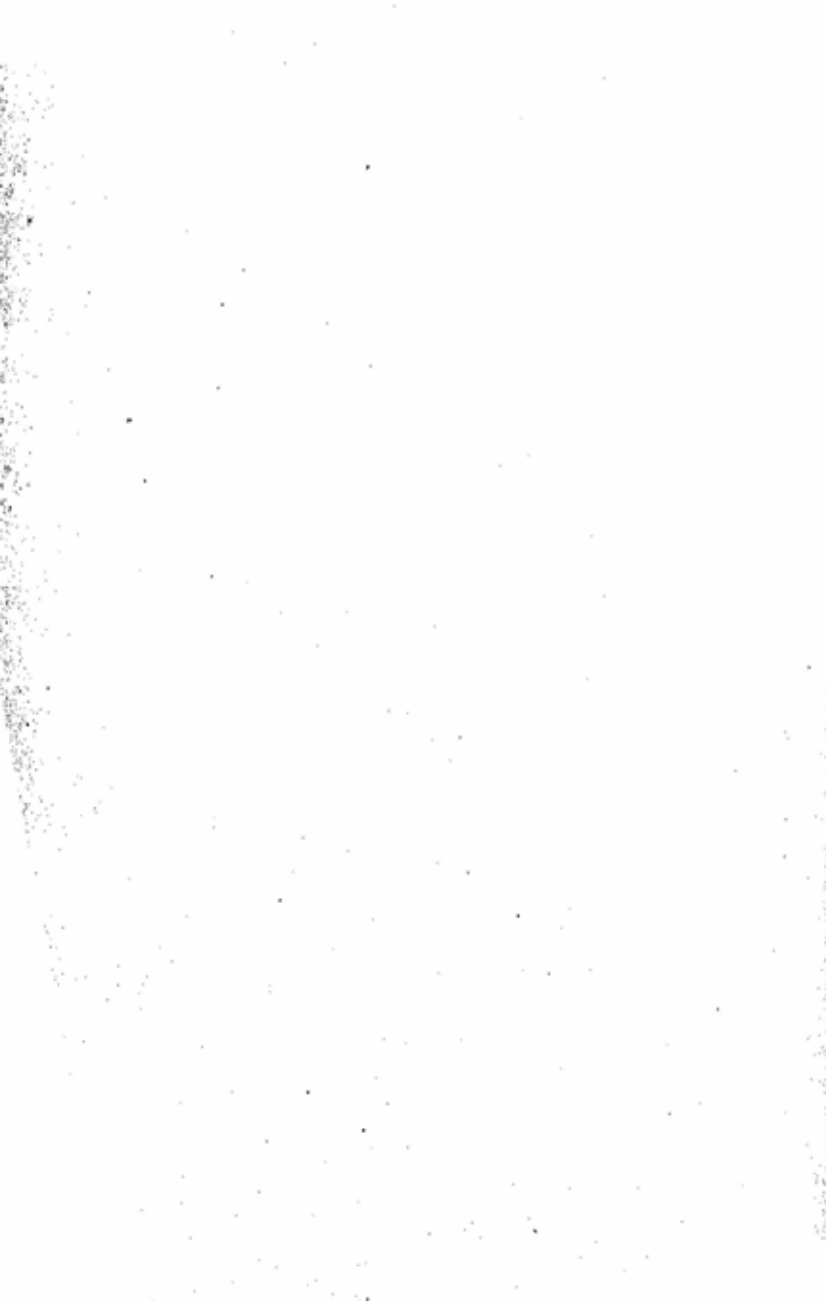
In spite of this effort of Panini to combat the tide of unscrupulousness by establishing vedic studies by his elaborate vedic rules, empiricism on the one side and जीवहिंसा (animal sacrifice) on the other were wantonly carried on. The original optimistic view of the vedas and upanishads contending that all we see have utility and conduce to our good, was tinged with some rays of pessimism in the Sankhya and Nyaya systems, but was revived in the Sutras and in the hands of Charaka and Panini with full force; but it was then totally replaced by the pessimism of the Buddhists. Thus at this stage Buddhism as a natural course arose modifying both these ways; and destroying the then ideas and habits of men.*

* Adopted from the author's "Evolution of Gita" a book on the origin, growth and development of Gita-Philosophy as well as of the early Ethical and metaphysical ideas from Veda-period downwards.

मितभाषिणीकृतो

मङ्गलाचरणम्

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं धाम वैष्णवम् ।
नत्वा ब्रह्ममयीं वाणीं पाणिनिं चापि सद्भक्त्या ॥
कात्यायनं पतञ्जलिं चापिचैषां वचोऽनुगम् ।
शिक्षितं दीक्षितं चैव क्रियते मितभाषिणी ॥
मदीयजनकारब्धे सारदाविनोदे ताते ।
गतं पूर्वार्द्धिकं तावदुत्तरार्द्धमथ क्रमात् ॥
भागेनत्रिचतुरैश्च वालकोपचिकीर्षया ।
संस्क्रियते मया विद्वाः पितुस्तोषेप्सयापि च ॥
भवतां हि प्रबोधार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
नागेशस्य तथा साब्धी दीक्षितस्य मनोरमा ॥
विनोदयत तत्रैव मतिं यूयं स्वकामियम् ।
जायतां बोधमूढानां बालानां चित्ततोषिणी ॥
यदि दोषचयस्त्वत्र यदिवास्ति च नानुक्तः ।
तावुभावर्पितौभक्त्या शब्दब्रह्मात्मने मया ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(उत्तरार्द्धम्)

Salutation to Bibhu (the All-Pervading Lord).

दोक्षितः ।—श्रीवार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टूयमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्द्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

1. The Bibhu i. e. the All-pervading Deity stands supreme who, though highly propitiated with prayers, day by day by the great sages, the able readers and the performers of the injunction of the Vedas and the possessors of qualifying virtues, is without any attribute or quality.

2. In the first half we have dealt with the affixes existing in the fourth and fifth Adhyayas (chapters) of Panini's Astadhyayi and now we are treating of the affixes lying in the third Adhyaya.

[शिवं शैवं च पाणिनिं कात्यायनं पतञ्जलिम् ।

विष्णोर्जीवयिनं वन्दे त्रिकालज्ञं सुनिवचम् ॥]

मितभाषिणी— । ‘मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि च

शास्त्राणि—प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्ति—आयुषत्पुरुषकाणि च अध्येतारश्च

मङ्गलयुक्ताः स्फुरिति महाभाष्योक्तिं शिष्टाचारत्वेन प्रमाणयन् यद्युक्तं यद्यमध्यं
विमुक्तं शिष्य-शिष्यार्थं निबध्नाति—श्रीवेति—। “श्रीवाह्नीचनैः”—श्रीविद्यो
वेदपाठकः तस्य भावः श्रीवम् ‘हायनान्त युवादिभ्योऽण्’ इत्यव ‘श्रीविद्यस्य य—
लोपश्च’ इति वृत्तकारवचनात् अण्—प्रत्ययोत्तरं यलोपे कृते—‘यस्येतिच’
इति इकारलोपः । अहं प्रशंसायाम्—(अहंति वैदिकव्यापारमनुष्ठानं शक्नोति
इति) शब्द प्रत्ययः । अतः अहंन् । ततः अहंती भाव इति ‘गुणवचनब्राह्मणा-
दिभ्यः’—‘अहं’ इत्येतेन, ‘अहंती—गुम् च’ इत्येतेन च य्यञि नुमि च सति य्यञः
षित्तात् ङीप् ‘हलसहितस्य—’ इति यलोपः । ताभ्यां—(श्रीवैण—(वेदपाठकत्वेन)
आहंन्या (वेदविहितकर्म्यानुष्ठापकत्वेन च) प्रसिद्धैरिति श्रीवाह्नीचनैः प्रसिद्धार्थे
—‘तेन वित्तयं च पुष्पणपौ’ इति चणप्रत्ययः । किञ्च ‘गुणैः’ इहामुबोभयलोककर्म-
निष्प्राप्तकत्वात्—प्रशस्तगुणवद्भिः महर्षिभिः तपोऽतिशययुक्तैः ऋषिभिः ‘अहदि’ वम्
रातिन्दिवम् अहय—दिवा चेत्यर्थः । ‘तोष्टूयमानः अपि’ शृशं सूयमानः अपि—
(तोष्टूयमानः=ष्टृ स्तृ—इति स्तृ + यङ् + यक् + शानच्) ‘अगुणः’ गुणरहितः
एतेन विरोधः प्रोक्तः । वस्तुतस्तु न विरोधः—अचिन्त्यमहिमत्वात्—[तथा चोक्तं
‘भूतभद्रं च भूतस्यो समात्मा भूतभावनः’ इत्यादि] । जागतिकजीवगतो-पाधि-
कृतवैशिष्ट्यवर्जित इति तत्परिहारः । ईदृशो विभुः व्यापको देवः श्रीभगवान्
‘विजयतेतराम्’ सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एतेन वयमप्यारब्धं समाप्य—इहामुबोभयव
उत्कर्षातिशयभाजो भवाम इत्यवाकृतमिति बोद्धव्यम् । विजयते—“विपराध्याम्
जे” रित्यात्मनेपदम् ततः ‘तिङ्श्चेति’ अतिशयने तरप्—किमेतिङित्यादिना आम्—
तद्धितयासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् च ॥ १ ॥

पूर्वाहं इति—इदानीमुत्तराद्विगतविवरणं प्रकाशयति—पूर्वाहं पूर्वखण्डे ‘तुयं-
पञ्चमाध्यायवर्तिनः’ पाणिनिङ्कताष्टाध्यायाः चतुर्थाध्यायगताः पञ्चमाध्यायगताश्च
प्रत्ययाः कथिताः प्रोक्ताः । अथ अनन्तरम् इदानीमित्यर्थः ‘तृतीयाध्यायगोचराः’ तृतीया-
ध्यायस्थिताः प्रत्ययाः कथ्यन्ते उच्यन्ते । इत्याविप्रयन्ते अस्माभिरिति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

अथ तिङन्तभवादि प्रकरणम् ।

दौ— । तत्रादौ दशलकाराः प्रदर्शन्ते । लट् । लिट् ।
लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।
एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ।

Of these affixes are being shown, at first the ten लकारः
(tenses or moods) लट्, लिट्, लृट्, etc. । Of these the 5th लकार
i. e. लेट्, belongs to the Vedas only i. e. it has been used only
in the Vedas and not in classical language.

मित— । 'तव' तेषु—प्रत्ययेषु 'दश लकाराः लडादयः प्रदर्शन्ते'—लट् लिङि—
त्यादीनां प्रत्येकं ल् इत्यक्षरो वर्तन्ते तेनैषां 'लकारः' इति संज्ञा । एते लकारसंज्ञकाः
प्रत्यया इत्यर्थः । 'एषु प्रत्ययेषु पञ्चमो लकारः' लेट् इत्यर्थः 'केवलं छन्दस्यैव
दृश्यते न लौकिकप्रयोगेषु अत आह—छन्दोमात्रेति । एतेनैतदुक्तं भवति यत्लेट्-
प्रयोगो नात्र प्रदर्शयिष्यते इति ।

२१५१ । वर्त्तमाने लट्—।३।२।१२३॥

दौ— । वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्— । अटावितौ ।

When the verb denotes present tense, the affix लट् (ल्) is
added to it and of this affix (containing ल् अ ट्) the letters
अ and ट् are dropped. [The अ was attached to it for the
facility of pronunciation or for differentiating the same from
लिट्, लृट् etc. and the ट् was attached to indicate that it is टित्] ।

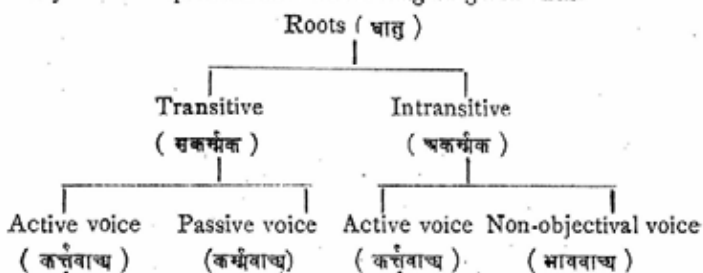
मित— । दश लकारानिर्दिष्टाः । तत्र पञ्चमश्छन्दोमात्रविषयः इत्युक्तमिदानीं
नवानां कस्य कुत्र प्रयोजनमिति वक्तुमिच्छन् प्रथमं क्रमप्राप्तं लटमेव विधत्ते—
वर्त्तमान इति । भूतभविष्यतोरन्तराले यः कालो वर्त्तते सवर्त्तमानः 'भूतभविष्यतोः

प्रतिदन्दो वर्तमानः कालः इति च भाष्यम्* । तत्र वर्तमानक्रियायामित्यर्थः यस्य धातोर्वृत्तिर्भवति तत्र उत्तरं लङ् विधीयते इति ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ३।४।६८ ॥

दी— । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुप्रकर्म-
केभ्योभावे कर्त्तरि च ।

लकारः i. e. the tense-affixes are attached to transitive roots in the active as well as in the passive voice, e. g. (i) स गृहं गच्छति or सेवते (active). (ii) तेन गृहं गम्यते or सेव्यते (passive) ; and also to intransitive roots in the भाव and in the active voice—thus तेन हस्यते (भाववाच्य), स हसति or स गेति (कर्त्तृवाच्य) etc. Note that लकाराः stand for their real affixes तिप् तच् etc and ते, च्यते etc. Hence the plain meaning of the aphorism is this :—The affixes तिप्, ते etc. are added to roots that are transitive, in the active, and passive voice only, whereas they are joined to roots that are intransitive in the भाव and कर्त्तृवाच्य only ; or more fully—Transitive verbs are used in the active as well as in the passive voice while the intransitive verbs have only भाववाच्य forms and कर्त्तृवाच्य forms. Therefore it is evident that भाववाच्य is wanting in the सकर्मक roots and that कर्मवाच्य is absent in the अकर्मक roots. They can be expressed in the following diagram thus.—

* 'वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियायत्यलं कालगतं बोद्धवम्' इति शब्देन्दुशेखरः ।

मित—। सूतेऽधिन् वाक्यद्वयं विद्यते ; तथाहि—लः कर्मणि च (सकर्म-
केभ्यः) इत्येकं वाक्यम् ; लः भावे च (अकर्मकेभ्यः) इति द्वितीयम् । एतस्मात्
पूर्वसूत्रम् 'कर्त्तरि क्त' (३।४।६७) इति । ततः 'कर्त्तरि' इति पदम्
चकारवलात् अनुवर्त्तन् वाक्यद्वयस्य प्रतिभागं योजनीयम् । तदित्यं भवति पुनं
सूत्रशरीरम्—लः कर्मणि कर्त्तरि च (सकर्मकेभ्यः) ; लः कर्त्तरि भावे च
(अकर्मकेभ्यः) ; सारितुभयत्र क्रियापदसूत्रम् । तेनायमर्थः—'लः' लकाराः 'कर्मणि'
कर्मवाच्ये 'कर्त्तरि' कर्त्तृवाच्ये च सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः ; अपि च एते 'लः' लकाराः
'कर्त्तरि' कर्त्तृवाच्ये 'भावे' भाववाच्ये च अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः । एतदुक्तं
भवति यत् लकाराः सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुरकर्मकेभ्यस्तु कर्त्तरि भावे
चेति । ननु सूतेऽधिन् केवलमकर्मकेभ्य इत्येव दृश्यते तत् कृतः पुनः 'सकर्मकेभ्य' इत्य-
धिकं पदमिति चेत्—उच्यते—नेदं पदमधिकं कल्पितं न वा कृतमिदं व्याहृतम्—किन्तु
सूत्रवलादेव लभ्यते, नहि कर्मवाच्यत्वम् अकर्मकधातोः सम्भवति पुत्रत्वम् अपुत्रकस्त्रेव ;
किञ्च उत्तरत्र अकर्मकेभ्य इति वचनादेव पूर्वत्र सकर्मकेभ्य इति सुष्टु गम्यते ।
आमिवम्—कथं पुनर्भाववचनानां कर्मण्यप्रवेशः—इति चेत् ? प्रश्नः । क्रियया
तावत् कर्मणि वाच्ये एव कर्माणिभिधीयन्ते नैवं भाववाच्ये तथा सति 'देवदत्तेन
घटं क्रियते' इति भावलकारिण कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यादित्येवमनिष्टमापद्यते ।
अतदपि बोध्यम्—'भावे चाकर्मकेभ्य' इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोऽपि गृह्यन्ते,
किन्तु "गतिबुद्धि—", "गल्यर्थाकर्मक—" इति सूत्रे न गृह्यन्ते इति मनोरमायां स्पष्टम् ।
तेन "विदितः समाययौ" इति किराति विदितः इत्यत्र कर्त्तरि-क्तः (अविवक्षितकर्म-
कत्वात्) इति मङ्गिनाद्योक्तं न संगच्छते । अतएव वीरणौ इति सूत्रे, नेह पठ्यते नेह
मुच्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम्,
नेह—पठ्यते इत्यादौ तु कर्मणोऽत्र लकारः । गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रचुच्यते इति
मतान्तरम् । एतच्च "गतिबुद्धि" इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्—' (तत्त्व बोधिनी) ।
अथ—येष्वर्थेषु धातवः प्रायेणाकर्मका तैस्तु संगृह्यन्ते—

सत्ताद्विबिधबुद्धिसिद्धिप्रयत्ने स्थानासने भासने,

लज्जाजीवनरोदने च सङ्गने नृत्ये विलासे क्रिधि ।

वास-स्रन्द-निवास-शोष-मरण-स्पृहा-विहारेष्वपि,
त्रयो धातुरकर्त्तृकः अयमदीर्घप्रकर्म्येष्वपि ॥”

२१५३ । लस्य ॥३।४।७७॥

दी— । अधिकारोऽयम्—

This is an अधिकार सूत्र i. e., an aphorism that pervades all the subsequent ones. Hence the drift is—that the word लस्य should be carried on to complete the sense of the following rules which otherwise, cannot be explained ; thus लस्य तिप् तस् भि etc makes a complete sense and तिप् तस् भि etc, are substituted for ल्, which is a common name for लट् लिट् लुट् etc.

मित— । लस्येति अधिकारसूत्रम् । एतच्चात् पूर्वम् ‘धातोः’ (१।१।६१) इति पठितम्, तदयमर्थः—धातोर्लस्य ‘तिप् तस् भि इत्यष्टादश लादेशाः स्युरिति । लस्येव्यकारो न विवक्षितः, लिङादीनामपि यङ्गं यथा स्यादित्येवम् । किञ्च लस्येति स्थानषष्ठौयं तेन ‘लः’ स्थाने एते स्युरित्यर्थो लभ्यते ।

२१५४ । तित्तस्भिसिप्थस्थमिब्वस्मस्—तातांभयासाथाध्वमिड्-
वह्निमहिङ् ॥ ३।४।७८ ॥

दी— । एतेऽष्टादश लादेशाः स्युरः ।

These eighteen (tense-affixes) are called the लादेश or substitutes for each and every लकारs. In other words, these eighteen affixes are attached to roots in places of all लकारs (whether लट् or लिट् or any other).

[N. B.—In this connection it should be borne in mind that the term लकार stands for any tense लट् or लिट् or लुट्

etc. and that these लट्, लिट्, (लृ) etc * are replaced by तिप् तस् etc only when there is not further mention of their (of तिप् तस् etc.) being substituted by different kinds of affixes or being modified only by some additions and alterations. Thus मू + लट् = मू + तिप् ; मू + लिट् = मू + तिप् = मू + लृ (substitution) ; and मू + लोट् = मू + तिप् = मू + तु (modification) and so on. Considering the existence of the ten लकारः there should have also been 180 affixes $\left\{ (\text{परस्मै } 9 + \text{आत्मने } 9) \times 10 \right\}$. But as Panini has dealt with eighteen only hence the necessity of substitutions and modification which have made the subject somewhat terse for beginners. It is, therefore, advisable that they should at first get by heart the affixes from any other source].

नित—। एते तिप्तसादयः (समाहारद्वयोक्ता) अष्टादश लादेशाः स्युः । अव पित्वं गुणार्थं स्वराद्यर्थश्च । इड्यमादेश एव ननु आगम आदेशमध्यपतितत्वात् । लस्येति । जातावेकवचनम् सर्वेषां लकाराणां स्थाने एते यथासम्भवं समादिष्टाः सारित्वर्थः ।

दश तावत् लकारा विद्यन्ते । ते पुनः परस्मैपदीयत्वेनात्मनेपदीयत्वेन च द्विधा विभज्यन्ते, तत्र यथा—परस्मैपदीया लकारा पुरुष-वचनसंख्या-भेदेन नवभिर्विभक्तिभिः संयुज्यन्ते तथात्मनेपदीया लकारा अपि—। तदेवं विभक्तिभिस्तिप्तसादिभिः लादेशैः दशसु लकारेभ्यः—प्रत्येकमष्टादशभिरेव भवितव्यम् । इत्थं चाथीत्य-धिकशतसंख्यका (१८०) विभक्तयः सम्पद्यन्ते । ते चात्र व्याकरणे पृथक् पृथक् नीक्ता किन्वागमादेशवर्णविकोरादिभिरेवविहिताः । तथाहि—लट् स्थाने तिप्

* It is therefore that we meet in grammar, headings like 'लकारार्थनिर्णय' which seeks to explain the rules leading to the correct use of लट्, लिट्, etc.

विधीयते एवं लोटः स्थानेऽपि परमयं विशेषः यत् तिबयं वर्षविकारतः
(एकरितिसुवात्) 'तुप्' इत्याह्वति भजते इत्येवमन्वेति दिक् ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् ॥ १।४ ६६

दी— । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

Eng.—The tense-affixes are all termed as परस्मैपद i. e. used in the परस्मैपद, only (in the exclusion of आत्मनेपद) :—

मित— । ल इति स्थानप्रवृत्ति प्रागुक्तम् । तस्य ये आदेशा तिवादयस्ते परस्मैपदसंज्ञा एव भवन्ति, किन्तु—

२१५६ । तडानावात्मनेपदम्—॥ १।४।१०० ॥

दी— । तडप्रत्याहारः शानच्कानच् चैतत्संज्ञाः स्युः ।
पूर्वसंज्ञापवादः ।

Eng.—The प्रत्याहार तड् i. e. the intermediate words or affixes between त and महिङ् (i. e. आताम् भ् etc. upto महिङ्) and the आनी i. e. the affixes शानच् and कानच्* are termed Atmanepada. This bars the former संज्ञा (designation) i. e. the परस्मैपद संज्ञा ।

Note that though चानश् occurring in the rule 'ताच्छील्यबयो-वचनशक्तिषु चानश्' (१।२।१२६) also give आन, yet it cannot have this designation (आत्मनेपदसंज्ञा), as the affix चानश् has not been substituted for any particular लकार । Hence we can have चानश् added to परस्मै—roots also : as शत्रून् निघ्नान् ; (नि + घ्नन् + चानश्) the killer of enemies.

* शानच् and कानच् are called आनी for each gives आन ; thus आनय आनयेत्यानी ।

मित— । तङ् च आनयेति इत्य् । तङ्गानी प्रत्येकम् आत्मनेपदसंज्ञौ भवत इति सूत्रार्थः । तत्र तङ्-पदेन प्रत्याहारी गृह्यते न पदान्तरम् ; तथा च—त आताम् मेत्युपक्रम्य—इङ् वङ्मिङ्ङिङित्यन्तानां गृह्यणम् । 'आन' इत्यनेन च शानच्-कानच्चावेव गृह्येते न तु चानश्चपि तस्य लादेशत्वाभावात् ; तथाहि—'लटः श्रद्धशानच्चावप्रथमा-समानाधिकरणे' (१।२।१२४) इति, 'लटः कानच्चा' (१।२।१०६) इति च शानच्-कान-ज्विधाधि सूत्रद्वयम् । तत्र पूर्व्यः (शानच्) लडादेशः, परस्य (कानच्) लिडादेशः । तथा चेतयोर्लादेशत्वं सिध्यत्येव ; किन्तु 'ताच्छील्यवयीववनशक्तिषु चानश्च—' (१।२।१२६) इत्यत्र यतः दशानां लकाराणामेकेतमोऽपि नास्ति अतश्चानश्च लादेशत्वाभावोपि गम्यतएव । अतएव चानश्च इत्यस्मात् चकारे शकारे चातुवम्भद्वये—विद्यते 'आन' इत्यंशलाभेऽपि सूत्रे 'आन' इत्यनेन शानच्-कानच्चावेव विधीयते न चानश्च, अतः वृत्तावृत्तं 'शानच् कानच्' चेति । अतश्च चानश्चः आत्मनेपदसंज्ञाभावः सिद्धः । ततश्चायं परस्मैपदिधातुभ्योऽपि—विधीयते । तेन 'शतृन्, निघ्नान्' इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च तङ् आत्मनेपदविधानादेव तिवादिनवके परस्मैपदसंज्ञा प्राप्ता इतिदिक् ।

२१५७ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—॥ १।३।१२ ॥

दौ । अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोरात्मनेपदं स्यात्— ।

Atmanepada is directed to the ल of roots that drop their अनुदात्त part (अनुदात्तेत्), and of the roots that are mentioned in धातु उपदेश * as ङ—eliding (ङित्). In वृत्ति the term उपदेश is not placed before अनुदात्तेत् in as much as अनुदात्तेत् roots are nowhere to be found except in धातुपदेश :—(These अनुदात्तेत् roots will be collected later on), whereas ङित् roots are seen to be present in two places—अतिदेश and उपदेश ; of those two kinds of roots the

latter only (औपदेशिक) directs आत्मनेपद । Hence the word उपदेश * qualifies क्त् only. The drift of the sūtra in short is to announce आत्मनेपदसंज्ञा to अनुदात्त and औपदेशिक क्त् roots.

मित—। अथ आत्मनेपद-विधायकानि सूत्रान्तराणि—संगृह्यन्ते—। अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङी (ङङः), तौ (अनुदात्तङी) इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् (बहु-ब्रीहिः) तस्मात्—इति अपादानेपञ्चमी । तदन्तविधिः । अतएव ङत्तौ—तदन्ताच्चेत्युक्तम् ; हन्तान्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धाते इति न्यायात् । इत् शब्दः अनुदात्तपद-मध्यमिसम्बन्धातीत्यत आह 'अनुदात्ते' इति । अनुदात्तास्तावद् धातव उपदेशे एव परिगणिता ततोऽन्यत् तु न दृश्यन्ते अत औपदेशिकत्वं न जहति । क्त्तस्तु धातव आति-देशिका अपि सन्ति । इष्यते चात्मनेपदत्वमौपदेशिकेष्वेव । अतः क्त्तदन्ता एव—उपदेश-शब्देन विशेष्यन्ते । किञ्च 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति अनुदात्तांश्च तदन्तविधिः फलाभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्ते इति । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' (१।३।२) इत्यतः 'उपदेशी' वर्त्तते सच्च क्त्तदेशे एव सम्बध्यते अनुदात्तांश्च्यभिचारा—भावादित्युक्तम् । तदन्ताच्चेत्युक्तत्वात् 'यङ'न्तादप्यात्मनेपदसिद्धिर्भवति । क्त्तदेशे तदन्तविधेरभावेतु चेक्रीयते इत्यादौ—'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञकात्—यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । नहि यङिति धातुः किन्तु प्रत्ययमात्रम्—इष्यते च पर्यापदात्मनेपदव्यवस्था धातोरिव । अतएव 'चिञिद्विभ्यश्ङ' (३।१।४८) इति चङन्ताः, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ' (३।१।५२) इति अङन्ताश्च धातवो नात्मनेपदसंज्ञां प्रपद्यन्ते नहि चङन्ता अङन्ता वा धातवः धातुसंज्ञात्वेन विहिता ; नवा सनाद्यन्तादिवत् तेषु प्रत्ययान्तराणि प्रसज्यन्ते । अतः चङङीङित्वे सत्यपि, तदन्तानामात्मनेपदत्वं नेति बोद्धव्यम् । इतौ धातोरिति 'भूवादयो धातवः' (१।३।१) इत्यतो मङ्ङ्कप्रत्यया—समाहृतम् । उपदेशे इति किम्—चुक्कुटिषति 'गाङ् कुटादिभ्योऽङिणङित्' (१।६।१) इति सन आतिदेशिकम् क्त्त्वम् । धातोः किम्—चङङ्भ्यां मा त्भू—अरीरमत । अनधीत् । [एतेन

* By उपदेश is here meant the धातुपाठ of Panini where the roots have been instructed or dealt with according to स्वर etc.

ङिदन्तत्वात् 'उपमानादाचरि' (३।१।१०) इति क्यजन्ता अपि धातवः आत्मनेपदसंज्ञाः सारिति व्याख्यातम् भवति] ।

२१५८ । स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ॥ १।३।७२ ॥

दी— । स्वरितेति जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले— ।

When the fruit of the action goes to or benefits or rests with the agent then the Atmanepada designation is directed towards the लृ of the root dropping the स्वरित pitch and ज् i. e., roots dropping the स्वरित and अ take आत्मनेपद affixes when the fruit of the action to be enjoyed by the agent is implied. By the word 'agent' here it should not be meant—'he who performs or completes the action' but he for whom the action is intended. Take for instance the स्वरितेत् root यज् which gives यजति,—यजते ; यजति implies that the agent will not be entitled to enjoy the fruit viz. 'attaining to heaven', whereas in the latter case it does imply so. Similar is the case with जित् roots like जुहुज्—करणे etc. [But literature does not always bear a full testimony to this sort of distinction].

मित । 'अनुदात्तङितः'—इतिवत् 'स्वरितजितः' इत्यपि पञ्चम्यन्तम् । समासयावत् पूर्ववदेव—स्वरितश्च जश्च स्वरितजौ (दन्त) ; स्वरितजौ इतौ यस्य सः (वङ्गब्रीहिः), तस्मात् । स्वरितजित इति पदमनुदात्तङित इतिवत् 'धातोः' इत्युह्यपञ्चम्यन्तपदस्य विशेषणम् । लस्येत्वृह्यम्— । कर्त्तृभिप्राये इति—कर्त्तारम् (अनुष्टापकम्) अभिप्रेति (अभि-लक्ष्य गच्छति—इतिअभि + प्र—इ+तिप्) इति कर्त्तृभिप्रायम् (उपपदसमासः); कम्बुश्च प्रत्ययः । क्रियायाः फलम् (इष्टीतत्), तस्मिन् । कर्त्तृभिप्राय इति क्रियाफले इतीदं विशिनष्टि

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफलं । तदर्थं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवामिलस्य व्रजति न तु कर्तृनियोजितपुरुषविशेषास्तदा
तादृशफलभिधायकात् धातोरुत्तरमात्मनेपदीवविभक्तयो विनियुज्यन्ते । “क्रियाफलस्य
श्रुत्या—लोकतोवा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तच्च-
पश्चादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि श्रुत्यावगतम् इति, कर्तृगामिफल—फलक-
क्रियावृत्तिर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्योतकत्वञ्च ‘आत्मनेपदमेव’ इति च शब्दं नुशेखरे
स्पष्टम् इति तवैवाधिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च छेलाराजिनापि—‘यः स्वर्गा
दिफलार्थं श्रुत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते’ इति । एवञ्च णिच् सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । “क्रीणौष्ठात्मानमिति” विनतां कद्वराह—इत्यादौ,
‘स्नामिदासौ पठेते’ इत्यादौ आत्मनेपदफलं तत्रैव सग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनादुधातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्रs) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

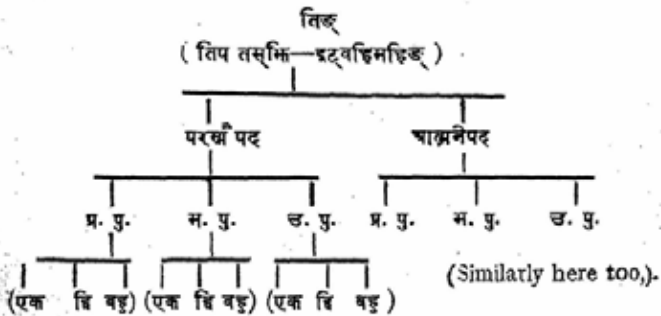
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाप्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् पञ्चः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्रात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनिमि-
त्तानि च पूर्वसूत्रवये निरूपितानि । कर्त्तरीति कर्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्मवाच्ययोः
परस्मैपदत्वात्तन्मावादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते स स कर्तृवार्थे परस्मैपदसंज्ञां लभते इति । भावकर्तृणोस्तु सर्वत्रैवात्मने-
पदमिति ।

११६० । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१॥

दी- । तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्युः ।

त्रिक means a word having three ; every one of the
persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual. and
pl.) ; and hence the designation त्रिक is applied to them.
Thus the aphorism means—the three त्रिकs or triads of both
the पदs (परस्मै—and आत्मने—) are respectively designated as such.
Observe that तिङ्प्रत्याहार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद
affixes ((तिप् and मस् also त...महिङ्)). Each of these पदs is
subdivided into three persons (पुरुष) which again have each
a triad i.e. three numbers (एक, द्वि, बहु) . They may be shown in
a diagram thus :—

नित- । तिङ् इत्यनेन तिवादि—महिङ्न्तः प्रत्याहारः अभिधीयते । अतएवाह—
उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यैवत्यर्थः । वयः (संख्यावयम्) विद्यन्ते

असीति विकः—प्रथमः, मध्यमः उत्तमश्च पुरुष इति । तेषां प्रत्येकं वचनव्ययसत्त्वादियं संज्ञा । सूत्रे त्रीणि त्रीण्येतस्य फलितार्थकघनम् तयः विकाः इति ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः ॥ १।४।१०२॥

दो । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

The three triads designated as third person (प्रथम पुरुष), second person etc, have three numbers such as sing. dual and plural.

[N. B.—Discussion on एकैकशः the reading for एकशः here].

In explaining the formation of this word in भरतचरित, विश्वत-चरित we have after कैद्यट taken एक to mean अन्त्य (see Manorma quoted below). And then added शस् (by “वहुल्यायात् शस् कारकात् अन्यतरस्याम्”) after एकैक which takes द्वित्व to denote वीप्सा (pervasion). We have avoided संख्यावाचक word एक there, for then the rule for शस् after संख्यावाचक word is “संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” । And as शस् itself in this rule implies वीप्सा, so further द्वित्व to denote वीप्सा in एकैक is inadmissible. Thus Bhattoji and Haradattia take the word एकैकशः as ungrammatical. Thus Bhattoji in his Manorama says “यत्तु प्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्” । Some (including Madhava &c.) again hold that एकैकशः is legitimate on the authority of भाष्यकार who uses “एकैकशो ददाति” under the rule “सर्वस्वद्वे”, taking शस् as a स्याधिक affix so to say.

But against this Bhattoji says that भाष्यकार's purport there is different ; भाष्यकार cites this as an instance in cases where वीष्मा is not at all signified by the तद्धित affix ; comp—"एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात्.....एकशः इति सूत्रकारनिर्देशात् (in P. I. 4. 102) उभयं साधु इति यत् । तत्र । उदाहृतभाष्यस्य अन्वविषयत्वात् । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीष्मा भवति तत्र द्विवचनं इत्युपक्रम्य हि—तद्वयथा । एकैकशो ददातीति भाष्यं उदाहृतम्" [Manorama under the rule—सुपः (P. 1. 4. 103)]. Bhattoji is also against Kaiyyata's mode of defence of एकैकशः taking एक as अल्प । Thus he in his Manorama says "व्याख्यातं च कैयटेन अल्यार्थेऽपि एकशब्दः अस्ति, तस्य वीष्मायां द्विवचने 'वद्वत्याद्यात्—' इति शस् प्रत्ययः । न च एवोयः प्रकृते सम्भवति" ।

Saranadeva and Madhava however (as already said) against Bhattoji support एकैकशः—taking here शस् as a स्वाधिक affix where वीष्मा is not intended. Thus Saranadeva says "पदानोरैकैकशः तिङ्गम् इति प्रयोगः "एकैकशः संज्ञता वा" इति कामन्दकीयं न घटते?... "तानोरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि एकशः" (P. I. 4. 102) इति निर्देशादहितं ; एकैकशो ददाति' इति भाष्यप्रामाण्यात् हितं च" ।

[N. B.—Thus एकशः and एकैकशः mean the same but prefer the reading एकशः here. We however wish to follow Kaiyata's view as more plausible to establish the use of एकैकशः elsewhere].

नित— । तानीति तच्छब्दो पूर्वसूत्रोपात्तम् प्रथममध्यमोत्तमाख्यम् पुरुषवयम् पराश्रयति । एकश इत्यस्य विवरणं तु प्रत्येकमिति । 'संख्यैकवचनात्—' इति शसि 'एकशः' पदसिद्धिः । प्राचा तु एकश इत्यत्र वीष्मया द्विरुक्तिं विधाय एकैकश इत्युक्तम् । अक्षरमात्राया नूनाधिकत्वमेवैतत् पाठपरिवर्तनफलम् । अथैव उभयोरेव पक्षयोः समान (एव) । किन्तु भट्टोजिहरदत्तादिमते, एकैकश इति प्रयोगः

असाधुरेव । तथा च मनोरमा—“यत्तुप्राचा एकैकशदति उक्तं तदुक्तम् । शसैव
 वीष्माया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्...” । ‘एकैकशो ददाति’—इति भाष्यप्रयोगात्,
 ‘एकशः’—इति सूत्रकारनिर्देशात् उभयं साधु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य
 अन्यविषयत्वात् । यत्र तद्वितीनानुक्ता वीष्मा भवति ततद्विवचनं इत्युपक्रम्य हि—तद्
 यथा, एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम्—व्याख्यातं च कैयटेन अस्मार्त्तार्थेकशब्दः
 अस्ति, तस्य वीष्मायां द्विवचने “वद्व्यस्यार्थात्—” “इति शस्प्रत्ययः । न च एवोऽयं
 प्रकृते सम्भवति ।”

२१६२ । युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपिमध्यमः

॥ १।४।१०५ ॥

दी— । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने-
 ऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ।

Eng.—उपपदे, समानाधिकरणे and स्थानिनि are all adj. to युष्मदि । The
 expression तिङ् वाच्यकारकवाचिनियुष्मदि means—the base युष्मद्
 which identifies itself with a कारक that is expressed or singled
 out by तिङ् i.e. by an adequate or corresponding affix of the
 तिङ्प्रत्याहार । So the meaning of the sutra is this :—A verb
 takes the second person (मध्यम) whether the base युष्मद्, colloca-
 tive (समानाधिकरण) with its corresponding affix, is expressed
 or implied ; in other words, the verb must be one of second
 person conjugation whether त्वम् युवान् or यूयम् used or not.
 (उपपदे has been explained as प्रयुज्यमाने and समानाधिकरणे as
 तिङ्वाच्यकारकवाचिनि) ।

मित— । युष्मदि इति भावे ०मी । उपपदति समीपार्थकः । उपोधारितं पदम्
 उपपदम्—समीपोधारितमित्यर्थः अतएव प्रयुज्यमानम् । ततः आह—प्रयुज्यमाने

इति । 'भिन्नप्रतिनिमित्तानां शब्दानामेकध्वन्यं हतिः सामानाधिकरणम्'—
(तत्त्वबोधिनौ) । तथाहि—तिङ्लक्षणशब्दः पुरुषतयवाच्यः तैद्यदा यः पुरुष-
विशेषः अभिधीयते ते तदा तेन पुरुष-विशेषेन सामानाधिकरणम् (समानाधि-
करणत्वमेकाधिकरणत्वमभिन्नप्रतिकल्पमिति विवक्ष्यते) सम्भन्ते । अतएवासौ पुरुष-
विशेषः तिङ्वाच्यत्वेन 'तिङ्वाच्यकारकः' इति नाम गृह्णाति । अतः सूत्रस्य—
समानाधिकरणे इत्यस्य व्याख्यानं—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि इति । तिङ्वाच्यः—
तादृशः कारकः तवन्ति स्वरूपत्वेन निर्दिष्ट इति इति तस्मिन् (युष्मदीत्यस्य—विशेषण-
मेतत्) । स्थानं विद्यतेऽस्त्रेति स्थानी । स्थानं च प्रसङ्गः । अतः स्थानिनौति प्रसङ्गे
सतीत्यर्थः । यदा युष्मद् प्रसङ्गवान् भवति तदा । कदा च युष्मच्छब्दः प्रसङ्गवान्
भवति ? यदा युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदा । अतएव स्थानिनौत्यस्य व्याख्यानं अप्रयुज्य-
माने इति । ननु कथम् युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते । यदि नाम अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि
अर्थावगतिर्भवति तदा किं प्रयोगेन इति न प्रयुज्यते । ननु तर्हि सर्वदेव अप्रयुज्य-
मान एवास्तु क्षात्रवादिति चेत् - न ; प्रयोजनपेक्षत्वात् प्रयोगाप्रयोगयोरिति संक्षेपः ।

अयमस्य सूत्रस्य सरलार्थः—युष्मच्छब्दः प्रयुक्तो वा भवतु अप्रयुक्तो वा भवतु क्रियया
मध्यमपुरुषप्रकाशिकयैव भवितव्यमिति नान्यथा । सूत्रे यदि स्थानिन्यपीत्यव अपेक्षया
ना करिष्यत् तर्हि "मधुसूदन ! निषूदय त्वमे शतृमिति" युष्मच्छब्दप्रयोगे एव मध्यम-
पुरुषक्रिया अभविष्यत् किन्तु "पाहि मां मधुसूदन !" इत्यादौ—युष्मच्छब्दाप्रयोगात्—
पाहोत्यादौ मध्यमप्रयोगो नाभविष्यदिति महदनिष्टमापद्यतेति बोध्यम् । सामानाधि-
करणी किम् ?—त्वां पश्यति, त्वया क्रियते इत्यादौ प्रथम एव न मध्यमः ।

अत्रेदमप्यवधेयम्—यव युष्मच्छब्दार्थक—स्वमादि मुख्यत्वेन व्यवहियते तत्रैव
क्रियया मध्यमपुरुषसम्बन्धिना भवितव्यम्, यतस्तु त्वमादिशब्दः गौणार्थप्रकाशकस्य
न, तथाहि—अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः । भवान् मन्यते इत्यादौ
च युष्मच्छब्दसमानार्थकत्वेऽपि भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुष एव । भवच्छब्दस्य
स्वभावेनैव सम्बोधासम्बोद्धासाधारणत्वात् युष्मच्छब्दस्य तु सम्बोध्यभावविषयत्वादिति
भेदः इति दिक् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥१।४।१०६॥

दी— । मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्—परिहासे गम्यमाने । मन्यतेरुत्तमः स्यात्— स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ।

This rule constitutes two sentences :—The first is up to मन्योपपदे ; and the rest forms the second sentence. प्रहासे means 'in jest'. The verb, near which दिवादि मन्धातु (मन्य) is 'used, takes the second person conjugation if the sentence (or the speaker) hints at any joke. But the root मन्य takes the first person (उत्तमपुरुष) termination of the singular number only. The root मन्य though used in the singular only may express the sense of dual and plural also. Thus there is an interchange of persons, the contiguous (उपपद) मन्य taking the first person and the next (सुज or गम etc.) taking the second person ; for when spoken in earnest or reality, the former मन्य should have taken the second person and the latter (सुज.) the first—which see under 'अतो दीर्घावलि' (2170).

मितः— । सर्वमेतत् पूर्वापरसूत्रयोरपवादः । यतः पूर्वव युष्मदुपपदे स्थानिनि वा मध्यम एव विहित, उत्तरत्र च अस्मदुपपदे स्थानिनि वा उत्तम एव विहितः । अतस्तु युष्मत्स्थले उत्तमपुरुष प्रयोगात् अस्मत्स्थले च मध्यमपुरुषप्रयोगात् उभयोः क्रिययोः (उदाहरणस्य मन्मनुजयोः) पुरुषन्यत्यासः स्पष्ट एव ।

इदं सूत्रगतपदार्थावधारणम्—प्रहासे इति परिहासे (गम्यमाने इति शेषः = भावे ७मी) । मन्योपपदे इति—दिवादिमन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् (बहुव्रीहिः) मन्योपपदे इति विशेष्यविशेषणवत् प्रयोगः, पीताम्बररोगकृतीत्यत्र यथा । तथा च मन्यधातोर्नृत्तरव

यो धातुः प्रयुज्यते तस्य लस्यस्थाने इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसति । अत एव आह तस्मिन् प्रकृति-
भूतेऽसति इति—तस्मिन् स्थानिभूतेऽसति—तस्य लकारस्यस्थाने इत्यर्थः । मन्वतेरिति
दिवादिगणौघ—मन—धातोः । उत्तम इति—उत्तमपुरुषः । पूर्वववाक्येति मध्यम इति
पदमध्याह्वयम् । एकवदिति—एकाग्रस्य वाचकः द्विवचनयोरपि एकवचन एव-
प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

अयमिदानीं सूतार्थः—सूतेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । यथा...प्रहासि च मन्वोपपदे
इति वाक्यम्—शेषं द्वितीयम् । ततः प्रथमवाक्याद्यावत्तत्तयम्—[अतः च-शब्देन
'मध्यमः' इति समुच्चयते]—प्रहासि (परिहासि) गण्यमाने च मन्वोपपदस्य धातोर्लस्य
मध्यमः स्यात् । अथ द्वितीयवाक्यार्थः—मन्वतेस्तु धातोरुत्तमः स्यात्—स च
(उत्तमः) एकाग्रस्य वाचकः स्यात् इति । स्वस्यैतस्य उदाहरणम् उपरिष्ठात्
'यतो दीर्घो यङि' (२७७०) इत्यत्र वक्ष्यते इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२१६४ । अस्मदुत्तमः ॥ ११८१०७ ॥

दी— । तथाभूतेऽस्मदुत्तमः स्यात् ।

Eng.—When अस्मद् is of the similar nature i. e. collocative
with the लकार of any root, the verb is conj. gated in 1st person
whether this अस्मद् is expressed or implied. In other words
whether अहम्, आवाम् and वयम् are expressly used or not, the verb
must be one of 1st conjugation (उत्तमपुरुष) ।

नित— । मध्यमपुरुषप्रक्रियासमाप्य—उत्तमपुरुषप्रक्रियां दर्शयति तथाभूत
इति—तथाभूते इत्यस्य तिङ्वाच्यकारकवाचिनि (समानाधिकरणे),
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने ऽेत्यर्थः । तथा चायमर्थः साकल्येन—तिङ्वाच्यकारकवाची
(लकारसमानाधिकरणकः) अस्मद् (अहमावावयमिति) प्रयुक्तो वा भवतु न वा
भवतु प्रयुक्तः, क्रियया उत्तमपुरुषात्मिकायेवभाव्यमिति ।

२१६५ । शेषे प्रथमः ॥ ११८१०८ ॥

दी— । मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ 'भू' १ सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां—भूति इति स्थिते—

Eng.—The verb takes the third-person terminations when the nominative is other than युष्मद् or अस्मद् । Observe that these three rules 'युष्मदुत्तमपदे—' 'अस्मदि—' and 'शेषे—' are serviceable when युष्मद्, अस्मद् and तच्छेष i. e. प्रथम पुरुष are used separately. But when they are treated of in a single sentence connected by and (च) or separated by (वा यद्वा—इत्यादि) the verb will agree with the nearer one (or what follows) and the number will be determined by the number of persons spoken of etc. Thus लक्ष्मणश्च गच्छावः, स च लक्ष्मणश्च गच्छथः, लक्ष्मणश्च देवदत्तश्च गच्छामः । In the last two instances above the third person subject (देवदत्त) has not been connected with the verb, for it has been explained that 'युष्मदस्मदोरविषयेप्रथमः स्यात्,' but as युष्मद् and अस्मद् are present here the verb is in agreement with them only and not with तद् ।

मित— । उक्तादन्यः शेषः । कथं उक्तः । मध्यमः उत्तमश्च । अतः ताभ्यामन्यः शेष इति गम्यते । तत्र प्रथमः स्यादित्याह—युष्मदस्मदोरविषये इति । अत्रेवमवधेयम्—यदा युष्मदस्मदोः एकस्यां क्रियायाम् सहविवक्षा जायते तदा अस्मदधीनमेव क्रियापदम्, परत्वात् ('अस्मदुत्तम' इति सूत्रस्य 'युष्मदि—' इत्यपेक्षयित्वा) यथा—लक्ष्मणश्च गच्छावः । यदा तु मध्यमप्रथमयोः सह—विवक्षा, तदा मध्यमाधीनमेव क्रियापदम् स्यात्—युष्मदः सर्वत्र (युष्मत्शब्दस्य वर्तमानत्वेन—) शेषत्वाभावात् यथा—देवदत्तश्च लक्ष्मणश्च गच्छथः इति । एवं देवदत्तश्च अहश्च गच्छाव इति अस्मत्पदत्वेन । तदधीनैव क्रिया न प्रथमाधीनिति दिक् ।

इदानीं साङ्गलिकत्वात्—प्राप्त्यन्ताच्च भूधातो रूपप्रदर्शनार्थमाह—भू सत्तायाम्

इति । (अस + शट् = सत्), तस्यभावः सत्ता (भावे तात्), तस्याम् विद्यमानाद्ये
इत्यर्थः । 'कर्तृविवक्षामिति' कर्तृवाच्ये—साधयितुमिष्टे—भूत् इति स्थितेति—

२१६६ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ॥ ३।४।१३ ॥

दो— । तिङ् शितश्च धात्वधिकरोक्ता एतत्संज्ञाःस्युः ।

Eng.—The affixes such as तिङ् (तिप् तस् etc—upto मङिङ्)
and शित् i.e that which drop श्, as शप्, श्, शम् etc included in the
category of roots i.e dealt with therein, are to be termed as
सार्वधातुक ।

[Here it should be borne in mind that of the लकारः—लट्,
लोट्, लङ् and विधिलिङ् are called सार्वधातुक, and the rest are
termed आर्धधातुक ।]

मित— । सार्वधातुकाऽर्धधातुक—विवेकाभावे क्रियासाधनस्यासाध्यत्वात्—प्रथमं
तद्भिभागमेव दर्शयति—तिङ्—इति । तिप् इत्यतः मङिङन्ता प्रत्ययातिङ्
इत्याक्तम् । शितः—श् इत् (लोपः) येषां ते शितः—शप्शन्शवाद्या प्रत्ययाः ।
अत्रेदमवधेयं—यल्लकारेषु लट् लोट् लङ् विधिलिङ् सार्वधातुकसंज्ञासदितरसार्व-
धातुकसंज्ञा इति । धात्वधिकरोक्ता इति किम् ? सुबधिकरोक्ताश्च इत्येवमादयो
सार्वधातुकसंज्ञा मा भवन् इत्येवमर्थम् ।

२१६७ । कर्त्तरि शप् ॥ ३।१६८ ॥

दो— । कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ।
शपावितौ ।

Eng.—कर्त्तर्येसार्वधातुक is the technical name for तिङ् in the
active voice. Hence the meaning is—शप् is attached to a root
in the active voice when the सार्वधातुक affixes (तिङ्) follow

i.e. in the active voice, शप् (च) intervenes between the root and the तिङ् । शप् drop its—श् and प् ।

मित— । 'सार्वधातुके यक्' ३।१।६७ इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्त्तते 'धातोरिकाचोद्व्यादिः' ३।१।२९ इत्यतः धातोरिति चानुवर्त्तते । तदाह कवर्त्थे सार्वधातुके इत्यादि—कर्त्ता अर्थः प्रयोजनम् अस्येति कवर्त्थः (बहुव्रीहिः) ; तादृशे सार्वधातुकेपरे कर्त्तृवाच्यगततिङिपरे इत्यर्थः । शपावितौ इति—शपः कबलमकार एव तिष्ठति शपौ च लुपेति इत्यर्थः । शिच्चात् सार्वधातुकत्वम्, अस्यपिच्चात् डिच्चाभावे गुणह्रस्विविधायकम् सूत्रमुपन्यस्यति ।

२१६८ । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ७।३।८३ ॥

दी— । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

Eng.—(The rule ends in the locative dual).

The अङ्ग ending in इक् (इ, उ, ऋ and लृ) is made guna when सार्वधातुक and आर्द्धधातुक affixes follow.

N. B.—The word अङ्ग stands for any base when the प्रत्यय affixed or to be affixed is present after it ; thus not only भू (when शप् follows) but also भव (when तिङ् follows) is to be taken as अङ्गसंज्ञा । Cp—“यच्चात्प्रत्ययविधिः—(199—1. 4. 13). Hence गुण standing for अदिङ् (अ, ए, ओ) and that leading to अवादेशः by 'एचोऽयवायावः,' we have भू + शप् + ति = भो + च + ति = भव् च ति = भवति । Thus भवतः etc.

मित— । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति सप्तम्यन्तद्विवचनपरम् । तदर्थः—अनयो परयोरिति । “निदिशुं णः” इत्यतः, गुणः, इति वर्त्तते ; तदाह—गुणः स्यादिति । गुणे च वक्तव्ये 'इकोगुणह्रस्वी' इति परिभाषावत्तात् इगन्त इति पदमुपतिष्ठते तदाह

इगन्ताङ्गस्य इति । तदयमर्थः—भू इति शपि परतः इगन्तमङ्गम् । ततः परम् सार्वधातुकतिङ् च वर्त्तते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेशश्च भवति । तेन च भू + शप् + ति = भो अ ति = भव् अति = भवति इति साधितम् भवति ; एवमन्यवापूराद्यम् । भू शप् भि-इति स्थिते आह—

२१६६ । भोऽन्तः ॥ ७।१।३ ॥

दी— । प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । ‘अतो गुणे’ (१६१) । भवन्ति । भवसि । भवथ ।

Eng.—The word ‘अन्त’ is the substitute for भ the part of the प्रत्यय (भि) । Thus भि = भू इ = अन्त् इ = अन्ति । Then by the rule ‘अतो गुणे’ (191—6. 1. 91), पररूप (the form of the latter vowel) is the single substitute for the short अ non-final in a ‘pada’ when a ‘guna,’ letter follows it. Thus भव + अन्ति = भवन्ति । भू शप् सि = भो अ सि = भव् अ सि = भवसि ; similarly भवथ; etc, Now comes भवामि and we look forward :—

मित— । अत भि इति प्रत्ययः । अस्य अवयवविशेषो भू इत्यक्षरम् तस्य स्थाने अन्त् इत्यादेशः विधीयते तदाह प्रत्ययावयवस्य इत्यादि । तेन ‘भि’ इत्यस्य ‘अन्ति’ इत्याकृतिर्जातेति फलितम् । ततः भव + अन्ति इत्यत “अकः सवर्णे दीर्घः” (८५—६।१।१०१) इति सवर्णे दीर्घो मा भूदित्याह—“अतो गुणे” १६१—६।१।६१ इति । ‘अपदान्तादकारात् गुणे परतः पररूपनेकादेशः स्यादिति आस्यार्थः । तेन सवर्णे दीर्घोपवादरूपः पररूपादेशाश्रयणादमिमतद्रूपसिद्धिरिति । भोऽन्त इति सूत्रे अन्त इत्यक्षरोच्चारणं लुम्बिकरणे (अदादौ) द्विषन्तीत्यादौ अकारत्रयणार्थम् ।

उज्जिभतित्यादौ भकारस्यान्तादेशत्वं मा प्रसाङ्गधीदित्यत आह—प्रत्ययावयवस्य भस्येति । इदानीं भवामि इति पदस्य साधनप्रकारमाह—

२१७० । अतो दीर्घोयञि ॥ ७।१।१०१ ॥

दी— । अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यादयञादौ साव्यधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । सभवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे' (२१६२) इत्याद्यनुवर्तते—तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् ? यथार्थ-कथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ।

An अकारान्त अङ्ग is lengthened when a साव्यधातुक प्रत्यय beginning with यङ् प्रत्याहार follows ; यङ् constitutes य वरट् । लङ् । जमङ् । णम् । झमङ् । Thus भव (भु + शप् = भो ञ = भव) becomes भवा for म of मिप् is included in the यङ् प्रत्याहार । And consequently we get भवामि, similarly भवावः, etc.

स भवति.....भवन्ति are instances of 'शेषे प्रथमः' (२१५६) ; त्वं भवसि.....भवथ are instances of 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे'—(२१६२) ; अहम्.....भवामः illustrate the rule 'अस्मदुत्तमः' (२१६४) ; एहि मन्येमन्यध्वे इत्यादिरर्थः—these are illustrations for the rule 'प्रहासे च मन्वोपपदे' etc (२१६२), such expressions are pronounced in jest to a brother-in-law for merrymaking. The first sentence means —'come, do you think you would have the meal ?'—it has

been partaken of by guests. एतम् addressed to two persons. मन्थे—this is everywhere singular by the injunction 'एकवच' in the rule. भोक्तृष्वे refers to एतम् and भोक्तृष्वे refers to एत । भोक्तृ भोक्तृष्वे and भोक्तृमहे are meanings respectively of भोक्तृसि, भोक्तृष्वे and भोक्तृष्वे whereas मन्थसि, मन्थे and मन्थष्वे are explanations of मन्थे which is the same for all the three numbers. Hence the sentences if written in their full would stand thus—

- (1) एहि मन्थे ओदनं भोक्तृसि इति मुक्तः सोऽतिथिभिः
- (2) एतम्.....भोक्तृष्वे.....
- (3) एतम्.....भोक्तृष्वे.....

Now मन्थे in all the three sentences implies 'मन्थसि, मन्थे and मन्थष्वे' while भोक्तृसि, भोक्तृष्वे and भोक्तृष्वे imply भोक्तृ, भोक्तृष्वे and भोक्तृमहे in order. Thus the exchange of person (पुरुषव्यत्यय see 2163) is quite evident.

It should be noted in this connection that the root मन् shall have an uniform application while भुज् can be replaced by any other verb such as पा, गम etc—एहि मन्थे जलं पाससि इति पीतमिदमतिथिभिरित्यादि ।

युष्मदुपपदे etc. i. e the rule '2162' is drawn towards or presents itself in the rule 'ग्रहासी च etc '2163'. Hence in the application of भवान्, we cannot have मन in the singular nor can we change the person (पुरुषव्यत्ययः) as in the case of युष्मद् ; for भवान् though brings out the sense of युष्मद्, is not a synonym of युष्मद् । Thus एतु भवान् etc, here मन does not end in the first person sing. Then nor भुज् takes the 2nd person

conjugation ; though of course, there is an implication of प्रहास (jest).

Why say प्रहासे i.e., in jest ? Witness एहि मन्थसे etc. Here the speaker expresses what is a fact and is not cutting joke with the suitor ; hence we have मन्थसे for मन्थे and भोत्स्ये for भोत्स्यसे ।

नित— । ‘अङ्गस्व’ ६।४।१—इति आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकार इति भाष्यकारवचनात् “अतोदीर्घ—” इत्यस्य च (७।३।१०१) सप्तमाध्यायमध्यप्रतिपत्तादन्नापि अङ्गस्वेतिवर्त्तते तदाह अतोऽङ्गस्वेति । किञ्च ‘तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके’ ७।३।८५ इत्यस्मात् ‘सार्वधातुके’ इति अनुवर्त्तते । तदाह—सार्वधातुके इति ! अङ्गस्वेति विशेष्यम् । ‘अतः’ इति विशेषणम् । तेन अकारान्तस्य अङ्गस्वेति फलितार्थः । किञ्च यञ् इति विशेषणम् सार्वधातुके इति विशेष्यम् तेन यङ्प्रत्याहारा-न्तर्गतवर्णः आदौ प्रथमे यस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति स्फुटार्थः । भवामीति—भव इति अङ्गम्—मोति मकाररूपयजादिसार्वधातुकप्रत्यय स्तेन भवामिति रूपम् एवमन्यवापूहम् । यजिक्किम् ?—‘भवतः’ । अत्र भव इति अङ्गम् किन्तु ‘त’ इति सार्वधातुकोऽपि यजादिर्न भवति ; तेन दीर्घत्वमपि न ।

स भवति इत्यादयः ‘शेषे प्रथम’ इति सूत्रस्य उदाहरणम् । त्वं भवसि—इत्यादयः ‘युष्मदुपपदे’ इत्यस्य । अहं भवामि—इत्यादयस्तु ‘अस्मदुत्तमः’ इत्यस्य उदाहरण-मित्येषक्रमः । एहि मन्थे ओटनं भोत्स्यसे इत्यादीनि भोत्स्यध्व इत्यन्तानि ‘प्रहासे च मन्थोपपदे मन्थतेरुत्तम एकावच्च’ इत्यस्यैव उदाहरणानि । उदाहरणान्तेतानि स्थालकेन कामातरं प्रति सोल्लुण्ठं प्रयुक्तानि इति साम्प्रदायिकाः । तथा च शब्देन्दु-शेखरः ‘सत्यप्योदने परिहासशीलस्थालकादिर्वाक्यमेतत्’ इति । अत्र एहिइतिपदम् परिहासपोषकम् नतु उदाहरणाङ्गम् । इतौ ‘भोत्स्य’ ‘भोत्स्यावहे’ ‘भोत्स्यामहे’ इत्यादीनि ‘मन्थसे’, ‘मन्थे’ ‘मन्थध्वे’ इत्यादीनिच क्रमेण ‘भोत्स्यसे’ ‘भोत्स्याधे’ ‘भोत्स्यध्वे’ इत्येषाम् ‘मन्थे’ इत्यस्य च अर्थकथनानि । तत्र मन्थे इति द्विवचन-वहुवचनयोरपि वचनविपर्ययः अर्थस्तु भिद्यते एव । तेनाह मन्थसे मन्थे इत्यादि ।

‘भवत्’—शब्दः युष्मत्शब्दसमानार्थकोऽपि न तत्पर्यायः । तत्र यद्यपि युष्मदुपपदे इत्यादि प्रहासे चेति च सूत्रमनुवर्त्तते, तथापि मन्यते न उत्तमत्वम् न वा एकवचनम्, नापि मन्योपपदस्य भुज्यादेः पुरुषविपर्ययः । तदाह—युष्मदुपपदे इत्याद्यनुवर्त्तते इति । कुत्र अनुवर्त्तते इत्याह—‘प्रहासेति सूत्रे’ इत्यर्थः । ‘तेन’ तस्मात् हेतोः ‘इह’ भवत्—शब्दप्रयोगे न ‘एकवचनम्’ नापि मन्यते; पुरुषविपर्यायः (मन्यमुज्योरिति शेषः) । प्रहासे असति पुरुषविपर्यायो न भवति, अतः पृच्छति प्रहासे किमिति । उत्तरमाह—यद्यर्थ-कथने साभूत् इति—प्रकृतव्यापारगोपनाभावे सा भूत्—यथा न भवेदित्यर्थः । एहि इति । मस्यसे इति, न तु मन्ये । भोक्त्य इति न तु भोक्त्यसे इति परस्परं भेदः । वचनमिदं कश्चित् पति प्रयुक्तमपि तत्त्वमेव प्रकटयेत् नतु परिहासार्थमिति ।

२१७१ । परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५ ॥

दी— । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ।
लस्य तिवादयः ।

लिट् is attached to a root denoting the sense of परोक्ष (i.e. behind the presence of, hence not perceived by, the speaker) which concerns a past time not occurring to-day. In other words, a past event not occurring to-day and not perceived by the speaker himself is expressed by लिट् । अद्यतन means ‘what has taken place today.’ अद्य + भवाच्च ट् (तुट् च) ; and अद्य implies the last part of the previous night plus the fore part of the next night. Thus अनद्यतन (न+अद्यतन) connotes what has not occurred in this interval. परोक्ष means ‘in one’s back’ or ‘behind one’s eyes.’ अक्षोः पश्चात् or परम् इति परोक्षम् । Hence, in short, the implication is that लिट् is used to bring out the sense of all occurrence, past but unperceived.

[N. B — अक्षोः परम् = परोक्षम् । मयूरव्यंसकादि । “सर्वमिन्द्रियं वृत्ति-
विषये अक्षिशब्दो वक्ति” — इति कैयटः । अस्मिन्पक्षे “अक्षोऽदर्शनात्” इत्यच् ।
अत्रैव निपातनाद् वा ! यद्वा “अच्प्रत्ययवपूर्वात् सामलोचः” इति योगो विभज्यते ।
भट्टोजिमते तु परोक्षम् इति अव्ययीभावः । किन्तु नागेशादयः उक्तमतं न समर्थयन्ते ।
ते आहुः — “प्रतिपरसमनुभ्योऽच्चाः” इति गणसूत्रे परगृह्यं प्रक्षिप्तम् । अतो
नाव्ययीभावः ॥ “परोभावः परस्वाच्चे ‘परोक्षे लिटि’ दृश्यताम् । उलंवादिः परादच्चा
सिद्धं वास्मान्निपातनात्” — इति भाष्यम्] ।

मित — । कालस्तावदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद-
रूपः । तत्र अनद्यतने भूते परोक्षे लिङित्यर्थः । तेन अद्यतने भूते, अनद्यतने
भविष्यति भूतेऽपि, अपरोक्षे च न लिट्प्रयोगो भवति । परोक्षत्वञ्च साक्षात्करो-
मीत्येतादृशज्ञानविषयराहित्यम् । अक्षोः परमिति चाव विग्रहः । परोक्षत्वञ्च
वर्षशतवृत्तत्वमित्येकं । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । द्वाहवृत्तत्वञ्चेत्यनेन, कुशकटाद्यन्तरित-
त्वमित्यपरे । एते पञ्चाः भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियाविषयत्वं परोक्षत्वमित्येव
सर्वसम्बन्धम् । अद्यतनापि क्रिया भूतार्थप्रकाशिका — यथा अद्य प्रातः वटिरभूत्
इति । तदाह — भूतानद्यतनेति ! भूतञ्च तत् अनद्यतनञ्च इति (कर्मधा), तच्च तत् परोक्षञ्च
इति (पुनः कर्मधा —) ; तादृशार्थप्रकाशकस्य धातोरिति फलितम् । अतीतरात्रैरन्यथा-
मेनागामिन्याः पूर्वयामेन सहितः कालः अद्यतनः ; तद्वन्नः अनद्यतनः । भूते इति
अधिकृतम् । ‘अनद्यतने लुङ्’ इति वर्तते । तत्र भूतादीनां साक्षाद्धातुविशेषणत्वं
भवति — धातोरर्थस्य तदिति मन्वानो हत्ती ‘अर्थहत्तेर्धातोः इत्याह’ — इत्यलम् ॥
प्रसङ्गाद् दशलकाराणामर्थाः संगृह्यन्ते “वर्तमाने परोक्षे श्रोभावान्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादो प्राच्यनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लङ्गादयः ॥ — इतिवैयाकरणभूषणसारः ।

२१७२ । लिट् च ॥ ३।४।११५ ॥

दी — । लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्व-
धातुकसंज्ञः । तेन श्वाद्यो न ।

The तिङ् affixes which are substitutes of लिट् are called आर्द्धधातुक only and not सार्वधातुक । So we cannot have शप् etc which belong to सार्वधातुक only.

मित— । लिङिति—षष्ठाः सौमो लुक् । तदाह—लिङादेश इति । तिङ्शित्-सार्वधातुकमिति तिङ्ः अत्र अनुवर्त्तनात् आह—तिङ् इति । अयमर्थः—लिट्ः स्थाने यन्तिङ् आदिस्थाने स आर्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् न तु सार्वधातुकसंज्ञ इति । एकसंज्ञाधिकारवर्द्धिर्भूतानामिदं सूत्रम् । तत् सार्वधातुकसंज्ञा मा प्रसाधौदित्यत आह—आर्द्धधातुक एवेति । स च एवकारः 'लङ्ः शाकटायनस्यैव' (२४६१—३।४।१११) इति सूत्रादिहानुवर्त्तते ।

२१७३ । परस्मैपदानां णलतुसुखलथुसणल्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

दी— । लिटस्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः ।
'भू' 'अ' इति स्थिते—

The nine affixes णल्, अतुस् etc are substituted for the nine affixes तिप् तस् etc of लिट् । Note that these—णल्, अतुस् etc are परस्मैपदी substitutes and that णल् retains अ only ; hence we have अ अतुस् उत् । य अतुस् अ । अ व म । Now we have 'भू' 'अ'—this being the case, we look forward :—

मित— । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वमेदेन लङादीनामिव लिङादेशोऽपि द्विविधः । तत्र परस्मैपदिलिट्ः तिप् तस् भि इत्यादीनां नवानां स्थाने णल्, अतुस् अ इत्यादयो नव आदेशाः क्रमेण स्युः । णल् इति णित्करणार्थः णकारः । तत् फलश्च 'अचो ऋति' 'अत उपधायाः'—इत्यादिभिर्वृद्धिविधानं यथा स्वादित्युत्तरत्र स्फुटोभविष्यति । णल् इत्यस्य णलावितौ अ-मात्वमवशिष्यते । तदाह 'भू'-'अ'-इति स्थिते ।

[अनेकाल्शित् सर्वस्य—इति परिभाषावलात् तिपो णल् सर्वादेशः । न च

‘नातुवन्मकृतमनेकाल्त्वम्’ इति निषेधात्—कथं तत् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्—। अल् इति प्रसङ्गेन हि अनेकाल्त्वं भवति, ततश्च सर्वार्थश्लक्ष्णसिद्धिः। प्रवृत्ति-सामर्थ्यात् आदिशात् परम् एकादिप्रवृत्तिरिति शब्देन्दुगुणरे स्पष्टम्] ।

२१७४ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ६।४।८८॥

दी - । भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद् वुग् गुणवृद्धौ बाधते ।

The augment वुक् is attached to the root भू in लुङ् and लिट् when an affix beginning with an अच् or vowel follows. This augment वुक् being नित्य overrules गुण and वृद्धि ।

An injunction or विधि is said to be नित्य (persistent) when it applies no matter whether its rivals take place or not. Thus वुक् is here नित्य i.e. more forcible in comparison with गुण and वृद्धि ; for वुक् must be affixed whether गुण and वृद्धि (directed by “सर्वधातु-कार्ढधातुकयोः” (२१६८-७।३।८४)) and “अचोञ्जिति” (२५४-७।१।१५)), take place or not.

मित—। ‘अचिन्ना धातुभुवा योरियङुवङौ’ (२७१—६।४।७७) इत्यतः ‘अची-त्यनुवर्तते । तदाह लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम्—अभूत् । ‘आद्यन्तौ टकितौ’ (३६—१।१।४६) इति परिभाषया भू इत्यतः परम् वुक् (व्) इति प्रयुज्यते क्त्वात् । वुगागमो नित्यविधिः । यश्च नित्यविधिः स कृताकृतप्रसङ्गौ भवति । उक्तञ्च ‘कृताकृतप्रसङ्गि’ नित्यम् तद्धिपरीतमनित्यम्’ इति । यश्च कश्चिञ्चित् विधौ कृतेऽकृतेऽपि वा प्रसज्येत स कृताकृतप्रसङ्गौ इत्युच्यते । प्रसज्यते च वुगागमः कृतेऽकृतेऽपि वा गुणे—(“सर्वधातुकार्ढधातुकयोः”—इति सूत्रेण), कृतायामकृतायामपि वृद्धौ (“अचोञ्जिति” इति सूत्रेण) ; तस्मात् वुक्विधिर्नित्यः । यतश्च नित्यः ततः स परवर्तिन्यावपि गुणवृद्धौ

(अ० ३८, अ० ११५) वाधते । “परान्वितं बलवत्” इति परिभाषासामर्थ्यात् इति ।
एवम् भू अ इत्यतः भूव् अ इति स्थितिः—

२१७५ । एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

२१७६ । अजादे द्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य— ।

These two rules are to be considered as अधिकारसूत्रs.

नित— । सूत्रद्वयमिदमधिकृत्य—अनुवर्त्ता, लिटिधातोरित्यादिसूत्रान् पूरयित्वा
व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।

२१७७ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥

दी— । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य
द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । ‘भूव्’ ‘भूव्’ ‘अ’
इति स्थितिः ।

When लिट् follows, the first single अच् is duplicated which is a part and parcel of a root called अनभ्यास i. e. which is not the resultant form of सन् or यङ् (where also a root is doubled as in लिट्) । In other words the first single अच् of a non-duplicated root is doubled in लिट् । But if the root is अजादि (having a vowel at the outset) then the second अच् alone (of the root) is duplicated. The drift of the rule is this :—

Though it is said that the first single अच् is doubled yet it is meant that the whole root is doubled according to the ‘वृक्ष-
अचलनन्याय’ (the maxim of moving of a tree). As a tree moves along with its parts, so the root is doubled together with its

vowels. As भूव्, भूव्, अ (पच्, पच्, अ etc). This is the case in ह्लादि roots (एकाचो ह प्रथमस्य) ।

In the case (अजादेश्च द्वितीयस्य), when the root is अजादि, i. e. having a vowel at the beginning, then the second vowel only along with the हल् letters therein is doubled ; as इन्द्रम् आत्मनः इच्छति इन्द्रीयति then again तम् इच्छति इन्द्रिन्द्रीयिषति where the portion (न्द्रि) is doubled and not the vowel इ only. In case, the root constitute a single अच् only and have no consonant following it, the root though of one letter, will be regarded as the first as well as the second according to the maxim of a single son (एकपुत्रव्यायेन) ; cp.—the परिभाषा 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' । Thus the root इ and अ give इयाय and आर respectively ।

अनभ्यासधात्ववयवस्य means this :—As a root is doubled in लिट् so it is doubled in सन् and यङ् also by the rule 'सन्धलोः' (2395) Hence it is meant that सनन्त and यङन्त root or verbal bases which have been once doubled will not again undergo the duplication in लिट् or in चङ् (लुङ्) ।

मित— । 'एकाचः प्रथमस्तेति' धात्ववयवस्तेत्यस्य—विशेषणम् । यो धात्ववयवः (धातोरवयवः) एकाच् च भवति प्रथमस्य भवति । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानी बहुव्रीहिः । एको अच् यस्मिन्निति । [अतएव भाष्ये—“एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः एकोऽच यस्मिन्निति आहोस्ति तत्पुरुषोऽपि समानाधिकरणः । एकोऽच एकाच् इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरिति न सिद्धाति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः—सिद्धमियाय आरिति । पपाच पपाठेति न सिद्धाति । अत उत्तरं पठति—'एकाचो ह प्रथमस्तेति बहुव्रीहिर्निर्द्देशः' (वार्त्तिक) । एकवर्णेषु च कथम् । 'एकवर्णेषु व्यपदेशिवद् वचनात्' (वार्त्तिक) । व्यपदेशिवदेकस्मिन्

कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवचनेषु—द्विवचनं भविष्यति । एकाचो ह भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो ह भवतः । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तेन धातोरैकाच इति विज्ञायते” इत्युक्तम्— । व्यपदेशितश्च परिभाषान्दुशेखरे उक्तम् ‘निमित्तसदभावाद विशिष्टः अपदेशो मुख्यो व्यवहारः यस्यासि स व्यपदेशी—” एतेन ‘इष्’ ‘ज्’ इत्यादिधातूनामेकवचनविशिष्टत्वेऽपि पदसाधनौचित्यनिमित्तसदभावात् तेषां व्यपदेशितमिति बोद्धव्यम्] । तथाचार्यं सूत्रार्थः—लिटि परे अभ्यास-भिन्नस्य एकाचकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य—ह उच्चारणे भवतः इति एकाच इति । कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिद्धात्—इत्युक्तम् । भूश्च इत्यत्र चलारः एकाचः । भू इति प्रथमः, ऊ इति द्वितीयः । ऊश्च इति तृतीयः । भूश्च इति समुदायश्रुत्यर्थः । तत्र कस्य विरुद्धारणम् इति विप्रतिपत्तौ—‘वृच्चप्रचलनन्यायेन’ इति भाष्ये—समाहितम् । यथा वृच्चः प्रचलन् सङ्गावयवैः प्रचलति तथा समुदाये विरुच्यमाणे सर्वेष्ववयवेषु विरुच्यन्ते इति भूश्च इति समुदायस्यैव द्विवचनम् । तदाह भूश्च भूश्च इति स्थिते इति ।

आदिभूतादिति—एतेन अच् चासौ आदिषेति अजादेरिति कर्मधारय इति दर्शयति । अजादेरिति पञ्चम्यन्तम्— । द्वितीयस्यैत्यतः ‘एकाच’ इति अध्याहार्य—व्याख्येयम् । अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रम्, पूर्वस्य एकाचः प्रथमस्यैत्यस्य बाधकम् । तेनायमर्थः—‘अजादिधात्ववयवस्य एकाचशब्दे द्वित्वम् तर्हि—द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् न तु प्रथमस्य । (अजादेरिति) बहुव्रीह्याश्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, तमिच्छति इन्द्रिन्द्रियिषति इत्यादी—‘नन्दाः संयोगादयः’ (६।१।३) इति दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । तत्र अजादेरित्यस्यानुवृत्तिः । अथ अच इति उक्तेऽपि न केवलं अच एव विरुच्यन्ते किन्तु तद्वीगात् व्यञ्जनान्यपि—तथा च भाष्यम्—“व्यजनानि पुनर्नटभार्यावद् भवन्ति । तद्वयथा । नटानां स्त्रियोरङ्गताः यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते” इति । धातोरिति किम् । तदभावे लिटिपरे यः प्रथमः एकाच् तस्य ह इत्यर्थः स्यात् । एवं च पपाचेत्यादावेव स्यात् नतु जजानारत्यादावपीति भाष्ये स्पष्टम् ।

[अनभ्यासश्चेति—अयम् अंशो भाष्ये प्रत्याख्यातः । सन्नन्तानां यङन्तानां सम्पन्नाभ्यासानां लुङि चङादौ लौकिकप्रयोगाभावात् । वेदे च बावचनेन सिद्धत्वात्—इति सप्तशब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्] ।

अयमत्र सरत्तायैः—(१) लिटि परे हलादीर्घातोः प्रथमावयवस्य एकाचो द्वित्वं द्विरुच्चारणं भवति ; (२) अजादेस्तु धातोर्द्वितीयस्य एकाचो द्वित्वं भवति । तर्हि इदमर्थं द्वा आयाति—यत् यस्य धातोर्द्वितीयोऽच् विद्यते सोऽनेकाच् भवति । अतएव यो धातुरजादिरनेकाच् च भवति तस्य—द्वितीयस्य एकाचः द्वित्वम् ; परन्तु यो धातुरनेकाच् हलादिष्व भवति तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । यस्य धातुरेकाच् मात्रं भवति स हलादिर्वा भवतु अजादिर्वा भवतु तस्य प्रथमस्यैकाच एव द्वित्वं भवेत् ।

ननु यो धातुरेकाच् मात्रं भवति तस्य प्रथमत्वं द्वितीयत्वं वा कथं भवतीति चेत् सत्यम्—व्यपदेशिवद्भावात् तु भवति । तद् यथा देवदत्तस्य 'यज्ञदत्त' एव एकः पुत्रः स एव ज्येष्ठः स एवच कनिष्ठः स एव मध्यमो भवतीति यथा, तथा एकाजमात्रस्यापि प्रथमत्वेन द्वितीयत्वेन च व्यवहार उपपद्यते ।

ननु च सूत्रानुसारेण अटगमादीनाम् एकाचाम् अकारमात्रस्य प्रथमस्य द्विरुच्चारणं भवेत्—न तु टकारस्य सकारसहितगकारस्य वा द्विरुच्चारणं भवति । इष्यते च टकारमकारगकाराणामपि द्विरावृत्तिः, अन्यथा आट जगामेत्यादि पदजातम् कथं सेतुं सति इति चेत् । अत्राहुः—यथा वृत्तः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तथा—अजपिप्रचलन् व्यजनाद्यवयवैः सहैव प्रचलति । तेन अट—गमादीनाम् अट् अट् गमगमित्यादिरूपे द्विरुच्चारणे सति आट जगामेत्यादि सिद्धम् । एवं दरिद्रा, ऊर्णु इत्यादीनामनेकाचाम् धातूनाम् दरिद्रेत्यस्य हलादित्वात् प्रथमस्यैकाच दकारसहितस्य अकारस्य द्वित्वम्, ऊर्णु इत्यस्य तु णकारसहितस्य द्वितीयस्याच उकारस्य द्वित्वं भवति । एवमन्यत्रेति ।

अनभ्यास इति किम् ?—सन्नन्तानां यङन्तानाञ्च द्वित्वं भवति । पुनश्चलि तेषां द्वित्वं मा भूदित्येवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सकृत् कृताभ्यासकार्यस्य पुनरभ्यास—कार्यं नास्तीति तदर्थः ।

२१७८ । पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥

दी— । अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

Here (in the द्वित्वप्रकरण) the first of the duplication is called अभ्यास । As for example, of the duplication भूव् भूव्, the former is called अभ्यास ।

मित ।— अनेति षष्ठाध्यायस्य एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रविहिते द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । तथाच भूव् भूव् इत्यनयोः पूर्वो भूव् अभ्याससंज्ञको भवतीति सूतार्थः । तस्य किमित्यपेक्षायामाह—

२१७९ । हलादिः शेषः ॥ ७।४।६० ॥

दी । अभ्यासस्य आदिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।

The first हल् (consonant) of the अभ्यास (reduplicate) is retained and the other हल्s (consonants) elide. Thus भूव् drops व् and retains भू । Note that the हल् exists along with the अच्, otherwise भू only would have been retained and ऊ would have been dropped. There also the ह्रस्वप्रचलनन्याय (maxim) applies. So now we have भू भूव् अ—

मित— । शिष्यते इति शेषः कर्माणि घञ् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः' (२६२०-७।४।५८) अभ्यासस्येत्यनुवर्तते—तदाह अभ्यासस्येति । अभ्याससंज्ञस्य 'भूव्' इत्यस्य आदिर्हल् भू इति अच् संहितः शिष्यते अन्यो (हल्) 'व्' इति च लुप्यते तदाह—वलोप इति । तेन इदानीं भू भूव् अ इति स्थितम्—ततः—

२१८० । ऋस्वः ॥ ७।४।५८ ॥

दी— । अभ्यासस्याचो ऋस्वः ।

The long vowel (दीर्घे अच्) occurring in the अभ्यास or reduplicate is shortened (becomes ऋस्त्र) ।

मित—। अत्रापि लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । अचयेति (२५—१।२।२८) परिभाषावन्नात्—अच इति पदमुपतिष्ठते तदाह अच इति । अभ्यासस्य दीर्घस्याचः ऋस्त्रः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि सूत्रस्यैतस्याव कोऽप्युपयोगो नास्ति केवलं 'भवतेर' इत्यनेनैव निर्व्वाहः स्यात्—तथापि पञ्चम्यत् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यमुपगमादिदमवोक्तमिति श्रियम् । यथा पञ्चम्याः (मेघाः) सर्व्वं व विश्रमाना अपि क्वचिद् वर्धन्ति क्वचित् न तद्वदिति । ततो भू भूव् अ इति जाते—

२१८१ । भवतेरः ॥ ७।४।७३ ॥

दी—। भवतेरभ्यासोकारस्य 'अः' स्याल्लिटि ।

In लिट्, the ककार of the root भू designated as अभ्यास becomes अ i. e the अभ्यास भू is changed into भ. Thus it should be observed in this connection that the rule ऋस्त्रः(2180) has no bearing at all upon the formation of भूव् । Now we have भ भूव् अ and then we look forward—

मित—। भवतेः अः इति च्छेदः । भवतेरिति प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणात् तिप् । तेन वार्तिककार आह 'इक्षिपौ धातुनिर्द्देशे' (५७५) इति । तथाच धातवः प्रत्येकं नामपञ्चकेनाभिधीयन्ते यथा—गम (गप्), गमिः (इच्), गच्छति (तिप्) । गम् उदाहरणं यथा—'वा गमा', गमेरिद् परस्मैपदेषु इत्यादि । एवं भवतेरिति भूधातोर्ल्यर्थः ।

अत्रापि—अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति वर्तते 'व्यधोलिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटि इति च । तदाह—अभ्यासस्येति लिटौति च । एतेन भू भूव् अ इत्यस्य भ भूव् अ इति संचाते जाते सति—

२१८२ । अभ्यासे चर्च ॥ ८।५।५४ ॥

दी । अभ्यासे भलां चरः सुप्रजंशश्च । भलां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः ; आन्तरतम्यात् ।

In the अभ्यास, भल् letters are replaced by चर् letters and जश् letters, i. e. भश् letters are replaced by जश् and खय् letters are replaced by चर् । There also it is to be understood that those that are naturally जश् letters have natural जश् substitutes and those that are naturally चर् letters have natural चर् substitutes on account of आन्तरतम्य (most intimacy) or similarity. भल् = भमवढधजवगडदखफकटथचटतकपशषसड ; भश् = भमवढधजवगडद ; जश् = जवगडद ; खय् = खफकटथचटतकप ; चर् = चटतकपशषस । The drift of all this is—that, for the sake of similarity or sameness in pronunciation भश् or भ-म-व ढ-ध जवगडद are replaced by जश् or ज-व-ग-ड-द । To express it more clearly भ is replaced by ज, म is replaced by व (as म सूक् म = वसूक् म), घ by ग (as घृष् घृष् य = घृघृष् य = गुघृष् य = जुघीय), ढ by ड (ठुक् म = डुडौकि) and ध by द । as धा + लिट् म = धा धा म = ध धा म = द धा म = द ध औ = दधी । Similarly खय् letters or वर्गीय 2nd and 1st letters are replaced by चर् or वर्गीय 1st letters चटतकप । Thus छिद छिद म = छि छिद म = चिछेद म = चिच्छेद (छ is replaced by च) ।

Now though all the rules bearing upon the formation of वसूक् have been completely mentioned here, yet भट्टोजि puts forward the rule 'असिद्धवदनाभात्' to answer the query—why वुक् is not

invalid though it follows upon the rule 'अचिञ्च धातुभ वाङ्मोरियङ्कुवङ्कौ' which directs लृङ् to भूः—

मित—। इदानीं भ भूश्च इत्यत्र अभ्यास—'भ—स्थाने वकारविधानार्थमिदं सूत्रमुपन्यस्यति । 'भलां जश् भशि' (५२—८१४.५३) इत्यतः भलामिति अनुवर्तते चकारेण जश् इति च समुच्चीयते—तदाह भलांचरः सुार्जशचेति । भलामिति यवरलभिन्नानां व्यञ्जनानां सर्वेषां ग्रहणम् । चर इति चटतकपञ्चमसां ग्रहणम् । तत्र कस्य स्थाने कः आदिश्यते इत्यपेक्षायामाह—भशामिति । भशामित्यनेन वर्गलृतीयचतुर्था वर्णा गृह्यन्ते, जश् इत्यनेन च वर्गलृतीया गृह्यन्ते । तेन वर्गलृतीयादि वर्णानां स्थानेषु वर्गलृतीयवर्णा आदिश्यन्ते इति बोधः । तथा च भस्थाने ज, भ-स्थाने य, चस्थाने ग इत्यादिः क्रमः । एतेन प्रकृते भ भूश्च इत्यत्र बभूवश्च इति भवति इति बोद्धव्यम् । खयामिति—खयाम् इत्यनेन वर्गप्रथमद्वितीयवर्णानां संयुहः । चर इत्यनेन च चटतकपामिति ज्ञेयम् । तेन खस्थाने क, फ स्थाने प इत्येवं आदिप्रकारः । तथाहि—खाद् णल्, खाद् खाद् अ=खखाद्भ=क खाद् अ=चखाद् (कुक्षीय रिति कस्थाने चादिशः) एवमन्यत्र । पुनः 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषानुसारतः आन्तरतम्यमेव दर्शयति तत्रापि इति । तत्रापि तेष्वपि लृतीयचतुर्थवर्णेषु—प्रकृतिजशम् प्रकृत्या स्वभावेन जशम् प्रकृतिजशः प्रकृत्या स्वभावेन जशः आदिश्यन्ते इत्यर्थः । एवं प्रकृतिचरा—मित्यत्रापि व्याख्यानप्रकारो विज्ञेयः । कुत एषा व्यवस्थेत्याह—आन्तरतम्यात् इति । भशोजशश्च घोषसंवारनादप्रयत्नवन्तः । किञ्च खयश्चरश्च त्रासाघोषविवारप्रयत्नपरा इति विवेकी बोधः । एतच्च भाष्यसंमतम् । तथा च भाष्यम्—प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचौषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । युयुधि ददौ ।' विचौषतीति चिधातोः सनि 'सन्धङो' रिति सूत्रेण—द्विले कृते रूपमेव जिजनिषति इत्यत्र जनधातोः सनि रूपम् ।

यदाप्येव प्रकृतं बभूवेति पदं सिद्धम् तथापि 'असिद्धवत्सूत्रमध्यपतित्वात् लुक् कथं नासिद्धत्वमुवङ्क्य कथं न सिद्धत्वेन बलीयस्तया प्राप्तिरिति विचारयितुमसिद्धवत्सूत्रमत्रोपन्यस्यति —

२१८३ । असिद्धवदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥

दी । इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ।

“वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ” (वार्त्तिक) । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ।

Meaning of the words in the rule :—असिद्धवत् means non-existent. अव means अधिकारे and समानाश्रये । आभात् means literally, upto the rule “अस्य” ; but here it is meant to signify ‘up to the end of this chapter.’ Hence the वृत्ति here (भट्टोजि) says, “आभीय extends from here up to the end of the chapter” ; i. e. a rule will be treated as आभीय or असिद्ध falling in or coming from this अधिकार ।

When the आश्रय or subject matter is common, the rule which is to act upon it, will be regarded as असिद्ध (not having occurred or as non-existent.) Thus भू has now the common sphere of application of उवङ् and वुक् and the rule ‘अचिन्नुधातु-भुवाद्योरिव—उवङ्कौ’ (२०१—६।४।३०) directing उवङ् precedes the rule ‘सुबोवक्लृल्लोटोः । (२१७४—९. ४. ८८) directing वुक्. Then वक् becomes असिद्ध or as not having occurred towards भू and thus उवङ् applies. So now we look forward :—

[(Other instances are एधि, शाधि जधि—In the first case, the rule वृषोरिद्धावभ्यासलोपश्च (२४७१-४६. ४. ११९) directs एकार to अस् । Thus in लोट्, the form would have been एधि ; but the rule

“हुक्लभ्यो ह्रिधि” directs धि to अस् । Hence अस् becomes the common sphere of application and therefore ए is असिद्ध i. e. it is to be regarded as non-existent, for it (एत्) is कर्त्तव्य i. e. must be done. Hence it is, that though ‘ए’ is अजन and not ‘भलन’ yet we have एधि and not एहि । In the 2nd case, the rule “शा ह्री” in भाधिकार directs शाभाव of शास् in हि-विभक्ति so that the form becomes शाहि but as शा-भाव is असिद्ध or treated as शास् in the form of शा, the rule ‘हुक्लभ्यो ह्रिधि’ applies and we get शाधि and not शाहि । In the last case, the rule ‘हन्तेजः’ (ह्री परे) directs ज in place of ह् when हि follows and as ज is अकारान्त so the rule ‘अतो ह्रिः’ also applies and हि eliding accordingly we get ज only instead of जहि but as ज is असिद्ध we get जहि and not ज only.)].

नित । इह कचिदुपमानोपमेययोरभेदेन निर्देशः क्रियते यथा—अयं ब्रह्मदेव यथा वा सोऽयं राजा भवति ‘तत्र राजवदित्यतिदेशो गम्यते । एवं शास्त्रेऽपि, यथा ‘अथतुकोरसिद्धः’ (३३३३—६।१।८६) ; तत्र सामर्थ्यादतिदेशो विधीयते । कचित् पुनर्भेदेन रहस्यम् वतिना क्रियते यथा—राजवदयं पुरुषः । एवमिहापि शास्त्रे (अस्मिन् सूत्रे) वतिना निर्देशः क्रियते— । असिद्ध + वतिष् (तुल्यार्थे) = असिद्धवत् । अन्यत्र सिद्धमप्यत्रासिद्धमेव भवतीति तस्यार्थः । अथवा विद्यमानमपि अविद्यमानवद् भवतीति भावः । अत्रेति विषयसप्तमी । तथाच भाष्यम्. “अथात्र रहस्यं किमर्थम् । ‘अवयवस्य विषयार्थम्’ (वार्तिक) । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतच्छिन्नाभाच्छास्त्रे ‘आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्’ इति । आभादित्यभिविधी आङ् इति । आभम् । अत्रणया अर्थे आद्यच्चि वा यत्तत्र प्रकृतान्तं तदप्याभम् । तस्येदमिभाभीयम् ‘भस्त्वधिकार मभिव्याप्य इत्यर्थः । अधिकारय पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमिति सिद्धान्तितम् । तथाचा-पादपरिसमाप्तिरित्यर्थः । कथादारभ्य व्याकाङ्क्षायामाह—इत ऊर्ध्वमिति अस्मादेव

अथ तिङन्तश्वादिप्रकरणम् ।

सूत्रात् परम् । अस्माच्च सूत्रात् परम् 'आम्रलोपः' (२४४४—६।४।२३) इति सूत्रम् । तत्तत्तन्मादेवारभ्य एतच्चतुर्थपादपरिसमाप्तिपर्यन्तम् प्रतिमुखमुपतिष्ठते । एवञ्च आम्रलोप इत्यादि यत्तदाभीयं कार्यं [आभीयमिति भाधिकारीकम् (आम + ङ ; तस्येय) इडात् छप्रत्ययरूपम्] आम्रलोप इत्याद्याभीयकार्ये कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः पर्यवस्यति ।

समानाश्रये इति सूत्रे अतएतिपदव्याख्यानम् । भावे सप्तमी । आश्रये भ्वादी समाने सति तुल्ये सति आभीये सति इति शेषः । तस्मिन् इति आभीये इत्यर्थः तत् 'आभीयम्' असिद्धम् अनुपस्थितम् अधिद्यमानमिव स्यात् । तथा च भूधातुमधिकृत्य 'अचिन्नु धातुभुवां य्वोरिवङुवङ्ङौ' (२७१ । ६।४।७१) इति, 'भुवो वुक्' 'सुङ्' लिटोः (२१७४ ६।४।८८) इति च आभीयं सूत्रद्वयम् वर्तते । तत्र वुक्शास्त्रस्य परत्वेन 'असिद्धत्वादुवङ्' प्राप्तं "भार्तिकमारभ्यते वृत्तयुटाविति" । उवङ् स्थाने— वुक् सिद्धो भवति यत्स्थाने च युट् सिद्धो भवतीति यथासंख्यमन्वयः । तदेतद्भार्तिक-वचनात् उवङ्पाठम् वुक् च प्राप्तम् । अतो वभूविति सिद्धम् । एवं वभूवतु-रित्यादि । युट् उदाहरणं तु दिदीये इति ।

[एषिशाधिजङ्गीत्यादयोऽप्रादाहरणानि । तत्र घुसोरिद्वावभ्यासलोपश्चेति एवञ्च आभीयतया असिद्धत्वात् (अस्वङ्गरेपरिवर्त्तितत्वात्) 'हुभलभ्यो'र्हिर्धिरिति सूत्रं प्रवर्तते । एधोति रूपञ्च भवति । एवं 'शा ह्यौ' इति शास्धातोः शाभावस्य—आभीय-तया असिद्धत्वात्—(शाम वुङ्गः अपरिवर्त्तितत्वात्) 'हुभलभ्यो' इत्यनेन ग्राधि इति पदं लभ्यते । एवञ्च 'हन्तेर्जः' इति सर्वोद्देशेन हन्स्थाने जकारः प्राप्तः । ततश्च 'अतो ह्ये' इति द्विलोपविधायकं सूत्रमुपतिष्ठते । किन्तु आभीयतया लभावस्य असिद्धत्वात् 'ह्यलुक्' न भवति 'जङि' इति च सिध्यति । समानाश्रये इति किम्— । पाधातोः कसौ पपिवात् इति भवति । तस्य शसि विभक्तौ पपुषः इति सम्यग्यते । तत्र वसोः सम्यसारणम् आभीयम्, 'आतो लोप इटि चेति' (२३७२—६।४।६४) आङ्गोपे आभीये कर्तव्ये—असिद्धम् न भवति । कथमिति चेत् । आङ्गोपः कसौ—, सम्यसारणन्तु शस्विभक्तौ तत्रैवं समानाश्रयविषयकं कार्यं किन्तु भिन्नाश्रयविषयकस्य

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्वादिवनर्थम् । तेन अभानि रागः इत्यत 'भञ्जिथ चिथि' (६।४।३२), रञ्जिथ' (६।४।२६), 'वजि च भावकरणयोः' ६।४।२७ इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८९—७।२।११६) इति द्विर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिकारमध्यऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दी । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तीटकितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of इडवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + यल् । Here यल् is आर्द्धधातुक and the letter व falls in the वल् प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् यल् (by आद्यन्तीटकितौ) = इथ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविम । But as there is no वल् letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्यवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्यवाद्योऽन्यसूत्रस्यहावसानाः । तेनाद्यमर्थः—वल्प्रत्याहारस्य यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्ती टकितौ' इति परिभाषावलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः थल् इति इयल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविम इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोरिडागमो न विभावनीयम् ।

‘नेङ् वक्षितीति (७।१।८) अत्र इट्प्रत्यये सत्यपि पुनरनेङ्प्रत्ययं स्पष्टप्रतिपक्षार्थ-
मित्याहुः ।

आह धातुकस्येति किम् ? आस्ति—शेते—जुगुप्सति इत्यादिषु ना भूत् । एतेषां
सार्वधातुकत्वादिति बोद्धव्यम् । न च सन आह धातुकत्वात् जुगुप्सतीत्यत्र इटा
भाव्यमिति बाध्यम् । अत्र ‘धातो’रित्याका विधानाभावात् सार्वधातुकत्वमेव
नाह धातुकत्वम् । अन्यत्र तु पिपठिषति इत्यादौ ‘धातोः कर्षणः—’ इति धातूप-
पदोच्चारणचारेण विधानात् तत्र सन आह धातुकत्वमेव न सार्वधातुकत्वम् । एतच्च
‘आह धातुकं शेषः’ (२।१८७) इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते अस्माभिरित्यलम् । वलादेः किम्—
वभूवद्युः । वभूव । एधनीयम् । अणुस् अ धनीयस्यादीनाम् आह धातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु वलादित्वम् । अतो नेट् ।

२।८५ । अनद्यतने लुट् ॥३।३।१५॥

दो— । भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोलुट् स्यात् ॥

लुट् is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day. Hence it will be errone-
ous to say सोऽय गन्ता गृहम् for अद्य स गमिष्यति । For this de-
fect लुट् is designated as periphrastic future ; so it should be
borne in mind that लुट् has restriction in its application
whereas लट् has not.

नित— । धातोरित्यधिकृतम् । ‘भविष्यति गम्यादय’ इत्यतोभविष्यतीत्यनुवर्त्तते ।
सर्वस्मिन् भविष्यत्यर्थे लुटः प्रयोगं वारयति—भविष्यत्यनद्यतने इति । अनद्यतनं भविष्यत्
कालं विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन सोऽय गन्ता गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्तैव साधुत्वादित्यलम् । लुटः उटावितौ— । ततो लस्य—
तिषादयोः । भू ति इति स्थिते—

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३१॥३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी
एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सूत्रकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ्, and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यस्य तासिश्चेति द्वन्द्वः । तासिरिकार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वस्यो-
रिति सप्तमोद्धिवचनान्तम्— । लृङिति लृटि लृङि चोभयत्र प्रथमाचरूपेण साधार-
णं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङोरुभयोरिव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ;
तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु तास् इति विवेकः । कर्त्तरि
शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शबाद्यपवाद इति— । एतेन भू
तास् ति इति स्थिते—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं शेषः ॥३१॥३४॥

दी— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः * प्रत्ययः
एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* 'धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इति तत्त्वबोधिण्यां पाठः । स एव साधोयान् इति सन्यासहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्शित्-सार्वधातुकम्' (2166—3. 4. 113) that धात्वधिकारोक्त प्रत्ययः like तिङ् and शित् are designated as सार्वधातुकाः. Hence प्रत्ययः other than those are, आर्द्धधातुकाः i. e. as elsewhere said 'it is to be remembered that except लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्, all प्रत्ययः लिट्, लुट्, लृट्, लृङ्, etc are आर्द्धधातुकाः. Hence he says इट् i. e. the augment इट् comes before ताम् by 'आर्द्धधातुकस्त्रिङ् बलादिः' (2184).

[अथ सूत्रे 'धात्वधिकारोक्तः' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिन्या पाठो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यस्य अयमर्थः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति उच्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरार्द्धधातुकसंज्ञा भवति इति बोधः । तथाच 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (२६०८—३।१।७) इत्यत्र धातोरित्याचार्य विधानात् सप्त आर्द्धधातुकत्वम्—इट् च भवति । किन्तु 'गुप्तित्जकिदभ्यः सन्' (२३८३—३।१।७) इत्यत्र धातोरित्याचार्य विधानाभावात् सप्त आर्द्धधातुकत्वम् द्रडागमस्य न भवति । अतएव जुगुप्सति तितिचते चिकित्सति इतीङ् गुणरहिताः प्रयोगा सिद्ध्यन्ति इति दिक्] ।

मित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (२१६६—३।४।११३) इत्यत्र तिङ् शित् च धात्वधिकारोक्ता एतत् संज्ञाः सुप्रतिपाद्यम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्शित्द्वयोऽ-अन्ये धात्वधिकारोक्ताः प्रत्ययाः लिट् लुङादय आर्द्धधातुकसंज्ञाः सुप्रतिपाद्यम् । एतेन लुट् आर्द्धधातुकत्वात्—'आर्द्धधातुकस्त्रिङ् बलादिः' (२१८४—३।१।२५) इति इट् प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । भू इट् तास्ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२।४।८५॥

दी— । 'डा' 'रौ' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डिच्चसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलीपः ।

डा रौ रस्—these three come in order in लुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes for

तिप् तस् कि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययः enumerated in the rule “यचि भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्त्यादि टि—(79—I. 1. 64)), of the expression (भू इ तास्) elides by the rule—टे: (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भू इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्वधातुकाङ्धातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— ; डा च रौ च रस् चेति द्वन्द्वः । लुट् इति स्थानषष्ठी । प्रथमस्येति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तस् कि . त आताम् भ इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति त्रय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहित्वात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयवैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथममादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘लुट्’ इत्यस्याप्रवृत्तिस्ततश्च सर्व्वादेशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति त्रयम् । डित्सामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्सवलात् अस्य, टे: (११६—६।४।१४७) इति सूत्रानुसारेण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्त्यादि टि:—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति । ‘यचि भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि शंशो नोपादीयते । ततश्चायमभः भभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्सामर्थ्यादेव अभस्यापि टेलोपो भवति । तदेतदाह—डित्स इति । एतेन भू इताम् डा = भू इतास् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिति—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् * (प) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्वात् पूर्वं उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आर्द्धधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ,
उ, ऋ, ॠ changed into ए, ओ अर् अल् when a सार्वधातुक or an आर्द्ध-
धातुक follows. येन etc—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्; for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as हि + ता = हिंटा) is gunnated; but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (अलोऽ-
न्वात्पूर्वं उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'य' is between हि a part of the root हिप् and ता (आर्द्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of हि is gunnated and we have हिंटा; or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an augment—cp. the rule 'अत्तिं क्री-व्ली-री-क्रुयीआय्यायां
प्रगृणी' २५७०—७।३।२६ ।

a सार्वधातुक or an अङ्धातुक प्रत्यय follows. Take द्विष् ता । Here द्विष् is लघूपध and आङ्धातुक ता follows. But does ता follow invariably the इक् (इ) of द्वि? No. How then can it have guna? The answer is—you can not dispense with the intervenning letter ष् for in that case there will be no उपधा and consequently the root will no more be लघूपध but will be लघ्वन्त । Thus to keep in tact the लघूपधत्व of the root the presence of a single letter which is essential is not taken into consideration. This is the authority of Panini.

But in भिनत्ति etc, there is more than one letter present between भि and ति (सार्वधातुक) viz. भि (न द्) ति and so the इक् of भि is not gunnated (भिद् is रुधादि so the augment अम् comes in by the rule 'रुधादिभ्यः अम्' and as अम् is मित् or म-sliding so न comes after भि) ।

Now the question is whether in the case in hand (भवित् आ), guna will be substituted or not (for here also भवित् is a लघूपध अङ्ग, त् is the single letter intervenning and आ is the आङ्धातुक affix following)—

मित—। अङ्गस्येति अधिकृतं वर्त्तते । 'मिदेगुंणः' (२३४६—७।३।८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्त्तते । गुणश्च इक एव भवति 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषा-सूत्रात् । 'सार्वधातुकाङ्धातुकयो' (२१६८—७।३।८४) रित्यतश्च सर्वधातुकाङ्धातुकयोरिति अनुवर्त्तते । तदेतद् सर्वमभिप्रेत्याह—अङ्गस्येत्यादि । पुक् 'आगमः' अन्ती (अन्तावयवः) यस्य तत् पुगन्तम् (बहुव्रीहिः) । लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम् (बहुव्रीहिः) ; पुगन्तश्च लघूपधश्च पुगन्तलघूपधम् (समाहारवृद्धः) तस्य । पुगन्तलघूपधस्येति अङ्गस्य विशेषणम्—तदाह पुगन्तस्येति लघूपधस्येति च । तदयं

स्पष्टार्थः—(१) सार्वधातुके आहधातुके वा प्रत्यये परतः पुगन्तस्य अङ्गस्य इकारो-
कारादिगुणो भवति यथा—‘ङी’ इति धातुसंज्ञायां वर्तते । तस्य णिचि पुगागमे
ङेपि इति भवति । ततः शप्तिपौगण्यं । ङेपयति । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।
“अतिङ्गीवृत्तीरुक्थ्यीणाव्यातां पुक् णौ” (२४७०—७३।३६) इतिपुक्—(२) सार्व-
धातुके आहधातुके वा प्रत्यये परतो लघूपधस्य अङ्गस्य इकारोकारादिगुणो भवति
यथा—द्विष ति=द्वेष्टि, द्विष ता द्वेष्टा ।

ननु सार्वधातुकाहधातुकयोः इत्याच्यते न च तौ परतो भवतः अला-
व्यवधानात् । तथाहि ‘अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा’ इति अन्त्यादलः पूर्व वर्ण उपधा-
संज्ञको भवति । तत् अन्तेन अला व्यवहितत्वात् इकः सार्वधातुकपरत्वमाहधातुक-
परत्व वा कथं भवति—तत्परत्वाभावाच्च परनिमित्तको गुणोऽपि कथं भवेत् ? अवाहुः—
येन अला (वर्णेन) नाव्यवधानम् न अव्यवधानम् किन्तु व्यवधानमेव अविवर्जनीय-
रूपेण व्यवधानमित्यर्थः । तेन व्यवहितेऽपि सध्यपतितत्वेन विच्छिन्नेऽपि सार्वधातुके आह-
धातुके वा प्रत्यये परतः परनिमित्तको (सार्वधातुकाहधातुकपरनिमित्तक इत्यर्थः) गुणः
भवत्येव । तथाच द्विष ता इत्यत्र पकारेण ता इति आहधातुकः प्रत्ययो व्यवहितः ।
पकारमुत्थाप्य ता इत्येतत् अव्यवहितं कर्तुं शक्यते किन्तु तत्राले सोपधत्वमेव नास्ति ।
निरूपधत्वे—पुगन्तेति स्वरूपं पानिनेराचार्यस्य वचनमेव विदुष्यते । तत्
यथान्यासमेवास्तु । अत आह—वचनप्रामाण्यादिति ।

ननु तर्हि यथा एकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको गुणो भवति तथा अनेकवर्ण-
व्यवहितेऽपि स्वात् इति चेत्—तवाह—तेनेति । एकाधिकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको
गुणादिशो नाख्येवेति भावः । तदेव दर्शयति भिनत्ति इत्यादाविति—आदिपदेन छिनत्ति
इत्यादि यास्यम् । तथाहि भिनत्ति इत्यत्र भिद् इति रौधादिको धातुः (भिदिर-
विदात्ते) । तत्र ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ इति—श्रम् विधीयते । श्रमश्च भित्त्वादन्त्यादयः परो
नकात् विधीयते तेन भिनद् इति जातम् । एवञ्च अनेकव्यवहितत्वाद् भिद् इत्यस्य इको
(इकारस्य) गुणो न भवति । एवं छिनत्ति इत्यादौ ।

न प्रतीति भवितु आ—इत्यत्र तु वर्णमात्रमेव व्यवधानं तर्हि तत्र भवितु इत्यस्य

इको गुणः स्यात्—इति शब्दां निराकरिष्यन् आह—गुणे प्राप्ते इति [भवित् आ इत्यत्र डाभावभूतस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकतया परनिमित्तको गुणादेशो भवत्येव तथापि]—

२१६० । दीधीवेवीटाम् ॥१।१।६॥

दी— । दीधावेव्योरिटश्च गुणवृद्धौ न स्तः । भविता ।—

गुण and वृद्धि are not sanctioned to the roots दीधी and वेवी and to an इडन्त अङ्ग । Thus भवित् which is an इडन्त अङ्ग cannot have its इक् grafted and consequently we get भविता, and not भवेता ।

मित— । अस्मात् सूत्रात्—गुणो न । अयं सूत्रार्थः—दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (देवनं क्रीडा) ; वेवीङ् वेतिना (वीधातुना) तुल्यः अर्थं वर्त्तते । वीधातोश्च— वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु इत्याद्यर्थाः— । दीधी च वेवी च इट चेति द्वन्द्वः । तेषाम्— । इट् इति इडागमसहितस्य धातोरित्यर्थः । अतएव भवित् आ इत्यत्र गुणो न । 'भविता' इति च सिद्धम्— । भवितारौ—इति पदं साधयितुं प्रक्रमते— ।

२१८१ । तासस्योर्लोपः ॥७।४।५०॥

दी— । तासेरस्तेश्च लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे ।

When a सकारादि प्रत्यय follows the स of तास् and अस् elides.

मित— । 'सः स्याद्धातुके' (२३४२—७।४।४८) इत्यतः सि इति अनुवर्त्तते । तदाह—सादौ प्रत्यये परे इति । "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया तासप्रत्ययस्य अस् धातोश्च सकारो लुप्यते । तास् च अस्तिश्च इति ताससौ—(इन्वः) तयोः । तदाह तासेरस्तेश्चेति । अस्ति इति तिपा निर्देशः ।

२१८२ । रिच ॥७।४।५१॥

दी— । रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भविताहः ।

भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवि-
तास्वः । भवितास्व ।

When a रकारादिप्रत्यय follows, the elision is as before (i.e. the सकार elides). Thus भवि तास रौ (तस) भवितारौ । Similarly भवितारः, भवितासि etc.

नित— । रकारादौ च प्रत्यये परे तासः सलोपः प्राग्वत्, पूर्वं सूत्रे इव इत्यर्थः । अस्मिन्नेह संवध्यते । असंभवात् । तथाहि अस्धातोरुत्तरं सार्वधातुका एव प्रत्यया प्रयुज्यन्ते रकारादिप्रत्ययान्तु आर्द्धधातुका एव तत् कृतः सम्भवः । 'अस्मैभूरिति भूभावे कृते रकारादिप्रत्यया विधीयन्ते । भू + इट् (आर्द्धधातुकस्तेङ्बलादिः) + तास् (स्यतासी लृङुटोः) + रौ = भो (गुण) इ तास् रौ = भवितास् रौ (अवादेशः) = भवितारौ (सलोपः) । एवमन्यत्र । सर्वत्र भवितास् इति साधारणम् ततस्तदुत्तरं सिप् थस् प्रत्यया इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।

२१८३ । लृट् शेषे च ॥३॥३॥३॥

दी— । भविष्यदर्थाद्वातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रिया-
यमसत्यां सत्यां च । स्यः—इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

लृट् is attached to a root expressing futurity no matter if there is any क्रियार्था क्रिया or not. A क्रियार्था क्रिया means a क्रिया or verb which necessitates the presence of another क्रिया or verb. The प्रत्यय स्य is आर्द्धधातुक and बलादि so the rule 'आर्द्धधातुकस्तेङ् 'बलादिः' applies and consequently the augment इट् comes in. Thus भू इट् स्य ति = भविष्यति (by गुण and अवादेशः) = भवि-

षति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc ; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियायां क्रियायाम् । The significance of च in the rule is क्रियायां क्रियायाम् also । Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus शयिष्यते इति स्थीयते—he stays because he will sleep—here शयिष्यते is the क्रियायाः क्रिया । The instance of शेष is सोऽत्र शयिष्यते—he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of शयिष्यते इति स्थीयते we shall say शयितुम् स्थीयते by applying तुमुन् in place of लट् in शयिष्यते । This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुमुन् in place of लट् cp 'कलुट् तुमुन्थलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः । उक्तञ्च क्रियायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र । तस्मादन्यः क्रियायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः । चकारेण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याच्छिष्यते । तदाह क्रियायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति । क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रिया अर्थः

प्रयोजयं यस्या इति विग्रहः । यथा शयिष्यते इत्यत्र स्थितिक्रिया शयनप्रयोजना । अतः शीधातोर्लोट् इति । क्रिया विद्यतां वा नवति तदर्थः । तत्र क्रियार्थायां क्रियायामित्य-
स्योदाहरणं—शयिष्यते इति, स्वीयते इति । तदितरस्य (क्रियार्थायां क्रियाया-
मसत्यामित्यस्य) उदाहरणम्—शयिष्यते इति । स इति लट्प्रत्ययः आर्द्धधातुकः
बलादिषु भवति । तत्र इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एवमत्र प्रक्रिया—भू इट्
स्य तिप् इति स्थिते सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे सति ‘एचोऽयवायावः’ इति अवा-
देशे च सति भविष्यति इति ज्ञाने ‘इष्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वे भविष्यति इति
सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु ‘अतो दीर्घो यञि’ इति
सूत्रात् भवामि इत्यादाविव दीर्घादेशः स्वरस्य इति संक्षेपः ।

ननु लट् इत्येव सूत्रमस्तु । किमनेन शेषे चेति वचनेन तथा च शयिष्यते इति
स्वीयते इत्यादौ तुमुना कार्यं साधयामः इति चेत् । उच्यते “लालुट् तुमुन्खल-
घेषु वामरूपविधिर्नास्ति” इति निषेधात् न तथा शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३॥१६२॥

दी— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enu-
merated in the rule ‘विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्रप्राश्ननेषु लिङ्’ (2208—
3. 3. 161).

नित— । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्रप्राश्ननेषु लिङ् इति अव्यवहितपूर्व-
सूत्रम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारिण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३॥१७३॥

२१६६ । एरुः ॥३॥४८६॥

दी-- । लोट इकारस्य ‘उ’ स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिष् (benediction) ; उ

is the substitute of इकार of लोट् affixes. Thus तिप् is changed into तुप् and क्ति or अन्ति is changed into अन्तु ।

२१६७ । तुह्योस्तातडाशिथन्यतरस्याम् ॥७।१।३५॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकालत्वात् सर्व्व-
देशः । यद्यपि 'डिच्च' (४३) इत्ययमपवादस्तथापि अनन्यार्थ-
डित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणा-
द्यर्थतया सम्भवत्-प्रयोजनङ्कारे तातङि मन्यरं प्रवृत्तः परिण
वाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ।

To express आशिष् (benediction) तातङ् (तात्) is the optional substitute for तु and हि । तातङ् is अनेकाल् (contain-
ing more than one अल् or letter) and so it replaces तु and हि in full i. e. तु and हि are dismissed and तातङ् (तात्) is em-
ployed in their place. Now you may rejoin 'why तातङ् is not substituted for the last letter only by the rule डिच्च (43—
1. 1. 53) which being a special rule (अपवादसूत्र) bars the ap-
plication of the rule 'अनेकाल् शित्सर्व्वस्य' (45—1. 1. 55)? To
answer this rejoinder, he (भट्टोजि) says—Though the rule डिच्च
as an अपवादसूत्र bars the application of the rule अनेकाल् शित्सर्व्वस्य
here, yet it is to be noted that डित् has its scope in the
case of अनङ् etc * in 'अनङ् सौ' (See 248—7. 1. 93) where

* Cp—'अनङ् सौ'—Here अनङ् replaces the last letter only
of सखि giving सखन्. ङ is attached to अन so that it may re-
place a part and not the whole of the word सखि ।

the **ङ** of **अनङ्**, has no other necessity than **अनादेशत्वं** (being a substitute for the last letter only). In other words, if the सूतकार had said 'अन सौ' instead of 'अनङ् सौ' then **अन** being **अनेकाल्** (containing more than one letter) would have replaced the whole of **सुखि**, but that is contrary to his intention ; so he attached **ङ** to **अन** that it may replace the last letter only of **सुखि** and not the whole of it. But the necessity of adding **ङ** to **तात** is multifarious, viz it has been attached that it may bar **गुण** (**गुणप्रतिषेधः**), **वृद्धि** (**वृद्धिप्रतिषेधः**) and that it may enjoin **सम्यसारण** etc. Instance of **गुणप्रतिषेधः**—The rule 'पुमानलघूः पथस्य च' enjoins **गुण** to **हिष्** but as **तातङ्** is **ङित्** so by the rule 'क्ङिति च' (2217—1. 1. 5) it bars gunnation of **हिष्** and consequently we have **हिष् तातङ्=हिष्तात्** and not **हेष्तात्** । Instance of **वृद्धिप्रतिषेधः**—**ष्टुञ्** (**स्तौ**) + **तातङ्** here the rule 'उतोवृद्धिर्लुकि इलि' (2443—7. 3. 89) enjoins **वृद्धि** to **स्तौ** but **तातङ्** is **ङित्** so it bars **वृद्धि** by 'क्ङिति च' and the result is **स्तौतात्** and not **सौतात्** । Instance of **सम्यसारण**—**वश** (**कान्तौ 'इच्छायाम्'**) + **तातङ्** here because **तातङ्** is **ङित्** so the rule 'यद्विज्यावयिन्यधिवष्टिविचतिवृद्धतिपृच्छतिभञ्जतीनां ङिति च' (2412—6. 1. 16) applies and **वश** gets **सम्यसारण** (**इन्धनः सम्यसारणम्**) giving **उष्तात्** and not **वष्तात्** ।

Thus **ङ** has so many diverse necessities ; so the rule **ङित्** has a very loose hold (**सम्यरं प्रवृत्तः**) upon **तातङ्** and consequently (because its hold has been loosened **वृद्धवन् शिथिलगृह्णात्**) it has been overruled by the परमूल 'अनेकालङित् सर्वस्य' for though there runs the परिभाषा 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुपरोत्तरं वक्ष्यीयः' yet here

the उत्सर्ग or general सूत्र 'अनेकाल्'—and the अपवाद or special सूत्र 'डिच्' have equal force. Thus by सर्व्वादेश we have भवतात्—

मित— । तुह्योः+तातङ्+आशिषि+अन्यतरस्याम् इतिच्छेदः । तुह्य ऽह्य
तुह्यो (इह्यः) तयोः (षष्ठो—द्विवचन) । तुह्योरिति स्थानषष्ठी—तातङ् इति आदेशः ।
अन्यतरस्याम् इति विकल्पवचनम् । तेन अयमर्थः—तुस्थाने हिस्थाने च तातङ्
इति विकल्पेन आदिष्यते आशिषि । तातङ् इति चानेकाल्—तेन अनेकाल्शित्
सर्व्वस्य' इति परिभाषाबलात्—सर्वादेशः ; तुह्यद्वयस्य हि-शब्दस्य च उल्लाप्य
तत्तत्स्थाने—तातङ् (तात्) प्रतिनिर्दिश्यते इत्यर्थः । ननु तातङ् इति डिदन्तोऽयमा-
देशः । तत् 'डिच्' इति परिभाषामाश्रित्य—कथम् अन्यादेशत्वं तातङ् न भवति
अपवादसूत्रत्वेन 'अनेकाल्' इत्याद्यपेक्षयास्व वलीयस्वात् इति चेत् । तत्र उत्तरमाह—
यद्यपीति । सत्यम् 'डिच्' इति सूत्रम् अनेकाल्शित्सर्व्वस्य इत्यस्य अपवादत्वेन पठितम्—
किन्तु प्रयोजनापेक्षं हि सूत्रानामुत्सर्गापवादत्वम् । तथाच यत्र डिच्त्वस्य अन्यादेशत्वं
विहाय प्रयोजनान्तरं नास्ति तत्रैव डिच् इति अनेकाल् इत्यस्य अपवादो भवति । यथा
'अनङ्क्षौ' (२४८—७।१।८२) इत्यादिषु । अत्र अनङः डित्करणस्य अन्यादेशवजं
प्रयोजनान्तरं नास्ति । तेन अनङि डिच् इति सूत्रम् चरितार्थम् भवति । तदाह—अनन्या-
र्थडिच्त्वेषु इत्यादि— । नास्ति अन्यः अर्थः येषां ते अनन्यार्थाः (बहुव्रीहि) । तादृशाः डितः
(कर्मधा) । तेषां भावः ; तेषु । अनङादिषु इत्यस्य भेदकमेतत् । तातङि तु डित्करणस्य
—फलान्तरं विद्यते । तथा च कुत्रचित् गुणः प्रतिषिध्यते (किङ्तिचेति सूत्रबलात्), यथा
—द्विष्तात् इति द्विष्तात् भवति, न तु पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन द्विष्टादिति । कुत्रचित्
वृद्धिः प्रतिषिध्यते (किङ्तीत्यस्मादेवसूत्रात्) यथा स्तु तात् इत्यत्र स्तुतात् इति, न तु
उतोवृद्धिलुकि हलि' (२३४४—७।२।८८) इति वृद्ध्या सौतादिति । क्वचित् च सम्प्रसार-
नादर्थं ङकारस्य प्रयोजनम् यथा—उष्ठात् इत्यत्र वश कान्तौ इत्यस्य तातङि—यद्विज्या-
वयव्यधिवष्टि—(२४१२—६।१।१५) इति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति । आदिपादेन
ब्रूवडिति ब्रूतादित्यत्र ईडभावः । एतानि तातङि डित्करणस्य—प्रयोजनानि । तस्मात्
केवलमन्यादेशत्वरूपप्रयोजनवत् डिच् इति सूत्रम् एतादृशबहुविधप्रयोजनवति तातङि

मन्थरं शिथिलं प्रवृत्तम् । डिङ्त्वदर्शनेन प्रवृत्तमपि अप्रवृत्तवद् भवति प्रयोजनान्तरभूयिष्ठत्वादस्य (डिङ्त्वस्य) । अतः परिण सञ्वादिङ्गेन (अनेकालङ्गित्—इत्यनेन) बाध्यते । ननु 'अनेकालङ्गित् सर्वस्य' इत्युत्सर्गः, डिङ्गेति चापवादः । तत् परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः' इति अपवादशास्त्रस्य—वलीयत्वं कथं न भवति इति चेत् अत्राह—इहोत—इह (तातङ् विषये) 'उत्सर्गसूत्रम्—अनेकाल् इति अपवादसूत्रेण डिङ्गेत्यनेन तुल्यं वर्तते । कथमिति चेत्, उच्यते—परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः इति परिभाषया डिङ्गति वलीयः । प्रयोजनभूयिष्ठत्वात् पुनः सञ्वादिङ्गत्वमेव वलीयः । तदुभावेव समवली—अपवादस्य आत्मापेक्षया हीनत्वमेव परोभवति । अत्र तु समवत्त्वान्न न तथा शक्तः । अतः सञ्वादिङ्गे निर्व्याधः । भवतात् इति च सिध्यति । तातङ् इत्यस्य उच्चार इत्—तात् इत्यस्य श्रेषतकारादकारस्य उच्चारणार्थम् । तेन तातङ् इत्यस्य तात् इति रूपं सम्पद्यते । तेन भवतात् इति ।

२१६८ । लोटो लङ् वत् ॥३४।८५॥

दी— । लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथाहि ।

The operation of लोट् is like that of लङ् i. e. the process of लोट् resembles that of लङ् । Hence ताम् etc. are substituted and (in places of तस् etc.) स elides. As for example—

मित— । लङि याङ्गं कार्यं सनादिग्यते ताङ्गं कार्यं लोच्यपि भवति । तेन तसादीनां स्थाने तामादयः स्युः । सलोपश्च भवति । दृष्टान्त्यति—तथाहीति—

२१६९ । तस्यस्यमिपां तातंतामः ॥३४।१०१॥

दी— । डिङितञ्चतूर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ।

ताम्, तम्, त and अम् are substituted in order for these four तस्, यस्, थ and मिप् of the डिङ् (ङ eliding e. g. लङ्, लुङ्, लिङ् and लृङ्) affixes i.e., ताम् replaces तप्, तम् replaces यस् and so on.

मित—। 'नित्यं ङितः' इति पूर्वसूत्रम् । ततः ङित इत्यनुवर्तते । तदाह ङित-
श्चतुर्णामिति । तस् च थस् च थ च मिप्च (इन्धः) ; तेषाम् । ताम् च तम् च तच अम्
च (इन्धः) ते । ङितइति—लोट् अपि ङित् भवति 'लोटी लङ्वत्' इत्युक्तेः । तेन
लोटी, लङि, लुङि, लिङि, लृङि च तस्स्थाने ताम्, थस्स्थाने तम् इति क्रमेण
आदेशः ।

२२०० । नित्यं ङितः ॥३।४।६६॥

दी—। सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
'अलोऽन्त्यस्य' (४१) इति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ।

The (final of the) affixes, ending in सकार, of the first (उत्तम)
of the ङित् (लकारः) elide. According to the परिभाषा—'अलोऽन्त्यस्य'
the last letter स only of the affixes elides ; as वस्=व ; मस्=म ।
भू + तस्=भो अ तस्=भव् अ तस्=भवतस्=भवताम् । भू + भि=भो अ
अन्ति (भ्रातः)=भव् अ अन्तु (एतः)=भव अन्त्=भवन्त् (परहप—by 'अतो-
गुणे'—121) ।

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३।४।६७) इति सूत्रमावव्यवहितपूर्वसूत्रम् ।
ततो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—लोपः स्यादिति । ङिदुत्तमस्येति लोट्-लङ्-लुङ्-लिङ्-
लृङ्-सुत्तमपुरुषस्य—सकारान्तस्येया—वस् मस् इत्यनयोः । कस्य—लोप इत्यपेक्षायाम्
अलोऽन्त्यास्य इति सकारमावस्य लोप न तु संघातस्य इत्याह । भवताम् भवन्त्विति
आङ्-लव्याख्यायां प्रक्रिया प्रोक्ता ।

२२०१ । सेर्हिपिच्च ॥३।४।८७॥

दी—। लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च ।

हि is the substitute for सि (सिप्) of the second person sing. of
लोट् and this हि is अपित् i. e., not पित् । मिप् is पित्. हि is
substituted for सिप् । So by स्थानिवद्भावः हि also becomes पित्

because the स्थानी सिप् is पित् (p-cliding). But if हि is made पित् then the अङ्ग will be gunnated ; and forms like स्तुहि etc. will not be obtained. So it is made अपित् that it may become छिद्बत् by the rule “सार्धधातुकमपित्” (2234—1.2.4). भव + हि this being the case—

मित । ‘लोटो लङ्बत्’ (३।४।८५) इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते ; तदाह लोटः सेरिति । सेरिति सिपो निर्वृणः । सिप् च पिट् भवति । पिच्च गुणी भवति । हिप्रत्ययान्तस्तु गुणी न भवति । सिपः पिच्चाङ्गेरपि पिच्च प्राप्तम् तत् प्रतिविध्यते । तेन अपित् वचनम् ‘सार्धधातुकमपित्—’ इत्यनुसारतः हि छिद्बद् (अगुणी) च यदा स्यात् । तेन स्तुही-त्यादि निवृणम् । भू शप् सिप् = भो अ हि = भव हि इति स्थिते—

२२०२ । अतो हिः ॥६।४।१०५॥

दी— । अतः परस्य हेलुक् स्यात् । भव-भवतात् । भव-तम् । भवत ।

हि, coming after an अकारान्त अङ्ग elides. भव ends in अकार । Thus हि eliding we get भव । भव + तातङ् = भवतात् । भू + थस् = भव-तम् । भू + थ = भवत by तस्यस्थानिपो तां तं तामः (2199).

मित— । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी, अकारात् परस्य हिरित्यस्य लुक् इति सूतार्यः स्यात् । ‘विणो लुक्’ (६।४।१०४) इत्यतः लुक् इत्यनुवर्तते । हेरलोपस्तु आप्रुहि स्तुहि इत्यादी । भव इति सिपि परे गुणः, अवादेशः, सिपोहिरादेशः, ततो हिलोपे रूपम् । भवतात् इति ‘तुष्टोस्तातङि’ति तातङ्, गुणः, अवादेश इत्यादि सर्व्वं समानम् । भवतम् इति थसः तमादेशः । भवतेति थस्य तादेशः ।

२२०३ । मेर्निः ॥३।४।८६॥

दी— । लोटो मेर्निः स्यात् ।

नि is the substitute for मि (सिप्) of लोटः ;

मित—। लोटो लङ्वदिति वृत्ते। तदाह—लोट इति। लोट उत्तमस्य—मि
(मिपः) इत्यस्य स्थाने नि इत्यादेशः स्यात्।

२२०४। आडुत्तमस्य पिच्च ॥३४॥६२॥

दी—। लोडुत्तमस्य आडागमः स्यात् स पिच्च। हिन्योरुत्तं
न। इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। भवानि। भवाव। भवाम।

The augment आट् comes in the उत्तमपुरुष of the लोट् and this आट् is पित् i.e., the aug. आट् enjoins गुण to which it is enjoined. हि and नि should not have उकार owing to the authority of the pronouncing of the इकार in हि and नि। The sense is that the सूत्रकार expressly pronounces the word हि for सिप् and नि for मिप् and not like अन्त for भ् where अन्त is changed into अन्तु for इ is in the स्थानी भि ; so this इ is changed into उ by 'एरुः'; but here the इ of हि and नि lies in the आदेश themselves and not drawn from सिप् and मिप्। Thus the सूत्रकार intends that हि and नि should not have उत्व by 'एरुः'। भू + मिप् = भो अ मिप् = भव मि = भव नि = भव आट् नि (आद्यन्तौ टकितौ इति नेः प्राक्—आट् प्रयुज्यते) = भव आनि = भवानि (by 'अकः सवर्णे—')। भवाव इति भू वस् = भव वस् = भव व (नित्यं डितः) = भव आट् व = भवाव। Thus भवाम। Note that मिप् वस् and सस् change into आनि आव and आम।

मित—। लोटो लङ्वदित्यतः लोट इत्यनुवृत्ते। तदाह—लोडुत्तमस्येति। लोटि उत्तमपुरुषविभक्तौनाम् आट् इत्यागमः स्यात्—। स च आट् पिद् भवति। पिद्वचनम् स्वानीत्यादौ गुणार्थम्। ननु मिप् इति पिदेव। तत् पुनरस्य पिद्वचनं व्यर्थम् इति चेत्। न। वस्मसोरपित्वात्तयोरपि पित्वं यथा स्यात्। आट् इति टित् भवति। तेन 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषया नि इत्यतः पूर्वम् आटोवस्थानम्। भव

आद् नि भवानि इत्यादि दर्शितं प्राक् । भवाव इत्यादौ नित्यं छितः इति सलोपः । एतेन
मिप वसमसां क्रमेण आनि-भाव-आम इत्यादय आदेशा बोध्याः ।

२२०५। अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

दी—। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ।

जङ् is attached to a root expressing past tense not occurring to-day.

मित—। अनद्यतनेति 'अनद्यतने लुट्' (२१८५—३।३।१५) इत्यत्र व्याख्या-
तम् । तादृशभूताद्यद्योतनाय भातीरुत्तरं लुट् प्रयज्यते ।

२२०६ । लुङ्-लङ्-लृङ् द्व्युदात्तः ॥ ६।४।७१ ।

दो—। एषु परिषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः ।

These (लुङ्, लङ्, लृङ्) following, the augment अट् comes in to the अङ् and this अट् is उदात्त ।

मित— । लुङ् च लङ् च लृङ् च (इन्वः) ; तेषु इति भावे ऽनी । एषु परेऽपि ।
लुङि लङि लृङि च परतः अङ्गस्य अडागमः स्यात् । सौऽट् चौऽात् स्यात् इत्यर्थः ।
अङ्गस्येति अधिकारवचनम् अत्रापि अनुवर्तते । अडागमोऽयं अन्तरङ्गः, नित्यः परश्च । तेन
यथायथं, तिपि शपि विकरणे, गुणे अवादेशे च विकरणविशिष्टस्य अङ्गस्य—अङ्
विधीयते । लावस्थायान् एवाडांगम इति तु पञ्चान्तरं भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे प्रागेवाङ् ।
तत्सिद्ध्यर्थः इति बोध्यम् ।

२२०७ । इतश्च ॥ ३४।१०० ॥

दी-। ङितो रुस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः
स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ।

The वृत्त of (the affixes of) the परस्मैपदो—ङित् लकार elides. Thus सिप=त्; अन्ति=अन्त=अन् (मंयोगात्सं लोपः); सिप्.=स and so on.

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३४२६—३४८७) इत्यतः परस्मैपदेषु इति अनुवर्तते। 'नित्यं ङितः' (२२००—३४८६) इत्यतः ङित इत्यनुवर्तते। लस्यति च अधिकृतं वर्तते। अतो व्याचष्टे—ङितो लस्यत्यादि। अलोऽन्तस्य इति शब्दस्वरूपस्य इकारलोपः। तदाह—तदन्तस्यति। तदन्तस्यत्यत्र 'तस्य' इति पाठो दृश्यते तत्त्वबोधिन्याम्। तिप् इत्यादीनां पूर्वेषु पलोपः। अनेन च सूत्रेण—इलोप तेन त् इति तिष्ठति। भि इत्यत्र पूर्व भोऽन्त विधानम्। ततः इलोपे—अन् इति भवति ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन तलोपे अन् इति भवति। एवमन्यत्रापूच्छम्। इयं प्रक्रिया। भू + लङ् तिप् = अट् भो शप् त् = अभव् अत् = अभवत्। अभवताम् इति तसः तासादेशः। (तस्यस्यमिपां तांताताम्ः)। अभवन् इति अन्ति इत्यस्य अन् भावे जाते रूपम्। एवमन्यत्रापि साधनीयम्। अभवाव इत्यादौ—'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घादेशः। ततः 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपे रूपम्।

२२०८। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्॥

३।३।६१॥

दौ—। एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं आह्वयनादौ दीहितादेः प्रवर्त्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा, अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। 'प्रवर्त्तनायां लिङ्'—इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्।

When these senses are expressed or implied, लिङ् is used. विधि means command or sending away to do something i.e., ordering the inferior ones as servants to do some task. निमन्त्रण means to employ i.e., ask the daughter's son etc. to partake of in an exigent ceremony like *shradh* etc. आमन्त्रण means to request some one to do something at his will. अधीष्ट means to request respectfully some superior person to do something as 'माणवक' भवान् अध्यापयेत् 'sir' please take up the task of teaching the boy.' संप्रश्न means the ascertaining of a thing by judgment

‘whether this is or is not to be done as ‘किं भौ व्याकरणं भवान् अधीयौत’
‘should you read Grammar (or anything else)?’ प्रार्थना—means
‘begging’ as ‘भवान् अन्नं मे दद्यात् ‘Please give me a dish of meal.’

The rule is better expressed thus ‘प्रवर्त्तनायां लिङ् ।’ ‘लिङ्’
is used in the sense of ‘mild inducement or command.’ The
acceptance i.e., the mention of the four viz—विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण
and अधीष्ट is to make a clear expression (or to express in an
exhaustive way).

मित—। लडादिभिरिव लिङ् अपि कर्तादय एव अभिधीयन्ते न विध्यादयः ।
तथा सति पुरुषव्यवस्था न स्यात् । कर्तादीनामेव हि पुरुषव्यवस्था, न तु विध्यादी-
नाम् । अत उक्तम् एवेषु दोषेषु—इति । यद्य वाच्येऽप्युक्तम् तत् विधिनिमन्त्रणा-
दिभिः कर्तादीनामनेदविवक्षया इति बोध्यम् । अत्र तत्त्ववाधिनोः—

‘‘द्योत्येष वाच्येषु वेति । पथद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्रायं तु प्रत्य-
सुपपत्तिः—विध्यादीनां प्रत्ययाद्येत्वमनुचितम्—। तथाहि सति कर्तादीनामर्थानां
लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽर्था वाधकाः स्युः । तथा च लिङः कर्तादिभि-
धायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनवहुवचने न स्याताम्, शब्दादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था
च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तकृतौयादिविरहश्च न लिङादिति । द्वितीये लिङ्य-
सुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्तादयो न वाध्यन्ते परस्परविरोधाभावात् । तथा च ‘लः
कर्त्तृणि च भावे वाक्यार्थकेभ्यः’ (२१५२—३।४।६८) इत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन
सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्तादयोऽर्था भवेयुः । किञ्च कर्तादयोऽपि
निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशाः । न्यायसाध्येन विध्यादिवर्त्तमानत्वभूत-
त्वादिरपि—तत्तत्कारवाच्यत्वात्” इति । विध्यादीना मर्थान् स्वयमेव व्याचष्टे—विधिः
प्रेरणमिति । नियोगकरणस्य प्रवर्त्तनार्थत्वेऽपि प्रेरणार्थत्वं वारयति—आवश्यकं इति—
तथास्योक्तम्—‘‘त्रोणि आह्वं पवित्राणि दीक्षितः कुतपाक्षिणः” इति । पूर्ववत् विधौ ‘प्रज्ञो
भवान् चान्ये’ इत्यादाहरणमत निमन्त्रणं तु—‘इह आज्ञ भवान् संज्जीतेति । आमन्त्र-

यथा—यथेष्ट' कुर्वीत भवानिति । सत्कार इति सम्मानवचनम् । यद्यपि—सर्व्वं तैव उत्-
 कृष्टेण निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं विधीयते तथापि—सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं प्रवर्त्तनमेवाव विशेषः ।
 उदाहरणं यथा मानवकं भवान् अध्यापयेत् इति । संप्रश्नः 'संप्रधारणं विचारः यदा कश्चि-
 व्यमिदं न वेत्यादिरूपः' इति नामिशः । इत्येवमुक्तमिति—एवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः । सर्व्व-
 तैव प्रवर्त्तनार्थत्वात् लिङ्गइति । चतुर्णामिति—विधिनिमित्तकामन्त्रणाधीष्टानामित्यर्थः ।
 प्रपञ्चार्थमिति—विक्षरेण वक्तुमित्यर्थः । उपादानमित्यानेन ग्रहणमभिधीयते । ए'
 प्रकृते—भू शप्—तिप् इत्याव गुणेन अवादेशे 'इतथेति' इ लोपे च भव त् इति स्थिते—

२२०६ । यासुट् परस्मैपदेष्वादात्तो ङिच्च ॥ ३।४।१०३ ॥

दी— । लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो
 ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते 'क्तचिदनुबन्धकार्य्येऽप्यनस्विधाविति
 प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानचः शिष्वमपोह लिङ्गम् ।

The augment यासुट् comes in to the परस्मैपद विभक्तis of लिङ्
 and it (यासुट्) is उदात्त as well as ङित् । It is inferred from the
 saying of the ङिच्च of यासुट्—that the प्रतिषेध i.e., prohibition (of
 स्यानिवृत्त by the rule 'स्यानिवृत्तादेशोऽनलिषी' (49) applies in some cases
 of अनुबन्ध also. The sense is this—यासुट् replaces लिङ् and लिङ् is
 ङित् (ङ—eliding) so by स्यानिवृत्ताव यासुट् also is ङित् । Thus there
 is no need of ङित्वविधान towards यासुट् । But the परिभाषा—runs
 —'आशयसनुबन्धकार्य्ये नादेशानाम्' i. e., the operation of an अनुबन्ध as ङ
 etc. which is enjoined in the matter of ल (tenses) is not to come
 in the case of their आदेशs as well. Here the अनुबन्ध (ङ) rests in
 लिङ् and it cannot extend to यासुट् also. Hence the specification
 'ङिच्च' । Take for instance the word वक्ष्यमाणा—which is formed by
 the rule 'लटः सदा' which substitutes शानच् in place of लट् । Now

the substitute शानच् by स्थानिवत्त्वं should have been टित् and उगित् for the च् of लृट् is one of the उक् letters and consequently we should have वल्यमाणी—(लीप् and not टाप्) by the rule “टिङ्गणश्च etc.” (470—4. 1. 15). But the ट् of लृट् which is a स्थानी is but an अल् (letter) and this अल् or letter prohibits the similar अनुवन्ध of शानच् which is an आदेश—। Hence we get वल्यमाणा and not वल्यमाणी । Similar is the process in यासुट् ।

आदेशश्च—etc ;—The rule ‘हलः ऋः शानच् ह्री’ (2557—3. 1. 83) directs शानच् in place of ऋ । Thus ऋ is the स्थानी and शानच्— is the आदेश (substitute) ; so by स्थानिवद्भाव ऋ being शित् its substitute also must be शित् but the substitute शानच् also is again made शित् । Why is this arrangement ? The reason is that the सूत्रकार—hereby shows that the operation (कार्यं) due to an अनुवन्ध with reference to लृ (tense) does not extend to its (लकार's) आदेश (substitute). Cf. “लाघवमनुवन्धकार्यं नादेशानाम्” । It is a परिभाषा ।

मित—। परस्मैपदानामिति परस्मैपदविभक्तौनामित्यर्थः । आत्मनेपदानां तु सौ-
युट्—इति उभयैषां भेदः । यासुटः टकारो लुप्यते । उकार उच्चारणार्थः । यास् इति
शिष्यते । ‘आगमा अनुदात्ता’ इति अनुदात्ते प्राप्ते उदात्तवचनम् । यासुटो ङिष्
तदङ्गत्वादेन समुदात्ते आशिष्यते । ङिष्त्वोक्तेरिति—ननु लिङः यासुडानमो विधीयते
लिङ् च ङिदेव । ततः ‘स्थानिवदादिशोऽनलविधौ’ (४८) इति यासुट् अपि ङित् एव
तर्हि पुनः ‘ङिष्तेति’ यासुटो ङित्वविधानं व्यर्थम् इति चेत्—न । आपकम् एतत् ङि-
वचनम् । किम् एतेन प्राप्यते ? इदम् एतेन प्राप्यते—‘अनलविधौ’ इति प्रतिषेधः न केवलं

ऋश्च and शानच् are termed as ‘सत्’ ; Cf. the rule ‘तौ सत्’ (3106)
And शानच् replaces लृट् which is both उगित् (उ—इत्) and टित्.

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुबन्धाशितोऽपि । शब्दाशितोऽनलुविधिर्यथा—‘दिवत्त’ इत्यत्र
 वकारित्यल्मात्रमात्रित्य उक्तं विधेयते । ततश्च ‘हल्ङाव्’ इति दीर्घात् सुतिष्ठपृक्तं ‘हल्’
 इति घौरित्यस्य सुलोपो न भवति उक्तविधेरल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनलुविधिः ।
 अनुबन्धगतौ—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुबन्धः क्रियते ; तं लिङः
 ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुबन्धकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थं यासुटः पुनः
 क्तिन्त्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाग्यमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः क्तिन्त्ववचनं आपकम् । एतेनापि अपरितुष्यन्
 पुनराह आदेशस्येति—“इलः श्रः शानजिह्वी” (२५५७—३१।८३)
 इत्यत्र श्र इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुबन्धकः स्थानी भवति तद-
 नुबन्धकः तदादेशोपि भवति । श्र इति शित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिगुणे
 तदपि शिदैव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेव वक्तव्यम्
 इति चेत् ? नैवम् । अस्ति शित्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ् (आपकं) यथा
 स्यात्— । कस्य च आपकं भवतु ? ‘कचिदनुबन्धकार्योऽप्यनलुविधाविति प्रतिषेध’ इत्यस्य ।
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कस्यच ङीप्प्रति-
 षेधः कथं वा टावविधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लुटः सदृवा’ इति वच् + लुट् इत्यत्र
 लुटः स्थाने शानच् आदिगुणते । लुट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुबन्धौ इतौ भवतः ।
 ऋकारश्च उग्—उ ऋलु इतिषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् ङलोपाश्च
 उगित्त्वं टित्त्वं च भवति शानचः स्थान्वादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचदित्वमुगित्वं च न भवति । कथं ज्ञायते ? आप्रत्य-
 यस्य शानचः पुनः शित्वकरणत्वात् । नैन टावैव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (क्रादिभ्यः
 आ इति सूत्रात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तत्त्वैवार्थः । प्रकृते भव यास् त्
 इति स्थिते—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३।४।१०७ ॥

दी— । लिङस्तकारयकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न बाध्यते । लिङ् यासुट्, तकारश्चकारयोः सुट्, इति विषय-
मेदात् ।

सुट्, (स्) is the substitute for the तकार and the चकार of
लिङ् । By सुट्, यासुट् is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus यासुट् is directed to लिङ् whereas सुट्
is concerned with the तकार and the चकार (of the same).

मित— । 'लिङ् सौयुट्' (२२५५—३४४१०२) इत्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते ।
तदाह—लिङ् इति । तिथोरित्यस्य अर्थे विभजते—तकारश्चकारयोरिति । ति इति
तकारे ङकारः केवलमुच्चारणार्थः । तिथ यश्—(इन्धः) ; तयोरिति वियङ् । तकार-
स्थाने—चकारस्थाने—च सुट् (स्) इत्यागमः विधीयते । यासुडिति पूर्व्यः ; सुडिति
परः । तर्हि परेण पूर्व्यस्य बाधः स्यात् । अत आह—सुटा यासुडिति । कारचमाह
लिङ् इति । विषयमेदात् इति—यासुडिति लिङ् विषयम्—सुडिति तु तकारश्चकार-
मात्रविषयकम् इति—परस्परं भेदः ।

२२११ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

दो— । सर्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङ् । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the सर्वधातुक
लिङ् (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकारs disappear (at a
time). But the सुट् is heard in आशीर्लिङ् and it is distinctly
or clearly heard in the atmanepada form of the आशीर्लिङ् i. e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । अस्ते भवः अनन्त्यः । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके' (२४७४—७।२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । सार्वधातुकलिङ् इति

विधिलिङुच्यते । सकारद्वयस्यापीति—इत्तगतफलद्वयन्यायेन युगपत् निवृत्तिः लोपः इत्यर्थः । तर्हि सुटो विधानं किमर्थं यासुटा एव कार्यसिद्धिरिति समाधत्ते—सुटः इति भूयास्तामित्यादौ श्रूयते । ततः सकारो न लुप्यत इति भावः । तत्रापि स्फुटतरं लिति—तत्र सकारद्वयस्यापि श्रवणमित्यर्थः । यथा सेविधीष्ट इत्यादौ— । तत्र यासुटः अभावात् सलोपविरहाच्च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणम् इति भावः । प्रकृते भव यास् सत् इत्यस्य सकारद्वयलोपे भव यात् इति जाति—

२२१२ । अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥

दी— । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके—' इति किम् । चिकीर्षात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि "अतो लोप" एव वाध्यते । भवेदित्यादौ तु दीवः स्यात् । भवेताम् ।

इय् is the substitute for या, a part (अवयव) of the सार्वधातुकलिङ् coming after a short अकार । Now गुण comes in by the rule 'आदगुणः' (69—6. 1. 87). (Thus भव यात् = भव इय् तु = भवेयत्). Then य् elides by 'लोपो व्योर्बलि' (878—6. 1. 66). (Hence भवेयत् = भवेत्). Why say सार्वधातुक (in सार्वधातुकावयवस्य या etc)? Witness चिकीर्षात् । (Here the root is चिकीर्ष (कृ + सन्). And this is आहधातुक for the affix सन् is आहधातुक । So इय् is not substituted for 'या' though चिकीर्ष ends in short अ (अत्), and we get चिकीर्षात् and not चिकीर्षत् । If we did not add 'sarvadhātuka' etc here, then according to the maxim of मध्येऽपवाद the rule "अतो लोपः (2308—6. 4. 48) would have been

* It is a portion of the परिभाषा—'मध्येऽपवादा पूर्वाण्य विधीन् बाधन्ते' नीचरान्, i.e., "Apavadas that are surrounded (by rules which

barred (and not the rule “अतो दीर्घो यञि” (2170—7. 3. 101) which follows, not precedes it). And if अतोऽलोप is barred, you get चिकीर्ष्यात् (अ of चिकीर्ष not being elided). Then, though it is an आहधातुक, by अतो वेद्य you would have चिकीर्षेत् ; so we have added the word ‘सार्वधातुक’ here and चिकीर्ष (in चिकीर्ष्यात्) not being a सार्वधातुक the rule अतोवेद्य does not apply and you get चिकीर्ष्यात् ।

N. B.—A clear exposition of the maxim of मध्यापवाद is this—An apavada rule, which rests in the middle of two rules, supercedes (or bars) the former and not the latter. The first पूर्वा rule in Panini's order is अतोऽलोपः (6. 4. 48), the middle (मध्ये) rule is अतो वेद्यः (7. 2. 80) and the last or subsequent (उत्तर) rule is अतो दीर्घो यञि (7. 3. 101). [The object of Bhattoji in mentioning the मध्यापवादस्याय here is to show that it does not apply here and consequently we must have to draw the word सार्वधातुके from the rule ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ 7. 2. 76. and add the same into this rule so that we may safely defend the use चिकीर्ष्यात्] । Again, if we did not add the word सार्वधातुक in our explanation, then भवेत् etc. could not have been formed. For the rule अतो दीर्घो यञि is परः (following) ; so by the परिभाषा ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ we are to accept the rule अतो दीर्घो etc and dismiss

teach operations that have to be superceded by (Apavada-operations), supercede (only) those rules that precede, not those that follow them.” (Kielhorn) The rule अतो वेद्य is an अपवाद सूत्र and it rests in the middle of, ‘अतोऽलोपः’ and ‘अतो दीर्घो यञि’ ।

the rule अतो येयः here । Then भव यात् would have been भवायात्, consequently भवा not being अकारान्त, अतो येयः would not apply and भवेत् would not have been formed. Hence the necessity of drawing the word सार्वधातुक to this rule (अतो येयः). भव यास् स् तस् = भव या तस् = भव याताम् (तस्यस्यनिपां तातंतामः) = भवेताम् (अतो येयः) ।

मित—। अत इति पञ्चमी । तदाह—अतः परस्थिति । या इति लुप्तपठोक्तं पदम् । तदाह—या इत्यस्थिति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४०४—७२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तय प्रयोजनवशात् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह सार्वधातुकावयवस्य इति । प्रयोजनञ्च अनुपदमीव स्मृटीभविष्यति । इय—इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । तदाह इय स्यादिति । गुण इति—भव यात् इत्यत्र याभावस्य इयादिशे भव इयत् इति स्थिते 'बादगुणः' (६८—६।१।४७) इति गुणे सति 'लोपो व्योर्वलि' (८०३—६।१।६६) इति यकारलोपे च भवेत् इति लभ्यते । इदानीं सार्वधातुकानुवृत्तिरिह कथमिति पृच्छति—सार्वधातुक इति किमिति । उत्तरमाह—चिकीर्षादिति । यदि हि सार्वधातुकानुवृत्तिरिह न क्रियेत, तर्हि चिकीर्षादिति पदं न सिद्ध्यति इति तदर्थः कथं कृत्वा चिकीर्षादिति न सिध्यदित्यत्र युक्तिं दर्शयति—'मध्येऽपवादन्वायेन हीति' । इयं हि परिभाषा 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति । सूत्रवय-विषयं परिभाषा । अद्यापि सूत्रवयं वर्त्तते । यथा—

‘अतो लोपः’ इति षष्ठस्य चतुर्थपादगतं सूत्रम् । (६।४।४८) ।

‘अतो येयः’ इति सप्तमस्य द्वितीयपादगतं सूत्रम् । ७।२।८० ।

‘अतो दीर्घो यजि’ इति सप्तमस्य—तृतीयपादगतं सूत्रम् । ७।३।१०१

तत्र ‘अतो येयः’ इति मध्यगतमपवादसूत्रम् । तच्च मध्येऽपवादन्वायेन पूर्वसूत्रमतोलोप इतीदमीव बाधित न तु परवर्त्ति ‘अतो दीर्घो यजि’ इति सूत्रम् । यदि च अतो लोप इति बाध्यते तर्हि चिकीर्षं यात् इत्यत्र चिकीर्षं इत्यस्य—आह धातुकलेऽपि अकारलोपो न स्यात् । तेन अतो येय इत्यनेन चिकीर्षं इयत् इति स्थिते ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपे च ‘चिकीर्षत्’ इत्यनिष्ठं प्रसज्येत । तस्मात् सुष्ठूक्तं सार्वधातुकावयवस्येति । एवमस्तिव्या-

मिदोषं दर्शयित्वा अव्याप्तिदोषं दर्शयति—भवेदित्यादी तु इति— । अतो येय इति, अतो दीर्घो यञि इति—चानयोः अतोदीर्घो यञि इति सूत्रम्—विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति परिभाषया अतो येय इति सूत्रम् वाधेत । ततश्च भव यात् इत्यत्र अतो दीर्घो—इत्येतेन भवायात् इति स्यात् । एवञ्च अतः परत्वाभावात्—अतो येय इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तथाचाव्याप्तिदोषः स्फुट एव । अतः सार्वधातुकावयवस्येति सम्यगुक्तम् । भवेताम् इति तसः तामादेशे रूपम् अन्त्यं समाप्तम् ।

२२१३ । भिर्जुस् ॥ ३।४।१०८ ॥

दी— । लिङो भिर्जुस् स्यात् । ज इत् ।

जुस् is the substitute for the भि of लिङ् । ज elides and उस् only is retained.

मित— । लिङि भिस्थाने जमादेशो विधीयते इति अन्तापवादः । जुसः जकारो लुप्यते उस् इति शिष्यते ।

२२१४ । उस्यपदान्तात् ॥ ३।१।६६ ॥

दी— । अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इतिप्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (२२१२) इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'यास्' इत्येतस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येय' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

The form of the latter (पररूप) is the single substitute (एकादेश) (for the two vowels) when उस् follows an अवर्ण which is not a पदान्त । This being the case i.e पररूप being due (we look ahead) :—old grammarians say that the rule 'अतो येयः'

(2212—7. 2. 80) will supercede for it is both subsequent (पर) and persistent (नित्य). [Observe that उस्वपदान्तात् is in the sixth chapter and अतो येय is in the seventh chapter of Panini's अष्टाध्यायी, so अतो येय is subsequent (पर) to उस्वपदान्तात् । This rule अतो येय is also नित्य (persistent) for it must apply whether उदपदान्तात् comes in or not. Thus in भव या उस्, according to this view, या is first replaced by इय् (by अतो येय:) and then comes in परस्व thus भव आ कि = भव या उस् = भव इय् उस् = भवेय् उस् = भवेयुः । Bhattoji does not hold this view, for according to the परिभाषा—परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः—परस्व being an अन्तरङ्गविधि must have earlier application. So he solves the difficulty by explaining it as—यद्यपि etc.—]

Though, to speak properly, being an अन्तरङ्गविधि * परस्व is due, yet the येय: of the rule 'अतोयेय: should be explained thus—'इय् is the substitute for यास् and not for या' । In this explanation, इय् will supercede सन्तोष enjoined by 'लिङः सन्तोषोऽनन्त्यस्य'. 2211. The सन्धि in येय: (यास् + इय:) of the rule अतो येय: is to be treated as an आर्षप्रयोग (archaic).

* According to Nagesha 'Antaranga is a rule the causes of the application of which lie within (or before) the sum of the causes of a Bahiranga rule ; and Bahiranga is a rule the causes of the application of which lie without or beyond the sum of the Antaranga rule'. But this is against Kaiyata for which see Tika below.

N. B.—According to the परिभाषा 'असिद्ध' बहिरङ्गम् अन्तरङ्गं which means—'That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect (or—as not existing), when that which is Antaranga (is to take effect)' (Kielhorn) Here उस् is अन्तरङ्ग (an internal विधि) and इय् is बहिरङ्ग, for the former (उस्) replaces भि which is an important part of the root भू and the latter (इय्) replaces या which being an augment is an external part of the same. Thus उस् has precedence over इय् ; but if उस् comes earlier and इय् later then भव या उस् would be भवयुस् and as there is no या the injunction (विधि) of इय् fails ; consequently, we do not get भवेयुः । (So Bhattoji defends his point by saying तद्यापि etc)—In the rule 'अतो येयः' it should be said that इय् replaces 'यास्' and not 'या' । Then इय् will supercede सलोप directed by the rule 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (२२११) for इय् must have an execution (चरितार्थता) । Thus इय् coming before सलोप् we have भव यास् उस् = भव इयस् उस्, then by सलोप—भव इय उस्, then by पररूप (which is an अन्तरङ्गविधि) we have भव इयुस् ; lastly by आदगुणः भवेयुः । It may be rejoined 'where did you get यास्' ? For Panini has said अतो येयः (या इयः) and not अतो या इयः (यास् + इयः). To answer this he says अतः, etc—Take the Sandhi in येयः as an आर्ष-प्रयोग (an error coming from a sage or archaism). Nagesha says that the भाष्यकार reads 'अतो या इय' in the rule 'आने मुक्' but this reading is wanting in the present edition of the भाष्य । सू ३५ तिप् = भी अ सिप् = भव सिप् = भवयास् स् (इतथेति इलोपः) = भव या स् २२११ = भव इयस् = भवेयस् = भवेः (य लोपः by लोपो व्योर्वलि) । Similarly

भवेत् (वस is replaced by तम् cp.—तस्यस्यमिपां तर्ततामः) etc. भवेद्यम् (मिप is replaced by अम्) भव इय् अम् = भवेद्यम्). भवेव भवेम (स लोप by नित्यं) जितः—2200)

मित—। ‘आहगुणः’ (६६—६।१।८०) इत्यतः आह (अवर्णात्) इति अनुवर्त्तते । तच्च ‘अपदान्तात्’ इत्यनेन विशिष्यते । तदाह—अपदान्तात्—घवर्णात् इति । उमि इति जुमः ज-वज्जम् उमः सप्तम्यन्तं रूपम् (भावे ७मो), तदाह उमि परेति । ‘एकः पूर्वपरयोः’ (६८—६।१।८४) इत्यधिकृतम् । ‘एङि पररूपम्’ (७८—६।१।८४) इत्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते । तदाह—पररूपमेकादेश इति—पूर्वपरयोः पररूप एव शिष्यते इति च तदर्थः । इति प्राप्ते इति—भव या उस् इत्यत्र पूर्वपरयोराकारोकारयोः ‘आह-गुणः’ इति गुणं बाधित्वा एकस्मिन् पररूपे प्राप्ते इत्यर्थः । प्रथमं प्राचां व्याख्यानमुपमस्यति परत्वादित्यादिना—। इति प्राप्ते इत्यस्य ‘इति प्राञ्चः इत्यनेन अन्वयः । ‘लक्षपदान्तात्’ इति पररूपविषयकशास्त्रापेक्षया ‘अतो येयः’ इति शास्त्रं परं नित्यञ्च । कृतेऽपि—पररूपे—प्राप्नोति अकृतेऽपि—। तत्र प्रथमं कृते पररूपे भव या उस् इत्यत्र भव युस् इति स्थिते एकदेशविकृतन्यायेन य् इत्यस्य भवत्वैव इयादेशः—ततश्च यथापूर्वं गुणे सति च भवेयुरिति सिध्यति । तदेतत् प्राचीनमतं ‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः इति ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इति च परिभाषादयविरुद्धम् । तेन भट्टोजिरपरितुष्यन् आह—यद्यपीति—पररूपमङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्—। इयादेशस्तु प्रकृतिप्रत्ययीभयसापेक्षत्वाद्—बहिरङ्गम् । अतः पररूपमेव न्यायं बलवत्तरमित्यर्थः । तथा सति भवेयुरिति न सिध्यति, किन्तु भवयुरित्येव भवति अन्तरङ्गे पररूपे प्राप्ते बहिरङ्गस्य इयादेशस्य—असिद्धत्वात् (अभावात्) अप्राप्तिरिति यावत् । तदेतत् परिहरति तथापीति—‘अतो येयः’ इति सूत्रे इत्यर्थः । अतः यास् इय’ इति सन्धिविच्छेदः । यास् इति लुप्तपट्ठीकं पदम् । ततश्चायमर्थः पर्यवस्यति—अतः परस्य यास् इत्येतस्य—‘इय्’ इत्यादेशः स्यादिति । ततश्च भव यास् उस् इति स्थिते पूर्वं इय

ॐ यद् बहु अपेक्षते तद् बहिरङ्गम् । यत्पूर्वं तदन्तरङ्गमिति द्विकैयटवचः-सारः । एतच्च असिद्धवत् सुत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

आदेशः सलोपविधायकम् 'लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य—' इति शास्त्रं वाचिष्यते सामर्थ्यात्—तदाह एवञ्चेति । याम् इत्यस्य हि इयादेशो विधीयते । तत् यदि सकारो लुप्यते तर्हि इयादेशो निर्विषयः स्यात् । तस्मात् इय इति सलोपं वाचिष्यते । अन्यथा भवइयस् उस् इति जाते 'इयस्' इत्यस्य अकारान्तत्वाभावात्—पररूपं न प्रवर्तते । एवंच भवेयस् उस् इति गुणे सति सलोपे च भवेय इति जाते पचात्—पररूपेण भवेयुरिति सिद्धम् । ननु 'याम् इयः' इत्यत्र कथं-सन्धिः । सकारस्य रुले (विसर्गले), भो भगो—इति यत्ने, लोपः शाकल्यस्ये-ति यलोपे च 'अतो या इयः' इति स्यात्— । आदगुणे कर्तव्ये सलोपस्य असिद्धत्वाद् इत्यत्राह—सन्धिरार्थं इति । महर्षिपाणिनिप्रकृतयं व्यवस्था इति सर्वं सोढव्यमित्यर्थः । आनेमुक् इति सूत्रभाष्ये तु 'अतो—या इय' इत्याव दृश्यते इति नागेशः । तत्तु अस्याभिर्न दृष्टम् । इति विधिलिङ् प्रक्रिया ।

२२१५ । लिङाशिषि ॥३॥११६॥

दी— । आशिषि लिङस्तिङाईधातुकसंज्ञः स्यात् ।

The तिङ् of लिङ् in आशीः is termed आहंधातुक i. e. the affixes तिप् तच् etc upto महिङ् are designated as आहंधातुक in आशीर्लिङ्—in short आशीर्लिङ् is आहंधातुक ।

मित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तते । 'आहंधातुकं शेषः' इत्यत्र आहंधातुक इति च । लिङ् इति च लुप्तषष्ठोकम् । तदाह—आशिषि इत्यादि । आशीर्लिङ् आहं-धातुकमित्यन्तरार्थः ।

२२१६ । किदाशिषि ॥३॥१०४॥

दी— । आशिषि लिङो यामुट् कित् स्यात् । 'स्कोः—' (३८०) इति सलोपः ।

The augment यामुट् is to be treated as कित् (क—eliding and

not क्त as in विधिलिङ्) in आशीलिङ् । The object of making it क्त is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीलिङ् by the rule 'वचिस्त्रपियजादीनां किति' (2409—6, 1. 15,) whence we get इज्यात् which would not have been formed, had यासुट् been क्त । Now भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, स्, त् (सुट् is by 'सुट्तिघोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इतश्च' 2207). N. B.—आशीलिङ् being आह-धातुक you cannot attach शप् and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारस in भू यास्, स्, त् elide by the rule (स्तोः संयोगाद्योरन्ते च' (380—8, 2. 29) and we get भूयात् । Now to bar गुण and इङि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकार्षधातुकयोः' (2168—7, 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

नित्—। 'लिङ्ः सौयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङित्यनुवर्तते । 'यासुट् परधौपदेष्दातो लिङ्' (२२०८—३।४।१०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङी यासुडिति । ननु आशीलिङि अपि यासुडयं लिङीव भवतु कोऽर्थः कित्करणेन । यथैव किति गुणनिषेध एवं लिङ्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—ङित्करणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवायं लिङीव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्त्रपियजादीनां किति' (२४०८—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्चादित्यादिसाधनार्थं कित्करणस्य सप्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रधार्यम्—यत् आशीलिङ् आह-धातुकत्वात् सुवो गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स् त् (इतश्चेति तिप् इकारलोपे—त् सार्वं तिष्ठति) इति स्थिते ('स्तोः संयोगाद्योरन्ते च' ३८०—८।२।२८) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकारस्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य' (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनीयम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्षधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य इकः (ककारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१०— । किङ्कति च ॥१॥५॥

दौ— । गित् किन् किङ्किमित्ते इग्लच्छणे गुणवृद्धौ न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

The इक् (इ उ ऋ लृ) of a root neither have गुण nor have वृद्धि, when a ग्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause) exists. Here यासुद् is a क्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or वृद्धि । भू यासुद् सुद् तिप्=भू यास् स् त्=भूयात् । भू यासुद् सुद् तस् (सुद् comes by 'सुद्तिथोः')=भू यास् स् ताम् (by तस्यस्यनिपां तां तं तामः) =भू या स्ताम् (The स of यासुद् only elides by 'स्त्रोः etc' (380) and not सुद्=भूयास्ताम् । भू यासुद् क्ति=भू यास् क्तुस्=भूयास् उस् (Here the स of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि)=भूयासुः (by उस्तेपदान्तात् 2214). भू यासुद् सिप्=भूयास् स् (सिप् drops इ by 'इतश्च')=भूयाः (यासुद् drops स् by '(स्त्रोः etc). भू यासुद् यस् (here सुद् comes in because यकार follows)=भू यास् स् तम् (क्तिस् is replaced by तम्)=भू यास् तम् या सुद् drops स् by 'स्त्रोः')=भूयास्तम् । भूयास्त (here त replaces य) भूयासम् (निप् is replaced by अम्—तस्यस्यनिपां तां तं तामः) भूयास्व भूयाश्च (वस् and मस् drops स् by 'नित्य' छितः' 2200).

मित— । गकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य ऋकारस्य) गुणो वृद्धिर्वा न भवति । 'इको गुणवृद्धौ' (४४—११३) इत्यतः 'इकः' इति 'गुणवृद्धौ' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे आर्धधातुके' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्कति' इति च निमित्त-सप्तमी । तदाह—गित् किन्किङ्किमित्ते इत्यादिना । अथ चत्वेन गकारोऽपि प्रस्थित्वे

इति तत्त्वबोधिनीकारादयः । तत्र चर्त्तस्य अयम् अर्थः । यथा दिग् इत्यस्य—चर्त्तेन दिक् इति भवति (जम्बुत्वेन तु दिग् इति) एवमिहापि ककारात् प्राक् गकारस्य चर्त्तेन निर्देशः । तेनायं सूतार्थः—गृ च क् च ङ् च इति ग्क्ङ् (समाहार इन्द्रः) ग्क्ङ् इत् यस्येति (बहुव्रीहिः) तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं सूत्रम् । इत्यन्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येक-मभिसम्बन्धते इति न्यायात् । इच्छब्दः ‘ग्क्ङ्’ एषां प्रत्येकमभिसम्बन्धते तेन ‘गित् कित् ङित्’ इत्येवमर्थो भवति । अत्र भाष्यम्—‘किङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् (वार्तिक) । किङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । किङन्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधारोरवौत्थर्थम् (वार्तिक) ; उपधाद्यं रोरवौत्थर्थं च । उपधाद्यं तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । किङत्तौल्यते । यत्र किङत्वनन्तरो गुणो भविष्यति तदैव स्यात् । किदन्तमेतत् । इह तु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवात् इति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं किङत्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघुपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र ङित् परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नेवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वो उपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् । पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्यते । भिननि । रोरवौत्थर्थं च । विधा बद्धो द्वपभो रोरवौति’ इति । तेन किङत्तीति निमित्तसप्तमौल्युक्तम् । किति गिति ङिति परे सति गुणवृद्धौ नस्त इति च न व्याख्यातम् तथा सति द्विन्नः—द्विन्नवान् इत्यादि हला (द्विद् इत्यस्य दकारिणेत्यर्थः) व्यवधानात् न सिध्यति । न च येनाव्यवधानन्यायेन सिध्यत्येवेति वाच्यम् । तत्र तथा सत्यपि चितः स्यात्मित्यादितु न सेतस्वतीति दिक् । गित्करणफलं तु म्हाजिस्थस्य गम्बु’रित्यादौ गुणः इत्वं च यथा न स्यादित्येवमर्थम् । तथाच जिष्ठुरित्यादौ गुणो न भवति । स्यात्तुरित्यादौ च नेलमित्युक्तम् । श्रूयात् इत्यादीनां प्रक्रियां आङ्गलव्याख्यायां प्रदर्शयता । इति आशीर्लिङ् प्रक्रिया ।

२२१८ । लुङ् ॥३॥२॥११०॥

दो— । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ।

लु is attached to a root, expressing (any) past tense.

मित—। धातोरिति अधिकृतम् (२८२८—३११८१) । 'भूते' (२८८५—३११८४) इति च वर्त्तते तदाह—भूतार्थप्रतिरिक्तादि । अद्यतमानद्यतनोभयविधभूतार्थे लुङ् स्यादितिष्यथम् ।

२२१६ । माङि लुङ् ॥३११७५॥

दी—। सर्वलकारापवादः ।

When the particle (indeclinable) माङ् is used, लुङ् alone should be attached to the root. This surpercedes (or overrules) every sort of लकार (tense).

मित—। यदा माङ् (मा) इति अव्ययं प्रयुज्यते तदा धातुर्लुङ् एव स्यादित्यर्थः । तदाह सर्वलकारापवाद इति । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्कर्त्तुं लकारान्तरं न भविष्यतीत्यर्थः । मिथ्या मा वद इत्यादौ तु 'मा' इत्यव्ययान्तरं निषेधद्योतकम् । न तु 'माङ्' इति तिङन्तम् । 'मा' इति तु षडिदेव ।

२२२० । स्मोत्तरे लङ् च ॥३११७६॥

दी—। स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

When 'माङ्' is followed by 'स्म' then not only लुङ् but लङ् also is used.

मित—। माङि लुङ् स्यादिति स्थितम् । यदि तु माङ् परतः 'स्म' इत्यव्ययं प्रयुज्यते तदा न केवलं लुङ् अपितु लङपि स्यात् । यथा—मास्म भुत् मास्म भवदिति ।

२२२१ । ञ्चि लुङि ॥३११८३॥

दी—। शब्दाद्यपवादः ।

The affix च्लि is attached to a root in लुङ् । This over-rules शप्, श्नन् etc.

मित— । लुङि धातोः च्लि स्यात्तु शप्शानादय इत्याह—शबादपवाद इति ।

२२२२ । च्लेः सिच् ॥३।१।४४॥

दी— । इचावितौ ।

च्लि is replaced by सिच् which drops इ and च् ।

मित— । 'च्लि' इत्यस्य स्थाने 'सिच्' इत्यादेशः स्यात् । सिचः इकार—चकारौ लुपेते । सकारमात्रं तिष्ठति । इकारचकारलौपयीः प्रयोजनमस्ति । इकार—लोपस्य प्रयोजनम् 'चनिदितां इल उपधाया क्लृप्ति' (४१५—६।४।२४) इति चसंज्ञ इत्यादौ उपधा लोपो यथा न स्यात् । चकारलोपस्तु स्वरप्रयोजनः । एवमन्यथापि—चतुर्वन्धाः सप्रयोजना इति स्मर्तव्यम् ।

२२२३ । गातिस्थाचुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥२।४।७७॥

दी— । एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवतौ गृह्येते ।

सिच् disappears coming after these roots [गा (the substitute of इष् गतौ, स्था, घु (दा and घा), पा (of which the substitute is पिव्) and भू]. Here गा and पा are taken i. e., explained to be the substitute of इष् (to go) and the स्थानी of पिव i. e., पा to drink respectively.

मित— । गातिस्थाचपाभूभ्यः सिचो 'लुक्' परस्मैपदेषु (विभक्तिषु परेषु) इति पूर्णं सूत्रशरीरम् । गातिस्थेत्यादि पञ्चम्यन्तम् । तदाह एभ्यः इति । सिच इति घट्टात्मम् । गातिश्च स्थाश्च चश्च पाश्च भूश्च—गातिस्थाचुपाभूभ्यः (वन्धः) ; ततः पञ्चमी बहुवचनम् । 'इकग्रपीधानिहो' (५७५ वार्तिक) इति यथा 'गाति' इति निर्दि-

स्यति । गाधातुरित्यर्थः । घृ इति 'दाधाघृदाप्' (२३७६—२।१।२०) इति कृ-
संज्ञकयोः दाधातोः धाधातीय यङ्णम् । 'गा' इति 'इणो गा लङि' (२४५८—
२।४।४५) इति गङ्यधंकङ् घातोः स्थाने आदिष्टः गाधातुः गृह्यते नतु 'गै' इति धातोः ।
'पा' इतनेन च 'पाघाध्मा—' इति सूत्रेण यस्य पाधातोः पिवादेशो भवति तस्यैवाय
यङ्णम् नतु पालनार्थकस्य, तदाह—गापी इह इत्यादि [गाच पाच—गापी (इन्) ;
इणादेशश्च पिबतिथ इणादेशपिबती (इन्) ; गापी इह इणादेशपिबती इति पदच्छेदः] ।
एवं च भू च्लि तिप् इति स्थिते सिजादेशे भू सिच् तिप् इति जाते सिच इकारचकार-
लोपे तिपश्च 'इतश्चेति इकारलोपे सति षडागमे च ष भूस् त् इति स्थिते तिपः
पित्वात् 'सार्वधातुकां धातुकयो'रिति गुणे प्राप्ते गुणनिषेधकशास्त्रमुपन्यस्यति—

२२२४ । भूसुवोस्तिङि ॥७।३।८८॥

दी— । 'भू' 'सू' एतयोः सार्वधातुके तिङि परि गुणो न
स्यात् ।

When the सार्वधातुक तिङ् (तिप् तस् etc.) follows गुण is not
directed to the roots भू and सू । Now to bar the augment ईद्
to अभूत् he brings forward the rule :—

मित— । 'मिदेगुणः' (२३४६—७।३।८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्तस्या-
चि पिति सार्वधातुके' (२५०३—७।३।८०) इत्यतः सार्वधातुके इति च ; तदाह—
सार्वधातुके इति गुण इति च । सू इति 'धूङ्' प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लुग्विकरणस्य
(लुग्विकरण इति लुक् विकरणं (लकारादिकं)) यस्तेति विग्रहः) यङ्णम् ।
नतु 'सुवति' 'सूयति' इति शब्दविकरण—शब्दन् विकरणयोः । अदादिगणौयसृधातो-
र्यङ्णम्, नतु भ्रादिदिवादिगिणौययोः इत्यर्थः । भूत् अत्यत्र तकारस्य ईडागमं
वारयितुमाह—

२२२५ । अस्मिस्मिचोऽपृक्ते ॥७।३।६६॥

दी— । 'स्मिच' च 'अस्' चेति समाहारइत्यर्थः । सिञ्च-

व्यस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः
सौत्रो लुक् । विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल
ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् ।
'हलः' किम् ? ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किम् ?—ऐधिष्ट ।
अभूताम् ।

सिच् and अस् (the root अस्) form a समाहार, इन्ध compound
as सिचस् । The word सिच् is a भ संज्ञक one—peculiar to the सूत्र
[भत्व is directed by 'यचिभम्' ; here, however, सिच् is भसंज्ञक so you
cannot expect कुल जगत् which is sanctioned to पदसंज्ञक words
by चोः कु (३७८) and 'भूतां जगोऽग्ने (८३)] . This sort of भत्व is
not to be found in लौकिकप्रयोग—So he says—सौत्रं भत्वम् (this is
a sutra license)]. This word सिच् is then compounded with the
word अस्ति which is an अव्यय, in the manner of a कर्मधारय comp-
ound. Then in a way peculiar to सूत्र only, the पञ्चमी विभक्ति of
सिच् disappears.

The augment ईट् is enjoined to an अपृक्त (अपृक्त एकाल् प्रत्ययः)
हल् (consonant—त्), coming after the root अस् and a root in
which exists the affix सिच् . Thus we cannot get ईट् (before
the अपृक्तहल्—त्) because here the affix सिच् disappears and we
get अभूत् . why say 'हलः' witness ऐधिषि (एध्, आत्मनेपद लुङ् ईट् (६)
first person—gives ऐधिषि—Here there is no ईट् to the अपृक्त ह
though it comes after सिच् for it is not a हल् but an अङ् . Why
say अपृक्तस्य—of an अपृक्त letter— ? Witness ऐधिष्ट (एध् (आत्मने) लुङ् त
—third person—gives ऐधिष्ट for the affix त though it follows सिच्,

is not an अपृक्त being a combination of त् and अ— । The argument is—In the former case (ऐधिषि),—the affix इट् (इ—first person) is an अपृक्त but it is not a हल्, whereas, in the latter case (ऐधिह), the affix त् is a हल् but it is not an अपृक्त । भू सिच् तस् gives अट् (लुङ्लङ्लङ्लुङुदात्तः) भूताम् (तस्यस्यभिषां तातंतामः) equal to अमृताम् ; सिच् disappears by गतिस्था—(२२२३).

मित— । सूत्रमिदं द्विधा व्याख्यानसहम् । तत्र प्राचीनमतम्—अस्ति सिच् इति अस्तिसिच् (समाहारद्वन्द्वः) तस्मादिति प्रसी । 'ब्रूव ईट्' (२४५२—७३-६३) इत्यत ईडित्यनुवर्तते । अपृक्ते इति षष्ठ्यर्थे ७मी । तेन—अस्तीरङ्गात् सिचश्च परस्य अपृक्तस्य ईडागमः स्यात् इति काशिका । तदेतत् व्याख्यानं न सम्यक् । तथाचास्मिन्व्याख्याने अस्तीर्भावे अमृदिति न सिध्यत् । सूत्रावस्य स्थानिवद्भावेन अस्तितया तत्र अपृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्लभत्वात् । किञ्च अस्मात् अगात् इत्यादौ गतिस्थेति सिचो यद्यपि लुक् भवति तथापि स्थानिवत्वेन सिचः परत्वादीडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—(इदमेव नव्यमतम् द्वितीयव्याख्यानम्), सिच अम् चेति । अम् चेति अस् धातुश्चेत्यर्थः (अवापि समाहारद्वन्द्वत्वात् कथं मिद इति न श्रमितव्यम्—तत्र अस्ति सिचैत्युक्तत्वादिति) ; एवं समाहार द्वन्द्वे सिचस् प्राप्ते जाते सिच् शब्दस्य चकारस्य कथं न कुलज श्वे (प्रथमं कुलं ततो गत्वम्) न भवत इत्यबाह—सिचशब्दस्येति—यद्यपि वागर्थाविव इतीव अत्रापि पदत्वेन कुलं जस्तं च प्राप्तं तथापि तत्र कुतः ? सीवं भवन्मिति—नेदं पदं किन्तु भं भवति तेन कुलजश्वे न । ततः समाहार द्वन्द्वान्तस्य सिचस् शब्दस्य 'अस्ति' इत्यव्ययेन कर्मधारय इत्याह—अस्तीति अस्ति (विद्यमानम्) सिचस् अस्तिसिचस् (विशेषणं विशेष्येणेति समासः । तत्र अस्तीति विद्यमानार्थम् अव्ययं विशेषणम् 'सिचस्' इति च विशेष्यम्) । ततः पञ्चम्या इति । पञ्चमीविभक्तौ सत्यां हि 'अस्तिसिचस्' इति स्यात् तत् तु न दृश्यते अतः आह लुक् इति । लुका लुप्त इत्यर्थः । एवमन्वयः सूत्रं विभज्य पदार्थं व्यनक्ति विद्यमानात् इति । विद्यमानात् इत्यस्य प्रत्येकी^{१६} योगः । तेन

अधमर्थः—विद्यमानात् सिचः विद्यमानात् (कृतभूभावादिति तत्त्वबीधनीकाराः) अस्तेष्व
(असूधातोश्च) परस्व—अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्—। ‘अपृक्त एकाल्प्रत्यय’ इति
अल्मात्र—स्वरूपस्य । हलः इति—‘उतो—ह्रस्वर्लुकि हलीत्यत्र ‘इच्छि’ इत्यस्य षष्ठ्या
विपश्चिन्नामः । इति ईट् न ; कथं नेत्यत्राह इहेति—अभूत् इत्यत्र । सिचो लुप्तत्वादिति—
‘आतिष्ठति’ इति सूत्रेणेत्यर्थः । ननु सूत्रे ‘हलः’ इति आसज् कथं व्याख्यातम् ततोत्तरमाह—
रेधिषि इति—एष (ह्रस्वी) आत्मनेपदी लुकि उत्तमपुरुषे ईट् प्रत्यये परे ईडागमो न
भूवति । इटोऽपृक्तत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि हल्भावात् । अपृक्तस्य प्रयोजनं विशिनष्टि
ऐधिष्ठ इति एषधातोर्लुकि प्रथमपुरुषैकवचनमिदम् । एष+लुङ् त—तत् तकारस्य
हल्त्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि च अपृक्तत्वाभावादीडागमो न । त इति नेकाल् तकारा-
काश्रमोः (त् + अ) संधातत्वेन हल्त्वात् (ह्यचरत्वात्) इति । भू लुङ् तस् इति
सिद्धिः, सिचि, तामादेशे अडागमे च अभूतमिति भवति ।

२२२३। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥३।४।१०६॥

दी—। सिचोऽभ्यस्ताद् विदेश परस्व कृतसम्बन्धिनी-
भेजुंस् स्यात् । इति प्राप्ते ।

जुस् is the substitute of क्ति, related to (i. e. existing in) an-
कित् (लङ् लुङ् लिङ् etc.), coming after सिच्, and अभ्यस्त root (अभि-
त्यादयः षट्) and the root विद् । This being the case (i. e. क्ति
going to be replaced by जुस्, we look forward) :—

मित—। ‘भेजुंस्’ (२२१३—३।४।१०८) इत्याद्याद् जुस् इत्यनुवर्तते ‘नित्यं
कित्’ (२२००) इत्याद्याद् कित् इति च । सिच् च अभ्यस्ताश्च विदिश्च (इति
हन्) तेभ्यः (प्रमो), तदाह—सिच इत्यादि । इति प्राप्ते—इति कृषि प्राप्ते इत्यर्थः ।

२२२७। आतः ॥३।४।११०॥

दी—। सिजलुक्त्वादन्तादेव भेजुंस् स्यात् । अभूवन् ।
अभूः । अभूतस । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम् ।

When the affix सिच् disappears, जुस् is the substitute of क्—only when क् follows an आकारान्त root. Thus भू being ककारान्त we cannot have जुस् as substitute for क् । अभूवन्—Here भू लुङ् क् = भू ङि भन्ति = भू सिच् भन् (by इतथ and संयोगान्तलोपः) = अट् ('लुङ्लङ्' etc.) भू भन (by 'गातिस्था', etc. सिच् disappears) = अभू भन् = अभूव् भन् (भूवोवक् लुङ्लिटोः) = अभूवन् । अभूः—भू सिच् सिप् = अट् भू + स = अभूस् । अभूतम् अट् भू सिच् घस् = अभू + तम् । अभूत = अट् भू सिच् घ = अभूत । अभूवम्—अट् भू सिच् मिप् = अभू + भम् = अभू (वक्) भम् = अभूव् भम् (Note that वक् comes in only when it precedes an अच्—vowel) अभूव = अट् भू सिच् वस् अभूव (स elides by मिलंङितः) ; similarly अभूम् ।

* मित—। आत इति तदन्तयङ्गम् (यिन विभिसदन्तस्येतिन्यायात्) ; तद् व्याचष्टे सिज्जुकि—इत्यादिना—यदा सिच् लुप्यते तदा आकारान्तादिव भातोर्नत्वस्येत्याद्यर्थः । अभूवन् इति । ङ्लिः सिचि, सिचो लोपे 'भिरनादिशे' संयोगान्तस्य—तकारस्य लोपे 'भन्' इति जाते, अङागमे, 'भूवोवक्' इति वुगागमे च अभूवन् इति । एवमन्ववापि । तत्र—यत्र यत्र अजादिप्रत्ययः परतो भवति तत्र तत्रैव वुगागम इति द्रष्टव्यम् ।

२२२८ । न माङ्योगे ॥६।४।७४॥

दौ—अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । माछ भवत् । भूडा ।

The augments अट् and आट् are not enjoined to a root when it is connected with (or preceded by) मा and माङ् । Thus मा भवान् etc. In माछ etc. भवान् is understood.

मित—। लुङ्लङ्लङ् लुङ्दात् इति अट् प्राप्तः 'आङजादीनामिति आट् च । ताभ्यां सुवस्य शेषं पूरयति—अडाटौ नेति । माछ भवत् इत्यत्र चभयव भवान् इति कर्तृपदसूच्यम् । भवत् इति 'ओत्तरि लङ्' च' इति लङ् । इति लुङ् प्रक्रिया ।

२२२६। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३३॥२३६॥

दी—। हेतुहेतुमद्-भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्यत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यतम्। अभविष्यत। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम।

The निमित्त (condition) of लिङ् is हेतुभाव (cause) and हेतुमद्भावः (effect) i. e. लिङ् is used to express cause and effect and this is the condition of लिङ्। तत्र i.e. in that sense of cause & effect, लृङ् is used in the future tense when there is indecision or non-settlement (अनिष्यत्ति) of action implied in the sentence. As for instance वृष्टिर्दभविष्यत् सुमित्रमभविष्यत् also कृष्णं नमिष्येत् सुखं यायात्। Here the first half of each sentence expresses the cause (हेतु) and the last half the effect (हेतुमत् = फल) for सुमित्रल and सुखप्राप्ति result from वृष्टि (rain) and कृष्णनमनम् (bowing to Krishna), अभविष्यत्—भू लृङ् तिप्=भू (सतासी लुलुटोः) त् (इतच्)=भू इट् (आर्धधातुकस्येड्वलादिः) स्य त् =अट् (लुङ्लङ्लुच् लुदातः) भूइ स्य—त्=अभो (सार्वधातुकीयः) इ त्=अभव् इ स्यत् अभविष्यत् (इष्कोः, आदिशप्रत्यययोः)। Thus अभविष्यताम् etc.

मित—। 'हेतुहेतुमतीलिङ्' (२८१३—३१३१५६) इत्यतोऽतुहेतुमदित्यनुवर्तते। तदाह हेतुहेतुमद् भावादीति। 'भविष्यति सत्यादावचने' (२७६४—३१३१२६) इत्यतोभविष्यतीति च तदाह—भविष्यत्यर्थे इति। क्रियातिपत्तौ (क्रियायाः अतिपत्तिः तस्याम्) इत्यत अतिपत्तिरित्यस्य अनिष्यत्तिरित्यर्थ-सदाह अनिष्यत्तौ गम्यमानायामिति। हेतुश्च हेतुमात्रं हेतुहेतुमन्ती (इहः) तयोर्भावः स आदिर्यस्येति विग्रहः। हेतुहेतुमद्भावी यथा कृष्णं नमिष्येत् सुखं यायात् एवं वृष्टिर्दभविष्यत् सुमित्रमभविष्य-

इति । तत्र कृष्णमनं सुखप्राप्तिः, वृष्टिमवनं च सुभिचलस्य हेतुः । सुखप्राप्तिः सुभि-
चलस्य हेतुमत् (यस्य हेतुर्बिद्यते तत् हेतुमत्—फलमित्यर्थः) । क्रियाया अनिष्यत्तिश्च उभय-
त्रैव स्पष्टा । अभविष्यत् इति भू लृङ् तिप् इति स्थिते स्यतासौ लृणुटीरिति लृङ्ः स्यादिशे
भू स्यत् इति सम्पद्यमाने स्य इत्यस्याईधातुकत्वात् वलादित्वाच्च इति प्राप्ते भू इट्स्य त्
इति भवति । ततः सार्वधातुकार्कधातुकयोरिति गुणे अवादिशे अडागमे 'इण्कोः'
'आदिशप्रत्यययो रिति पत्वे च अभविष्यत् इति सिध्यति । अभविष्यताम्—भू स्य तस्
इति स्थिते इडागमे, गुणे, अवादिशे, तसस्मादिशे, अडागमे च अभविष्यताम् इति ।
एवमन्यत्राप्युच्यम् । अन्यगौरवमिवा च नात्र प्रदर्शितमिति बालमनोरमादौ अनुसन्धेय
मिति । इति लृङ् प्रक्रिया । इदानीं प्रसङ्गादुपसर्गनिमित्तकं णत्वपत्वं व्यवस्थापयति—

२२३० । ते प्राग्धातोः ॥१४।८०॥

दी— । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

The indeclinable particles, designated as गति and उपसर्ग,
must be used before a root (and not after or in the middle).

मित— । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (२२—१।४।५६) इति 'गतिश्च' (२०—१।४।
६०) इति आह्वातपूर्ववत्ति सूत्रद्वयम् । अतोऽत्र 'ते' पदेन 'गत्युपसर्गसंज्ञका'
सम्बद्धान्ते । अत आह—ते इत्यादि । प्रागेवेति—न परतो नापि सध्ये इत्यर्थः ।

२२३१ । आनि लोट् ॥८।४।१६॥

दी— । उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य लोडादेशस्थानीत्यस्य
नस्य णत्वं स्यात् । प्रभवाणि ।

“दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिक)—
दुःस्थिति । दुर्भवानि ।

“अन्तः शब्दस्याङ् किविधि—णत्वेऽप्युपसर्गत्वं वाच्यम्”
(वार्त्तिक)—अन्तर्धा । अन्तर्धि । अन्तर्भवाणि ।

चल is enjoined to the न of आनि, substituted for लोट् (उत्तम singular), when it (आनि) comes after an उपसर्ग in which exists the reason (निमित्त of चल i.e. र and घ). Thus प्रभवाणि (here र lies in प्र and we get चल of आनि) । It should be said that 'दुर्' ceases to be an उपसर्ग (lit. उपसर्गसंज्ञा is prohibited of दुर्) in respect of चल and चल i. e. the र् (रेक्) of दुर् is not to be considered as the cause of चल or चल of a word which it (दुर्) precedes. As for example दुःस्थिति । Here 'चल' directed by the rule 'उपसर्गात् सुनीति etc. (2270) is barred ; दुर्भवानि here चल is prohibited.

It should be asserted that the word अन्तर् becomes an उपसर्ग in respect of अङ्विधि, किविधि and चल । The word अन्तर् is not included in the list of the उपसर्ग—प्र etc. Hence उपसर्गत्व is enjoined here. अन्तर्धा—अन्तर् + धा + अङ्, then टाप् स्त्रियाम् । अन्तर्धि—अन्तर् + धा + कि । अन्तर्भवाणि—अन्तर् + भू + आनि (लोट) here चल comes in by 'आनि लोट्'—

मित— । रषाभ्यां नो षः समानपदे' (२३५—८१४१) इत्यतो 'नो षः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि षोपदेशस्य' (२२८७—८१४१४) इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि—रकार षकारात्मकादित्यर्थः । आनीति लौडिति च लुप्तपठोक्तम् ; तदाह लोकादेशश्चेति । 'दुरःपत्वे'त्यादिवाचिकम् । दुर् इति उपसर्गः प्रपरादिषु पठितः । अतः गणसामान्यलिङ्गादुपसर्गत्वे प्राप्ते वचनम् । चलचलविषये दुर् इत्यापसर्गो न भवतीति कथयितव्यमित्यर्थः । तथा च 'दुःस्थिति' इत्यत 'उपसर्गात् सुनीतीति' सकारस्यकारः 'दुर्भवानि' इत्यत च 'आनि लोट इति नकारस्य षकारो—यथा न स्यात् ॥ 'अन्तः' इत्येतदपि वाचिकम् । पूर्व्वत दुरः उपसर्गत्वं प्रतिदिशमत तु अन्तःशब्दस्य उपसर्गत्वं विधीयते । अन्तर् इति प्रपरादिगणे न पठितम् । दृश्यते चास्य उपसर्गत्वप्रयुक्तकार्यम् । तेन व्यवस्था । अयमर्थः—अङ्विधी, किविधी, चल

विषये चेति । विधाविति प्रत्यये इत्यर्थः, अन्तर्धाः इत्यङ् विधि अन्तर—धा + (आतय-
पसर्गे इति) अङ् ततश्चाप् । अन्तर्धिः इति किविधि अन्तर—धा + (उपसर्गे षोः
किरिति) किः । अन्तर्भवाधि इति षत्वम् अन्तर—भू + आनि (आनि लोट इति) ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकखादावधान्त उपदेशे ॥८॥१८॥

दी— । उपदेशे कादिखादिधान्तवर्जं गदनदादेरन्य-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य नेनस्य णत्वं वा
स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वे-
ऽपि संहिता नित्या, तदुक्तम् ।

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः,

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।’

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशोपलक्षणम् । यागात्सर्गो भवतीत्यादा-
वुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः ।
प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवति ।
उदुभवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नोयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

In उपदेश, when such roots as are not included in the rule गदनद etc. and as neither begin with क and ख nor end in घ, णत्व is optionally enjoined to the न् of the particle नि coming after an उपसर्ग containing the cause or condition of णत्व । Thus प्रणि etc. Here though the उपसर्ग is not compounded, yet the conjunction (सन्धि) is compulsory (नित्यं) । So it is said (by Bhartrihari)—

‘Conjunction is compulsory in a single पद (as वागर्थाविवचनित्य-समाच), in a root and an उपसर्ग and in a compound but in a sentence it depends upon the intention (of the speaker).’

And pointing out the sense of ‘existence’ etc. (in भू सत्तायाम् to be) is but an उपलक्षण (general sign i.e. the general meaning) for in sentences like यागात् स्वर्गो भवति, the root भू means to issue (उत्पद्यते) । उपसर्गः signify (helps to bring out) a particular sense. Thus प्रभवति etc. where प्र denotes influence परा denotes defeat etc. सम् denotes possibility etc. अनु signifies feeling etc. अति signifies to overpower etc. उद् implies to issue from etc. where as परि implies turmoil or to vanquish etc. In this way we come to learn that each उपसर्ग implies or helps to bring out a particular sense of भू etc. And it is also said (by Bhartrihari) :—

‘By an उपसर्ग, the sense of a root is forcibly led to else where (i.e. the root is caused to indicate a special sense) like प्रहार etc. The significations are easy to be explained.

Here ends the भूधातु and also The परस्मैपद प्रक्रिया ।

मित्र— । अथ सन्धिविच्छेदः—विभाषा + अकखादी + अघान्ते + उपदेशे इति । ‘नेर्गदनदधुमेत्यत्र (२२८५—८११७) ये धातव उक्ता तेभ्योऽन्यः शेषः ; तस्मिन् परि इति ; तदाह—गदनदादेरन्तास्मिन्निति । अकखादी अघान्ते, इत्यनयोर्विवरणम्—कादि-खादियान्तवर्जो इति । कखख्य कखी (इन्धः) ती आदी यस्येति (बहुव्रीहिः) न तथा इति अकखादिः (नञ्गतं) तादृशि धातौ परि इत्यर्थः । अघान्ते इति घकारः अन्तः यद्वा अन्ते यस्य स घान्तः न तथा अघान्तः तादृशि च धातौ परि । उपसर्गस्थात् निमित्तादित्यत्र पूर्ववदर्थोऽवगन्तव्यः । नेरिति—नेर्गदनदेत्यतोऽनुवर्त्तते । ननु यत्प्रकरणं संहिता-धिकारे वर्त्तते । यथात् यदा संहिताविवक्षा तदैव यत्प्रकरणं तु नेति किमत्र ‘विभाषा’—

यङ्येन इति चेत्—अव वदन्ति—इह असमस्तत्वेऽपि धातूपसर्गयोः परस्परं समासाभावेऽपि संहिता कार्येति भावः ।

तत्र अभियुक्तोक्तं प्रमाणत्वेनाक्षिपति—तत् (तस्मात्) उक्तम् इति (भर्तृहरियो-त्यर्थः) । अत एकपदे इत्यनेन 'अखण्डं पदं विवक्षितम् । अखण्डत्वञ्च पदभिन्नोत्तरखण्डत्वम् तथा राजीयतोल्यादौ अतोयुगे इति शपा पररूप एकादेशः पक्षे न स्यादिति बालमनोरमा । विवक्षामिति वक्तुरभिप्रायमित्यर्थः । अपेक्षते आनयति । तथा च वाक्यस्या संहिता (सन्धिः) प्रयोगकर्तुः (वक्तुः) इच्छाधीनेति फलितम् ।

भू सत्तायामित्येवंपोऽर्थनिर्द्देशः उपलक्षणम् सामान्यलक्षणम्—सामान्येन अर्थ-प्रकाशनमावमित्यर्थः न त्वयमेक एव भूधातोरर्थ इति विवक्षितम् । तत्र हेतुमुपन्यस्यति—यागादिति । नञ्च भवतोत्यनेन स्वर्गपदस्य सत्ताविवक्ष्यते इत्यर्थः किन्तु उत्पद्यते लभ्यते इत्येवमेवार्थः । ननु भवतिः सर्व्वेव सत्तेवार्थः अव तु लक्षणया उत्पद्यते इति—इति चेत् ? न । नहि धातुपाठे भगवता पाणिनिना सर्व्वेषां धातूनामर्था विशिष्य प्रोक्ता, असम्भवात्, उक्तञ्च—'अनेकार्था हि धातवः' इति । 'अनेकार्था अपि धातवो भवन्ति' इति भाष्यमप्यत्र मानमिति दिक् । ननु यदि धातवः सर्व्वान् अर्थान् अभिदधति तर्हि प्रभवतीत्यादौ प्रादुपसर्गा व्यर्था अत आह—उपसर्गा इति । उपसर्गास्तावन्नापि व्यर्था नापि तत्तद्दर्शयिष्यस्य वाचकाः किन्तु द्योतकाः साहायका एवेत्यर्थः । उदाहरति—प्रभवतीत्यादि विलक्षणाद्यावगतेरितिविशिष्टाण्यस्त्रलाभादित्यर्थः । तथाच—प्रेत्यस्य प्रकाशशक्तादि-द्योतकत्वम्, परेत्यस्य पराभवादिविपरीतार्थप्रकाशकत्वम् ; एवमनुभवतिसम्भवतीत्यादवपि यथावयं बोध्यम् । अत्रापि—हरिप्रोक्तमेव प्रमाणत्वेन निर्द्दिशति उपसर्गेणेति ।

बलादिति प्रसङ्गेत्यर्थः । अन्यत्वेति अन्यस्मिन् अर्थे इत्यर्थः । 'बलादन्यः प्रतीयते' इति पाठभेदोऽपि दृश्यते । अर्थभेदस्तु नास्त्येव । प्रहरित्यादौ—अर्थः सुगमः स्वच्छः इति । इति सूधातुप्रक्रिया सामान्येन—भूादीनां परयोपदप्रक्रिया च कथिता ।

अथ भवादौ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

‘एध वृद्धौ’ । कत्यान्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

The root एध means to increase. Here are (collected) thirty-six अनुदात्त roots (those that leave their low pitch) ending in क्त्व ।

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरे ॥३।४।७६॥

दी— । टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

एल i.e. एकार is enjoined to the टि (अचोऽन्त्यादि टि—79) of the आत्मनेपद substitutes i.e. to the verbal affixes of such लकारs as drop their ts (as लट्, लोट् etc.). Thus एध् + लट् = एध्, शप् ते (here the अ of त (त् + अ) is regarded as टि by व्यपदेशिवद्भाव cp.— एकाचो हे प्रथमस्य 2175 । एध् + अते = एधते ।

मित— । टितः + आत्मनेपदानाम् + टेः + ए इति च्छेदः । ‘लस्य’ (२१५६—३।४।७७) इत्यधिकारसूत्रम् । टित इति विशेषणम् । तदाह—टितो लस्येति । यस्य यस्य लकारस्य टकारः इत् भवति तस्य तस्य आत्मनेपदानां विभक्तौनाम् त आताम्—भादीनाम् टिभागस्य (अचोऽन्त्यादि टि—७८) एकारत्वं भवति । यथा एध्, शप् त = एध्, अ त = एध्, त इति स्थिते ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इति परिभाषया एकस्मिन् तकारे अकारस्य टित्वं कल्प्यम् एकस्मिन्त्यायात् (‘एकाचो हे प्रथमस्य’ इत्यत्र एतत् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्) ; तेन तकारादकारस्य एत्वं सति एध ते = एधते इति लभ्यते । ननु तङानावात्मनेपदम् (२१५६—१।४।१००) इति आत्मनेपदशब्देन आन इत्यपि गृह्यते । आनश्च आनच्कानचोः संज्ञा तथाचैवं आनच्प्रत्ययान्ता यजमान-सेवमानादयो न सेत्स्यन्ति तत्रापिटेरेत्यादिति चेदत्राहुः । ‘आत्मनेपदेनाव प्रकृताः तङ एव (तातां भू...इट् वृद्धिमङिङ्) गृह्यन्ते तेन आनस्य (गृह्यं) नेति भाष्ये स्पष्टमिति’ इति शब्देन्दुशेखरकाराः । एवञ्च टितसङ्गां टेरे इत्येव वक्तुमचितमिति तत्त्वबोधिनी-काराः । एधधातुरकर्मकः । तत्रार्थं संयच्छ्लोकः—

“वृद्धिचयभयजीवितमरणं लज्जासत्तास्थितिजागरणम् ।

शयनक्रौड़ास्त्रचिदीप्तार्थं धातुगणं तमकर्म्मकमाहुः” ॥—शब्द-मुद्रेश्वरः ।

२२३४ । सार्वधातुकमपित् ॥१।२।४॥

दी— । अपित्ःसार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् ।

A सार्वधातुक affix, which is not a पित् i.e. which has no प् for its indicatory (अनुबन्ध), is to be treated as ङित् (an affix which has ङ् for its indicatory). In other words an अपित् सार्वधातुक is अगुणी ।

मित— । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्बित्ङित्’ (२४६१—१।२।१) इत्यतोऽनुवृत्ति-लभ्यं ङितं सूत्रानुक्तं विधाय व्याचष्टे ङिद्वत् इति । ये ये सार्वधातुकाः पितो (पकारलोपिनो) न भवन्ति ते ते ङिद्वत् (गुणवृद्धिरहिता इत्यर्थः) । तिप्, सिप्, मिप्, तुप्, ञानिप्, आबप्, आमप्, ऐप्, आवहैप्, आमहैप् ; लङ्—त्प्, स्प्, अम्प् । शप् । एतद्व्यतिरिक्ताः सर्वे सार्वधातुकप्रत्ययाः तस्मिन्—इत्यादयः ङिद्वत् भवन्ति इति विवेकः ।

२२३५ । आतो ङितः ॥७।२।८१॥

दी— । अतः परस्यङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ।

इय् is substituted for the आ (in आत्मनेपद) of the ङित् affixes (आताम्, आद्याम्) coming after an अ । Thus एध् + शप् + आताम् = एध् + अ + इयताम् = एध + इयताम् = एध् इयते—here ए replaces आम् (by—2233). एधेयते (by आद्यगुणः) = एधेते (य् elides by लोपोप्योर्वक्षि । एध् + ऋ = एध + अन्त (by भौजन्तः—२१६८) = एध + अन्ते (२२३३) = एधन्ते (by अतो-गुणे—१८१) ।

मित—। अतो वेद्यः (२२१२—७।२।८०) इत्यतोऽतः' इति 'इय्' इति चानुवर्तते (अतः इति पञ्चम्यन्तम् इय् इति लुप्त प्रथमाकम्) । ङित इति अवयववृत्ती । तदाह—अतः परस्व इत्यादि । पूर्वसूत्रात् 'आतां भ इत्यादयो ङितः । तेनः एध् शप् आनाम् इति स्थिते ततः २२३३ सूत्रेण एध् अ आति इतिजाते एतेन सूत्रेण एध् इयते इति भवति । पश्चात् आदगुणे, य—लोपे च एधेति इति । एधन्ते इति आङ्गलव्याख्यायाम् द्रष्टव्यम् ।

२२३६ । यासः से ॥३।४।८०॥

दी—। टितो लस्य यासः से स्यात् । एधसे । एधेथे एधध्वे । 'अतोगुणे' (१६१)—एधे । एधावहे । एधामहे ।

से is the substitute of याम् of अ ल (लकार as लट् etc.) that drop its ट् । Thus—एध् शप्+याम् = एध् + से = एधसे । एध्+आयाम् = एध इय + ये = एधेयध्वे—एधेध्वे (here आ is replaced by इय् and याम्—is replaced by ए 'by टित आत्मनेपदानां टेरे') ; similarly अम् of ध्वम् is replaced by ए whence we get एधध्वे । एध् + इट् (इ) = एध् + ए (२२३३) . Now by the rule 'अतो गुणे' (१९१) we get एधे । एधावहे एधामहे—Here दीर्घ comes in by the rule—अतो दीर्घो बङि ; and बङि, सङिङि are changed into वहे महे by 'टित आत्मने—' ।

मित—सूत्रमिदं टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्याव्यवहितपरवर्ति, तदाह—टितो लस्यत्यादि । एधसे इत्यादि—शपि यासः से आदेशे च सति रूपम् । एधेथे—शपि, आयाम्; आकारस्य इयादेशे, आदगुणे, यलोपे, यामः 'याम्' इत्यंशस्य 'टित आत्म'—इति एकारादेशे च रूपम् । एधध्वे इत्यादीनामपि अयं क्रमः । एधे इत्यव्य विशेषमाह 'अतोगुणे' इति एध इति स्थिते एत्वे एध् ए इति जाते 'अतोगुणे इति पररूपे एधे इति लभ्यते । एधावहे इत्यादौ 'अतोदीर्घ'—इति दीर्घः । अथ एधधातो-लिट्—प्रक्रिया आरभ्यते ।

२२३७ । इजादिषु गुरुमतोऽनृच्छः ॥३१॥३६॥

दी— । इजादिर्यी धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्या-
ल्लिटि । ‘आमो मकारस्य नेत्त्वम्’ । आम्कासोराब्धिधानाज्-
ज्ञापकात् ।

In लिट्, आम् is enjoined to a root of which the first letter is one of the इच् प्रत्याहार (इ उ ऋ ए ऐ ओ औ) and a long one (as ई ऊ etc.) and which is other than ऋच् । In other words when a root begins with a long vowel except आ it gets आम् attached to it in लिट्—but ऋच्, though it satisfies this condition, will not get आम् । The म् of आम् does not elide ; for we have a ज्ञापक (inference) in the आम्विधान (enjoin- ing of आम्) to आम् and काम् । The drift of the saying is this—आम् is enjoined in लिट्, to the roots आम् and काम् by the rules ‘काम् प्रत्ययादामनन्ते लिटि’ (2606—3.1.35) and ‘द्वयायासश्च’ (2824—3.1.37). Then had मकार of आम् been मित्, it (आम्) would have been attached after the final आकार of काम् by ‘मिदचोऽन्यात्परः’ । Then by ‘अकः सर्वार्थे दीर्घः’ we would have का आम्स् । Hence the same thing would have been repeated and the object of enjoining आम् would have failed. Thus it is expressed that आम् is not मित् or म् eliding.

मित— । अथ सन्धिविच्छेदः—(इच् + आदिः—समास) + च गुरुमतः + (न + ऋच्—समास) इति । ‘काम्प्रत्ययादामनन्ते लिटि’ इत्यतः (२३०६—३।१।३५) आम् इति ‘लिटि’ इति चानुवर्त्तते । तदाह—इजादिरिति । इच् इति प्रत्याहारः अकाराकारौ विहाय सर्वान् स्वरवर्णान्गृह्णाति । इच् आदिः (आदिस्थितः) यस्य

सः (बहुव्रीहिः) । गुरु + अक्षयं मत्तप् = गुरुमान् । इजादिगुरुमांश्च योधातुभवति तथादु-
त्तरं लिटि आम् प्रत्ययः स्यात्—किन्तु ‘कृच्छ्र’ धातुर्येदापि इजादिगुरुमान् च भवति
तथापि तस्यादाम् न स्यात् । इजादिगुरुमानित्वनेन—ई, ऊ, ए, ऐ, ओ औ—कारादय
एवादिवर्णलगेन गृहीताः । ईहाचक्रे ईचाचक्रे ‘उषाश्चकार कामाग्निर्दंशवक्रमहर्निशम्’
(भट्टिः) इत्यादयश्च उदाहरणानि । आम् इति मित् भवति नवेत्यवाह—आमो
मकारस्य नेत्वमिति—अस्य मकारी न लुप्यते इत्यर्थः । तत्र आपकन्यायमूलंहेतुमाह
आस्कासोरिति । अयमर्थः—कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि इति कास्धातोः, ‘दयायास’
श्चेति (२३२४—३।१।३७) आस् धातोश्च उत्तरं लिटि आम्प्रत्ययोविहितः । तत्
यदि आम् इति मिदभविष्यत् तदा ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इति परिभाषया अयं (आम्-
प्रत्ययः) कास्धातोरासधातोश्च अन्त्यादयः आकारात् परोऽभविष्यत् । का आम्
स् इति आ आम् स् इति च स्थिते मिलान्मलोपे—का आ स् इमि आ आ स् इति
च जाते अकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रेण सवर्णेदीर्घे कास् आस् इत्येवमभविष्यत् ततः
पुनराम्बिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादस्माभिरितन् प्रायते यदामो मकारस्य नेत्वमिति ।
मतान्तराय अस्माकं लघुकौमुदीव्याख्या द्रष्टव्या । गुरुमान् किम् ? इषधातोर्लिटि इयेष ।
कृच्छ्रस्तु आनच्छ्र इति । एवञ्च एध् आम् लिट् इत्येव एध् आम-लि इति स्थिते ।

२२३८—। आमः ॥२।४।८१॥

दी—। आमः परस्य ले (?) लर्लुक् स्यात् ।

लि elides coming after आम् ।

मित—। ‘मन्त्रे घसङ्गरणेत्यादि’ (३४०२—२।४।८०)—तः लीरिति ‘ख्यचवि-
यार्थजित’ (१२७६—२।४।५८) इत्यतो लुगितिचानुवर्तते तदाह—लेर्लुगिति । लीरिति
च्लिरित्यस्य प्राचा संज्ञा । अतः तु लिडेव याच्यः । अतः खलेरभावात् तत्त्वबोधिना
‘आमः परस्य लुक् स्यादित्येव इति दृश्यते उक्तञ्च तत्रैव लिरीतीह नानुवर्तनीयमिति ।
एवञ्च लेर्लोपे एधाम् इति स्थिते अनन्तरसूत्रमाह—

२२३९ । कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥३।१।४०॥

दी— । आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्-प्रत्ययवत् कृञोनुप्रयोगस्य' (२२४०) इति सूत्रे कृञग्रहण-सामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्वस्ति-योगे' (२१२७) इत्यतः 'कृञो द्वितीय' (२१२६) इति जका-रेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्य-वाचित्वादात्मप्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः सम्प-दिषु प्रत्याहारोऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञसु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

(Invariably) after a root, ending in (the affix) आम् are placed or used the roots कृ, भू and अस्, all followed by लिट् (affixes) :—In other words, the लिट् forms of the roots कृ, भू and अस् (as चकार-चक्रे, बभूव-बभूवे, आस-आसी etc.) are used invariably after those roots that are आत्मन्, i.e. to which आम् has been attached. It is understood, on the authority of enlisting the root कृञ् (कृञ् कर्णे) in the aphorism 'आम्प्रत्ययवत् &c. (2240—1.3-63), that the अनुप्रयोग (subsequent attaching) is allowed to other roots also. [When you say give me the 'Bombay mango' (बोम्बाइ आम) then your pronouncing the word 'Bombay' leads us to think that there are varieties of mangoes ; otherwise had there been only one mango you must have had said 'give me the mango ; similarly अनुप्रयोग is surely sanctioned to other roots also otherwise Panini would not have pronounced the word कृ in the rule आम्प्रत्ययवत् etc. and would have said

‘आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य’ and not आमप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य—This is the authority or significance of the word कृञ् in the rule.] Hence we get क भू and अस् by forming a प्रत्याहार—(प्रत्याहाराश्रयणात्) beginning from the rule ‘कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि ङिः’ (2117—5.4.50) and ending in the rule ‘कृञो द्वितीयः तृतीयश्चव्रीजान् कृषौ’ (2129—5.4.58). [Note that in Panini’s order ‘कृभ्वस्ति etc. is the 50th. sutra and ‘कृञो द्वितीय etc. is the 58th. sutra. Here we are quoting below the rules in the order of Panini—

(50) कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि ङिः (2117) 5.4.50.

(51) अरुर्मनश्चक्षुषेतोरहोरजसां क्षीपय ।

(52) विभाषा साति कार्त्तुः ख्ये ।

(53) अभिविधौ सम्यदा च । (2124—5.4.53).

(54) तदधीनवचने (2125)

(55) देधे वा च । (2126).

(56) देवमनुष्यपुरुषपुरुषर्षभो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् (2127).

(57) अव्यक्तानुकरणाद्वज्रवरत्नादिनितौ ङाच् । (2128).

(58) कृञो द्वितीयतृतीयश्चव्रीजान् कृषौ (२१२९) 5.4.58.

Thus it is evident from the rules above that the ‘कृ’ of ‘कृभ्वस्ति’ in the 50th. rule and the ‘ङ’ of ‘कृङ्’ in the 58th rule form the प्रत्याहार । This sort of forming a प्रत्याहार is openly sanctioned by Patanjali himself in his महाभाष्य—which see under this rule ?.

क भू and अस् being क्रियासामान्यवाची (expressing verbs in general) and आम्प्रकृति roots (i.e. roots ending in आम्) being क्रियाविशेषवाची (expressing a particular verb), there is no

distinction in relation between them. But the root सम्पद, though it lies within the प्रत्याहार, is not made use of (after the आमन्त्र roots)—its sense having no relation with that of those (आमन्त्र) roots. The meaning of (तिस्रः क्रिया.....प्रयुज्यते)—is this :—

The roots कृ, भू and अस् signify more additional senses than what they have got for their own viz डुकृञ् 'करणे,' भू 'सत्तायाम्' etc. * may also be expressed as स्नानं करोति, भोजनं करोति etc. But the root सम्पद has got nothing more in addition to what is assigned to it. Thus कृ भू and अस् are general and सम्पद is special. And, as a rule, a relation exists between the genus and the species and not between two different species. Here भू, अस् and कृ are general and एषाम् is special, thence the former roots are identified with the latter one for they can express any senses (क्रियासामान्यवाची) as in एषाश्चक्रे (increased), कृ expresses the sense of एष । But as the root सम्पद cannot so express, itself being special, it is not used after आमन्त्रकृतिक roots.

Now परस्मैपद being due to the root डुकृञ्—only when the fruit of the action rests upon (by the rule स्वरितजित्—२१५४) one other than the agent, we look forward :—

मित—। कृञ् (डुकृञ् करणे) + च = कृच । 'काम्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि' (२३०६—३।१।३५) इत्यत आमित्यनुवर्तते । स च 'यिनविधिसदन्तस्ये' ति तदन्तत्वेन गृह्यते । ततः प्रयोजनवशात् पञ्चम्या विपरिणम्याह आमन्त्रात् इति । लिटि इत्यस्य विवरणम्—लिट्परा इति—लिट्कृत्वस्य इति अर्थः । ननु सूते कृञ् एव गृह्यते

तद् भूधातोरस्रधातोश्च कृतोयहणमिति चेत् तवाह—आमप्रत्ययवदिति । 'आमप्रत्यय-
वत् कृजोऽनुप्रयोगस्य (२२४०) इति सूत्रे' कृजोऽपि आत्मनेपदं स्यादित्युक्तम् ।
यदि केवलम् कृज एकस्यैव अनुप्रयोगः स्यात् तर्हि 'आमप्रत्ययसूत्रे' कृज् यद्वयं व्यर्थं
भवेत् । यतः 'आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य' इत्युक्ते लघुना आयासेन कार्यसिद्धिः स्यात्
'आमप्रत्ययवत्' इत्यस्य उच्चारणमात्रेणैव कृज् आचिपेत् धातन्तरस्य अनुप्रयोगा-
भावात् । घेनुं चारय इत्युक्ते गम्यते एकैवास्व घेनुरिति किन्तु कृष्णां चारय इत्युक्ते
गम्यते यत् वर्णान्तरोपलब्धिताः सन्त्यस्य गाव इति । एवमवापि कृज् यद्वयनेव अनुप्रयो-
गोऽन्यास्यापीति लभ्यते । एतदेव च कृज् यद्वयस्य सामर्थ्याम्—शक्तिः । तेन भुवोरस्तेय
यद्वयमिति भावः । उक्तञ्च—“सामर्थ्यायोगान्नहि किञ्चिदत् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं
स्यात्” (भाष्यकाराः) । ननु कथंकारं सामर्थ्यामित्यपेक्षायामाह—तेनेति । 'कृभ्वस्ति-
योगे-सम्पदाकर्तारि च्चिः' (२२४०) इत्यतः 'कृ' इत्यारम्भ—'कृजो द्वितीय-तृतीय-
शब्दबीजात् कृषी' (२२१७) इति सूत्रस्य—कृजः अकारेण 'कृज्' इति प्रत्याहारः
आशीयते = 'क्रियते' । तेन च करोतेः, भुवः, अस्तेय यद्वयं भवति । एष च भाष्य-
संवादः—तथा च भाष्यम् :—

“कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि (सू) । किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकम् (अव्ययमित्यर्थः), तेनापरिग्रहात्तोऽर्थ
इति कृतवानुप्रयोगो भविष्यति । अत उच्यते पठति—'कृजोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवीः
प्रतिषेधार्थम्' (वार्त्तिकम्) । कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा
भूदिति । आत्मनेपदविध्यार्थं वा । आत्मनेपदविध्यार्थं च (वा ?)—कृजोऽनुप्रयोगवचनं
क्रियते, आत्मनेपदम् यथा स्यात् । उच्यमानेऽपेक्षयिन् अवश्यमात्मनेपदार्थं यवः
कर्त्तव्यः । अस्ति-भू-प्रतिषेधेनापि तावन्नार्थः (न प्रयोजनमित्यर्थः) । इहः सर्वानु-
प्रयोगः (वार्त्तिक ?)—सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । 'किमिष्यते एव आहो-
स्तिन् प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोत्यपि । कथम् । कृज् इति नैदं धातुयहणम् । किं
तर्हि । प्रत्याहारयहणम् । कृ सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यतः
प्रभृत्याकृजो ('कृजोद्वितीय'—सूत्रस्य) अकारात् ।”

ननु भवतु कृञ्प्रत्ययसामर्थ्यात् कृभ्यस्तीनां लाभः । तेषाम् एधामित्यनेन कुतो-
ऽन्वयः (सम्बन्धः), उभयेषां विभ्रायकत्वादिति प्राप्ते आह—तेषामिति ।
कृभ्यस्तयो हि क्रियासामान्यवाचिनः । कृञ् करणे, भू सत्तायामित्यादिष्वपविशिष्टा-
र्थका अपि ते अन्येषामपि धातूनामर्थं प्रकाशयन्ति । तद् यथा स्नातीत्यत्र स्नानं करोति,
गच्छतीत्यत्र गमनं करोतीत्यादि । तेन एते क्रियासामान्यवाचिनः 'क्रियाः सामान्येन
वाचयन्ति' इत्यर्थः । यस्य यस्य धातोः (क्रियायाः) अनु प्रयुज्यन्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
उपकरोति इति स्पष्टार्थः । अतएव एषाम् एधामित्यनेन अभेदेन (ऐक्येन) अन्वयः
(सम्बन्धो व्यवहारोवा) । कुत इति चेत् ?—सामान्यविशेषान्वयन्यायेनेत्याहुः । सामान्य-
विशेषयोः सम्बन्धस्य सर्वानुभूतिविषयत्वादिति । तत्र कृञादयः सामान्यार्थका एधामित्या-
दयस्तु विशेषार्थका इति बोध्यमिति संचेपः ।

ननु योऽयं प्रत्याहारः प्रोक्तस्तत्र 'अभिधौसम्पदा च' (२१२४) इत्यपि अन्तर्भूतम्
सूत्रम् । तत्र च सम्पद इति (सम्—पद) धातुर्हं श्यते । तत् कृभ्यस्तीनामिव तस्यापि
आमन्तात् कुतो नानुप्रयोग इत्यत्राह—सम्पदस्त्विति । अन्वितार्थत्वादिति । कृभ्यस्तीना-
मिव सम्पद धातोरेधाम् इत्यनेन अन्वयो नास्ति विशेषवाचित्वात् । उभयोरपि न हि
विभ्रान्तार्थकस्य विभ्रान्तार्थकैर्न सह अभेदान्वयः 'ऐक्यत्वा—सम्बन्धः' सम्भवति । क्रिया-
सामान्यवाचिन एव क्रियाविशेषवाचिभिरभेदेन अन्वीयन्ते न तु क्रियाविशेषवा-
चिनोऽपीति निष्कर्षः । अयमप्यंशो भाष्यादुपात्तः विस्तरभयात्तस्मादभिधौचित्येन इति ।

अथ इदमप्यवधेयम्—“कृञ्चानुप्रयुज्यते इति । व्यवधाने कृञादीनामनुप्रयोगो
भवति न वेति विचार्यते । तत्र बोधदेवः “भूसक्रन्वानः” इत्याह । अस्य व्याख्यायां रामा-
नन्दाचार्यः—अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थमिति
विद्वत्तवान् । तस्माद् व्यवधानेऽनुप्रयोग इति भौग्वबोधिकाः ॥ विषयेऽस्मिन् नीरवो
दुर्गसिंहः । 'संप्रादिकृभ्यस्तुभ्य' इति क्रमदीप्तर—सूत्रम् । तस्य वृत्तावपि नीरवो
जूमरीन्दुः । परं भीमांसितवान् श्रीमद्गोपीचन्द्रः । प्रादिसहितैः कृभ्यस्तुभ्यानु-
प्रयोगो भवतीति अथवायं असाधुरिति यो यथा ब्रुवते स तथा व्याचष्टे इति सन्दिग्ध-
मेवोपन्यस्तमिति । अर्थात् कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रस्य व्याख्यायां सर्वे प्रसुग्धा अभवन्

यस्य यन्मतम् स तदेव लिखितवान् । केचन भौत्या दुर्गादद्याः किमपि नोचुः । स एव सन्देहः सूत्रमार्गेण प्रदर्शित आचार्येण श्रीमता क्रमदीश्वरेण इति गोपीचन्द्रमत— निष्कर्षः । वस्तुतस्तु पाणिनीये शास्त्रे व्यवधाने अनुप्रयोगासिद्धिः विपर्ययासनिवृत्त्यर्थमिति वार्त्तिकविरोधात् । यथाह श्रीमद्वज्रटीश्वरः कृष्णानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात् इति । ननु 'उच्चां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' (भट्टि) 'प्रभ'शयां यो नहुषं चकार' (रघु)—इत्यत्र प्रव्यवधानेऽपि कथमनुप्रयोग इति चेत्—नगरस्य उच्चां कथं प्रचक्रुः (?), मार्गान् इत्यस्य क्रियान्वरान्वयित्वात् । 'उच्चां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यपि पाठस्तत्र नगरस्य मार्गान् उच्चां उच्चायुक्तान् सिकयुक्तान् प्रचक्रु रित्यन्वयः । उच्चाशब्दात् अर्थ आदिभ्योऽचि उच्चाशब्दस्य मार्गविशेषणस्य द्वितीयाया बहुवचनम् । एतदेव गोपीचन्द्रमतम् । यथोक्तं तेन 'ये उत्प्लुते ते उच्चाः । तान् सिक्तान् प्रचक्रुरिति व्याख्यया यन्वकाराः समादधिरे इति ।' इति केचित्—शब्देन्दुशेखरकाव्याय—

“आमन्तादिति निहिंशमानपरिभाषया प्रशब्देन च अव्यवहिते एव प्रयोगः । अनुशब्दात् पश्चादेवेति च बोद्धव्यमित्याहुः ।” एवं च “प्रभ'शयां यो नहुषं चकार” (रघु—१३—३६) “तं पातयां प्रथममास पपात पथात्” इत्यादयः प्रयोगाः प्रामादिका एवेति बहवः—भट्टोजिरपि मनोरमायामेवमाह । पश्चान्तरे हरदत्तस्त्वाह—‘कथं भट्टिकाव्ये उच्चां प्रचक्रुः नगरस्य मार्गान्, प्रभ'शयां यो नहुषं चकार इति—वार्त्तिककारः पृच्छतां यः पठति विपर्ययासनिवृत्त्यर्थं वाच्यं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं’ इति । इति दिक् ॥ अथ भाष्यमपेक्षम्—तथा च—‘अनुप्रयोगः किमर्थम्—‘विपर्ययासनिवृत्त्यर्थम् (वा)—विपर्ययासनिवृत्तिर्थास्मात् ईहाशब्दे—चक्रे ईहामिति माभूत् । ‘व्यवहितविवृत्त्यर्थं’ (वा) ईहाशब्दे व्यवहितस्य माभूत्—ईहां देवदत्तचक्रे’ इति ।

कृञ्स्तु क्रियाफले इति ‘स्वरितञितः कर्त्तृभिर्भाव्ये क्रियाफल’ इति सूत्रेण क्रियाफलं यदा कर्त्तारं नाभिप्रेति तदा कृञ् इति क्तिन्त्वात्कृधातोः परस्मैपदत्वमेव । अनुप्रयोगदशायां तु नाद्यं निधम इति दर्शयति—

२२४० । आत्मप्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य ॥१॥३६३॥

दी—। आत्मप्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहु-
ब्रूहिः । आत्मप्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कञोऽप्यात्मनेपदं
स्यात् । इह पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु—तद्विपरोतमिति । तेन
कर्तृगीऽपि फले इन्दाच्चकारत्यादौ न तद्ध ।

The word आत्मप्रत्यय forms an अतद्गुणसंविज्ञानबहुब्रूहि—the breaking up of the words being आत्म प्रत्ययो यस्मात् (after which the affix आम् is attached). [Meaning of अतद्गुणसंविज्ञान :—बहुब्रूहि is of two kinds तद्गुणसंविज्ञान and अतद्गुणसंविज्ञान । The former is illustrated when the constituent members have any connection (अन्वय) with the verb ; as सुकेशीमानय 'Bring a woman of excellent hair'—when this is said a woman of bad hair should not be presented, Hence it is obvious that not an ordinary woman is wanted but a woman possessing of beautiful hair ; so hair also is connected with the verb आनय । This is तद्गुणसंविज्ञान । The latter (अतद्गुण) is instanced when the constituent members are not connected with the verb but the possessor alone is meant to be connected with the verb. Thus चित्तगुमानय—Bring me a man possessing spotted cows. Here cows are not presented before the speaker but only the man possessing the cows. Hence the cows have no connection with the verb]. Similarly in this case, आत्मप्रत्यय—the affix आम् has nothing to do with वति, which is affixed to a root, followed by आम् । Hence the root followed by आम् is meant.

Atmanepada is enjoined to the root कृष्, also, which is used invariably after (आम्) like the root, possessing or being followed by the affix आम्. (Thus it is shown that the root कृ will take आत्मनेपद, when it follows एधाम् or the like no matter if the fruit of the action accrues to the person other than the agent (कर्त्ता). Now to show that the root कृ preceded by an आत्मप्रकृतिक root will take परस्मैपद terminations even when the result rests with the agent, he says that here in the rule आम्प्रत्ययवत्—' we should draw the word 'पूर्ववत्' from the preceding rule 'पूर्ववत्सनः' (2735—1.3.62) so that there will be two (different) sentences —(1) आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य and (2) पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । The latter then means that कृ will be आत्मनेपद or परस्मैपद according as its predecessor (पूर्व) एध, इन्द etc, are आत्मनेपद or परस्मैपद and not otherwise. Thus even when the fruition rests with the agent, तद्ध् i.e. त आताम् and the like आत्मनेपद terminations are not to be attached to कृ in इन्दाच्चकार etc. Hence though the root इदि or इन्द (with नुम्) is parasmaipadi it will act as an atmanepadi not being changed into इन्दाच्चक्रे । Now in the present case the form standing एधाम् + कृ + त—

मित— । 'अनुदात्त ङित आत्मनेपदम्' (२१५७—३।१।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्त्तते । सूत्रे 'आम्प्रत्ययवत्' इति दृश्यते । न च आम्प्रत्ययस्य आत्मनेपदं भवति । तत् कस्य आत्मनेपदमित्यपेक्षायां प्रथमं तमेव शब्दं विभज्य तस्य वृत्तिं दर्शयति—आम्प्रत्ययोयथादिति । अतदगुणसंविज्ञान इति । तदगुणसंविज्ञानात्तदगुणसंविज्ञानमेदेन हि बहुव्रीहिर्हि वा विभज्यते । तत्र यदा वृत्तिस्थपदस्य क्रियायामन्वयः स्यात् तदा तदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः यथा सुसुखामानय इत्युक्ते न तावत् दुर्मुखा

आनीयते किन्तु सुसुखा एव । तस्मात् सुसुखायाः स्त्रिय इव सुखस्यापि क्रियया अन्वयो न घटते तदा अतदगुणसंविज्ञानीऽयं बहुव्रीहिः । यथा—‘चित्तमुमानय’ इत्यन्ते न खलु गाव चित्ता आनीयन्ते किन्तु यस्य ताः स एव ; एवमत्रापि आत्मप्रत्ययो यस्मादधातो-
रुत्तरं विधीयते तस्यैवात्मनेपदं न त्वाम इति । आत्मप्रत्ययवदिति तृतीयात्मानुव्यार्थे
वति इत्याह आत्मप्रत्ययानुव्यमिति । ततः अनुप्रयोगस्य इत्यत्र ‘अनुप्रयोग’ इति
कर्मणि षञ्जीरूपम् (अनुप्रयुज्यतेऽयमिति) ; तदाह अनुप्रयुज्यमानात् इति योऽनुप्रयुज्यते
तस्मादित्यर्थः । आत्मनेपदं स्यादिति—क्रियाफले परगामिन्यपि अनुप्रयुज्यमानात्
कृञः (कृ धातोः) आत्मनैधादिधातुवत् आत्मनेपदमेव स्यात् न तु ‘स्वरिति’ (२१५८)
इति प्राप्तं परस्मैपदमित्यर्थः । एवमप्राप्तस्य—आत्मनेपदस्य प्रातिविहिता इदानीं
प्राप्तस्य आत्मनेपदस्यविधिं धारयिष्यन्नाह—इहिति । अस्मिन् आत्मप्रत्ययवत् कृञोऽनु-
प्रयोगस्येति सूत्रे, ‘पूर्ववत्सनः’ (२७३५—१।३।३२) इति सूत्रात्—पूर्ववदिति
पदमनुवर्त्तय अनुकृत्य वाक्यभेदेन विभिन्नवाक्यत्वेन सम्बहृते अनीयते अस्माभिरिति शेषः
भाष्यकारप्रवृत्त्यनुसारादितिभावः । तथाच सूत्रमिदं वाक्यद्वयात्मकम्—‘आत्मप्रत्ययवत्
कृञोऽनुप्रयोगस्ये’त्येकं वाक्यम् । ‘पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्ये’त्यन्यत् । तत्र पूर्वस्यार्थः
प्रागेव व्याख्यातः । द्वितीयस्य त्वमर्थः—पूर्वेष्व एधादिधातुना तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्
कृञोऽपि आत्मनेपदं स्यात् । ननु च प्रागपि (आत्मप्रत्ययवदित्यत्र) एवमेव प्रोक्तवत्
कोऽत्र विशेषः इति चेत् नियमार्थोऽयमारम्भ इत्याह—पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीत-
मिति । नियमफलमाह—तेनेति (इदि ऐच्छर्थे इति धातुः परस्मैपदी । इदितोनुम्
धातोरिति नुम्—ततः आसि लिटि रूपम्)—अत्र आत्मनस्य इदिधातोः परस्मैपदत्वेन
अनुप्रयुज्यमानस्य कृञः हित्प्रयुक्तं ‘स्वरिति’ (२१५८) ति स्वप्राप्तं आत्मनेपदं
प्रतिषिध्य फलं कर्त्तारमेव अभिप्रेति, धातुश्च जिदेव भवति तथापि (हेतुद्वयसत्त्वे-
ऽपि) कृञोऽत्र (इन्दाच्चकार इत्यत्र) परस्मैपमेव भवति । अत्रायं संक्षेपः—‘आत्म-
प्रत्ययवतोऽनुप्रयोगस्य’ इत्यनेन परगामिन्यपि फले—आत्मनेपदं विहितम्—(परस्मैपदं
निषिद्धम्) ; पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इत्यनेन तु कर्त्तृगामिन्यपि फले—परस्मैपदमेव
विहितम् (आत्मनेपदं निषिद्धमिति नियमद्वयम्) ।

अथ भाष्यम्—‘आत्मन्यवदिति । लज्जयहणं नियमार्यम् । इह माभूत् ईदामास । कथं चाक्षोरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहार यहणं हि तत्र विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्रप्रत्याहारयहणमिति । इह लज्जयहणात् । अथैह कस्मान्न भवति । उदुग्धाश्चकार । उदुरजाश्चकार ! ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते । ननु चास्मात् प्रत्ययात् आत्मनेपदं पश्चाम् ; न ह्यस्मीऽनेमिति । किं तर्हि । स्वरितश्चित् ; कर्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति । चाम्प्रत्ययादेवेति । यदि नियमार्थं विधिर्नैव प्रकल्पते । ईदामास । उजाश्चकार । विधिय प्रकल्पतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । चाम्प्रत्ययवत्—पूर्ववच्चेति” ।

एवं प्रकृते लिटि एधाम् कृ त इति स्थिते—

२२४१ । लिटस्तभयोरिशिरिच् ॥३४८१॥

दी—लिङादेशयोस्तभयोः ‘एश्’ ‘इरेच्’ एतौस्तः ।
एकारोच्चारणं ज्ञापकं—‘तङादेशानां टेरित्वं न’ति । तेन डारौ-
रसां न । ‘कृ’ ‘ए’ इति स्थिते ।

‘एश्’ and ‘इरेच्’ replace respectively त and भ, the substitutes for (affixes of) लिट । The pronunciation of एकार in एश् and इरेच् indicates this—that एत्वं i.e. एकार is not enjoined to the टि (अचोऽच्चादि-) of the substitutes for तङ् (आत्मनेपद affixes), [derived by the rule ‘टित आत्मनेपदानां टेरि’ (२२३२)] . Hence डा, रौ and रस् the substitutes for third person triad of लुट्, which is a टित् (द- eliding), have no एत्वं (एकार) in their टि portion. Now the form being एधाम् + कृ + ए—[Note that एश् is शित्, and therefore it replaces the whole affix त (and not अ only of it) by the परिभाषा—‘अनेकाल् शित् सर्व्वेभ्य (45,)—इरेच् also being अनेकाल्—containing more than one अल् or letter replaces the whole of भ] ।

मित—। तथ भय 'तन्मी' (इत्थः), तयोः (स्थाने एश्, इरेच् च क्रमात् स्यात् । तस्थाने एश् भस्थाने इरेच् इति विवेकः । 'टित आत्मनेपदानां टेर' (२२१९) इति सूत्रेण लिङादेशतभयोऽभिभागस्य एत्वं (एकारः) स्यात् लिट्-द्वित्वात्—तथापि यत् 'अश् इरेच्' इत्यनुक्ता 'एश् इरेच्' इति एकारत्वेन निङ्गेशः क्रियते तेन ज्ञाप्यते यत् तडादेशानां तडामात्मनेपदविभक्तीनां स्थाने ये आदिश्लोके तेषां टेः टिभागस्य एत्वं एकारत्वं न भवतीत्यर्थः । किञ्चैतद् ज्ञापकफलमित्यपेक्षया-माह तेनेति—लटः त, आताम्, भ इत्येषां स्थाने डा, रौ, रस् इत्येते विधीयन्ते । अत लुटद्वित्वेऽपि तदादेशानां डारौरसां टेरत्वं न भवति । अथ प्रकृते एधाम् क इति स्थिते ('अनेकाल् शित् सर्व्वस्येति परिभाषया एशः शित्वात् इरेचश्च अनेकाल्-त्वात्—सर्वादेशः) ।

२२४२ । असंयोगाल्लिट् कित् ॥१२।५॥

दो—। असंयोगात् परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । 'कृडिति च' (२२१७) इति निषेधात्—'सार्व्वधातुकाद्धिधातुकयोः' (२१६८) इति गुणो न । द्वित्वात् परत्वादुद्यणि प्राप्ते ।

An अपित् लिट्, coming after a non-conjunct letter (single letter), becomes (is to be treated as) कित् and not ङित् by the rule 'सार्व्वधातुकमपित्' (2234) for लिट् substitutes are आहंधातुक । Here त (the आत्मनेपद affix) has no प् after it hence it is अपित् and thus the rule applies. According to the prohibition enjoined in the rule 'कृडिति च' (2217) the ऋ of कृ is not gunnated by the rule 'सार्व्वधातुकाद्धिधातुकयोः' (2168) for ए (here) is कित् । After the root कृ is first reduplicated by 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (2177), the यणदेश (र) being due by the subsequent rule 'इको यण्' अचि' (47—6. I. 77)—(एधाम् कृ कृ ए) we look ahead :—

मित—। असंयोगात् + लिट् कित् इतिच्छेदः। 'सार्वधातुकमपित्' इति पूर्वसूत्रम्—तस्मादपिदित्यनुवर्त्तय आह, असंयोगादिति—असंयोगात् (ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः इति) संयोगसंज्ञावह्निर्मुतादृ वर्णात्—परः परवर्त्ती यः अपित् लिट् 'लिङादेशः स कित् = अगुणी' स्यात्। ततः 'सार्वधातुकाद्धधातुकयोरिति गुणे विहितेऽपि—अव लिङः कित्वात् 'किङ्तिचेति' निषेधात् न गुणः। ततः एधाम् कृ ए इति कृते ह्रस्वे (लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेणेत्यर्थः) 'इको यणचि' (४७—६।२।७७) इति सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् ऋकारस्य यणादेशेन रेफे प्राप्ते विशेषमाह—(यदि तु प्रथमं यणादेशः क्रियेत तदा 'कृ' इत्यस्य 'कृ' इत्येवंरूपे जाते एकाच्चाभावात् लिटिधातोरितिन-प्रवर्त्तत इति च नो भवेदित्युक्तं—दित्वादित्यादि)—

२२४३। द्विर्वचनेऽचि ॥१।१।५६॥

दी—। द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्त्तव्ये।

When an अच् (vowel) due to which reduplication is enjoined (to what precedes) follows, then the substitution for a vowel (अच्) is prohibited—if (i.e. on condition that) reduplication has to be done. Here in एधाम् कृ ए—कृ has reason to be duplicated owing to the existence of (लिट्) 'ए' after it, for the substitute ए for त is आर्द्धधातुक (लिट्) by स्थानिवद्भावः। Again this ए being an अच् the ऋ of कृ must be replaced by यण् (र्)। Thus we are between the horns of a dilemma. But this rule 'द्विर्वचनेऽचि' solves this difficulty with the help of the exposition 'द्वित्वे कर्त्तव्ये अच आदेशो न स्यात्'—'substitutions for vowels are not enjoined when duplication has to be done.' Thus द्वित्व or duplication comes in first and then follows यणादेश though the

rule 'इको यचचि' (47—6. 1. 77) follows upon the द्वित्वविधायक rule 'लिटिधातोर्नभ्यासस्य' (2177—6. 1. 8). Note that the terms द्वित्वनिमित्तं etc.—has special significance. What is the significance of द्वित्वनिमित्तं ?—Witness दृद्वावति । Here in दिव् (दिवुक्कोडायाम्) + उठ सन् तिप्—ऊद् is not a द्वित्वनिमित्तं ; hence by ऊद् we first get द्वा and then we duplicate द्वा and the form is दृद्वावति ; but if the duplication would have been first adhered to we would have got दिद्वावति and not दृद्वावति which is the correct form. For the significance of अचि and अच; see the 'मित'—Tika below. The form yet remaining एधाम् कृ कृ ए—

मित—। 'स्थानिवदादेशोऽनलुविधौ' (४८—१।१।५६), 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०—१।१।५७), 'न पदान्तद्विवचनवरीयसां पक्षरसवर्णानुस्वार दीर्घ जश्चर्विधियु' (५२—१।१।५८) 'द्विवचनेऽचि इति पाणिनेः सूत्रक्रमः । तदत्र द्विवचनेऽचि इत्यत्र 'स्थानिवदादेश' इति परस्मिन् इति 'पूर्वविधावि'ति 'न' इति चानुवर्तते । द्विवचने इत्यस्य च हिरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विवचनम् (बहुव्रीहिः) इति विग्रहः = द्विवचन—निमित्तमिति लभ्यते ; अथवा हिः वचनम् द्विवचनम् (सुपसुपा) तदस्ति अस्य इति अर्थ आदिभ्योऽच्—ततः द्विवचनश्च द्विवचनश्चैत्येकशेषः । अत्राप्यनुक्तमपि द्विवचननिमित्तमिति गम्यते आयुर्घृतम् इत्यत्र यथा—आयुषो निमित्तम् घृतमिति बोधः । तदेतत् सर्वं मत्वाह—द्वित्वनिमित्ते इत्यादि । द्वित्वे कर्त्तव्य इति अचः पूर्वत्वेन द्वित्वस्य द्वित्वस्य विधौ कर्त्तव्यं सतीत्यर्थः । एवं कृ ए इत्यत्र द्वित्वं कर्त्तव्यम् । तेन 'इको यच् अचीत्य नेन इकः (अचः—अकारस्यति घावत्) स्थाने यच् (रिफः) प्राक्—न कर्त्तव्यः । प्रथमं अजादेशे तु क्ते इति भवति । ततो रुपातिदेशपञ्चाश्रये यद्यपि 'क्ते' इत्यनुमेव स्थानिवत्—मत्वा हिरुच्यार्थे 'चक्ते' इति लभ्यते तथापि 'प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूराद-स्पर्शनं वरमि'ति न्यायात् प्रथमं द्वित्वं कर्त्तव्यं ततोऽजादेशः कर्त्तव्यः लाघवात् इति भावः । किञ्च रुपातिदेशपञ्चाश्रये दोषान्तरमपि भवति । 'क्ते' इतीदं स्थानि

वन्मत्ता यदि हिल्वं विधीयते तर्हि—‘क्वे’ इत्यत्र (करण) रीकोऽपि स्थानिवद्भावात्
 ऋकार एव भवति ततश्च एकाच्त्वं न भवति किन्तु इच्त्वं न भवति ततः कुतो हिल्वमतः
 —सुहृत्तं हिल्वं कर्त्तव्यं प्राक् अजादेशो न कर्त्तव्य—इति । प्रथमं कृ कृ ए इति
 कर्त्तव्यं तत उत्तरखण्डस्य (द्वितीय ‘कृ’ इत्यस्य अभ्यासमिन्द्रसौत्यर्थः) यथादेशो
 विधातव्यः । हिल्वनिमित्तं इति किम् ? दुद्रूपति । दिव् (दिवुक्तीङायाम्) + सन्
 इति स्थिते “च्छोः ‘शृङ्गनासिके च’” (२५६—६।४।१०) इति वकारस्य ऊठि
 दिव् + ऊ + सन् इति जाते ऊकारस्य न हिल्वनिमित्तत्वं किन्तु सन एव तस्य च
 व्यवहितत्वात् परत्वं न भवति तेन प्राक् ऊट्—कार्थ्यं कृते दूरा सन्
 इति सम्प्रदायानि हिल्वं ततो हलादेशेऽपि—दुद्रूपति इति लभ्यते, प्राक् हिल्वं कर्त्तव्यं
 तु दिद्रूपति इत्यनिष्टं प्रसज्यतेति बोध्यम् । अचि किम् ? जेघ्रीयते । दीघीयते ।
 जेघ्रीयते इत्यत्र प्रा + यङ् इति स्थिते ‘ईप्रायोः’ (२६४—७।४।३१) इति ‘प्रा’
 इत्यस्य ईकारान्तत्वे विहिते ईकारस्य हिल्वनिमित्तकयङो निमित्तत्वं, न तु हिल्वनिमित्तज्-
 निमित्तकत्वमिति प्राक् ईत्वं ततो हिल्वम् । एवं दीघीयते इत्यत्र । अचः किम् ?
 असृषुपत् । स्वापि (स्वप् + णिच्) + चङ् + तिप् इति स्थिते चङि (२३१५—६।१।११)
 इति चङो हिल्वनिमित्तं ‘स्वापेचङि’ (२५८४—६।१।१८) इति स्वापेः सम्प्रसारणम् ।
 तेनात्र कार्यद्वयं वर्त्तते । स्वापेर्हिल्वमित्येकं कार्यम् । तस्य च सम्प्रसारणमित्यपरम् ।
 तदनयोः कतरत् प्रथमं क्रियताम् इति कार्यसन्देहे “सम्प्रसारणं तदाश्रयकार्यञ्चलव-
 दि”ति परिभाषया—प्रथमं सम्प्रसारणमेव कार्यं ततो हिल्वं स्वापे वकारस्य यत्
 सम्प्रसारणम् ‘उ’ इति यावत् (इग्यणः सम्प्रसारणम्) तस्य अजादेशत्वाभावात् । अयं
 स्पष्टार्थः—स्वापेर्वकारस्य—उत्वं विधीयते । तद्व व इति स्थानी उ इति आदेशः ।
 व इति तु अज् न भवति । किन्तु हिल्वं तेन उकारस्य अजादेशत्वं नास्ति (अचः
 आदेश इति अजादेशः) किन्तु हलादेशत्वमेव । तेनाव निर्वाधं सम्प्रसारणमेव प्राग्
 भवति ततो हिल्वम् (सन्वत्त्वदीर्घत्वधत्वाणि च) इति । सम्प्रसारणेन सुप् इति जाते
 सुप्सुप् चङ्ति इति स्थिते लुङादेशत्वादङागमे षट् सुप्सुप् अ तिप् इति सम्प्रदायानि
 ‘दीर्घो लघोः’ (२३१८) इति अभ्यासदीर्घे असृषुपत् इति लभ्यते (आदेशप्रत्यययोरिति

षत्वम्) । [अत आत्मन् 'द्विवचनेऽचीति—आदेशे स्थानिवदनुदेशा तदतोद्विवचनम् (वार्त्तिक) । आदेशे स्थानिवदनुदेशतद्वतः, किंवतः । आदिश्वतो द्विवचनं प्राप्नोति । तव को दीपः । तत्राभ्यासरूपम् (वार्त्तिक) । तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । 'अज्यङ्घणं तु आपकं रूपस्थानिवद् भावस्य, (वार्त्तिक) । यदयमज्यङ्घणं करोति तद् आपयत्याचार्यो यद्वरूपं स्थानिवद् भवतीति । क' कृत्वा आपकम् । अज्यङ्घणस्येतत् प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जिघ्रीयते दीघीयते । यदि च रूपं स्थानिवद् भवतीति ततोऽज्यङ्घणमर्थवद्भवति । अथहि कार्यम् । नार्थोऽज्यङ्घणेन । भवतीत्याव द्विवचनम् । तव गाढ्प्रतिषेधः (वार्त्तिक) । तव गाढः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगै । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाढ् लिटोति हिसकारको निह्देशः । लिटि लकारादाविति । कृतेऽजन्तदिवादि-नामधातुभ्यासरूपम् (वार्त्तिक) । कृतेऽजन्तदिवादिनामधातुभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्त्तत् । एजन्ता जग्मे—मस्ति । दिवादि । दुष्टाप्रति । सुष्टुप्रति । नाम धातुः । भवन्मिच्छति भवनीयति भवनीयतेः सन् विभवनीयिषति । एवं तर्हि प्रत्यय इति वल्ल्यामि । प्रत्यय इति चेत् कृत्यजन्तनामधातुभ्यासरूपम् (वार्त्तिकम्) ।

'प्रत्यय इति चेत् कृतेऽजन्तदिवादिनामधातुभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि द्विवचननिमित्ते अचि अजादेशः स्थानिवदिति वल्ल्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नञन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्ताद्यो गम्यते । तद् यथा । दधि तपु (दक्षा इति भाषायाम्) संप्रत्यचो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । लङ्गुलीदकरं पादरोगः । (लङ्गुलीदकमिति पूल्यादिगन्धविशिष्टं दूषितं जलमित्यर्थः) पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुधूर्तत् । आयुधोनिमित्तमिति गम्यते । अथवा अकारो मत्वर्थीयः । द्विवचनमस्मिन्निति सोऽयं द्विवचनः द्विवचने इति । एवमपि न श्रायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विवचने कर्त्तव्य इति । कृते तस्य द्विवचने स्थानिवद् भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्त्तयते । क प्रकृतः । न पदान्द्विवचनेति । द्विवचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न श्रायते कियन्तमसौकालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विवचने

कृत्ये इति कृते तस्य द्विवचने अजादेशो भविष्यति । ए' तर्हि उभयमनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनश्च । कथं पुनरेकेन यत्रेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्द्देशात् । एकशेषनिर्द्देशोऽयं द्विवचनश्च द्विवचनश्च द्विवचने । द्विवचने कार्ये द्विवचने अचि प्रत्यये इति ।]' ॥ एवं प्रकृते एधाम् कृ कृ ए इति स्थिते ।

२२४४ । उरत् ॥ ७।४।६६॥

दी— । अभ्यासकृत्वर्णस्य (?) अत् स्यात् प्रत्यये परे ।
रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७६) । 'प्रत्यये' किम् । वव्रश्च ।

The कृत्कार of the अभ्यास is replaced by अत् when a प्रत्यय or affix follows. अ of अत् is followed by a र् (by the rule उरत्परः 70—1. 1. 51.). This र् disappears by the rule—हलादिः शेषः (२179). Why say प्रत्यये परे? Witness वव्रश्च । व्रश्च (ओवश्च कृदने) + लिट्गल् (अ) = व्रश्च, व्रश्च (हित्) अ = व्रश्च, (लिट्गल् अभ्यासस्योभयेधाम्—2408) इति (सम्प्रसारणम्) = व्रश्च = व्रश्च (उरत्) व्रश्च = वव्रश्च by हलादिः शेषः । Here the अभ्यास 'व्र' is first changed into वृ by सम्प्रसारण then into वर् by उरत् (अत्) — Hence, because अत् (अ) in वर् is the substitute of कृत्, which is a सम्प्रसारण (दृग्यणः सम्प्रसारणम्), has to be treated as स्थानिवत् i. e. like the स्थानी 'कृत्'. Thus व् of वर् is not allowed to have सम्प्रसारण, for it is followed by a सम्प्रसारण अ (स्थानिवत्) cp. the rule 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (४63—6. 1. 27). Thus the rule न सम्प्रसारणे etc is valid here. But had the word 'प्रत्यये' not been mentioned (in the वृत्ति of Bhattoji), the i. e. अ (अत्) of वर् would not have been treated as स्थानिवत् (कृत्), there being no परनिमित्त cp. the rule 'अचः परस्मिन् etc' (50—1. 1. 57). And अ (अत्)

not being a स्थानिवत्), the rule न 'रणे etc does not apply (for there is no संप्रसारण following). Thus the अभ्यास 'र' of वव्रथ is going to have सम्प्रसारण but in that case you cannot get वव्रथ, but you are to get ओव्रथ. Thus it is clear that the expression 'प्रत्यये परतः' should be mentioned in the वृत्ति ।

मित— । उः + अत् इतिच्छेदः । उरिति चकारस्य षष्ठां रूपम् 'मातृपितृ' इत्यत्र यथा । 'अव लोपीऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतीऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते । 'आसन्नमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् अङ्गस्थेयचिह्नतं वर्तते । तदाह—अभ्यास-च्छवर्णस्य इत्यादि । प्रत्यये परे इति । 'अङ्गस्य' इत्यनेन प्रत्ययः आच्छिद्यते एव अन्यथा प्रत्ययपरत्वाभावेन तस्य अङ्गसंज्ञात्वस्यैव अभवात्—उक्तं हि भगवता सूत्रकारिणैव—'यस्मात् प्रत्ययविक्षिप्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति' (१८८) । अत्र उक्तं प्रत्यये परे इति । रपरत्वमिति—'उरल् रपरः' (७०—१।१।५१) इति सूत्रेण 'अत्' इत्यस्य अकारः रपरः सन्निव प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च 'कृ' कृ ए इत्यत्र 'कृ' कृ ए इति स्थिते 'ह्लादिः शेषः' (२२७७) इति सूत्रेण—रलोप इत्याह—ह्लादिरिति । एवञ्च कृ कृ ए इति स्थितम् ।

खव्याख्याने प्रत्यये इति पदं कथमनुभूतं इति कारणं फलञ्च निर्द्देश्यं पृच्छति, प्रत्यये किमिति । उत्तरमाह—वव्रथेति । ओव्रथुच्छेदने इति धातुः । तस्य लिटि णलि रूपम् । तदित्य' प्रक्रिया । व्रथ् लिट् णल् (ष) इति स्थिते हित्वम्, लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्, (२४०८) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम्, 'उरत्' इति अभ्यासस्य चकारस्य अकारादेशः, रपरत्वम्, ह्लादिः शेषः (व्रथ्, व्रथ्, अ=व्रथ्, व्रथ्, ष=व्रथ्, व्रथ् अ=वव्रथ्); अत्र अभ्यासस्य 'व्रथ्' इत्यस्य सम्प्रसारणेन य अकारोभवति (व्रथ्) स स्थानी । तस्य स्थाने पुनरुदित्यनेन योऽकारोविधीयते स च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधा' वित्यनेन स्थानिवत् । अकारोऽयं प्रत्ययः सम्प्रसारण' मित्यनेन सम्प्रसारण-संज्ञकमित्युक्तं भवति । तस्मात् तत् स्थाने य आदिगते अकार इति सोऽपि स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणसंज्ञकमेव भवति । ततश्चामुपकारमाश्रित्य 'न संप्रसारणे संप्र-

सारणम्' (२६३) इति निषेधः प्रवर्तते वकारस्य उत्तं च न भवति वव्रथेति च सिद्ध्यति । किन्तु यदि अत्र 'प्रत्यये' इत्युक्तं नाभविष्यत् तर्हि परतः प्रत्ययाभावात् चकारस्य स्थानिवत्त्वमपि नाभविष्यत्, प्रत्यये परतः सत्येवहि अङ्गसंज्ञाविधानात् । तत्तस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सम्प्रसारणत्वस्याप्यभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधोऽपि न प्रावर्तनीयत । तेन च वकारस्य सम्प्रसारणेन 'वव्रथ' इति रूपमपि दुरुपपादनमभविष्यदिति सुष्ठूक्तं 'प्रत्यये परे' इति ।

२२५ । कुहोश्चुः ॥७।४।६२॥

दी— । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाच्चक्रे ।
एधाच्चक्राति । एधाच्चक्रिरे ।

चवर्गे (चङ्गजभञ्ज) replaces both कवर्गे (कखगघङ्) and हकार existing in an अभ्यास । Thus the क of कङ्ग is replaced by च and then by यणादेशः ('इको यणचि) we get चक्रे । Then एधाम् चक्रे = एधाच्चक्रे ।

मित— । कुरिति कवर्गे । चुरिति चवर्गे । ह इति हकारः ।
कु च ह च कुहो (हन्तः) तयोः (स्थानवृत्तौ) । 'अत्र लोपोऽभ्याससीत्यभ्यास-
सीति अनुवर्तते तदाह—अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेश इति । अत्र कवर्गीयवर्णानां
हकारस्य च समष्ट्या षट्पत्य चवर्गीयानाञ्च पञ्चतया यया संस्थानि नान्वयः । किञ्च
यद्यपि उभयोः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये प्रयत्नभेदोऽप्यस्ति तथापि सूवारम्भ-
सामर्थ्यान् आदेशी बोध्य इति । एवञ्च प्रकृते एधाम् च-क्रे ए इत्यत्र एधाम् च क्रे ए
इति जाने यणादेशे 'अनुस्वारस्य ययि परसवण' (१२४ — ७।४।५८) इति परसवर्णे च
एधाच्चक्रे इति लभ्यते । एधाच्चक्राति इति 'टित् आत्मनेपदानां णि' इत्यातामित्यत्रैते
रूपम् । एधाच्चक्रिरे इति भस्म इरेजादिषु रूपम् ।

इदानीं 'यासः से' (२२०६) इति यासः 'से'भावे सकारस्य वलादित्वात् आर्वायात्-

कास्तेड्वलादिरिति इडिङ् कथं न भवति इति दर्शयितुमिष्टं निषेधपरं सूत्रम-
वतारयति :—

२२४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥७।२।१०॥

दी—। उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वला-
देरार्धधातुकस्य इट् न स्तात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच
इति किम्—यङ्लुग् व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—श्रितपा
शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्वहणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि
न यङ्लुकि ।—इति । एतच्च इहैव एकाजग्रहणेन ज्ञाप्यते ।
अच इत्येव एकत्वविवक्षया तद्वतीग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहण—
सामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्तयते । तेन वधेर्हन्तुपदेशे
एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनु-
दात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधाच्चकृषि । एधाच्चक्राथे ।

The augment इट् is not enjoined to a वलादि-धातुधातुक which
follows a root that is mentioned to be अनुदात्त and एकाच् (having
a single vowel only) in उपदेश (i.e. धातुपाठ) । The word 'उपदेशे'
is related with both 'एकाचः' and 'अनुदात्तात्'; why say एकाचः ?—It
(i.e. the word एकाचः) is enlisted in the rule so that इडिविधि may
be barred to एकाच roots in यङ्लुक् । In other words एकाच
is included with a view to prohibiting the augment इट् to
एकाच roots in यङ्लुक्—cp.—the saying (of old Grammarians) :—

Rules, in which the roots have been taught in these five
sorts or ways, viz—by affixing तिप् (ति), शप् (श), अनुबन्ध, by
taking up the whole class (गण) and by pronouncing the
qualifying word एकाच् beforehand, will cease to have, in यङ्लुक्

(the operations which they exercise upon the simple roots in लट् लिट् etc.).

[1. श्रितपा—(By श्रितप्) :—The rule 'भरतेरः' (2181—7.4.32) contains the root भू ending in श्रितप् or ति and enjoins अ (अकारान्तत्वं) to the reduplicate or अभ्यास in लिट् consequently भू is replaced by भ । But this rule will not apply to the same root भू in यङ्लुक्—thus भू + यङ् लुक् लिट् अ = बीमवाचकार and not बभवच्चकार (for formation see under the rule 'यङो वा' 2651). Similarly the rule 'निर्गदनद् etc. (2285) directs णत्वं to नि (प्रणिहन्ति) but as हन् is expressed by adding श्रितप् (हन्ति) after it, the नि cannot have, by this rule, the णत्वविधि in यङ्लुक् as प्रण्यजङ्गनीत् ।

2. शप्—By शप् :—(This शप् is a Vikarana). The rule 'सनीवन्तर्धसज्जदभु शिख्र्यूर्णभरत्तपिसनाम्' (261—7.2.49) enjoins the augment इट् optionally to the roots mentioned here. But as स is pointed out with the affix शप् attached to it (स + शप् = भर) it will not have, in its यङ्लुक् form, the augment इट् । Thus वभर्त्ति, वरिभर्त्ति, वरीभर्त्ति are without इट् ।

3. अनुवन्धन—By an अनुवन्ध or an indicatory (as the eliding word—क् in क्त and क्तवत् or ल्ङ in लुङ् &c.) : Direction by अनुवन्ध is possible in two ways (1) by स्वरूप i.e. by attaching an अनुवन्ध such as ङ to the root itself and (2) by an इत्सञ्ज्ञकपद or word :—

(1) By स्वरूप is illustrated in the rules 'शीङः' 'सार्वधातुके गुणः' (2441—7.4.21) and 'दीङो युडचि' (2507—6.4.63)—शेषितः—दीदितः—(शी + यङ् लुक् तस्)—(दीङ् यङ् लुक् तस्) where शी and दी are gunnated in the अभ्यास by the rule 'गुणो यङ्लुकोः' (2630—

7.4.82) and not by the rules cited above ('शीङ् सार्ज्'—and दीङो युङचि).

(2) इत्सञ्ज्ञकपद is exemplified in the rule 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—(2157—1.3.12). Now the root स्पर्ध् is अनुदात्त and the root शीङ् is ङित् but they will cease to be so (आत्मनेपद) when यङ्लुक् follows—पापहन्ति, शेषयति (स्पर्ध् + यङ्लुक् + तिप् :—शी + यङ्लुक् + तिप्) ।

4. गणन—By a गण—a class or group :—This is illustrated in the rules 'रुधादिभ्यः ञम्' (2543—3.1.78) and 'दिवादिभ्यः ञम्' (2505—3.1.69) etc, But भिद् (a root of the रुधादि class) and दिक् have no ञम् (ञ) and ञ्यन् (य) in their यङ्लुक् forms—वेभिदीति देदिवीति ।

5. यवैकाज्यहणम्—By the mention of एकाच् :—It is illustrated in the present rule एकाच् उपदेशेऽनुदात्तत्—which prohibits the augment इट् to वलादि आर्द्धधातुक affixes with reference to एकाच् (single अच् or vowel-consisting) roots. But witness वेभिदिता [भिद् + यङ्लुक् ता (लुट्)] and वेच्छिदिता [छिद् + यङ्लुक् ता (लुट्)] where this rule does not hold good and we have the augment इट् prefixed to वलादि आर्द्धधातुक—ता ।

In this verse शित्पा शपा etc., take the word यद् in यद् गणन च to mean यत्र—where (in which rule).

It is thus explained by prof. Kielhorn in his valuable and faithful translation of परिभाषेन्दुशेखरः—

P. CXX., 3. (परिभाषा—120. (ग) page 517).

“(Of operations which concern primitive roots there are)

five (that do) not (take place) in case (those roots) are followed by यङ् लुक् ; they are :—[(a) and (b) an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with (the termination) ति or with (the Vikarana) शप् (c) (an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with an Anubandha or Anubandhas attached to it as well as an operation which is stated (to concern generally all primitive roots) that have a particular; Anubandha or particular Anubandhas (attached to them). (d) (an operation) that may concern a whole class (or group of primitive roots) ; and (e) (an operation that may be taught in a rule) in which the word एकाच् mono-syllabic has been employed.”

Examples are nearly the same as we have given above.

N. B.—(This परिभाषा—is not adopted by the भाष्यकार hence Nagesha gives a different explanation and एकाच् in the rule is taken up to be related with the rule श्रुतः किति (2381—7.4.11). See the शब्देन्दुशेखर—‘under this rule beginning with परित् etc. and also the परिभाषेन्दुशेखर under this परिभाषा No. 120—(ग) P.—105)].

एतच्च etc.—The existence of this परिभाषा (जित्वा शप् etc.) is inferred from Panini's using the word एकाच् in the rule (except this rule ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ there is no other ज्ञापक rule where—by we can come to a conclusion that Panini admits the authority of this परिभाषा) । Hence भट्टोजि says इदमेव etc. (In this very rule

etc.) Had Panini used the word 'अचः' only in place of एकाच then this अचः would have been sufficient to give the sense of एकाच (consisting of only one vowel) hence through the authority and significance of एक in the rule, roots having more than one vowel (अनेकाचकोपदेश) have been excluded (व्यावर्त्तते) ।

तेन etc.—Now in reply to the rejoinder 'why the augment इट् is prefixed to the वलादि आर्कधातुक (in लुङ्) affix (तिप्) coming after the root वध which is the substitute of हन् which is taught to be एकाच् (monosyllabic), he says तेन etc. It is true that the root हन् is replaced by the root वध in लिङ् and लुङ् (cp.—'हनी वधलिङि' (2.4.33—2.4.42) and 'लुङि च्' (2.4.34—2.4.43)). But it (वध) ought not to be considered एकाच् or monosyllabic by स्थानिवच्च for in the rule 'हनीवध etc.'—वध is taught to be अनेकाच् or having more than one vowel. Hence the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—will not hold good there and consequently वध will have the augment इट्—giving अवधीत् (in लुङ्) though the prohibition of the augment इट् applies to हन् which gives हन्तुम् and not हनितुम् ।

[N. B.—Here we quote the opinion of Nagesha as to the authority of this परिभाषा ।

“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—(७.२.१०) इति सूत्रे एकान् ग्रहणेन एकादेशानु-
मत्या एषा (परिभाषा) ज्ञाप्यते । अन्यथा उपदेशेऽनेकाचानुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तदवैधर्म्यं
स्पष्टमिति तदपि न भाष्यानुक्तत्वादेकाग्रहणस्य वधिव्याहच्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न
च वधिः स्थान्युपदेशे एकाजिवति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसंभवेन एतद्विषये स्थान्य-
पदेशाग्रहणाद् उपदेशत्वावच्छेदेन एकाजिव्यर्थाच्च । किञ्च उत्तरार्थम् एकान् ग्रहणम् ।

अतएव जागरितवान् इत्यादौ उपदेशे उगन्तव्यमादाय 'श्रुतः किति' (७।२।११) इति इट् निषेधो न । तत्रोपदेशे इत्यनुवृत्तिय स्त्रीर्षमित्यादौ इण्निषेधाय इत्याकरे (= नदाभाष्ये) स्पष्टम्' । इत्यादि—

परिभाषेन्दुशेखर Page—150.

Translation :—'(The existence of) this (परिभाषा) is indicated by the word एकाचः in the rule P. VII. 2. 10., the employment of which proves (that at any rate) part of the Paribhasha must have been adopted by Panini ; (had the Paribhasha) on the other hand (not exist) then एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10.), would clearly be superfluons, because (the roots) which in the original enunciation (उपदेश) are not monosyllabic, are all *Udatta*.

'All this (can) likewise not (be admitted to be correct), for the above Paribhasha has not been given in the Bhashya and the word एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10., which was supposed to indicate the existence of it because it would otherwise be superfluons) is necessary (in that rule) to exclude (from it) वध, (the substitute of वृन्) । Nor can one object that, as the original (वृन्) is monosyllabic in the original enunciation, (its substitute) वध may (likewise be regarded as) monosyllabic, (and that it therefore cannot be excluded from P. VII. 2. 10. by the word एकाचः) ; for when it is possible (for the expression एकाच उपदेशे in P. VII. 2. 10) to denote something which is actually enunciated as monosyllabic, (that expression) cannot, so far as regards the (prohibition of इट्

taught in that rule), be taken to denote something which (though it is itself actually enunciated as dissyllabic or polysyllabic), is substituted for something else which is enunciated as monosyllabic; besides (the words उपदेशे एकाच्) denote that which in *any and every* original enunciation is monosyllabic. Moreover the word एकाच् (of P. VII. 2. 1. is necessary) for the subsequent (rule P. VII. 2. 11.;) it is (namely) for the validity of एकाच्; in P. VII. 2. 11. that (the addition of) इट् is not by that rule forbidden in (the formation जागरितवान्) etc., notwithstanding that (जागृ) in the original enunciation does end with one of the vowels (contained in the Pratyahar) उक् । उपदेशे 'in the original enunciation' however, is valid in the latter rule in order that that rule may forbid the addition of इट् in the formation of forms like स्त्रीणै (from स्त्री) etc. All this is clear from भाष्य etc.—Kielhorn's परिभाषेन्दुशेखर P.—519-20.]

अनुदात्ता etc.—We shall later on collect the roots that are अनुदात्तः । Thus एधाम् + क्त + प्राप् = एधाम् + क्त क्त्वे = एधाम् चकृस्ते = एधाच-कृषे । आधाम् = आधे by टित आत्मनेपदानां टेरे ।

मित— । 'अत इहातोः' (२३८०—७११००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । निङ्प्रथमि कृति' (२८८१—७११०) इत्यतो न इति च । 'एकाच्' इति 'अनुदात्तादि'ति च पञ्चम्यन्तम्—धातोर्विशेषणम् । तदाह—उपदेशे यो धातुरित्यादि । उपदेशे इति पानिनीये धातुपाठे इत्यर्थः । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिर्न कश्चिदध्यायः व्याख्यानात् । आर्धधातुकस्येति । इङ्प्रधानं आर्धधातुकाधिकारि विहितम् नान्यत्, तेन सूत्रेऽनुक्तमपि अनुवर्तेरलङ्घनमपि अर्थवत्तादिदं लभ्यते इति भावः । उपदेशे इत्युभयान्वयोति । उपदेशे इति पदम् मध्यवर्तिनात् 'मध्यमणिन्यायेन'—'देहलोदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां

संबध्यते' इति तु तत्त्वबोधिनीकाराः—'एकाच' इत्यत्र 'अनुदात्तादि'त्यत्र च 'अन्वेति । यदि 'उपदेशे' इति 'एकाचः' इत्यत्र अन्वितो नामविध्यत्तर्हि कर्तुमित्यत्र इणनिषेधो नामविध्यत् । कृष्णातीरुदूदनैरित्यादिना—अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्-प्रत्यये कृते जित्यादिर्णित्यम् (३६८६—६।१।१८०) इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि च उपदेशे इति षट्म् अनुदात्तादित्यत्राभ्यन्वितो न स्यात्—तर्हि एधाश्च कृषे इत्यादौ इण-निषेधो न स्यात्—नहि हित्वे कृते कृज एकाजुदपदेशत्वं सम्भवति किन्तु अनेकाच्—त्वमेव । तद्योचरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादौ इणनिषेधः फलम् । नित्स्वरिण सम्प्रत्यु-दात्तत्वात् । पिपक्षति (पच् + सन्ति) सविभित्सति (भिदृसन्ति) इत्यादौ इणनिषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । हित्वेकृते अ-एकाचत्वादिति तत्त्वबोधिनी ।

एकाच इति किमिति—सूत्रे यदि 'एकाचः' इति पदस्य ग्रहणं क्रियते तर्हि उपदेशे इति पदेन तस्य अन्वयः अवश्यं स्वीकर्तव्यः । तच्चादेकाचः इति पदस्य ग्रहणं मास्तु केवलं 'उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र सूत्रमस्तु का चतिरिति चेत् न । यङ्'लुकि इट् निषेधस्य व्याहृत्त्वर्थं व्यपोहार्थं यथा स्यात् । यङ्'लुकि एकाचां धातूनाम् पचिभि-त्यादीनाम् अनेन (२२४६) सूत्रेण इणनिषेधो यथा न प्रवर्तते (किन्तु इङ्'विधीयते एव) इत्येवमत्रमिङ्ग्रहणम् । अयं स्पष्टतरोऽर्थः—अनेन सूत्रेण सति एकाचः धातवः पचिभित्यादयः (पिपक्षति विभित्सति इत्यादयः) इटं न लभन्ते । किन्तु यङ्'लुकि एत एव धातवः अनेन सूत्रेण इटं न, लभन्ते इति न किन्तु इटं लभन्त एव तत्र इङ्'विधीयत एव । कुत इति चेत् सूत्रे एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति ब्रूमः । कथं कृत्वा ज्ञायते इति चेत् । एकाजित्येतेनैव । किञ्च तत्र मानम् । अत्राह सारान्तिहीति पूर्वोचार्था इत्यर्थः ।

'यत् (यत्र) गतिपा, यथा, अनुबन्धेन गणेन च निर्दिष्टम् धातुपदमित्यर्थः यत्र च एकाज् ग्रहणं (क्रियते) एष—एतानि पञ्च यङ्'लुकि न भवन्ति—(विध्यर्थ-कानि सूत्राणि विधिपराणि निषेधार्थकानि च सूत्राणि निषेधपराणि न भवन्तीत्यर्थः) । यत्र सूत्रे गतिपा इति प्रत्ययेन (इक् गतिपो धातुनिर्देश इति वार्त्तिकान्) निर्दिष्टः कश्चिद् धातुर्दिध्यते स धातुस्तेन सूत्रेण विहितगुणवृद्धिनिषेधादिकं कार्यं यङ्—

लुकि न लभते । यथा—नेर्गदनदपतपदघुमासतिहन्तियातिवातिद्रातिस्नातिवपतिवहति-
शाम्यतिचिनोतिदिग्धिषु च' (२२८५—८४१७) इति सूत्रेण गदनदादिः प्राक्
स्थितस्य 'नि'रित्युप-सर्गस्य शब्दं विधीयते—तथा च प्रविहन्तीत्यादिरूपं भवति ।
परन्तु यदा 'हन्ति' इति हन्धातुः शितपा शितप्प्रत्ययेन (हन् + शितप् = हन् + ति)
निर्दिष्टः अतः हन्धातोर्थेऽलुकि तस्यादपूर्वस्थितं निरित्यव्ययं 'अनेनैव' सूत्रेण शब्दं
न लभते ; तथाच प्रत्यजङ्घनीदित्यादि रूपं सिध्यति ।

अपा निर्देशो यथा 'सनीवन्तर्धसृजदभ्रश्लिखृयुष्मभरशपिसनाम्' (२६१८—७१२
४८) अत्र हन्धातोः सनि इटविकल्पः प्राप्तः यथा—विभरिषति वृभूर्धति इति किन्तु
अपा निर्दिष्टत्वाद् यङ्लुकि नित्य एव इणनिषेधः—यथा वर्भर्ति वरिभर्ति वरीभर्ति
('रुमिकौ च लुकि' २६५२ तथा—अतश्च २६५३) इति रुकि रिकि रौकि च रूप-
वयम् । तत्त्वबोधिन्यां तु 'तेन विभर्तेः सनि विभरिषति' इत्यत्र 'सनीवन्तर्ध'
इति इटविकल्पो न, किन्तु 'नित्यमेवेट्' इत्युक्तं ; तस्मिन्त्यम् 'वृभूर्धति' इत्यस्यापि
भियतेः पाचिकत्वादिति दिक् ।

अनुबन्धेन (अनुबन्धो यथा क् इति क्तवत्वोः, ल् उ च लुटि) निर्देशो हिधा,
स्वरूपेण इत्संज्ञकेन पदेन च । तत्र स्वरूपेण यथा—'शीङः सार्वधातुके गुणः'
(२४४१—७४२१) 'दीङो युङञि जिङति' (२५०७—६४६३) इति च । अत्र
एकेन शीङो गुणो विधीयते अनेन दीङो युट् । यङ्लुकि परे तु तदेतत्सर्ववयमपि
व्यर्थम् यथा—शेषितः दैयितः (यङ्लुकि शीङोर्दीङश्च तस्मि रूपम्), इत्संज्ञकेण
पदेन यथा—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) तदेतत् सूत्रं यङ्लुकि न
प्रवर्तते, यथा शीङोर्दीङ्लुकि शेषयतीति इति परस्मैपदित्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।
गणेन निर्देशो यथा—वेभिदीति (भिद् + यङ्लुक् तिप्) अत्र भिद्धातो रूधादित्सेऽपि
'रूधादिभ्यः अ'मिति अन्नम् । एकाजयङ्गणेन निर्देशो, यथा अत्रैव ; तेन वेभिदिता
(भिद् यङ्लुक् लुट् वा) चेच्छदिता (छिद् यङ्लुक् लुट् वा), इत्यादिषु इणनिषेधो
नास्ति ।

एतज्ज्ञेति—एतत् श्रितपाशपेति परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः । इह अस्मिन् सूत्रे एकाज-

यहणेन 'एकाचः' इति पञ्चम्यन्तपदस्य यहणेन ज्ञाप्यते अनुमीयते । एकाजिति श्लोकांश-
मातयहणेन एकदेशानुमत्या—(यो हि कस्यचिद् विषयस्य एकांशमपि गृह्णाति
स तेनैव यहणेन कृतस्त्वमपि विषयं गृह्णाति इति एकदेशानुमतेरर्थः—परिभाषेयं
यदि पाणिनेरभिमतता नाभविष्यत् तर्हि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र—एकान्यस्य
नाकरिष्यत् किन्तु 'अच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवमसुवधियत् इति फलितार्थः)—कृत-
स्यापि परिभाषा गृह्यते इति भावः ।

न च श्रितपाशपाय' शि कथमिदं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र
ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपपदानां
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तपत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्याथैः स्रति-
हन्तिभरित्यादिभिः श्रितपादिभिरिव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्परः'—इति सूत्रे सातत्य—
यहणेन एकदेशानुमत्या 'सुम्पदवश्यमः कृत्वि' इत्यादि पूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति
सु तयैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाया
ज्ञापनस्य—'गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् । तदयुक्तमिति नव्याः । 'गति-
कारकोपपदानां—' इत्याद्यैव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव
दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति तत्त्वबोधिनी (३४८ पृष्ठे) । ननु 'हनो वध लिङि' 'सुलिङि
च' (२४३३—२४३४) इत्यत्र वधधातोरनेकाचकत्वेऽपि एकाचो हन्धातोरादेशत्वात्
'स्थानिवदादेश' इति सूत्रेण तस्यापि (वधधातोरपि) एकाच्त्वादिणनिषेधोः स्था-
दिति प्राप्ते आह—अचः इति । एकाच उपदेशे इति सूत्रे अङ्गतेऽपि 'एक' यहणे
केवल'मचः' इत्येवोक्ते सति (अच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे सतीत्यर्थः) तद्वतः
एकत्ववतः (एकत्वसंख्यां बोधयतः इत्यर्थः) यहणे सिद्धे यतः पुनरेकग्रहणं करोति
तदेकग्रहणसामर्थ्याज् ज्ञाप्यते—यत् उपदेशे सर्वत्र एकाजिव न तु कश्चिदुपदेशे
अनेकाजित्वार्थः । अतएव अनेकाचकोपदेशो धातुव्यावर्त्तते—अस्मात् पृथक् क्रियते—
एकानुपदेशस्याविषयो भवतीत्यर्थः । फलितमाह—तेन वधेरिति वधधातोर्हन्त्यपदेशे
(यदायम् उपदेशे हन् धातोः स्थली आदिष्वत इत्यर्थः तदा) एकाचोऽपि न निषेध
इडागमस्येत्यर्थः । तत्र कार' दर्शयति—आदेशोपदेशे इति—हनोवध लिङि इत्यत्र

आदेशस्य वधेरनेकाच्त्वेन (वध = व् + अ + ध् + च) निह्नेशादित्यर्थः । अतएव अवधौदित्यत्र इट्भवतोवेति भावः ।

['वधेरिति—यस्तु तद्व्यावृत्तये (वधिव्यावृत्तये) अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचा अनुसृतः । 'अदृदृदन्तस्त्वा शीयुतुच्चिडौञ्जिभिः । इड्ज्वाभ्यां च विनेकाचः स्वरान्ना धातवोऽनिटः' ॥ स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्राननुगुणत्वात् । तथाहि 'सर्वे' सर्वपदादेशा इति न्यायेन क्व इत्यादेः करित्वा-
द्यादेशस्तस्य यथा स्थानुपदेशं सहेत्वा कर्त्ता हर्त्तेत्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव वधा-
देशेऽपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्त पर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्र-
कारिणापर्युदासत्वादिति भावः ।]
—इति तत्त्वबोधिनी ३४८ पृष्ठे]— ।

इत्थौ 'एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचोपदेशो व्यावर्त्तयते' इति यदुक्तं न तदानीं शस्यतम् ।
तथाच तद्वचनम् :—'परे त्वेकाग्रग्रहणव्यावर्त्त्योऽत्र वधिरिव । किञ्च उत्तरार्धमेकाग्र-
ग्रहणम् । अतएव जागरितवानित्यादौ उपदेशे लग्नमादाय श्रुक् इति इणनिषेधो न ।
ततोपदेशानुवृत्तिश्च स्त्रीर्णमित्यादौ इणनिषेधाय इत्याकरे स्पष्टम् । श्रितप शपा—इत्यादि
नाख्येव, भाष्यानुक्तत्वादित्यादि ।

लघुशब्देन्दुशेखरे—३६८ पृष्ठे ।

[N. B.—अत्र भाष्यम्—“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । १० ॥

एकाग्रग्रहणं किमर्थम्— । एकाग्र ग्रहणं जागर्त्तार्थम् । एकाग्रग्रहणं
क्रियते । जागर्त्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत् । जागरिता जागरितुम् । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते । जागर्त्तेशोपदेशे उदात्तः । न ब्रूमः, इहा
जागर्त्तार्थम् एकाग्रग्रहणं कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्तरार्धम् । श्रुक्
कितीतीट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्त्तेर्मा भूदिति । जागरितः जागरितवान् इति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्त्तेर्गुण इत्युच्यते । इड्विविषये—प्रतिषेधः
विषये च स बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे अनुगन्तव्यात्
इट् प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु च उपदेशाधिकारात् प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं
निवर्त्तयिष्यते । यदि निवर्त्तते । स्त्रीर्णां पूर्णां । इत्थोस्त्रयोः कृतयोः रपरत्वे

चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत् । नावाकृते-
 इट्प्रतिषेधे इत्योच्चे प्राप्तः । किङ्कारणम् । न जा सैडिति किञ्चप्रतिषेधात् ।
 इटं तर्हि प्रयोजनम् । आसीर्षं निपूर्ताः पिष्ठाः । इत्योच्चयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादित्
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति सनि विभाषा । यस्य विभाषेति
 प्रतिषेधो भविष्यति । इहार्थमीवतर्हि बध्यर्थमीकाज्यग्रहणम् । वध इट्प्रतिषेधो मा भूत् ।
 वधिषीष्टेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वै एकाज्यग्रहणे वध
 इट् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति । किङ् कारणं वध इट् प्रतिषेधः ।
 सन्निपात एकाच्चात् प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् । सन्निपाते चैव हि वधिरिकाच्
 श्रूयते प्रकृतिश्चानुदात्ता । किं पुनः कारणम् । विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेका-
 चः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपायम् । यङ्लोपे मा भूदिति । वेभिदिता वेभिदितुम्
 चेच्छिदिता चेच्छिदितुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं
 चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य (वार्तिक) । एकाच
 उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम्—अनुदात्तविशेषणं चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानु-
 पपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य । द्विवचने कृते उपदेशेऽनुदात्ता-
 देकाचः श्रूयमाणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति इट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते ।
 असति नियमो को दोषः । तत्र पचादिभ्य इङ् वचनम् (वार्तिक) । तत्र पचादिभ्य
 इङ् वक्तव्यः । पेचिव शेकिव । सनश्चेट्प्रतिषेधः (वार्तिक) । सनश्चेट्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । विभित्सति चिच्छित्सति । द्विवचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूय-
 माणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च नीचः (नि-दा + क्त) । तत्वेऽनच् क्त्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यां सिद्धमेतत्— । नाव कृते इट्प्रतिषेधे
 तत्त्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । ति कितौत्युच्यते । यदपुग्न्यते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यु-
 पदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रति-
 षेधस्य इति । मा भून्नियमः । ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इङ् वचनम् इति । नैष
 दोषः । उक्तं तत्रयल्यग्रहणस्यप्रयोजनम् । समुच्चयो यथा विज्ञायते । यलि च
 सैटि किङिति च सैटीति । यदपुग्न्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति । उभयविशेषणत्वात्,

सिद्धम् । उभयमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति । यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे च तदन्तर्द्विवचनात् । सन्यङन्तस्य स्थाने द्विवचनम् । तत्र सम्प्रसृङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाच् उपदेशे अनुदात्तः । अथापि द्विः प्रयोगो द्विवचनम् एवमपि न दोषः । न ह्यस्य (आचार्यस्य) भिदुपदेश उपदेशः । किं तर्हि वैभिदुपदेश उपदेशः । अथापि भिदुपदेश उपदेश एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वाद् भविष्यति । ननु च लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावादव्यवधानमेव । न सिद्ध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः । न चायं पूर्वव्यादपि विधिः पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो न्यायः । यः कृतः । कथं कृतः । य उभयोः । यदि तर्हि य उभयोः स कृतः स च न्यायः । वध इत् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति । नैष दोषः । आदादात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य वाधको भविष्यति । एवमपि उपदेशिवद्भावी वक्तव्यः । यद्येव हि स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरं वाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि वाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्षधातुकौघाः सामान्येन भवन्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्तार्क्यातुक—सामान्यं वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययसरो भविष्यति” ।]—महाभाष्यम्—७।२।१

की अनुदात्ता इत्यपेक्षायांमाह—अनुदात्तायेति—अनुपदमेवेति अनन्तरमित्यर्थः । एधाच्चरूपे—कृजो हिलम्, उरदलम्, रपरलम्, हलादिः शेषः, पुलम्, धासः सीलम् ततः पलम् । एधाच्चक्राद्ये—आद्याम् इत्यस्य ‘टित आत्मनेपदानां टिरे’ इति एत्वम् एधाम् + चक्र + ध्व इति स्थिते—

२२४७ । इणः धीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥

दी— । इणन्तादङ्गात् परेषां धीध्वं लुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधाच्चकृढे । एधाच्चक्रे । एधाच्चकवहे । एधाच्चकमहे । एधाच्चभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भभावो

न । अन्यथा हि 'क्रस्वानुप्रयुज्यते' इति 'कभू-' इति वा ब्रूयात् ।

The घ of घीध्वम् and of (i.e. coming after) कृङ् and लिट् become cerebral (ढ) when this घीध्वम्, also कृङ् and लिट् follow an इण—ending इणन्त अङ्ग or root (इण is a प्रत्याहार constituting all the letters from the beginning up to लण except अ ।) Thus एधाम्चक्रध्व = एधाम्चक्रध्वं (by टित आत्मने etc.) = एधाचक्रध्वे । एधाचक्रे इट्—of first person singular (उत्तमपुरुष, एकवचन) has been replaced by ए by टित आत्मनेपद—etc ; similarly वहे, महे etc.

मित—इण् इति प्रत्याहारः । अनेन अइलण् इत्यस्य सूत्रस्य इकारात् आरभ्य लणसूत्रावधि—वर्णाः संगृह्यन्ते । अनुदित्सवर्णे विहाय पूर्वेष्वण्यस्य परेष्वण्यस्यमिति भाव्यसिद्धान्तात् । घीध्वम् (आत्मनेपदी आशीर्लिङ्) च कृङ् च लिट् च इति घीध्वं कृङ् लिट् (इणः) तेषाम् । 'घः' इति षष्ठान्तं षस्यत्यर्थः । 'अप दान्तस्य मूर्धन्यः' (२१०—हु।३।५५) इत्यतो मूर्धन्य इत्यनुवर्त्तते । इण् इत्यनेन तदन्तमङ्गमाधिप्यति ; तदाह—इणन्तादित्यादि । इण्को (२११—ढ।३।५४) रित्यनुवर्त्तमानेपुनरिण्यस्य कवर्गात् परस्य मा भूदित्येतदर्थम् । तेनेह न पघीध्वम् इति तत्त्वबोधिनी । एधाम् चक्रध्वम् इति स्थिते टित—इति एल्लेकते एधाचक्रध्वे इति जाते अनेन वकारस्य ढकारादेशे एधाचक्रध्वे इति । एधाचक्रे इति । इट्ः एत्वम्, यथादेशः । एधाचक्रवहे महे—टित इत्येत्वमिति ।

'अस्ते भूरि'ति सूत्रवलात् अनुप्रयोगकालेऽपि अस्ते भूभावे कृते एधामास इत्यादि पदं न लभ्येत इति मत्वाह—अनुप्रयोगसामर्थ्यात् इति । यतः अयम् असधातुरामप्रकृतिक—धातुमनुप्रयुज्यते अतः अस्य भूभावी न । कथं जानीमः इति चेत् । उच्यते । अन्यथा—हीति 'क्रस्वानुप्रयुज्यते लिटि' इति 'कभूनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येव वा उच्येत सूत्रकारिण, ननु कृषेत्यादि । क्रस् इति—कृ + अस् । क्रस् इत्युक्ते अस्तिना भूभावी लभ्येत । ननु कृञ् इत्युक्ते लाघवमस्ति इति कृत्वा एवं पठ्यते इति चेत् । न । तत्र प्रत्याहार-

क्षीणो दुर्ज्ञेयत्वश्च दुर्वारमिति दोष एव । तर्हि कथं कृत्वात् इत्यादि नीकमिति चेत् ;
अनुप्रयोगे अस्मिन् भावो यथा न स्यात् इत्येवमर्थं न तथोक्तम् । अतएव—‘अनुप्रयोगे
तु नास्मिन्वाचनमिष्यते’ इति ‘अतउत्सार्वधातुकसूत्रस्य’ भाष्यं सङ्गच्छते ।
अथर्थादं शब्दन्दुशेखरे इति दिक् ।

२२४८ । अत आदेः ॥७।४।७॥

दी— । अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्वादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

दीर्घ (आ) is the substitute of अभ्यास of a root having
अत् (अ) for its beginning letter. This overrules पररूप directed
by अतोऽनुगे (191—6. 1. 97), Thus अस् + लिट् अ = अस् अस् अ
= अ अस् अ = आ अस् अ = आस (by अकः सवणे 85—6. 1. 101). Then
एधाम् + आस = एधामास । Similarly एधामासतु, etc. [Note that as a
primitive root अस् will not have the form आस in लिट्. In that case
it will be वसूव by the rule ‘अस्तेभ्यः’ but here it is आस be-
cause it follows an आत्मप्रकृतिक root. Note also that neither
अस् nor भू like कृ will have आत्मनेपद conjugation ; for भाष्य says
that कृत् occurring in the rule आत्मप्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य (in the active
voice) is not the result of प्रत्याहार (see भाष्य on—कृत्वात् etc. 2239)
but it is the primitive root कृ.

एधिता etc.—एध + लुट् ता = एध् इत्ता (by आर्जधातुकास्तेट् etc) =
एधिता । Similarly in तारौ तारः । एध् + इट् + ता + यास् = एध् + इ + ता +
से (by यासः से) = एधितासे । For further clear explanation see
Sanskrit Tika below.

मित—। अतः + आदेरितिच्छेदः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७४।५८ इत्यतः अभ्यासस्यैवगुर्वर्तते। दीर्घ इष्टः किति (२४५६—७४।७६) इत्यतो दीर्घ इति च। तदाह—अभ्यासस्येत्यादि। पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (१८१—६।१।६८ इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तमानसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः। नित्यत्वात् परत्वाच्चेति भावः। 'कृत्तुः क्वङ् सलोपश्च' (१६६५) इत्यत्र अश्वाचरति अति इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहु-स्तत्त्वबोधिनीकाराः। [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति—। अपवाद इत्यर्थं यन्मो नामधातुप्रक्रियास्यस्वयन्येण सह विरुध्यते। तत्र हि अश्वाचरति अति। प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाजि-त्युक्तेर्नाम्। औ अतुः छः। हित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः। णल औ इद्विरित्याक्तत्वात्। हलादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे कृते तु पररूपग्रहापि तत्र नास्ति इति चिन्वोऽयं यय इति नभ्याः' इति। (तत्त्व-बोधिनी पृ—३४८-४९)]। एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी ललुटो'-रिति शवपवादस्ताम्। ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः' इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आर्द्धधातुकस्येड्' इति इटि च प्राप्ते—एध् + इता इति भवति; ततः एधिता। दीर्घोवेधोटाभिति लघूपधगुणो न। एध् + तास् + आताम् = एध् + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति सलोपः। एध् + इट् + तास् + ऋ = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः; रि चेति तासिः स लोपः। ततो रसः संकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति। एधितासी इति अन्ता-यसावेव प्रक्रिया घासः से इति त्वधिकम्। एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति आधामित्यस्य आथे जाते रूपम्।

२२४६। धि च ॥८।२।२५॥

दी—। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

elides. Thus एध्—इद् तास्—ध्व=एधितास् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने
etc.—enjoining ए to ध्व).

मित—। “संसाहंघातुकेः” इत्यतः सस्येव्यनुवर्तते तासस्योर्लोप इत्यतो लोप इति
च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लुप्यते । तदाह धादाधिति—एधिताध्वे इति—
एध्+इद् तास् ध्व=एध इ ता (सलोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एत्वम् ।

२२५० । ह एति ॥७।४।५२॥

दी—। तासस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे ।
एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधि-
ष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधि-
ष्यावहे । एधिष्यामहेः ।

हकार is the substitute of सकार of the affix तास् and the root
अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing.
एध्+इद्+तास्+इट् (इद् वद्धिमहिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित
आत्मने etc.) =एधिताहे । एधितास्वहे एधितास्महे here by ‘टित’—वद्धि and
महि are changed into वहे and महे, and तास् has not dropped
its स् because no र् or ध् follows.

एधिष्यते etc—एध् इट् स्व त (इट् by बलादि, स्व for लट्) एधिष्यते (षल
and एकारः by इण्कोः and टित etc’) एधिष्येते—एध् इट्स आताम्=एध्
इ स्व इयताम् (by आतोङितः 2235)=एध् इ स्व इयते (by टित etc)=
एधिष्येयते (by आट्गुणः)=एधिष्येते (यलोप by लोपो व्योर्वलि). एध् इट्
स् भ=एध् इ स्व अन्त=एध् इ स्वअन्त=एधिष्यन्ते (by अतोऽगुणे cp. भवन्ति
etc). एधिष्यसे by आसः से । एधिष्येथे=एध्+इट्स आयाम् (same as
एधिष्येते ; एधिष्यध्वे like एधिताध्वे) । एधिष्ये—एध् इट्स इ (ए). एधिष्या-

वहे—एध् इट्स्व वहि, स्स्व=स्वा by अतो दीर्घो यङि and वहि=वहे by 'टित etc. Similarly एधिष्णामहे ।

मित—। ह्+एति इतिच्छेदः ! सखाङ्गधातुके इत्यतः सस्वेत्यनुवर्त्तते । तासस्वलोरपि इत्यतः तासस्वरिति च । तदाह तासस्वरिति । अलोऽस्वस्येति तासस्वोः सकारमात्रस्यैव हकारादेशः । हकारस्य अकार उच्चारणार्थः । एतीति एकारस्य ग्रहणम् । एकारस्य च अस्ववहितपरत्वं बोध्यते तेन 'एधितासहे' इत्यादौ एकारस्यव्यवहितत्वात् सकारस्य हकारादेशो न । एधिताहे इत्यादि—एध्+इट्+तास्+इट् (उत्तमैकवचनम्)=एध इ ताह् ए (टित—इति उत्तमैकवचनस्य एत्वम्)=एधिताहे । एध् इट् तास् वहि=एध् इतास् वहि=एधितासहे । एवम् एधितासहे । छटि एधधातो रूपमाह एधिष्यते इति एध् इट्स्व (बलादित्वादाङ्गधातुकत्वाच्चेट्) त=एध् इष्यते (टित इत्येत्वम्)=एधिष्यते (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्) एधिष्यते—अथ आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशः (आतोक्तिः) आम् इत्यंशस्य एत्वम् तत एधिष्य इयते इति स्थिते आह्गुण इति एधिष्यन्ते इति जाते लोपो व्योर्धलि इति यलोपे रूपम् । एवम् एधिष्येये इत्यव । एधिष्यन्ते—भक्त्य अन्तादेशे एत्वे अतो गुणे इति पररूपे च पूर्ववत् । एधिष्यसे—अथ यासः से अन्यत् समानम् । एधिष्यध्वे इट्त्वत्त्वैत्वानि । एधिष्ये उत्तमैकवचनस्य इकारस्य एकारादेशे पररूपे पूर्ववत् । एधिष्यावहे एधिष्णामहे अथ उभयव इट्त्वत्वदीर्घत्वे (अतो दीर्घं यङि) तानि ।

अधुना एधधातो लोटि रूपमाह—

२२५१ । आमेतः ॥३४॥६०॥

दी—। लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् ।

एधन्ताम् ।

आम् replaces एकार of लोट् विभक्ति । Thus एध+शप्+ति (by टित etc.) = एध + अ + ताम् = एधताम् । एध्+शप्+आते = एध्+अ+आताम् = एध + आताम् = एध + इय ताम् (by आतो क्ति—२२३५) = एधिष्यताम् (by आह

गुणः)=एधेताम् (by लोपो व्योर्वलि) ; एधन्ताम् अव भ् =अन्ते =अन्ताम्—then पररूप by 'अतोगुणे' ।

मित—। आम् + एत इतिच्छेदः । 'लोटी लङ्वत्' (२१८८—३।४।८५) इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तेनाह—लोट इत्यादि । लोट इति षष्ठ्यन्तमिति द्रष्टव्यम् । अनेकात् शित् सर्वस्वेति सर्वादेशः । रूपमाह—एधताम् इति । एध् + शप् + ते (टित इत्येत्वम्) = एध् + अताम् ततो रूपम् । एधेताम् अव शप्, इयादेशः, गुणः, यलोपः (एध्, शप् इट् आताम् (इयताम्)) । एधन्ताम्—भूस्व अन्तादेशे एतः पुनरामादेशे पररूपे च रूपम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ ॥३।४।६१॥

दो—। सवाम्यां परस्व लोडितः कृमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एधध्वम् ।

'व' and 'अम्' come, in order, in the places of ए coming after 'स' and 'व' in लोट् । In other words, से is changed into स् (दास् = से = स् + ए = स + व) and ध्व is changed into ध्वम् (ध्व = ध्वे = ध्व + ए = ध्व + अम्) । Thus एध् + शप् + से = एध् + अ + स् = एधस्व । एधेयाम् (गुणः by आतोङित (2235)) । एधध्वम्—एध् + ध्वे = एध् + ध्वम् ।

मित—लोटी लङ्वत् इत्यतः अवापि लोट इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, आमेत इत्यतः एत इति च । सवाभ्यामिति च पञ्चम्यन्तम्—सद्य वद्य सवौ (इहः) ताभ्यामिति । वद्य आम् चाव मौ अवापि इहः । यथासंख्यमन्वयः, तदाह—सवाभ्यां परस्वेति । लोडितः इति लोटः एकारस्व इत्यर्थः । तथाचाद्यं क्रमः—दासः से इति धः से इति भवति तस् एकारस्व स्थाने वः भवति तेनासौ 'स्व' भवति । एवम् ध्वमित्यस्व लोटि 'टित आत्मने' इत्येत्वे कृते पुनरेतेन स्वेण तस्यैकारस्व 'अमृतम्' विहितं तेन ध्वमेव भवति । उदाहरणमाह—एधस्व इति—एध् + शप् + दास् = एध् + अ + से = एध + स् = एधस्व ; एवमध्वमित्यत्र । एधेयामिति—एधेताम् इतिवत् द्रष्टव्यम् ।

२२५३ । एत ऐ ॥३।४।६३॥

दी— । लोट्, उत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ।
एधै । एधावहै । एधामहै ।

ऐ is the substitute of ए of the first person singular, dual & plural. This bars आम् directed by 'आमिन्' (2251—3. 4. 90.) Thus एधै etc—एध् + शप् + इट् = एध् + अ + ए = एध + ऐ = एध + आट् (by आहुत्तमस्य—2204—3. 4. 92) + ऐ = एध + आ + ऐ = एधै. (by आटश्च 269—6. 1. 90) and इहिरिचि—72-6. 1. 88). In एधावहै, एधामहै—ध is transformed into धा by अतो दीर्घो यङि; and वहि-महि = वहै-महै = वहै-महै ।

नित— । एतः + ऐ इतिच्छेदः । अत्रापि लोटो लङ्वत् इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते । आहुत्तमस्य इत्यत उत्तमस्य इति च । तदाह लोटुत्तमस्येति । लोट उत्तम—पुरुषस्य इत्यर्थः । आमोऽपवाद इति आमितः (२२५१) इति सूत्रविहितस्य आम इति भावः । एधै इति—एध् + शप् + इट् = एध् + अ + ए = एध + ऐ = एध् + आट् + ऐ (आहुत्तमस्येति सूत्रात्) = एध् + ऐ (आटश्चेति (२६८) इति: = एधै (इहिरिचि (७२—६।१।७८) इति पुनर्इहिरिकादेशः) । एधावहै एधामहै इत्युभयत्र अतो दीर्घो यङीति दीर्घः । अन्यदविशिष्टम् । एधधातोर्लिङि रूपमाह—

२२५४ । आडजादीनाम् ॥६।४।७२॥

दी— । अजादीनामाट् स्यात् लुङादिषु । अतोऽपवादः ।
'आटश्च' (२६६) । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधेथाः ।
ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

The augment आट् comes in before the roots beginning with a vowel in लुङ् लङ् and लृङ्. This overrules अट् direct-

ed by 'लुङ्लङ्लुङ्क्षुडदाचः' (2206—6. 4. 71). [The object of prohibiting the augment अट् from being prefixed to अजादि roots is to bar पररूप enjoined by अतो गुणे in which case the form would have been ऐधत and not ऐधत्]. The rule आटश्च (289—6. 1. 90) comes in and enjoins the single इङ्गि substitute in place of the augment आट् (आ) and the following अच् or vowel. [We could have the इङ्गि substitute here by the rule इङ्गिरेचि (72—6. 1. 88) also, but as forms like ऐधत (इध् + लङ् त) cannot be obtained without this rule (आटश्च) so it has been laid down here.] Thus ऐधत etc—एध् + लङ् त = एध् + शप् + त = आट् + एध् + अ + त = आएधत = ऐधत । ऐधेताम्—एध् + शप् + आताम् = आट् + एध् + अ + आताम् = आ + एध् + आताम् = आ + एध् + इयताम् (आतोङितः 2235) आएधेयताम् (by आदगुणः) = आएधेताम् (यलोप by लोपो व्योर्वलि) = ऐधेताम् (इङ्गिः) ; ऐध् + शप् + भ् = एध् + अ + अन्त (by भोऽन्तेः) = आ + एध् + अन्त = आ + एधन्त by पररूप like भवन्ति etc) = ऐधन्त (इङ्गिः) ; लङ् not being टित्, the rule टित् etc does not apply. एध् + शप् + घास् = आ एध् घास् = ऐधथाः । So ऐधधम् । ऐधे - (ऐध् + इ by आदगुणः), एधावङ्गि—मङ्गि (by अतोदीर्घ etc.)

मित ।—'इङ्गिरेचि' (७२—६।१।८८) इति इङ्गि' बाधित्वा अतो गुणे (१६१—६।१।६१) इति परलात् पररूपे प्राप्ते आह—आङिति । आट् + अजादीनाम् इति आहः । अजादिरिति अच् आदिष्वेयमिति विग्रहः । लुङ्लङ्लुङ्क्षुडदाच इत्यतः परमेव आङजादीनामिति सूत्रम् । तत्—लुङ् लङ् इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते । तदाह लुङ् इति । अटोऽपवाद इति—वार्त्तिककृता तु 'इङ्गिरेचि' इति सूत्रवलात्—अटौव ऐधतेत्यादि सिद्धमिति एतत् (आङजादीनामिति सूत्रं) प्रत्याख्यातम् । न च इङ्गिरेचोक्त्यनेन ऐधतेत्यादि सिद्धावपि 'ऐन्दत्' 'आत्ताम्' 'आसन्' इत्यादि कथमपि

सिद्धादिति वाच्यम् 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपक्रय्य अजादौ धाताविति व्याख्यानात् । आस्तामित्यादौ च अनतरङ्गत्वात् प्रागेव अङागमे कृते ह्रस्वौ कृतायां पश्चात् असोरलोपस्य अप्रसक्तेरित्यादि ३४८ पृष्ठे तत्त्वबोधिनीयस्ये स्पष्टम् । आटथेति—उद्धि-रित्यर्थः, यद्यपि उक्तप्रकारेण इहिरिचैति एवेधत्तुप्रसक्तिरिति वा ह्रस्वौ संत्यामिदं ऐधतेत्यादि सिद्धं तथापि स्मरते ऐधत ऐन्दित्यादि न सिध्यदिति व्याख्यादिहापि उपन्यस्तम् । ऐधतेति—एध् + शप् + त = आट् + एध् + च + त = आ एध त । तत—आटथेत्यनेन ह्रस्वो रूपम् । आडित्यस्य टित्त्वादायन्तौ टगिताविति धातोः प्राक् प्रयोग इति सर्व्वत्र बोध्यम् । ऐधेताम् इति—आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशे, गुणे, यलोपे, छित्त्वा-देत्वाभावे च रूपम् । ऐधन्त भक्ष्य अन्त्यादेशे—पररूपे च पूर्व्ववत् । ऐधथाः—लङ्गो टित्त्वाभावात् 'धासः से' (२२३६) इति धासः सेभावाभावे पूर्व्ववद्रूपम् । ऐधेथामिति ऐधेतामिति वत् । ऐधध्वम् शवाद्यः पूर्व्ववत् । ऐधे इति शपि आडादेशे गुणे च रूपम् । ऐधावहि ऐधामहि इति । अत्र उभयत्र शपि, आडादेशे 'अतो दीर्घो यङि' इति दीर्घादेशे एत्वाभावे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । इति लङ् प्रक्रिया ।

ऐधधातोः लिङ्प्रक्रिया—

२२५५ । लिङः सौयुट् ॥३४॥१०२॥

द्वौ-- । लिङात्मनेपदस्य सौयुडागमः स्यात् । सलोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ।

The augment सौयुट् comes in before the आत्मनेपद affixes of the लकार—लिङ् । सलोप etc.—The स of सौयुट् disappears by the rule लिङः सलोपोऽनन्यस्य (२२११—७. २. ७९), the उकार is for facility in pronunciation and the टकार stands as an indicatory (टित्-करणार्थम्). Thus एध् + शप् (this is विधिलिङ् which is a सार्वधातुक and therefore शप् comes in) + सौयुट् + त = एध् + च + सीय् + त = एध-

सीद्यत् = एध् ईद्यत् (सलोप by 2211) = एधेद्यत् (आद्गुणः) = एधेत (यलोप by लोपो व्योर्वलि (878—6. 1, 65). एधेयाताम् = एधेय् आताम्, here there being no letter of the वलप्रत्याहार the preceding य् does not elide by लोपो व्योर्वलि and we have एधेयाताम् ।

नित— । यद्यपि टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्मात् परं परस्मैपदानां णलतुसि-
त्वादिना परस्मैपदमपि प्रकृतं तथापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायात्
आत्मनेपदमेवात सूत्रेणुक्तमिति न्यायत्वात् योग्यत्वाच्चेति बोध्यम् । तदाह
लिङ्गात्मनेपदस्तेति । सलोप इति । लिङ्गः सलोपः अनन्यस्रोत्यनेन (२२११—७।२।७६)
इतिभावः । सोयुटि—उकार उच्चारणार्थं टकारस्य टित्करणार्थम् । ततश्च सीट् इति
तिष्ठति । ईय् इत्यस्यापि पुनर्वलि परे यलोपो भवति, अतएव कलापादौ ईत,
इयाताम् ईरन् इत्यादि पठितम् । एधेत इति एध्+शप्+सीयुट्+त इति स्थिते
पूर्वदर्शितप्रकारेण एध्+इय्+त इति स्थिते आद्गुणे यलोपे च रूपम् । एधेयाताम्
इति अत्रापि पूर्ववत् एधेय् आताम्—इति जाते 'आताम्' इत्यस्य आकारस्य
वलप्रत्याहारस्यत्वाभावात् यलोपाभावे यथोक्तं रूपं सिध्यति ।

२२५६ । भस्स रन् ॥३।४।१०५॥

दौ— । लिङो भस्स रन् स्यात् । एधेरन् । एधेयाः ।
एधेयायाम् । एधेध्वम् ।

रन् is the substitute of भ of the लिङ् (in आत्मनेपद) Thus
एधेरन् etc एध्+शप्+सीयुट्+भ=एध्+अ+ईय्+रन्=एध इधरन्=एधेरन्
(यलोप and the न् has not become cerebral (मूर्धन्) by इण्योः
for it is a पदान्त witness the rule पदान्तस्य (198—8. 4. 37). एधेया
—एधे+यास् (गणः यलोपः and यास् becoming याः) एधेयायाम् like
एधेयाताम् । एधेध्वम्—एध्+इय् ध्वम् (यलोपः).

नित— । 'लिङ्गः सीयुट्' इत्यतो 'लिङ्गः' इत्यनुवर्तते ; तदाह लिङ्ग इति ।

एधेरन्नति एध् + शप् + सौयुट् + झ इति स्थिते 'लिङ्ः सलोपेति' सलोपे 'आद्गुणः' इति । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे रन्नादेशे च रूपम् । एवमन्यत ।

२२५७ । इटोऽत् ॥३।४।१०६॥

दी— । लिङादेशश्चेटोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।

अत् replaces इट्, the substitute of लिङ् (in first per. sing.). Thus एध् + शप् + सौयुट् + इट् = एध् + अ...इय् + अत् = एध् + इय् अ (त् elides) = एधेय् अ = एधेय । Similarly एधेवहि एधेमहि—(here, after गुण the यकार elides by लोपोव्योः—)

मित— । 'लिङ्ः सौयुट्' इत्यतोऽवापि—लिङ् इति सम्बन्धात् ; तदाह लिङादेशश्चेति । इट् वद्धिमहिङ् इत्यत्रतस्य इटः अदादेश इति बोध्यम् । 'अत्' इत्यत्र त्कार उच्चारणार्थ इति शब्देन्दुशेखरे 'अच्चेः' इति 'दिवभीत्' इति चानयोः सूतयोः व्याख्यानावसरे निरूपितम् । इत्संज्ञकमेतदित्यन्व । उच्चारणार्थं वा भवतु इत्त्वाद्यं वा भवतु त—कारस्तु उभयत्रापि लुप्यते । तदेवम्—एध् + शप् + सौयुट् + इट् इति स्थिते पूर्वदर्शित-प्रकारेण—एध् + इय् + अत् इति जाते एधेय् अ इति भवति । तत एधेय इति । एवमन्यवाप्राप्तम् ।

दी— । आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वात्लिङः सलोपो न । सौयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयाताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ठ । एधिषाताम् ।

(Now in connection with आशीर्लिङ forms he says that—as

आशीलिङ् is आर्द्धधातुक so the सकार of सीयुट् does not elide by 'लिङ्: सलोपोऽनन्त्यस्य' (2211) which concerns विधिलिङ् or सार्द्धधातुक लिङ् । The सकार existing in सीयुट् and सुट् (see सुट्तिथोः 2210) becomes cerebral (सूङ्), being a part of the affixes or augments सीयुट् and सुट् cp. 'आदिश—' (२१२) । Thus एधिषीष्ट etc, एध्+आशीलिङ्-त=एध्+सीयुट्+सुट्+त (note that here शप् does not come in for आशीलिङ् is आर्द्धधातुक) =एध्+इट्+सीयुट्+सुट्+त (the augment इट् comes because the स of सीयुट् is वलादि आर्द्धधातुक) =एध्+इ+सीय्+स्+त=एधिषीय् स् त-एधिषीष्ट (य elides by 'लोपो व्योर्वलि' (873—6.1.60) ; षत्व of both the सुs is by the above way (प्रत्ययावयवत्वात्) and the तकार at the end becomes ट by 'टना टुः' (1113—8. 4. 43) ; एध्+इट्+सीयुट्+आ सुट् ताम्—(Note that the rule सुट्तिथोः directs सुट् before त (ताम्) and not before आ hence it (सुट्) stands in the middle) एधिषीय् आसूताम्=एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् here ऋ is replaced by रन् (by भ्रख रन्) and ऋ being other than तकार or यकार there is no सुडागम । एधिषीष्ठाः=एध्+इट्+सीयुट्+सुट्+थास्=एध्+इ सीय् स् थास्—य is changed into ठ by—हुना टुः (1113) । एधिषीयास्याम् like एधिषीयास्ताम् (here the स of 'स्ताम्' is not cerebral for it is intervened by आ) . एधिषीध्वम्—easy.

एधिषीथ-इट् (first per. sing.) is changed into अत् (अ) by 'इटोऽत्' (२२५०) . एधिषीवहि एधिषीमहि—easy. ऐधिष्ट etc :—These are the लुङ् forms—एध्+लुङ् त=एध्+ल्लि+त=एध्+सिच्+त=एध्+इट्+सिच्+त=आट् (आडजादीनाम् (२२५४)) +एध्+इट्+सिच्+त=आ+एध्+इ+स्+त=आ+एधिष्ट (षत्व and टत्व as before) =ऐधिष्ट (here

इति comes in by 'आटथ' (२६६)). एध् + इट् + सिच् + आताम् = आट् + एध् + इट् + सिच् + आताम् = आ + एध् + इ + स् + आताम् = ऐधिधाताम् (प्ल + इति) । Now to bar the अन्नादेश of झ (in आ—एध् णिच् + झ) he reads :—

मित—। आर्द्धधातुकात्वादिति—'लिङाशिधि' (२२१५—३।४।११६) इति सूत्रादार्द्धधातुकत्वमित्यर्थः । आर्द्धधातुकात्वादेव च सौयुटः सलोपो न, 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' (२२११) इत्यस्य सार्द्धधातुकत्वावविषयत्वादिति ध्येयम् । सौयुटस्युटी रिति सकारस्य इत्यर्थः । प्रत्ययस्य सौयुटः सुटस्य अवयवत्वाद्देशत्वात् प्लमिति आदेशः—प्रत्यययोरिति सूत्रात् (२१२—८।३।५६) । एधिषीष्ट इति—एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + त (आर्द्धधातुकस्थेङ् वलादेरिति) = एध् + इ + सौय् + स् + त = एधिषीय् त् (प्लविधिरुक्ता) = एधिषीष्ट (ण्नाष्टु रिति तकारस्य टकारादेशः = यलोपः प्राग्वत्) । एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + आताम् = एध् + इट् + सौयुट् + आ + सुट् + ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट् ननु आकारात्प्रागिति द्रष्टव्यम्) = एध् इ सौय् आस्ताम् = एधिषीयास्ताम् (आकारव्यवहितत्वात् सुटः सकारस्याव प्लभाभावः प्लभाभावाच्च तकारस्य टुलं न) । एधिषीष्टाः इति पूर्ववत् इट्—सौयुट्—सुट्—प्लट्—त्वानि ; अन्यसकारस्य क्तविसर्गो चेति । एधिषीयास्याम् इति एधिषीयास्तामितिवत् । सुटःप्लभाभावात् घकारस्य च टुलभावाः । एधिषीध्वम्—एध् + इट् + सौयुट् + ध्व = एध् इषीयध्वम् = एधिषीध्वम् ('लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति यलोपः) ; अतः 'षीध्वम्' इत्यस्य—इणः इणप्रत्याहारस्यात् यकारात् परत्वेऽपि 'इणः षीध्व' लुङ्लिट्तां धोऽङ्गात्' (२२४—८।३।७८) इत्यादिना 'घकारस्य टकारादेशो न भवति सूत्रे अङ्गादित्यनेन तस्य (इणः) अङ्गविषयकत्वात् इट् इकारस्य च प्रत्ययमावविषयत्वेन भक्तत्वात् 'गीणमुख्ययोर्मु' काव्ये संप्रत्यय' इति न्यायाच्चेति विवेचनीयम् । एधिषीय इति । एध् + इट् + सौयुट् + इट् (सत्तमैकवचनम्) = एध् इ सौय् अत् (अ)—ततः प्लं यद्योक्तं रूपश्चेति । एधिषीवहि—महीति स्पष्टम् ॥ इदानीमेधधातोर्लुङ्ङि रूपमाह—एधिष्ठ इति—एध् + लुङ् + त = एध् + लि + त = एध् + सिच् + त = आट् (आट्नादीनामित्य-

नेनाट्) + एध् + इट् ('सिच्'—आर्द्धधतुकत्वादिट्) + सिच् + त = आ एध इ स् त = आ एधिष्ट (यत् टुल्यञ्च) = ऐधिष्ट (आटयति (२६६) ऋद्धिः) ; ऐधिषाताम्—एध् + सिच् + आताम् = आ + एध् + इट् सिच् आताम् = आ एधि साताम् = आ एधिषाताम् = ऐधिषाताम् । अथ भस् अनादेशे प्राप्ते तं वारयन्नाह—

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ॥७॥१॥५॥

दो— । अनकारात् परस्यात्मनेपदेषु भस् 'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषायाम् । 'इणः षीध्व' लुङ्लिट्ठांधोऽङ्गात्' (२२४७) । ऐधिढ्वम् ।

इङ्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडशरूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येश्याम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद् वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

अत् is the substitute for भ् (of भ्), coming after a letter other than अ in the आत्मनेपद । Thus ऐधिषत—एध् + लुङ् + भ् = एध् + क्लि + भ् = एध् + सिच् + भ् = एध् + इट् + सिच् + भ् = आट् + एध् + इट् + सिच् + भ् = आ + एध् + इ + स् + अत् + अ (N. B.—अत् replaces the भ् only and not क्ल (along with अ (क्ल = क्ल् + अ)—आ + ऐधिषत + अ = आ ऐधिषत = ऐधिषत । Why do you say आत्मनेपदेषु ? Witness अदन्ति here भ् comes after an अनकार (other than अ) letter but the root is परस्मै—, hence (भ् is not replaced by अत् । Why say अनतः ? Witness एधन्ते, ब्रूवन्ते etc—here एध् (एध् + शप् = एध् + अ = एध् is आत्मनेपदी but भ् is not replaced by अत् because there is an

अकार (of शप्) in एध् so the rule does not apply. ऐधिष्ठाः—आट् + एध् + इट् + सिच् + थास् । ऐधिषाथाम् easy. एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = आट् + + एध् + इ + स् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् (here स् elides by the rule 'धि च' (2249) and इ stands in place of the elided सिच् ; so इ has been a part of सिच् and consequently एधि forms an इदन्त अङ्ग ; hence the rule 'इणः धीध्वं लृङ् लिटि धीऽङ्गात्' applies and we get by टल = ऐधिद्वम्.) (In case of ऐधिधीध्वम्—observe that इट् was not thus connected with सीध्वम् and hence no ट for ध) ।

Here there are two different opinions :—

(1) Some (along with दीक्षित also) say that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः धीध्वम् etc, suggest that any इ (e. g. the इ of इट्) is concerned with धीध्वम्, लृङ् and लिट् and (अङ्गभूत) will change the following designating itself as an अङ्ग अकार therein, to ट । Thus ऐधिद्वम्—

(2) Others hold that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः धीध्वम् etc does not so suggest, so that the च coming after such an इकार will not be transformed into टकार—thus ऐधिध्वम् is the correct form in their opinion. (The latter is not instituted in the भाष्य while the former is).

दधर्गोर्वस्व नस्व च etc—There are sixteen forms in all due to the duplication of ट, ध, व and न. Thus—when the form is ऐधिद्वम् then because the ट which is a यर् letter follows an अच् and precede another letter (व्) which is not an अच् (अनच्) therefore by the rule 'अनचि च' (48—8. 4. 47) it (ट) is optionally doubled, hence this gives two forms—two ट्स (ट् ट्) and one (ट्). Similarly

ऐधिष्वम् gives two forms—two ष (ध्व) and one (ध). Again by the Vartika 'यसो मयो ह वाच्ये' under the rule 'संयोगान्तस्य लोपः' (54—8. 2. 23), we have two forms more in ऐधिङ्म् (once two ष and then one व). Similarly ऐधिष्वम् gives two forms more (once two ष and at another time one व). Thus these two forms are fourfold and therefore give $2+2+2+2=$ eight forms. In each case again the last letter म् will once be doubled and at another time remain as it is ; thus eight \times two = sixteen forms in all. ऐधिषि etc.—एध् + लुङ् इट् = आट् + एध् + सिच् + इ = ऐधिषि । Similarly ऐधिष्वहि etc. Now he gives लृङ् forms—ऐधिष्यत्—एध् + लृङ् त = आट् + एध् + स्य त = आ + एध् + इट् + स्य त = आ ऐधिष्यत् = ऐधिष्यत् (घल and हलि). ऐधिष्यताम्—आट् + एध् + इट् + स्य + आताम् = आ + एध् + इ + स्य + इयताम् (by आतो डितः—2235) = ऐधिष्यताम् (यलोप) । ऐधिष्यन् (by पररूप by अतो गुणे). ऐधिष्यथा; easy. ऐधिष्येयाम् like ऐधिष्येताम् and ऐधिष्येष्वम् easy. ऐधिष्ये—(by आट् गुणः 69—6. 1. 87). ऐधिष्यावहि and ऐधिष्यामहि (दीर्घ by अतो दीर्घो यङि—2170—7. 3.101) Though the root एध is अनुदात्तेत् yet when the अनुदात्त pitch disappears (इत्), it becomes उदात्त and hence its क्तादि आर्द्धधातुक affixes take the augment इट् and consequently the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) does not apply. By the by, we give a list of अनुदात्त roots :—

मित—। आत्मनेपदेषु + अनतः—इतिच्छेदः । न अत् = अनत् (नज्त्)
 वष्मादिति पञ्चमी । फलितमाह—अनकारात् इति—अकारभिन्नादिति भावः ।
 'ओऽन्तः' इत्यतः अ इति षष्ठ्यान्तम् अनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति च षष्ठ्यर्थोक्तिका
 सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य अकारश्चेति चार्थो भवति । 'अदभ्यस्तात्' (२४७६

—७।१।४) इत्यतः अत् इत्यनुवर्त्तते । तदेतत् सर्व्वमनसि क्त्वाह—भस्य अत् इत्यादेश इति । भस्य = 'भ + च' इति संघातरूपः । तस्य भकारस्य अदादेशे अवशिष्टेन अकारेण मिलित्वा—'अत्' इति भवति इति विभावनीयम् । उदाहरण—माह—एधिषत् इति । एध् + लुङ् भ इति स्थिते लुङ्गिष्मस्य सिच् तस्य वलाद्याह् धातुक्त्वादित् = आङगादीनाम् (२२५४) इति आङागमः भस्य च पूर्व्वदर्शितनियमेन 'अत्' इत्यादेशः—ततः आदेशप्रत्यययोः (२१२) इति षत्वम् तेन—आ + एध + इ + स् + अत् = एधिषत् । एधिष्ठाः—आट् + एध् + इट् + स् + धाम् = आ + एधिष्ठास् = एधिष्ठाः इद्धिः—षत्वम्, यकारस्य ट्नाट् रितिष्टुलम् च । एधिषाधाम्—सुगमा प्रक्रिया ।

इणः धीध्वमि—(२२४७) त्वय मतदयमप्यस्ति । तदेकेन मतेन अनेनैव सूत्रेण इट् इकारस्य लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्तस्य अङ्गस्य अन्तर्भूततया इक्षन्ताङ्गत्वं सम्भवति तेन घकारस्य ढत्वं तथाच—एध + इट् + सिच् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् = आ एधि ध्वम् (धिचेति सलोपः) = एधिध्वम् (ततो घकारस्य ढत्वम्) । अपरेषाम् मतमाह इड्भिन्नएवेति—'विभाषेतः' इति परवर्त्तिसूत्रेण इटो विशिष्य-यष्टणाद् गोवलीवर्हन्वायेन इड्भिन्न एव इण् इड् गृह्यते तेन इक्षन्ताङ्गत्वं न सम्भवति अतो ढत्वाभावे एधिध्वमिति रूपम् । अयं स्पष्टार्थः—यथा 'गौ'रित्वाक्ते तद्विशेषस्य वलीवर्हस्यापि प्रत्यायने सत्यपि वलीवर्हश्चस्य कथञ्चिद् विशेषविवचात्मादायैव प्रयोगः तद्वदत्रापि 'इणः धीध्वमित्यनेनैव गतार्थेलेऽपि 'विभाषेतः' इति इड्वचनं विशेषविवचावशादेव तेनेटो इक्षन्ताङ्गत्वं न सम्भवति इति । टधयोर्वस्य मस्यचेति—षोडशरूपाणीति— । मतभेदेनेति शेषः । तथाच 'एध्—इ—ट्—वम्' इत्यव-इकारस्य अचत्वम् ढकारस्य यरत्वम् वकारस्य च अनचत्वं तेन 'अनचिच्' (४८—८।४।४७) इत्यनेन सूत्रेण ढकारस्य विकल्पेन हितम् । तदेकं द्विधमिति रूपद्वयम् । मतान्तरेतु वकारस्यापि विकल्पेन हित्वे एकधं द्विधमिति रूपद्वयम्, एवं चत्वारि रूपाणि । किञ्च यणो मयो इ वाच्ये (५४-) इति वार्त्तिकात् वकारस्यापि प्रत्येकं हित्वे एकत्वे च रूपद्वये सति पूर्व्वचतुर्भेदेन सह गुणनेन—(४ × २ = ८) अष्टौ रूपाणि ; किञ्च अननेक-

वार्तिकेण मकारस्यापि पाश्चिद्विलादेकमं द्विममिति पुनः रूपद्वयम् । तेन पूर्वार्धभेदेन सङ्गुणिते सति (८ × २) षोडश रूपाणि । सम्पद्यन्ते । ऐधिधि इति एधधातोलुङि उत्तमैकवचने रूपम्—आ+एध्+इ+स्+इ इति—(वृद्धिपत्ते) । ऐधिधुहि—महि—सुगमे । ऐधिष्वत इति । एतानि लृङि उदाहारणानि । आडजादीनामिति अत्रापि आट् । तदित्यं प्रक्रिया—आट्+एध्+इट्+स्व+त (वृद्धिपत्ते) । ऐधिष्यतामिति । आट्+एध्+इ+स्व+आताम्=आ+एधिस्य+इयताम् (आतो ङित (२२३५) इति आकारस्य इय् आदेशः) । ततोऽगुणयलोपपद्यते इति बोध्यम् । ऐधिष्वन्त इति । भस्व अन्तादेशे पररूपे च रूपम् । ऐधिष्वधाः स्पष्टम् । ऐधिष्येधाम् इति ऐधिष्येतामिति वत् । ऐधिष्यध्वम् स्पष्टम् । ऐधिष्ये इति आदगुण इति गुणः । ऐधिष्यावहि—महि—अतो दीर्घो यङि इति दीर्घादेशः । उदात्तत्वादिति—एधधातोरनुदात्तत्वे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इटो निषेधे प्राप्ते वचनम् यद्यपि एधधातुरनुदात्तेत् तथापि अनुदात्तस्य इति लोपे सति परिशिष्टो नानुदात्त किन्तु उदात्तएव । तेन आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति सूत्रप्रवृत्त्या लुट्—लृट् लृङादिषु इड्—विहितमिति भावः । प्रसङ्गादिति । अत्र प्रतिज्ञानुस्मरणं प्रसङ्गः । उक्तञ्च पूर्वम्—'एकाच उपदेशे' इति सूत्रव्याख्यानानि 'अनुदात्ताद्यानुपदमेव संगृहीयन्ते' इति तदिदानीं ते संगृह्यन्ते—

दी— । ऊट् दन्तैर्यौतिरुच्छ्रु शीङ् सुनुच्छ्रु श्विङीङ् त्रिभिः ।

वृङ् वृज्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Of the अजन्त roots (ending in vowel)—all the एकाच roots having only one vowel are remembered (treated) as अनुदात्त (निहत means अनुदात्त) except the ऊकारान्त, स्कारान्त, यु, रु, ऋ, शीङ्, छ, ठ, च्, ङि, ङीङ्, त्रि, वृङ् and वृज् (ऊ् and ऋ elides hence they are also अजन्त) .

नित— । एते संगृहीतधातवः पाणिनिना अनुदात्तत्वेन उच्यन्ति इति

चान्तेषु—पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, मिच् इति षडनुदात्ता अनिटश्च (सर्व्वव अनुदात्ता धातव एकाच उपदेशे इति सूत्रादनिट इति श्रियम्) ।

ज्ञान्तेषु—प्रच्छ इत्येकः । प्रच्छि इति प्रच्छधातीरिक्प्रत्ययेन निह्नेशः ।

जान्तेषु—त्यज्, निजिर (निज्), भज्, भङ्, भुज्, भसज्, मसजि (मज्) इति पञ्चदश (निजिर विजिरित्वादिषु इरित्करणम् इत्यर्थम्)

दान्तेषु—अद्, चुद्, खिद्, क्तिद्, तद्, गुद्, पद्य (पद् इत्यस्य श्यना निह्नेशः) भिद्, वियति (विद् इत्यस्य श्यना निह्नेशः तेन श्यनविकरणो दिवादिष्टञ्जाते), विन्द (विद् इत्यस्य श्रमा निह्नेशः तेन श्रमविकरणो रुधादिष्टञ्जाते), शद्, सद्, स्विद् (स्विद्यति इति शतन्विकरणस्य श्रिपा निह्नेशः), स्कन्द, हृद् इति पञ्चदश ।

धान्तेषु—कृध्, लुध्, वुध् (वुध्यति इति श्यनविकरणस्य श्रिपा निह्नेशः) बभ्र्, युध्, रुध्, राध्, व्यध्, यध्, साध्, सिध् (दिवादि), इति एकादशः ।

नान्तेषु—मन्, हन् इति द्वौ अनिटौ इति सम्प्रदाये ।

पान्तेषु—आप्, छिप्, कुप् (स्पर्थे); तप्, तिप्, ळप्, ङप्, लिप्, लृप्, वप्, शप्, स्तप्, सृप् इति त्रयोदश अनिट इति श्रियम् एवमन्यव ।

भान्तेषु—यभ्, रभ्, लभ् इति त्रयः ।

मान्तेषु—गम्, जम्, यम्, रम् इति चत्वारः ।

शान्तेषु—कृश्, दन्श्, दिश्, ङश्, मृश्, रिश्, रुश् लिश् (लिश् अलीभावे दिवादिः), विश्, स्पृश् इति दश ।

षान्तेषु—कृष्, लिष्, तृष्, द्विष्, दुष्, पुष्, पिष्, विष् (विष्णु व्याप्ती), शिष्, शृष्, शिष् इति एकादश ।

सान्तेषु—घस् (घञ् अदने) वस् इति द्वौ ।

ज्ञान्तेषु—दह्, दिह्, दुह्, नह् (नहो ह्यने), मिह् (सेचने), रुह्, दिह् वह् इति अष्टौ । अनुदात्ताः (अनिटः) ।

एवं समष्ट्या (एकः + षट् + एकः + पञ्चदश + पञ्चदश + एकादश + द्वौ + त्रयोदश + त्रयः + चत्वारः + दश + एकादश + द्वौ + अष्टौ) द्वाधिकशतमिति द्रष्टव्यम् । शृणु

पञ्चसूचीत्यादिषु सर्वत्र इत्यसमासेन निर्द्देशः । छन्दोरचार्यं कचित्श्रुतिपू, कचित्
श्रुतेत्यादिभिर्निर्द्देशः कृत इत्यपि विभाव्यम् । ढप्राति ढप्यति इत्यत्र तु 'ढप् ढप्'
इति धातुद्वयम् केचित् तुदादौ चुरादौ च पठन्ति । तत्र तुदादित्वं वारयितुं श्रुत्या
इह निर्द्देशः कृत इत्याह तुदादाविति—

दौ— । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥७॥

तृप्ठपो तौ वारयितुं श्रुत्या निर्द्देश आहृतः ॥ ७ ॥

The roots ढप् and ढप्, through difference of opinion, are read as तुदादि and चुरादि in the धातुपाठः ; but we prefer them to be read in the दिवादि class ; so, to bar their तुदादित्वं and चुरादित्वं they are here read by adding श्रुत्यविकरण and not without विकरण ।

मित— । यौ तृप्ठपो मतभेदेन तुदादौ चुरादौ च स्थितौ (धातुपाठे
इत्यर्थः) तौ (कर्म) वारयितुं श्रुत्या श्रुत्यविकरणेन दिवादित्वेनेत्यर्थः आहृतः
(अभ्युपगतः) अस्माभिरिति शेष इत्यन्वयः । कथमेवं विहितमिति चेदत्राहुः—
दिवादित्वादिव 'शेसुचादीनामितिसूत्रमार्थे' 'ढपितो ढपित' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते
इति शब्दन्दुशेखरे स्पष्टमित्यलम् ।

दौ— । किञ्च—, स्विदापद्यौ सिध्यवुध्यौ मन्यपुष्यस्त्रियः श्रुत्या ॥८॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्द्देशोऽन्यनिवृत्तये ।

णिजिर्विजिर्गङ्गा इति सानुबन्धा अस्मी तथा ॥ ९ ॥

Moreover, to exclude other विकरणस from स्विद, पद्य, सिध्य, वुध्य, मन्य, पुष्य and स्त्रिय—they are read by attaching the विकरणः श्रुत्य to them, वस् with शप् and यु with लुक् (लुक्विकरण which is an indicatory of षदादि class). And also (for the same purpose)।

निज् विज् and शक् are directed by adding the indicators (इर् and लृ).

मित— । ननु स्त्रियातीत्यादि कथं श्यना निर्दिष्ट इत्यावाह—किञ्च इति = अत्र-
इति तदर्थः । अन्यनिवृत्तये अन्यस्य इतरस्य विकरणस्य निवृत्तये वारणाद्य सिद्ध,
पठ्, सिध्, तुध्, मन्, पुष् द्विष इत्यादयः श्यना श्यन्विकरणेन दिवादित्वेन निर्दिष्टा
छलिङ्गिताः । तथा वसिः वस् धातुः शपा (शप्विकरणेन) निर्दिष्टः कथितः
अस्माभिरिति शेषः । तथा—किञ्च, अन्यनिवृत्तये इत्यापि योजनीयम् । निज्, विज्,
शक् एते त्रयोऽपि अनुबन्धेन इर् इत्यनेन लृ इत्यनेन च सह निर्दिष्टा इति वचन-
विपरिणामेनान्वयः ।

दी— । विन्दतिश्चान्द्रदीर्गादिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जिमसृजौ अदिपदौ तुद्धं चुध् शुषिपुषी शिषिः ।

भाषयानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥ ११ ॥

The root विद् is seen to be enlisted in the तुदादि class in the grammars of Chandra, Durgasinha (Kalap) and others and also in महाभाष्य ; but व्याघ्रभूति and others did not read it here.—This is the custom.

The nine roots रज्ज्, मसृज्, षट्, पठ्, तुद्ध्, चुध्, शुष्, पुष् and शिष्, though clearly not stated in the महाभाष्य, are enlisted here at the instance (lit. according to the opinion) of व्याघ्रभूति and others.

N. B.—These nine roots though not expressly mentioned in the महाभाष्य—yet they are not rejected by the भाष्यकार ।

मित— । विन्दतीति—विदल्लभाभे इति 'लृ'-अनुबन्धकः विदधातुः । चान्द्र-

दीर्गादिरिष्ठः तैः तुदादौ पठित इत्यर्थः । चान्द्र इति चन्द्रनिर्णितव्याकरणम्, दीर्ग इति दुर्गसिंही नाम कक्षापव्याकरणव्याख्याता । किञ्चायं विदधातुर्भाष्येऽपि तुदादाव्यं पठितः । व्याघभूतिप्रभृतयस्तु वैयाकरणा इमं धातुं इह तुदादौ न पठुः न परिगणयामासुत्यर्थः ।

रञ्जिमस्जौवि—रञ्ज्, मस्ज्, अद, पठ्, तुठ्, चुप्, यध्, पुष्, शिष्, एते नव धातवः भाष्येणुक्ता धातुपाठेऽनन्तभूता न तु प्रत्याख्याता इति बोध्यम् । अतएव नास्ति भाष्येण विरोधः । व्याघ्रभूत्यादिभिस्तु पठिता इति तदनुरोधादिह अनिदू-कारिकायास्तुक्ता अध्याभिरिति शेषः ।

दी—‘स्पर्ध संघर्षे’ । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोप-संग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ।

स्पर्ध् means to challenge (to overpower). It is intransitive for the object is implied in the meaning because to challenge means ‘to call some one to fight.’

मित—‘टित आत्मनेपदानां टिरे’ (२२३३) इत्यत्र एधधातो रूपप्रदर्शनावसरे ‘कत्यान्ताः षट्विंशदनुदात्तेतः’ इत्युक्तम् तदिहोक्तः स्पर्धधातुः तस्यां गणनायां द्वितीयः । अनुदात्तेच्चात् ‘अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदम् । स्पर्ध इति—संघर्ष इति । परेषाम् अभिभवः पराजयस्तस्य तद्विषयिनी इच्छति विग्रहः । धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति । अवेयं युक्तिः—यदि सकर्मकः स्यात् तर्हि ‘गतिवृद्धिप्रत्ययसानार्थे—शब्दकर्म्यार्थकर्म्यकार्णामणिकर्ता स यौ’ (५४०—११४५२) इति सूत्रेण ‘दिवद्गता यजदत्तं स्पर्धयति’ इत्यादौ अणिङ्कुतुर्णौ कर्मत्वं न स्यात् । अकर्मकत्वाभावात् । यदि चाकर्मकः स्यात् तर्हि—धातोरस्य अर्थ एव भिद्येत नहि कश्चिदनुद्दिश्य स्पर्धा सम्भवति । तथात् कर्मत्वं नास्ति इति न किन्तु तदुदात्तोरर्थं अन्तर्भूतं सद विद्यते न वहिः प्रकटमितिभावः । सुप आत्मनः क्वजिति (२६५७) सूत्रमार्थं च ‘धात्वर्थे—वहिभूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्’ इति विस्तरेण प्रतिपादितम् । तत्त्वबोधिनी-

कारास्तु—‘अथ केचित् । अभिभवेच्छा धात्वन्तया च स्पर्धाव्यक्तस्य सकर्मकता दृश्यते—‘आह्वास्तु मेरावमरावतीं या’ इति । उदाहरिष्यते च ‘स्पर्धायामाह’—
(२७०४—१।१।११) इत्यत्र स्वयमेव ‘ह्रस्वाद्यान्तमाह्वयते स्पर्धते इत्यर्थः’ इति ।
ओङ्घोऽपि प्रायुक्त—‘तन्नासत्ययुगान्तं वा विधा स्पर्धितुम्’ इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्यायम् इत्याहुर्’ इति । वस्तुतस्तत्र यद्यविरोधी नः तत्र स्पर्धधातोर्भिभव-
पूर्वकाङ्गानि हतेरिति । उक्तञ्च—

‘धातोर्थान्तरे हतेर्धात्वन्तोपसंगृहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥’ इति दिक् ।

२२५६ । शर्पूर्वाः खयः ॥ ७।४।६१ ॥

दी—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिष्यन्ते । ‘हलादिः शेषः’
(२२७६) इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते ।
स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धि-
ष्यत । ‘गाष्ट ४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च’ । गाधते । जगाधे ।
‘वाष्ट ५ लोडने’ । लोडने प्रतिघातः । वाधते । ‘नाथ ६
नाष्ट ७ याच्ञोपतापैश्चार्याशीःषु’ ।

“आशिषि नाथ इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अस्याशिष्ये-
वात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । ‘दध ८
धारणे’ । दधते ।

Of the अभ्यास (reduplication) the खय letters (खफह.....
कपय्) only, which are preceded by शर letters (शषस), are re-
tained and the शर letters (श्, ष् and स्) elide. Thus here the
खय letters are retained and the beginning ones are dropped
so this rule (शर्पूर्वाः खयः) overrules हलादिः शेषः (२।७९—७.४.६०)

where the beginning letters only are retained. Thus by 'लिटिधातोरनभ्यासस्य'—(277—6.1.8.) स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध्, स्पर्ध् ए (by 'लिटस्तज्भ्योरेशिरिच' 2241—3.4.81) = प स्पर्ध्, ए = पस्पर्ध् । स्पर्धिता—स्पर्ध् + लुट्, ता like एधिता । स्पर्धिष्यते—स्पर्ध् + लृट् ते । स्पर्ध्ताम् in लोट् । अस्पर्धत in लङ् । स्पर्धेत in विधिलिङ् । स्पर्धिषीष्ट in आशीर्लिङ् । अस्पर्धिष्ट in लुङ् and अस्पर्धिष्यत in लृङ् ।

N. B.—The order of conjugation is—

लट्, लिट्, लृट्, लृट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, आशीर्लिङ्, लुङ् and लृङ्.
(This order should always be kept in mind in our Kaumudi).

गाघृ means प्रतिष्ठा (establishment), लिप्सा (hankering) गय्य (collection)—गाघते etc. बाघृ means लोडन (obstruction) नाघृ and नाघृ means begging etc. Vartikakara says that it should be stated that the root नाघ (नाघृ) is used in the आत्मनेपद only in the sense of आशीः (blessing) Thus नाघते—elsewhere नाघति (परस्मै—), The root दध means to hold दधते—

मित— । 'शर् पूर्वो येभ्य' इत्यतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरः (शषस इत्थिषां) न शेषः किन्तु खयाम् (खफकठचचटतकपां) एव शेषः । 'अत लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यसस्त्वनुवर्तते । तदाह अभ्यासस्त्विति । शर इति शषसा इति । खय इति खफकठचचटतकपाः इति । हलादिः शेषः इति स्पष्टम् । हलादिः शेषः इति सूत्रात् शेषपदमनुवर्त्य शिष्यन्ते इत्युक्तम् । अत्रादि—रित्यप्यनुवर्तते । तत शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया भ्रात्वादिभूता इत्यर्थः । तेन वत्रथेत्यत्र चस्य न शेषः । नन्दाः संयोगादयः (२४४६—६।१।१२)—इति निषेधस्याप्रवृत्तेः पक्षे रेफस्यापि क्षितम् । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् इति बोध्यम् । पस्पर्धे इति स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध्, स्पर्धत स्पर्ध् + ए (लिटस्तज्भ्योः—(२२४१) इति एतादेश) पस्पर्धे । स्पर्धितेत्यादीनामयं क्रमः—(लट् लिट्) लृट्, लृट्, लोट्,

लङ् विधिलिङ्, आशीलिङ्, लुङ्, लृङ् इति सर्व्वेव कक्षम् । एषां (स्पर्धि-
त्यादीनाम्) रूपञ्च एषधातुवद् बोध्यम् ।

गाष्ट इति प्रतिष्ठा—आस्पदं, स्थापनं, अवस्थापनं वा प्रतिष्ठा । एकव स्थापनं
सन्दर्भात् । गत्य (गत्य् + अच्) । प्रतिष्ठातो वाचनम् । नाधुनाष्ट इति । अत्र
वार्तिकमाह—आशिषीति । अस्यार्थमाह अस्याशिषि एव आत्मनेपदं नान्वेति । उदा-
हरति नद्यातीति । दधधारणे इति । लिटि रूपं वक्तव्यमाह—

२२६० । अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥६॥१२०॥

दो— । लिट्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवय-
वस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति
लिटि ।

When in लिट्, a कित् (क-eliding) affix follows, then
एकार is the substitute of the short अ (अत्) existing between—
two non—conjunct ('असंयुक्त—simple' as द् (अ) ध्) consonants
which अकार or short अ is a part of a verbal stem (अङ्ग)
that (the अभ्यास or the reduplicate of which) is not preceded
by an आदेश or substitute due to लिट्, and also the redupli-
cate (अभ्यास) elides. Thus दध् + लिट् त = दध् + दध् + ए (लिट्क-
लृभ्योर्दिग्दर्दिच् (2241)) = दध् + द् (अ) ध् + ए = ० + द् (ए) + ध् + ए (Here
by this rule the reduplicate or the अभ्यास elides and अ is
replaced by ए) Thus we have देधे । This कित् is instructed in
the rule असंयोगात् लिट् कित् (2242—1. 2. 5).

मित— । 'अतः + एकहल्मध्ये + अनादेशादेः + लिटि' इतिच्छेदः । अत
इति ङी । एकहल्मध्ये इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठान्तं द्रष्टव्यम् । 'एक' शब्दासहाय-
वचनः । 'एके मुख्यान्वकेवला' इत्यमरात् । एकमात्रं हलित्यर्थः । अतएव ङी

असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य इत्युक्तम् । अनादेशादेरिति च 'अत' इत्यस्यैव विशेषणम् । तदिह
 अत इत्यस्य विशेषणद्वयम्—एकहलमध्ये (असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य) इत्येकम्—
 अनादेशादेः (लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) इत्यन्यत् । 'धुसोरेष्ठाव-
 न्यासलोपय' (२४०१—६।४।११८) इत्यतः 'एदिति 'अभ्यास लोपयेति चानुवर्तते ।
 तदाह 'अकारस्यैकारः अभ्यासलोपयेति' । 'गमहनजनखनधुसां लोपः
 किङ्खनङि' २३६३—६।४।८८) इत्यतः 'किति' इत्यनुवर्तते ननु 'ङिति' इत्यपि—
 असंभवान् 'असंयोगाङ्गित कित्—(३२४२—१।२।५) इति किङ्खनाज् आपकात् ।
 तत् फलितमाह—किति लिटीति । 'एकहलमध्ये' इत्यस्य व्याख्यानम् 'असंयुक्तहल्-
 मध्यस्थस्येति—एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ (कर्मधारयः)—तयोर्मध्यम् (इष्टीतत्)
 तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्यः, तस्य । व्यञ्जनान्तरिणासंयुक्तव्यञ्जनद्वयमध्यवर्तिन इत्यर्थः ।
 अनादेशादेरिति—आदेशः आदिर्धस्येति (बहुव्रीहिः) । न तथा अनादेशादिः तस्य ।
 अङ्गस्यैवधिकृतं वर्तते 'आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनान् ।
 लिटीति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्य एकदेशे 'आदेशे' इत्यत्र सम्बद्धान्ते ।
 अतो व्याचष्टे—लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गमिति । लिङेव निमित्तम्
 लिङिनिमित्तम् । तस्मात् आदेशः स आदिर्धस्येति वृत्तौ लिखिमित्तेति वियङ् ।
 समासान्तः । कप्प्रत्ययः एवञ्च अङ्गमित्यस्य विशेषणमिति विज्ञेयम् । तदयमस्य सूत्रस्य
 स्पष्टार्थः । लिटं निमित्तं (इत्तुं) अवलम्ब्य यस्य अङ्गस्य आदौ आदेशः (वैकृत्य-
 सम्पादकः 'विकृतिविधायको' वर्णविशेषः यथा—चकण्ठुरित्यत्र चकारः ककारस्य
 वैकृत्यसंपादकः रूपान्तरप्रतिपादकः तद्वत् कश्चिद्वर्णः) न विद्यते (अभ्यासे
 इत्यर्थः) तस्य तादृशस्य (अङ्गस्य—यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम्—१८८—
 १।४।१३) असंयुक्तहलद्वयमध्यस्थस्य अकारस्य (तस्मैवाङ्गस्यावयवस्य) एकारादेशः
 स्यात् किति लिटि परे इति । किञ्च न केवलमकारस्य एकारादेशः किन्तु अङ्गात्
 प्राग्वाचिनोऽभ्यासस्यापि लोपः स्यात् किति लिटीति इति । 'दिधे' इत्यादाहरणम् ।
 दध् + लिट् त इति स्थिते द्विते कृते लिटस्तत्रभयोरिश्दरेच् इति (२२४१) एशादेशे
 द्विच दध् + दध् + ए इति जाते पूर्वखण्डे (अभ्यासे दध् इत्यत्र) न कश्चिद् विरूपता-

विधायकः वर्णः आदिश्रुते । ततः उत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य) दध्, (द (अ) ध्,) इत्यस्य—अकारस्य एकारादेशे कृते दध् + द एध् + ए इति सम्प्रदायानि अभ्यासलोपेन ° + देध् + ए = देधे इति सिध्यति । एवं दध् + लिट्, आताम = दध् + दध्, आते ('टित आत्मनेपदानामिति एत्वम्) = ° + देध् + आते = देधाते । ननु सूत्रे 'लिटि' इति सकृदेव उक्तम् इतौ तु 'लिङ्गिनिधेति' 'किति लिटि' इति च द्विरनुवध्यते । तदसदिति चेत् । न । इष्टानुरोधेन लिटोत्पावर्त्तन आदेशविशेषणमेत्वस्य निमित्तञ्च क्रियते इति विभावनीयम् । किति किम्—ननाद—(णल्; पिच्छादेस्त्वाभ्यासलोपौ न) । लिटि किम् । पापञ्चात् (यङ् लुक् विधिलिङ्) । षल्; किच्चाभात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ता 'यल्लिच्' इति सूत्रमवतारयति ।—

२२६१ । यल्लि च सेटि ॥६॥४१२२॥

दी—प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजञ्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिर । 'अतः' किम् ? दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ? ररासे । 'एक—' इत्यादि किम् ? तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् ? चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिय । सेहे ।

'स्कृदि आप्रवणे ।' आप्रवणसुत्प्लवनसुह्वरणं च ।

The fore-going explanation applies here (also). In other words, when in the perfect (लिट्), the affix षल् having the augment इट follows, then ए is the substitute of the short अ existing between two non-conjunct or simple consonants—this short अ being a part of the verbal stem or अङ्ग that is not preceded by an आदेश or substitute due to लिट्, and—

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule अतएकहलमध्यं etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनादेशादि: we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत्वं and अभ्यासलोप to शस्ति (शस्) and ददि (दद्) in the rule 'न शस्-ददवादिगुणानाम्' (2263—6. 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc, there are प्रकृति ज् (natural ज, व, न, ङ and द i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, घ, स,), there must be एत्वं of the च of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनादेशादि:—has nothing to do with दीप्ति, पितृ: etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे च-छं' (2182—8. 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरा' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दद । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैदृष्य) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस् शस् अ) and दद (दद दद ए). Hence if एत्वं and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शस्दद—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्वं and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विरूप) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जगत्तुः जहसत्तुः etc. where ग and ह are changed into ज । Thus शस and दद have no एत्त्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्त्व etc), whereas दध पत् etc have एत्त्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति जश् (द) and प्रकृतिचर (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतद्वल्लमन्थे—' and it is therefore that लिट् forms like दीधे and -पेततुः etc are valid. And consequently the expression 'आदेशश्च.....एवाश्रीयते' is rightly guessed. दीधरे—दध् + दध् + भ्त् = दध् + इरिच् (by तन्मयोः etc) = दीध् + इरि । Why the rule reads अतः (in अतएकल्लमन्थे etc) ? Witness दिदिवतुः (where there is इ (in दिव) and not अ, so एत्त्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासी (रास शब्द + लिट् ए) । why the expression एकल्लमन्थे (in the rule) ? See that तत्सरतुः (त्त्स् + द्रगती to creep—त्त्स् + लिट् अतुम्) has no एत्त्व and अभ्यासलोप for the त्त्स् of त्त्स् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादिः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकचतुः (कश्च—शब्द + लिट् अतुम्) where the verbal stem (चक्) has a deformed (विरूप) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc. does not apply and consequently there is no एत्त्व and अभ्यासलोप ।

लिट् etc.—In the rule अत etc. the word लिटि is taken by Bhattoji twice—once as an adjective to आदेश (लिङ्गिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) and next as an adjective to एत्व (अकारस्य एकारी लिटि) । Because लिट् is an adjective to आदेश—also ; so we have एत्व and अभ्यासलोप in the लिट् form of णम् (नम्) प्रहृत्वे (to be modest) and शब्द च (to make sound), and षह् (सह्) मर्षणे (to endure to tolerate) for the ण is changed into न by 'णो नः' (2286—6.1.65) and ष is transformed into स by 'धात्वादिः षः सः' (2264—6.1.64)—and not by the reason of लिट् following. Hence नेमत्तुः, नेमुः and नेमिथ and सेहे etc. are valid (नेमिथ—णम् + लिट् थल् = नम् + नम् + इट् + थल् = ० + नेम् इथ and सेहे = षह् + लिट् ए = सह् + सह् + ए = ० + सेह् + ए) ।

The root स्कुदि (स्कुद्) means आप्रवण (to leap and to extract) :—

मित—स्वमिदं “अतएकहल्—” इत्यतः अव्ययहितपरवर्ति ; किञ्च तव यदुक्त-
मिहापि तदेव वक्तव्यं तद्वाचवादाद्—प्रागुक्तमिति । तथाचायमर्थः—लिङ्गिमित्तादेशा-
दिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य अकारस्य एकारः स्यादभ्यास-
लोपश्च सेटि (इङ्विशिष्टे) थलि लिटि च इति । ननु प्रकृतिजशां प्रकृतिजश आदेशा-
भवन्ति प्रकृतिचराश्च प्रकृतिचराः इति ‘अभ्यासे चयः’ (२१८२—८।५४) इति
सूत्रे उक्तम् । दधे पेततुः (दध् + लिट् ए—पत् + लिट् अतुस्) इत्यादावेकव (दध्
इत्यत्र) प्रकृति जश् (द्) आदेशः अन्यव च (पत् इत्यत्र) प्रकृतिचर् (प) आदेशः ।
अस्य आदेशस्य निमित्तश्च लिङेव । तस्मात् लिङ्गिमित्तादेशादित्वात्—कृत इह एत्वा-
भ्यासलोपी विहितौ इति चेदत्राहुः—आदेश इति । ‘इह’ अस्मिन् अत एकहल्
मध्यऽनादेशादेलिटौति सूत्रे इत्यर्थः । वैकृत्यसंपादक इति । वैकृत्यं विरूपता विकृति-
वर्णान्तरत्वमिति यावत् तस्य संपादकः प्रापकः । ‘आश्रीयते’ स्त्रीक्रियते स्वकारेण इति
शेषः । अयमर्थः—यस्मिन् खुलादेशे विधीयमाने स्थानिनः वर्णान्तरत्वं भवति तादृश

एव आदेश इह विवक्षित इति भावः । कुत एतज् ज्ञातमिति चेदत्राह—शसिदयोऽरिति ।
 'न शसदद्वादिगुणानाम्' (२२६३—६।४।१२६) इत्यत्र प्रतिषेधविधानाज् आपकात् ।
 तथाहि यदि विरूपादेशानामिव सरूपादेशानामपि एवाभ्यासलोपी न भवेताम् तर्हि न
 शसदद्वादिगुणानामित्यस्य आनर्घत्वं स्पष्टमेव, भेदाभावात् । तस्मात् यदि एवाभ्यास-
 लोपी भवतस्तर्हि सरूपादेशानामिव अज्ञाभ्यासानां तौ भवतः न तु विरूपादेशानामप्यज्ञा-
 दीनामिति फलितम् । अत्र प्रकृतिजशः प्रकृतिचरस्य वर्णां सरूपादेशाः तदन्धं विरूपा-
 देशाः । तदवस्थानिसरूपादेशानां (प्रकृतिजचरां) पक्षे—विधिरयं (एवाभ्यासलोपी)—पक्षे-
 दासत्वेन प्रकृतिजयर्थसत्त्वपि एवाभ्यासलोपी भवत एवेत्याह—तेनेति । प्रकृति-
 जचरां दकारपकारादोनाम् । तेषु दकारपकाराद्यादेशेषु । सत्त्वपि वर्तमानेष्वपि ।
 छदाहरणमाह—देधे इत्यादि देधे दीधाते इति प्राग् दर्शिते । देधिर इत्येवापि—
 पूर्ववदेत्वभ्यासलोपी ततो भूस् इरेजादेशे रूपम् । 'अत एकहल्मध्ये—' इति
 सूत्राख्यानां वर्णानां प्रत्यक्समुपयोगं दर्शयति—अतः किम् इति । द्विदिवतुः (दिव् +
 लिट् अतुस्) अत्र दकारस्य स्थानिसरूपादेशेन प्रकृतिजत्वं दकारवकारयोश्च एकहलत्वं
 किन्तु तयोरकारमध्यत्वं नास्ति किन्त्विकारमध्यत्वमेव । अत एवाभ्यासलोपाभावः
 इति भावः । तपरः किमिति । अत् इति किमित्यर्थः । ररासे इति । रास् (रास्)
 शब्दे इति धातुः । तस्य आत्मनेपदित्वाङ्गिरूपम् । अत्र र् स् इत्यसंयुक्तहल्मध्ये-
 स्यस्य अवर्णस्य ऋसाभावादित्वाभ्यासलोपी नेति बोध्यम् । एक इत्यादि किमिति—
 एकहल्मध्ये इति किमिति इति प्रश्नः । तत्सरतुरिति । सरत्त्वग्रतौ इति धातुः ।
 तस्य ङिति अतुसि रूपम् । अत अकारस्य मध्यवर्तित्वमस्ति किन्तु त्वा इति एकः
 (असंयुक्तः) हल् न भवति तेनायं विधिनं प्रयच्छते इति भावः । अनादेशादिः किमिति—
 'आदेशादिकं न भवति यदङ्गमिति किमित्यर्थः । अकचतुरिति । कच शब्दे इति
 धातुः । तस्य अतुसि रूपम् । अत ककारस्य विरूपादेशश्चकारस्येतेलाभ्यासलोपी न ।
 संप्रति लिङ्गिमितेति आवाप्या व्याख्यानस्य प्रत्येमाह—लिट् आदेशविशेषादिति । 'इह'
 इति नेमिष इत्यव-सेह इत्यत्र चेत्यर्थः । एम (मूर्ध्नादिः) प्रकृतं शब्दे चेति धातुः ।
 तस्य सेटि षङि रूपम् । षह (मूर्ध्नादिः) मर्धणे इति धातुः । तस्य ङिति

प्रथमैकवचने रूपम् (णम् + लिट्—घल्—घट् + लिट् त = नम् नम् इट् घल्—सट् सट् ए = नेम इ घ—सेट् ए) अत्र णकारधकारयोर्विरूपत्वमस्ति सत्यं किन्तु एतद् विरूपत्वं लिटं निमित्तमवलम्ब्य न भवति किन्तु क्रमेण 'शीनः' (२२८६—६।१।६५) इति 'घालादिः घः सः' (२२६४—६।१।६४) इति च सूत्रद्वयमवलम्ब्य । तेन लिङ्ग-
मित्यन्ताभावाद् विरुपादिशयोरपि एत्वाभ्यासलोपी भवतः ।

स्तुदि (स्तुद) आप्रवण्ये । आप्रवण्यस्यार्थनाह—उत्प्लवनमिति । उत्प्लव्यगमन-
मित्यर्थः—

२२६२ । इदितो नुम् धातोः ॥७।१।५८॥

दी— । स्तुन्दते । चुस्तुन्दे । 'श्विदि १० श्वैत्ये' । अक-
र्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । 'वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः' ।
वन्दते । ववन्दे । 'भदि १२ कल्याणे सुखे च' । भन्दते ।
वभन्दे । 'मदि १३ स्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु' । मन्दते ।
ममन्दे । 'स्पदि १४ किञ्चिच्चलने' । (अकर्मकः) । स्पन्दते ।
पस्पन्दे । 'क्लिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः ।
क्लिन्दते चैत्रम्—(laments over Chaitra) । चिक्लिन्दे ।
'मुद १६ हर्षे' । अकर्मकः । मोदते । (मुमुदे) । 'दद १७
दाने' । ददते ।

The augment नुम् (न्) comes after an-इदन्त (इकारान्त) root, which drops its इत् (इकार) । Thus स्तुदि ends in इकार; hence it is इदित् । So स्तुद + इट् ते = स्तुनुम् द + ठे (भिदन्तोऽन्यात् परः) = स्तुन् द ते = स्तुन्दते—similarly चुस्तुन्दे (लिट्) ।

नित— । इदितो + नुम् + धातोरिति च्चदः । प्रथम इत् = अस्त्रप्रकारः, द्वितीय इत् = इत् संज्ञा । इत् (इकारः) इत्—(इत् संज्ञकः) यस्य (धातोः) स इदित्

(बहुव्रीहिः) तस्य । तेनायमर्थः—यो धातुरिदित् भवति तस्य नुमागमः स्यादिति । नागेशसु 'इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणम् । तेन इदन्तस्य धातोर्नुम् विधान— वत् चचिङ्ङादौ न दोषः' इत्याह । 'मिदचोऽन्यात् परः' इति परिभाषया नुमागमः 'स्तु दि' इत्यस्य अन्त्यादयः उकारात् परो भवति—स्तु दि + लट् ते—स्तु नुम् द ते = स्तु न् द ते (तुम् इत्यत्र उकार उकारणार्थः—मकारस्य चत्वम्) = स्तुन्दते । एवं लिटि चस्तुन्दे (अत्र द्वित्वं खयशेषत्वम् (ककारशेषत्वम्) कुहोयुरिति चुत्वम् (चकारत्वम्) लिटस्तभ्योरिति वकारस्यैत्वे च रूपम्) । वन्दते इति—इदित्वाग्रम् । मदि इति । कान्तिरिच्छा ॥ दद दाने इति—इदित्वाभावात् ददते इति शपि रूपम् ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ॥६॥१२६॥

दौ—। शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाम्यासलोपौ न । ददद । दददाते । दददिरे ।

'ष्वद १८ स्वर्द १८ आस्वादने' । अयमनुभवे सकर्मकः । (यथा—आम् स्वदते स्वर्दते वा) । रुचावकर्मकः ।

एव and अभ्यासलोप (the elision of the reduplicate) are not enjoined to the च (existing in the middle of the roots) of शस्, दद, वकारादि roots (having a वकार in the beginning as वम् to vomit) and of that root where the word गुण has been made to operate. In a better way—Neither the अभ्यास appears nor is ए enjoined in place of the च of such roots—as शस्, दद, वकारादि and that (root) has undergone an operation of गुण (as पू by गुण becomes पर् and thus begets an च in the middle (प् (च) र)). Thus शस्— gives (शस् + अतुस् (कित्)) शशसतुः ; दद gives (दद दद ए = ददद ए) दददे ; वकारादि gives (वम् + लिट् अतुस् = वम् वम् अतुस्) ववमत्तुः and गुण-

शब्देन भावित gives (पृ + लिट्, अतुस् = पर् पर् अतुस्) पपरतुः । (Note that पृ, कृ, शृ etc are first changed by गुण (सार्वधातुकार्धधातुकयोः) into प् अर्, क् अर् and श् अर् etc and then the prohibition एत्वाभ्यासलोप)—applies. दददाते etc easy.

घृद्, स्खृद् to taste ; अयम् etc i. e., घृद् and स्खृद् (both) are transitive in the sense of feeling, but they are intransitive in the sense 'to taste as, अपां हि वृषाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्खदते तुषारा (नैषधे) ।

नित—। शसश्च ददश्च वादिय गुणश्च—एषां हन्तः । शसददवादिगुणाः तेषाम् । गुणशब्दे अर्थ आदिभ्योऽङ् द्रष्टव्यः । तेन गुणवान् इत्यर्थो भवति । तेन लक्ष्यार्थमाह—गुणशब्देन भावितस्येति—गुणशब्देन विहितो गुणशब्देन भावित इति बोध्यम् । अतएकहलमध्ये ऽनादेशादिलिटि इत्यतः अत इति 'घृस्खरेद्वावभ्यासलोपश्च' इत्यतः एदिति अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्तते—तदाह योऽकार इत्यादि । दददि इत्यादि स्पष्टम् । शस् इत्यस्य उदाहरणम् शशसतुरिति ; वकारादीनाम् इत्यस्योदाहरणम्—ववमतुरिति । गुणशब्देन भावितस्य—पपरतुः चकरतुः इत्यादि । खद ष्वद् इति—अयमिति प्रत्यासत्ताभावादपि उभयमनेन विवक्षितम् । प्रत्येकामिप्रायं वचनमिति च मनोरमातत्त्वबोधिनोकारादयः । सकर्मक इति यथेतत् फलमाखाद्य । अदः खदस्येति । अकर्मकः यथा—अपां हि वृषाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्खदते तुषारा इति नैषधे ।

२२६४ । धात्वादेः घः सः ॥६।१।६४॥

दी—। धातोरादेः प्रस्व सः स्यात् । 'सात् पदादयोः' (२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्खर्दते । सस्वर्दे । 'उर्दे २० माने क्रीडायां च' ।

The cerebral \bar{v} occurring in the beginning of a root is

replaced by the dental स. The षत्व in अनुसूदते is barred by the rule 'सात् पदाव्योः' (2123—8. 3. 111). उदै to demand respect, to play etc.

मित—। सूत्रे षः इति षकारस्येव्याह—षस्येति । धात्वादेरिति धातुग्रहणं किम्—षट् (अस्य धातुत्वाभावाद् दन्त्यसकारत्वं न) । आदिः किम् ! लपति (आदित्वाभावात् न सः) । कथं तर्हि षकारोयति—तस्य नामधानुत्वेन उपदेशान्तराभावत्वाभावात् (धातुपाठान्तर्गतत्वाभावात्) न सत्यमित्याहु रितिदिक् । उदै माने इति 'मानश्चिन्त-समुन्नतिः' इत्यमरः ।

२२६५ । उपधायां च ॥ ८।२।७८॥

दी—। धातोरुपधाभूतयो र्फवकारयोर्हलपरयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दी'चक्र । 'ऊर्द २१ खूर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते—(गुदधातोः शपि लघूपधगुणः) । जुगुदे (असंयोगादिति कित्त्वान्नगुणः) । 'षूद २५ क्षरणे' । सूदते । सुषूदे ।

सेक्-सृप्-सृ-सृष्ट-सृज-सृष्ट-सृष्टान्ये दन्तप्राजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः षक्-स्विद्-स्वद्-स्वञ्जि-स्वपस्मिडः ॥१॥

दन्त्यः केवलदन्तगो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । षक्कादीनां पृथग्यहणाज्ज्ञापकात् । 'झाद २६ अव्यक्ते शब्दे' । झादते । जझादे । 'झादो २७ सुखे च' । चादव्यक्ते शब्दे । झादते । 'खाद २८ आखादने' । स्वादते । 'पर्द २९ कुत्सिते शब्दे' । गुद-रव इत्यर्थः । पर्दते । 'यतो ३० प्रयत्ने' । यतते । येते । ('अत-

एकहलित्वेत्त्वाभ्यासलोपी) । युत् ३१ जुत् ३२ भासने । योतते
युयुते । जोतते । जुजुते । विष्टृ ३३ वेष्टृ ३४ याचने ।
विविधे । विवेधे । 'अथि ३५ शैथिल्ये' । अन्यते । 'अथि ३६
कौटिल्ये' ग्रन्थते । 'कत्य ३७ श्लाघायाम् । कत्यते । (चकत्ये)
एधादयोऽनुदात्त तो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्य-
गमने । (अतएवाततीति = आत्मा—जणादिमनिन्) । 'अत
आदे' (२२४८) । आत । आततुः । आतुः । लुङि 'आतिस'
'ईत्' इति स्थिते ।

The इक् letters (इ उ ऋ ॠ) are lengthened of a root which
has रेफ and वकार, (both of which are) followed by conso-
nants, as its penultimate letters. Here in the root लृह—लृ is
one of the इक् letters, रेफ which is followed by the consonant ह
is its penultimate letter ; hence the इक् (उ) is lengthened—
लृहते. लृहति चकृ—The root is लृजादि and also गुरुमान् hence by the
rule "लृजादिश्च गुरुमतोऽनुच्छः" (2237—3.1.36) it gets आम् and then the
अनुप्रयोगः of छ (छञानुप्रयुज्यतेलिङि (2239—3.1.401) comes in and
lastly छ becomes आत्मनेपद (as लृह is itself आत्मनेपदी) by आम्प्रत्ययवत्-
छञोऽनुप्रयोगश्च (2240—1.3.63). लृहते like लृहति । चुकृह—चुहृ + लिट्
त = चुहृ, ए = कृ चुहृ, ए (लृजादिः शेषः (= चुहृ, ए by ड्रस्वः—2180—
7.4.59) = चुकृह (चुहृश्च—2245—7.4.62). धृह—to drip सुदते
(धालादो यः सः—2264).

All monosyllabic सौदि (having a स in the beginning) roots
the स of which is such that it is dental as well as invariable-

followed by an अच् (vowel) excluding 'सेक्, सप्, छ, लृ, सञ्, लृ and स्त्रै and including षक्, स्निह, स्नह, स्नज्, स्त्रप् and स्निह्, are घोपदेश (i. e. instructed or read to be घादि in the धातुपाठ of Panini). By दन्त्य the dental sound—we mean the dental sound only and not such as is dental and at the same time labial. This is inferred from the separate reading of षक् etc. चाह् etc—from the च in सुलेच it also means ' to make indistinct sound. पद् to eject wind from the गुद or the anus. कत्य to extol—The thirty-six अनुदासित् roots end here.

Now we shall mention the thirty-eight परस्मैपदौ roots ending in the तवर्णीय letters :—अत to move always. The अभ्यास of अत् receives a long substitute (becomes आ) by the rule 'अत आदेः' (7. 4. '10). In लुङ् आतिस् (आ + अत् + इट् + सिच्) ई (the augment ईट् is enjoined here by the rule 'असिसिचोऽपृक्ते' (2225 —7. 2. 96) त्—this being the case we look ahead :—

मित—। 'सिपि धातो र्वा' (२४८०—८११७४) इत्यतो धातोरिति अनुवर्तते ; तदाह धातोरिति । 'उपधायाम्' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तदाह 'उपधाभूतयो—रिति । 'वैरूपधाया दीर्घ इकः' । (४३३—८११७६) इत्यतो वाँ (रकारवकारयोः) इत्यनुवर्तते 'हलि च' (३५४—८११७७) इत्यतो हलीति च, तदाह—रिफवकारयो-रिति हलपरयोरिति च । वैरूपधाया इत्यतः 'दीर्घ इकः' इति चानुवर्तते—तदाह इको दीर्घ इति । तदाहरणमाह—अहति इति (अह् + शप् + ति) अत्र धातो रिफवाग्लामावात् वैरूपधाया इत्यस्य प्राप्ताभावः । हलि श्लेषस्य चाप्राप्तिः । ततः उपधायाश्चेति वचनम् । रिफवकारयोः किम्—पुष्प विकसने—पुष्पति । अत्र उपधायासुकारो विद्यते किन्तु परतो रिफ. वकारो वा नास्ति । हलपरयोः किम्—चिरिष्यति । जिरिष्यति । अत्र उभयत्र रिफात्परतो हल् नास्ति तेन इको दीर्घाभावः ।

इकः किम्—अर्धते । नर्दति अय इक् नास्ति । ऊर्द्धाचक्र इति इजादेश गुरुमतो-
 ऽयुच्छ इति—(२२३७) आम् । कृञानुप्रयुज्यते लिटोति कृञः अनुप्रयोगः ।
 'आतुप्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति (२२४०) कृञः आत्मनेपदम् । क्रीडायामेवेति ।
 सर्व्वं क्रीडार्थका इत्यर्थनिर्देशः । 'धात्वादेः घः सः' इत्युक्तं । इदानीं के धातवः
 धोपदेशा इत्यपेक्षायामाह—यूद् इति सेक्-सप्-स-सृ-सज्-सृ, ख्यान् (ख्यै +
 अन्ये) एकाचः दन्त्याजन्तसादयः (धातवः तथा) षक्, खिद, खद, खञि
 रूप—खिडः धोपदेशाः इत्यर्थः । सेक्...ख्यै इति इहः । ख्यै + अन्ये = ख्यायन्ते ।
 हन्दीरच्चायं यकारलोपः कृतः । सेक् इत्यादिभ्योऽन्ये इति चार्थः । दन्त्येति—
 दन्त्यश्च अच्—दन्त्याचौ (इहः) ; तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)
 दन्त्याजन्तः । दन्त्याजन्तयाचौ सच (कर्मधा) दन्त्याजन्तसः, स आदिर्धेवा धातूनां
 ते दन्त्याजन्तसादयः (बहुव्रीहिः) । दन्तीञ्चारणस्थानकाः अचपरकाश्च ये
 सकारास्तदादयः एकाचो धातवः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि प्रादयोविज्ञातव्याः
 'ते पाणिनिना सकारादित्वेनैव सपदिष्टा' इति बोध्या इत्यर्थः । किञ्च षक् खिद इत्या-
 दीनां, दन्त्यपरकत्वाभावे अजन्तरहितत्वेऽपि धोपदेशत्वं समाकलनीयमिति । केवलदन्त्या
 इति । केवलं दन्त एव यस्य उच्चारणस्थानम् न तु दन्त्यश्च औष्ठश्च दन्तोष्ठी (दन्तोष्ठयोः
 समासो वेति पाधिकदीर्घाभावः) तत्र जाते इति विग्रहः । तादृशो नैत्यर्थः
 कृतः । षक्का दीनामिति स्पष्टम् । कुत्सित शब्दे इति अधोवायुनिःसरणे इत्यर्थः ।
 गुदरवे इति—गुदमपानम् गुह्यमित्यर्थः । कौटिल्य इति कौटिल्यं बक्रीभवनम् ।
 गताः—समाप्ताः । अधेति—तवर्गोद्यान्ता—तकारश्चकारदकाराद्यन्ता इति । सातत्य-
 गमने इति—सततगमने इत्यर्थः (सातत्यं—स्वार्थे ष्यञ्) । अत आदेरिति अनेन
 सुतेषु 'आस' इतिवत् अनुधातोरेपि आत इति भवतीत्यर्थः । लुङीति । आतिम्
 इति । आट् + अत् + इट् + सिच् + ईट् + तिप् (असिसिञोऽप्रकृते (२२२४—
 आशरह) इति ईट्) = आ—अत्—ईम्—इत्—आतिम् ईत् इति स्थिते
 (आडजादीनामित्याट्—रिक् लुङि 'रिक् सिच्' इति सिच्—आडधातुकश्च-
 वलादे रिति इट्—इत्यादयश्च यथायथं बोध्याः)—

२२६६ । इट ईटि ॥८।२।२८॥

दी— । इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ।

“सिज्लोप एकादेशे सिङ्गोवाच्यः ।” (वार्त्तिक) ।

आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ।

The स which comes after इट् (the augment) disappears if followed by the augment ईट् । Thus the form being आति ईत्, how it be joined in Sandhi as सलोप, instructed in 8. 2. 28, is असिद्ध (invalid by the rule पूर्ववासिद्धम् (12—8.2.1), towards सिच् which is taught in 3. 1. 4 (स्त्रीः सिच्) : To effect the Sandhi therefore he reads the Vartika—सिज्लोपः etc. When there is an एकादेश (a single substitute सन्धि) to be performed the elision of सिच् has to be treated as सिद्धः (valid). Thus—आतीत् by अकः सर्वणं दीर्घः (85—6. 1. 101). आतिष्ठाम्—आतिस् + तच् = आतिस्ताम् (तस्यस्यस् etc—2199). Here there being no अप्रकृष्टत्वं there is no ईट् and therefore the स does not elide आतिषुः—आतिस् + भि (भिजुस्—2213) then षत् and विसर्गः ।

मित— । इटः + ईटि इतिच्छेदः । ‘रात् सस्य’ (३८०—८।२।२४) इत्यतः सस्येत्यनुवर्त्तते । तदाह—इटः परस्य सस्येति । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ (५४—८।२।२३) इत्यतः लोप इति चानुवर्त्तते, तदाह लोप इति । ‘इटः’ इति पञ्चम्यन्तम् । ननु एवं ‘आतिस् ईत्’ इत्यतः अनेन सूत्रेण स—लोपे तस्य असिद्धत्वात् कथं सर्वणदीर्घः इत्यत आह—सिज्लोपे इति—वार्त्तिकमिदम् । सलोप इति वक्तव्ये सिज् लोपं ‘भूलोभलि’ (२२८१—८।२।२६) ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (८।२।२७) ‘इट ईटि’ (८।२।२८) इति च सुवच्यं सिज् विषयकमिति ज्ञापनायम् । तेनेह न—सोमस्तु ।

सोता । इटराम् । इटमाम् । 'धिच' इति सूत्रेण वामनमते सिचो लोपः ।
 भाष्यमते सस्तेति भेदो बोध्य इति' इति तत्त्वबोधिनीकाराः । सिज्लोप इत्यादीना-
 मयमर्थ—'(रलेः सिजिति' इति सिजुपदेशः तृतीयाध्याये वर्तते, 'इटइटि' इति
 सलोपश्च अष्टमाध्याये । तेन 'पूर्वव्रासिद्धम्' (१२) इत्यनेन असिद्धाद् दीर्घाभावेन
 वचनम् । एकादेशि इति—एकादेशि कर्त्तव्यं सतीत्यर्थः । न सिद्ध इति असिद्ध
 इत्यर्थः । तेन आतिष् इत् इति सलोपात्—परम्—सवर्णदीर्घेण आतीत् इति भवति ।
 आतिष्टामिति—तसक्तःमादेशे (तस्यस्यमिपां तां तंतामः) षत्वे च यथोक्तं रूपम् ।
 आतिपुरिति भर्जुसि—रुत्वविर्गयोगोश्च कृतयो रूपम् । अवशिष्टरूपाणि—आतीः ।
 आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिष्ठम् । आतिष्ठ । आतिष्ठ ।

सम्यति अत आतोर्लुङि वृद्धिं वारयितुमाह—

२२६७ । वदव्रजहलन्तस्याचः ॥७।२।३॥

दी— । वदेव्रजेहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्
 सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

The वृद्धि substitute recommends itself in place of the
 अच् (vowel) of the अङ्ग (verbal stem) of the roots वद, व्रज
 and those that are followed by consonants (हलन्त), when सिच्
 occurs in परस्मैपद । (Here it is to be noted that वद and
 व्रज have been specially mentioned that they must not get
 the optional वृद्धि substitute taught by the rule 'अतो हलादेर्लुङोः
 (2284) but have नित्यवृद्धिः e. g. अवादीत् अव्राजीत् । हलन्त roots
 like दह, पच् etc by this rule get the नित्यवृद्धि substitute e. g.
 अघाचीत् अपाचीत्) इति—this being the case i. e. अत् being हलन्त and
 thus वृद्धि being due :—

मित— । वदव्रजहलन्तस्य अच् इतिच्छेदः । अङ्गस्यैवधिकृतम् । 'सिचि

वृद्धिः परस्मैपदेषु' (२२६७—७।२।१) इत्यतः सर्वमप्यनुवर्तते । तदाह—अहस्येति वृद्धिरित्यादि च । 'अचः' इति स्थानपट्टी ; तदाह 'अचः स्थाने' इति । वदथ व्रज्य इलन्ताच्च वदव्रजइलन्तमिति (समाहारवन्दः) तस्येति विग्रहः । (अवेदं बोध्यम्—'अतो ह्लादेलघो' (२२८४—७।२।७) इत्यनेन पाश्चिकवृद्धिवा—धनाये वदव्रजयोर्विशिष्य ग्रहणम् । तेन अवादीत् अव्राजीदिति नित्यवृद्धिः । इलन्तेषु उदाहरणम् अधाचीत् अपाचीत् इत्यादि । 'वदव्रजइलचः' इत्येवसिद्धे अनन्यदृश्यं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । इति प्राप्ते इति अनेन च अन्धातोरुल्लिख्य इहो प्राप्तायामित्यर्थः—

२२६८ । नेटि ॥७।२।४॥

दी— । इडादी सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । सा भवानतीत् । (साभवन्ती) अतिष्ठाम् । (सा भवन्तः) अतिषुः । 'चिती ३८ संज्ञाने' । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः । 'चुत्तिर ४० आसेचने । आसेचनमाटोकरणम् । आडोषदर्थ-ऽभिव्याप्तौ च ।

“इर इत्संज्ञा वाच्या—” (वार्त्तिक) । च्योतति । चुच्योत ।

What is enjoined in the former rule (वदव्रज etc.) does not hold good when the affix सिच् is preceded by the augment इट् । Thus सा भवान् etc अत् + लुङ् तिप् = अतीत् here the augment आट् taught by 'आडजादीनाम्' (2254). is not prefixed to the root अत् in accordance with the prohibition 'न माङ्योने' (2228). Hence it is clear to see that here there is no वृद्धि substitute ; (but if it would have been shown without 'मा' the form would have been अतीत् without the वृद्धि also ;) for the addition of the augment आट् (आट् + अतीत् = अतीत्) । It is therefore only to

make the prohibition obvious in case of अत् that Bhattoji has attached the indeclinable 'माङ्' before the root. Similarly अतिष्ठाम् and अतिष्ठुः with the indeclinable 'माङ्' preceding, but without 'माङ्' the forms are आतीत् आतिष्ठाम् etc.

चिति etc.—संज्ञानि to know well'. चेतति—(चित् + शप् + तिप्—गुण comes by पुनन्तलघूपधस्य च (2189). चित् + लिट् + णल् = चिचेत् (reduplication and गुण, णल् being substitute of तिप् which is पित् is itself पित् and not कित् and therefore असंयोगात् लिट् कित् does not apply.) अचेतीत् (चित् + लृङ् + तिप् = अट् चित् इट् सिच् ईट् त् = अचेत् ईट् here सिच् elides by इट्: ईटि and इङि is prohibited by 'नेटि') । चुतिर (चुत्) means: 'to wet'—the indeclinable आङ् in आसीचन means a little and pervasion.

इर् etc.—It has to be stated that इर् gets the designation इत् i. e. इर् elides with all its letters at a time, and not one by one (this वार्त्तिक is introduced here to bar the augment नुम् to चुतिर which if it first drops इ and then being इदित्, should have got नुम् giving च्योतति and not च्योतति which is the correct form).

मित— । न + इटि इति ऋदः । इटि इत्यत्र पूर्वसूत्रात् (सिचिङि परस्मैपदेषु) 'सिचि' इत्यनुवर्त्ता आह—इडादौ सिचि इति । प्रागुक्तमिति 'वदन्नल-
ङ्लन्तस्याच' इत्यत्र यदुक्तं तदत्र नैवार्थः । उदाहरणमाह—मा भवान् इत्यादि ।
इङिनिषेधस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् माङ्यङ्यम् । तथाहि अकृते माङ्यङ्ये आट्
इत्यागमोऽपि (आङजादीनामितिसूत्रात्) अव्योपस्थास्यते । तेन च संहितायाम् आट् +
अतीत् = आतीदिति स्यात् । तेन च भेदो नोपलभ्येत अतोऽत्र माङ्यङ्यं कृतम् एवम-
तिष्ठाम् अतिष्ठुः इत्यत्रापि 'माङ्' इत्यध्याहार्यम्—मा भवन्तौ अतिष्ठाम् मा भवन्तः अतिष्ठुः

इति । अकृते माङ् गृह्यते तृभयत्र रूपं तुल्यमिति बोध्यम् । चित्ती इति (चित् ई) ।
अत्र ईदित्करणं 'ओदितो निशायाम्' (२०३८—७२।१४), इति इक्षिषिषो यथा
स्यात् । 'संज्ञाने' इति सम्यक् ज्ञाने इत्यर्थः । चेतति इति चित् + शप् + तिप् इति
स्थिते चितो लघूपधत्वात् 'ऽगन्तलघूपधस्य (२१८८)' इति गुणः । चिचेत्
इति । चित् + लिट् णल् इति स्थिते णलः तिवादेशत्वेन पित्वात् 'असंयोगान्नित् कित्'
(२२४२) इत्यस्याप्राप्तेः गुणाभावो नः द्वित्वादि पूर्ववत् । अचेतीत् इति ।
'लुङ्लङ्' इत्यट् । णिच् इति सिच् । 'असिसिचोऽप्रतो (२२२५)' इति ईट् ।
ततो नेटोति इति निषेधः—इट् ईटि इति सलोपे च रूपम् । अचुतिर इति—इरित्-
करणम् अङ् विधियथा स्यात् । आसिचनमित्यव आलोऽयमाह—ईप्रदर्थे इत्यादि ।
इर इत्संज्ञेति वार्तिकमिदम् । इर् इति संघातस्यैव इत् (लोपः) इत्यर्थः ।
अन्यथा इर प्रत्येकं लोपे इदित्वात् नुमागमः स्यात् । तथाच च्योन्नति इत्येव भवेत् न तु
च्योतति इति भावः । प्रत्येकमित्संज्ञा तु 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति
(इकारस्य) 'इलन्ताम्' इति च (रकारस्य) विहिता इति बोध्यम् ।

२२६८ । इरितो वा ॥३॥१॥५७॥

दी— । इरितो धातोश्चलेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अच्युतत्—अच्योतीत् । 'अच्युतिर ४१ चरणे' । अच्योतति ।
चुश्च्योत । अश्च्युतत्—अश्च्योतीत् ।

The affix लि coming after such roots as drop इर्, is optionally replaced by अङ्, when परस्मैपद terminations follow. Thus अच्युतत् (अट् + अच् + लि + तिप् = अच्युत् अङ् + त् = अच्युत् अत् = अच्युतत्) । अङ् being कृत्, the root अच् is not gunnated. And without अङ् अच्योतीत् (अट्—अच् + इट् + सिच् + ईट् + त् = अच्योत् + इ + ० + ई + त् = अच्योतीत् here there being no कृत् affix अच् becomes च्योत् by लघूपधगुण and सिच् disappears by इट् ईटि) and then

एकादेशः । अच्युतिर (अच्युत्) means 'to drip' श्योतति by गुण, शप् and तिप् । चुश्योत by 'शपूर्वाः खयः' (२२५९) in लिट् खल् । अच्युतत् with अङ् and अच्योतीत् with सिच्, गुण—सिञ्जलोप and एकादेशः ।

मित— । इरितः ('इर्' इत् येषां ते) + वा इतिच्छेदः । 'धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभिहारे यङ्' (२६२८—३।१।२२) इत्यतो धातोरिति, 'चक्षिः सिच्' (२२२२—३।१।४४) इत्यतश्चलैरिति, 'अस्वतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (२४३८—३।१।५२) इत्यतोऽङिति चानुवर्तते ; तदाङ्—धातोरिति, झेरिति, अङिति च । परस्मैपदे परे इति—'पुषादिद्रुतादिणु दितः परस्मैपदेषु' (२३४—३।१।५५) इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तेरिति भावः । अच्युतदिति—अङि रूपम्—तथयेयं प्रक्रिया अद् + च्युत् + च्लि + त् = अद् + च्युत् + अङ् + त् = अ + च्युत् + अ + त् ('अङ्' इत्यस्य डिच्चाद् गुणाभावे रूपम्) । आच्योतीत् इति—अव अङ्भावे सिचि पुगन्तलघूपध-स्यचेति धातोर्गुणे बलादाविटि अस्तिस्मिचोऽप्रक्रे इति ईटि, 'इट ईटि' इति सिञ्ज लोपे—एकादेशे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । च्युतिर इति शपि लघूपधगुणे श्योततीति । 'शपूर्वाः खयः' इति चकारमात्रशेषे अङ्गस्य पूर्ववद्गुणे यञि चुश्योत इति । अच्युतदिति—इरित्वादङिरूपम् । प्रक्रिया अच्युतदिति वत् । अच्योतीत्—अङ्भावापत्ते सिचि अच्योतीदिति वत् रूपम् ।

दो— । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । 'मन्य ४२ विलो-
डने' । विलोडनं प्रतिघातः । मन्यति । ममन्य । यासुटः
'किदाशिषि' (२२१६) इति किच्चात्—'अनिदिताम्—'
(४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । 'कुथि ४३ पुथि ४४ मथि
४५ हिंसासंक्लेशनयोः । इदिच्चात् नलोपो न । कुन्यग्रात् ।
पुन्यग्रात् । मन्यग्रात् । पिधु ४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध ।
सेधिता । असेधीत् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति
यत्वनिषेधे प्राप्त —

The root $\sqrt{\text{शु}}\text{त्}$ —is also read without यकार (e.g. $\sqrt{\text{शु}}\text{त्}$) । विलोडन means hindrance. $\sqrt{\text{यासुट्}}$ being कित् in आशीर्लिङ् by the rule “किदागिधि” (2216) the न् of मन्थ elides by the rule ‘अनिदितां हल् उपधाया किङ्ति’ (415). कुधि, etc. being इदित् they do not drop (in आशीर्लिङ्) their न् (which is the result of इदित्करण) in accordance with the rule—अनिदिताम् etc. सिधु (सिध्) ‘to go’—सिधति by लघूपधगुणः ; असेधीत् (सिध् + लुङ् तिप् = अ सिध् ईट् सिध् ईट् त् = असेध् इ ० इ त्) here there being ईट् the वृद्धि substitute does not come in. सिध् drops down as before. The prohibition of घञ् (cerebral घ) being due to सिध् by the rule—सात् पदादौः (2123), we look forward :—

मित— । यकाररहितोऽप्ययमिति—अयमिति इत्युधातुरित्यर्थः । उदाहरति—
 अयोतति इति । विलोडनमिति आस्कालनमित्यपि केचित् । मन्थ इत्यत नकारास्य
 इदित्करणफलाभावात् आशीर्लिङि विशेषमाह—यासुट् इति स्पष्टम् । कुधीति ।
 इदित्त्वादिति—अतएव आशीर्लिङि अनदितामिति न प्रवर्तते । सिधु इति । सिधति इति
 यपि लघूपधगुणेन रूपम् । सिधेध—आदेशप्रत्यययोरिति प्रत्वं, पूर्ववद् धातोर्गुणश्च ।
 सिधिता—लुटि इडागमि रूपम् । असेधीत्—‘नेटि’ (१२६८) इति हलन्तलघ्वणाया
 वृद्धेरिडादौ सिचि निषेधात् ‘ईट् ईटि’ (२२६६) इति सिज्लोपात्
 एकादेशे च रूपम् (वृद्धिनिषेधेन ईदुना पुगन्तलघूपधस्य चेत्यस्य प्राप्ती गुणइति
 ज्ञेयम्) । सात्पदायोरिति— सिध् धातोः सकारादित्वादिति भावः—

२२७० । उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति—स्था—

सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-स्वञ्जाम् ॥ ८१३॥ ६५ ॥

दी—उपसर्गस्थान्निमित्तादेवां सस्य षः स्यात् ।

The dental स becomes cerebral of these roots (सुनोति =
 पुञ् अभिषेचि (स्नादि), सुवति = घू प्रेरणे (तुदादि), स्यति = योऽन्तकर्त्रिण्यि (दिवादि),

सौति (= सृ), स्रम्, स्या, सेनय, सेध (सिध्), सिच्, सञ्ज and स्वञ्ज) owing to some condition lying in the उपसर्ग's preceding them.

मित—उपसर्गादित्यस्य व्याख्यानम्—उपसर्गस्यात् निमित्तादिति । सुनोतीत्यादीनां समाहारइत्यन्ते षष्ठीवद्भवचनम् । सुनोतीति श्रित्पा निद्देशः यङलुग्निरुच्यर्थे इति प्राच्यः—स्पर्शार्थमिति तु प्रौढमनोरमायां स्थितम् । अभिषुणोतीत्युदाहरणम् । सेनयेति षिजन्तो नामधातुः । अभिषेणयतीत्युदाहरणम् । 'सेध' इति सिधधातोः शपा निद्देशः । तेन सिध्यति इति द्विवादिर्न ग्रहणम् । निषेधति । एवमन्यत्र । सस्येति—'सृष्टेः साङः स' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । षः इति = अपदान्तस्य सूर्यस्य इत्यधिकारादित्यर्थः ।

२२७१ । सदिरप्रतः ॥८॥३॥६६॥

दी—प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः सस्य षः स्यात् ।

The स is cerebral of the root सदि (सृष्ट्), coming after an उपसर्ग, other than प्रति, that has the cause for such change. निषीदति etc., are examples.

मित—। सदिरिति इका निद्देशः—षष्ठ्यर्थे १मा । अप्रतेरिति प्रतिभिन्नादित्यर्थकम् । उदाहरणम्—निषीदति विषीदतीत्यादि । उपसर्गस्थनिमित्ताभावात् "तमाससाद" इत्यत्र, 'प्रसीद देवेश जगन्निवास' (गीता ११३) इत्यादौ च षलाभाव एव बोध्य इति । अतः इत्तौ 'उपसर्गात्' = उपसर्गस्यात् निमित्तात् । तथादिशः प्रसीदुः इति रघौ ।

२२७२ । स्तम्भेः ॥८॥३॥६७॥

दी—। सौत्रस्य सस्य षत्त्वं स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च—'अप्रतेः' इति नानुवर्तते । 'वाहुप्रतिष्ठश्चविह्वलमनुः'—इति ।

The root स्तम्भ also, taught by the rule ('जुस्तम्भ सु कुम्भ च' etc.

—2291—3. 1. 58) changes its स into ष owing to a condition lying in the उपसर्गः. The योगविभाग—breaking up of the योग or a rule i. e. the taking up of स्तम्भ् (here) apart from सट् (of the rule 'सदिरप्रतेः' i.e. not enlisting अम्भ् with सद so as to make the rule 'सदिस्तम्भोरप्रतेः') is for the subsequent rule 'अवा-
च्चालम्बनाविदूर्ययोः' (2273) so that स्तम्भ् alone may be attracted by the चकार (in अवात् च) and not सदि also. Moreover, the term 'अप्रतेः' in the preceding rule does not follow here ; so that applications like बाहुप्रतिष्ठम् etc (cp.—रघु 2nd canto) are safe to have प्ल even with प्रति preceding.

नित—। सीवस्तेति—सूत्रोपात्तस्य इत्यर्थः । सूत्रञ्च इदम्—'जुस्तम्भसु चुस्तु' (२२८१—३।१।५८) इत्यादि । योगविभागः इति । सदिरप्रतेरिति सूत्ररूपस्य योगस्य विभाग इत्यर्थः । सदिरिति सूत्रे अम्भस्यानुक्तिरिति यावत् उत्तरार्थ इति । अवाचेति परवर्त्तिमूलार्थः इत्यर्थः । तथाच यदि 'सदिरप्रतेः' 'स्तम्भेः' इत्यस्यैवित्वा 'सदिस्तम्भोरप्रतेः'रित्येकमेव सूत्रं क्रियेत तर्हि 'अवात् च' 'आलम्बनाविदूर्ययोः' रित्यस्य चकारेण सदिस्तम्भी उभाविवानुक्रियेयाताम् । इष्यते च केवलं स्तम्भेरनु-
कर्षणं न तु सदिरपि । अतः सदिरप्रतेः स्तम्भेः इति प्रथमवचनम् । योगविभागस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति—किञ्चेति । नानुवर्त्तते इति—तथा सति 'स्तम्भेच' इत्येव-
ब्रूयात् न तु केवलं स्तम्भेरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिष्ठम्' इत्यादि सहाक-
विप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते इति ।

['बाहुप्रतिष्ठम्विद्वज्जम्बु' रभ्यर्णमागाकृतमसृ शङ्खः ।

राजा स्त्रतेजोभिरदृष्टतान्भोगीव भर्त्तापिदिरुद्धवीर्यः ॥ इति रघु—२।३२]

२२७३ । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥८।३।६८॥

दी—। अवात् स्तम्भेरितयोरर्थयोः प्लवं स्यात् ।

The स of स्तम्भ् changes into ष in the sense of 'resting on'

and 'proximity', when the root comes after the उपसर्ग—अव । Thus: 'यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति'—'stands resting on a club' and 'अवष्टब्धा गौः'—'The cow has been tied (and it is here).'

मित—। अवात् + च + आलम्बनाविदूर्यधोरितिच्छेदः । आलम्बनञ् आवि-
दूर्यधोति (इन्तः) तयोः । आविदूर्यम् इति सामीप्यम् इत्यर्थः । आलम्बनञ्
आश्रय इत्यर्थकम् । उदाहरणम्—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति—आलम्ब्य इत्यर्थः । अवष्टब्धा
गौः—बद्धा सती समीपे तिष्ठतीत्यर्थः ।

२२७४ । वेष्य स्वनो भोजने ॥८३॥६८॥

दी—। व्यवाभ्यां स्वनतिः सस्य षः स्याद्भोजने ।

The स of स्वन् becomes ष in the sense of 'eating' when वि and अव precede it (i.e. स्वन) । Thus विष्वनति अवष्वनति—'eats' in such a way as to make a sound.

मित—। वेः + च, स्वनः + भोजने इति च्छेदः । चकारिण 'अव' इति पूर्व-
सुप्तादनुक्तयति । विरिति च पञ्चम्यन्तं तदाह—व्यवाभ्यामिति । विष्वनति अवष्वनति
सगच्छं मुञ्क्ते इत्यर्थः । भोजने किम् ? विस्वनति वीक्षा । अव पत्वं न ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितमयसिबुसहसुट्सुखञ्जाम्

॥८३॥७०॥

दी—परिनिविभ्यः परिषामिषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

The स is cerebral of these (the root सिच् = षेह सेवायाम्, words सित and सय derived from सिच्, वस्त्रे by adding क्त and अच् respectively, the root सिब् (सिद्ध तन्तुसन्ताने to weave or sew), the root सह (सह मर्षणे to bear), the augment सुट्, and the roots स्तु

(हञ् स्तौती to praise) and स्तब्ध् (to embrace), when they come after the उपसर्गः—परि, नि, and वि । Thus परिषेवते, निषेवते, विषेवते । परिषित, निषित, विषित । परिषय, निषय, विषय and so on. निषेधति—this is an instance of the rule 'उपसर्गात् सुनोति etc.' (2270)

The roots स्तु and स्तब्ध् are again mentioned here to form the subject matter of the rule "सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि" (2359 —8. 3. 71.) so that they may obtain the optional षत्व when coming after परि-नि-वि ।

नित— । परिनिविध्य इति स्पष्टम् । सेवेत्यादीनां समाहारश्चन्दानि षट्ठी— बहुवचनम् । सेव इति षेष्ठ सेवायामिति धातुः । परिषेवत, निषेवते, विषेवते इत्युदाहरणम् । सित—सय—इति शब्दद्वयम् । विज्वन् इत्यस्य निष्ठायां अचि च क्रमेण रूपे । विषित विषय इत्याद्युदाहरणम् । सिद्ध (सिद्धु तन्मसन्तानि) परिषीव्यते इत्यादि । सङ्घ (षड् मर्षणे) परिषङ्गते इत्यादि । सुट् इति आगमः । सुट्कात् पूर्वः (१२५५३—६।१।१३५) इत्यस्यैव यङ्गणम्, न तु सुट् तिथोः (२२१०—३।४।१०७) इत्यस्यापि । परिष्करोति, विष्किर इत्यादि । स्तु (स्तुञ्) स्तौती = परिष्ठीति परिष्ठावते इत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' (२२७०) इत्येव स्तुस्ते स्तौत्यङ्गणे सिद्धे 'सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि' (२३५९—८।३।७१) इत्यत्र उत्तरसूत्रे परिनिविध्यः परिषामिषां वैकल्पिकषत्वविधानार्थमत्र पुनरङ्गणमिति विभावनीयम् ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्मयवायेऽपि ॥८।३।६३॥

दी— । '—सेवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्— प्राक् ये सुनोत्यादयस्ते षामङ्मयवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधौत् । न्यषेधिष्यत् ।

The स is cerebral of those roots that are instructed, hereby, beginning from 'उपसर्गात् सुनोति—सुवति etc' and ending in the

root सेव् (in the rule परिनिविभ्यः सेवसित् etc), even when they are intervened by the augment अट् । Thus fifteen roots in all fall into the jurisdiction of this. न्यषेधत् etc नि—सिध्+लङ् त्=निषेधत् । न्यषेधीत्—(लुङ्) ; न्यषेधिष्यत् (लङ्) ।

७ मित— । प्राक्सितात् + अड्यवाचे [अट् + व्यवाचे) + अपीतिच्छेदः । प्राक्सितादित्यस्यार्थमाह—सेवसित इति । सितशब्दात् प्रागिति । परिनिविभ्य इत्यत्र सित—शब्दात् पूर्वमित्यर्थः । ये सुनोत्यादय इति—'उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-सौति—' (२२७०) इति सूत्रोपात्ता इति भावः । तेषामिति—समष्ट्या पञ्चदशानामित्यर्थः । व्यवायशब्दो यद्यपि मैथुनवाची तथाप्यत्र व्यवहितार्थो बोद्धाः । अट् इति 'लुङ् लङ् लुङ् लङ् लुङ्' इत्यत्र विहित आगमः । तदुदाहरति—न्यषेधत् (लङ्), न्यषेधीत् (लुङ्), न्यषेधिष्यत् (लङ्) इति । एवम् अभ्युनोदित्यादयि उदाहरणम् । प्राक्सितादिति—सितशब्दं बर्जयित्वेति ज्ञेयं तत्र अडागमस्यासम्भवात् ।

२२७७ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६४ ॥

दो— । प्राक्सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ।

The roots स्या, सेनय etc preceding the word सित (in the rule 'परिनिविभ्यः सेवसित् etc' take the cerebral च, even when they have the अभ्यास (reduplicate) between them and the उपसर्गः । It goes without saying that roots beginning from स्या (in —उपसर्गात्सुनाति etc) and ending in सेव् (in परिनिविभ्यः etc) are ten only in number—स्या, सेनय, सिध्, सिच्, सज्, स्रज्, सद, सान्भ, स्रन् and सेव । षत्वं is enjoined to the स of the अभ्यास of these

roots alone and not of सुनोति etc. also. The full import of the rule is this—षत्व is enjoined to the above-mentioned ten roots, coming after the उपसर्ग even when the अभ्यास stand in the middle and also (षत्व is enjoined) to their अभ्यास but not to the अभ्यास of सुनोति etc. Thus निषिद्धेध etc.—here though the अभ्यास, 'धि' stands between 'नि' and 'सि', yet सि is changed to द्वे and धि itself is changed to धि for the sake of नि ।

मित— । स्यादिषु + अभ्यासेन च + अभ्यासस्य—इतिच्छेदः । पूर्वसूत्रात्—प्राक्सितादिति न्यायेऽपि इति चानुवर्तते । तदाह प्राक्सितादित्यादि । सूत्रे चकारस्य, 'अभ्यासस्य' इत्यस्य च अर्थमाह—एषामिव चेति । तेनायमर्थः—उपसर्गस्याभिनिमित्तान्—प्राक्सिताद् वर्त्तमानेषु स्यादिषु दशसु धातुषु घेसकाराः ते अभ्यासव्यवहिता अपि षत्वं लभन्ते, किञ्च ते एव अभ्यासाः षत्वं प्राप्नुवन्ति न तु सुनोत्यादीनामभ्यासा अपीति । तेन निषिद्धेध इत्यादौ अङ्गस्य अभ्यासस्य चेतुर्भयो-रपि षत्वम् । अभिषवितुम् इच्छति अभिससृषति इत्यत्र तु सुनोतेरभ्यासस्य षत्वं निति नियमः । (सूत्रेऽत्र वाक्यद्वयं वर्त्तते (१) स्यादिभ्यासेनेत्येकं वाक्यम् (२) अभ्यासस्य चेत्यपरम् । तत्र आद्यं षत्वविध्यर्थम् । द्वितीयम् नियमार्थम्—अभ्यासस्यसकारस्य धेत् षत्वं तर्हि स्यादीनां दशानामिव न तु सुनोत्यादीनामित्येवंदोषो नियमः । अतएव इत्थौ—'एषामिव चे'ति विशिष्योक्तम्) ।

२२७८ । सिधतेर्गती ॥८॥११३॥

दी— । गत्यर्थस्य सिधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसिधति । 'विधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

When the root सिध् means to go, it does not take षत्व owing to उपसर्गस्य. Thus गङ्गाम् etc. विधू (सिध्) etc. शास्त्र here means

शासन 'forbiddance or prohibition and माङ्गल्य means an 'auspicious performance'.

मित—। सधतेरिति विधधातोः श्रित्पा निर्द्देशः। गतौ इति अर्थप्रकाशनम्। तदाह—गत्यर्थेति। 'न' इति—'न रपरसृजिसृजि—'(पा३।११०) इत्यतोऽनुवर्त्तते-इतिभावः। विसिधति—गच्छति। सिधू (सिध्) इति। अस्य कदित्करणफलम् इङ्गविकल्पार्थम्। तच्च परवर्त्तिनि 'स्वरति—' इति सूत्रे स्फुटीभविव्यति। शास्त्र इत्यस्य ग्रन्थो नाथः किन्तु शासनं नियमनं वारणं वेत्यर्थः। माङ्गल्य इति मङ्गलक्रियायाम्। अत्र उपसर्गवशादेव घलं नेति बोध्यम्। तेनेदं सूत्रं उपसर्गात्सुनोतीत्यादेरेव बाधकं न तु आदेशप्रत्यययोरित्यस्यापि। तेन च निषेध इत्यादौ घलं भवत्येवेति शेषम्।

२२७८। स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा ॥७।२।४४॥

दी—। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेराङ्गधातुकस्येङ्वा-
स्यात्।

The augment इट् (instructed by the rule 'आङ्गधातुकस्येङ्-
वलादेः') is prefixed optionally to the वलादि आङ्गधातुक affixes
coming after the roots सृ, सू (अदादि), सू (दिवादि), धू and
those roots that drop the indicatory (अनुबन्ध) ऊ (as सिधू is here-
कदित्)

मित—। स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितः (१मी १व) + वा इति छेदः। आङ्-
गधातुकस्येङ्गवलादेरित्यत इटमनुवर्त्ता आह—वलादेरित्यादि। स्वरति इति 'सू शब्दो-
पतापयो'रिति धातुः भ्वादिः—तस्य श्रित्पा निर्द्देशः। कत् (ऊ) इत् (लोपः)
येषां ते कदितः। स्वरतिश्च सूतिश्च सूयतिश्च धूञ् च कदितश्चेति समाहारद्वन्द्वात्
पञ्चम्यैकवचनम्। सूति इति लुग्विकरण—(अदादि)—सुधातोर्षङ्गम् (धूञ्-
प्राणिगर्भाविमोचने)। सूयति इति दिवादिः सुधातोर्षङ्गम् (धूञ् प्राणिप्रसवे)। न तु

धु प्रेरणे (तुदादिः) इत्यस्यापि । धूञ् इति धूञ् कम्पने (स्वादिः क्रादादिश्च) इत्यस्यैव रहणम् न तु धु विधून्ने इत्यस्यापोति ज्ञेयम् । एवञ्च 'स्वरतिधुञ्जुदितो बेलैव सुंक्रितां लाघवादिति न वाच्यम् । तथा सति 'निरनुवन्धकग्रहणे न सानुवन्धकस्य'—[परिभाषा (८१)] इत्यनेन अनुवन्धरहितस्य धु प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव रहणं प्रसज्येत न तु सानुवन्धकयोरादादिकदेवादिकयोरिति । न च तर्हि 'सू' इत्यत्र 'धूङ्' इत्येव पठ्यतामित्यपि वाच्यम् । तथा हि सति 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' [परि—(८०)] इत्यनेन अलुग्विकरणदैवादिकस्य सूयतेरेव रहणं स्यात् न तु लुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) सूतेरपीति विभाव्यम् । एवञ्च स्वमिन्दसुक्त—परिभाषाद्वयस्यापि ज्ञापकमिति उक्ताः । धु विधून्ने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं धुभिति सानुवन्धकः पाठः स्वीकृतः । 'इट् सनि वा' (२६२५—७२/४१) इत्यत्र गृहीतस्य वाशब्दस्यानुवृत्तिबलादवोपस्थितत्वोपि पुनर्वाग्रहणम् 'लिङ्सिचावाकनेपदीयु' (२३००) इत्यस्य विनिवृत्त्यर्थमिति भाव्यम् ।

२२८० । भवस्तथोर्ध्वः ॥ ८२/४० ॥

दी— । भवः परयोस्तथोर्ध्वः स्यान्नतु दधाति । जश्त्वम् । सिधेद्ध—सिधेधिव । सेद्धा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधिस्यति । असैत्सीत् ।

त and द्य coming after the भव् letters (भवग्रहण) are replaced by ध, but this is not the case when त and द्य follow the द of the root in दधाति (उधाञ् धारणपोषणयोः—अदादि) । जश्त्वम् etc = सिध् लिट् द्य = सिध् सिध् द्य = सिधेध् द्य = सिधेद्ध (by भलां जश् भवि (52—8.4.53). सिधेधिय—विधु being कदित् here is इट् optionally. Similarly in सेद्धा—सेधिता । सेत्स्यति (this is the case in absence of इट्) सिध् + स्यति = सिध् + स्यति = सेत्स्यति (by खरिच—121—8, 4. 55). In case of

इट् it is सिधियति । असैत्सीत्—सिध्+लुङ् त (in the case of absence of इट् i. e. इडभावपक्षः) = अट् सिध्+सिच्+ईट् त् (by अक्सिसिचोऽङ्गे 2224—7. 3.96) = असैत् स ईत् (इङ्गि by 'वदन्नजहलनस्याचः' 2267—7.2. 3) = असैत् स् इत् (ध is replaced by त् by 'खरिच' 121—8. 4. 55). Then अट् सिध्+सिच्+तस् (आताम्) :-

मित- । भवः (५मी) + तद्योः (६ठी २व) + धः (१मा) + अधः (षष्ठी) इतिच्छेदः । तकारादकार उच्चारणार्थः । धः इत्यव्ययकार उच्चारणार्थः । अध इति लुधाञ् धारणपोषणयोरिति धाभिन्नस्य धातोरित्यर्थेसादाह—न तु दधातेरिति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ इति, भावः । जश्लम् इति । 'भलां जश् भभि' (५२—४।४।५३) इति सूत्रेण—इत्यर्थः । सिषेह—सिषेधिय इति—विधुधातोरुद्धित्वादिङ् विकल्पः । तत्र पूर्व इडभावपक्षे । परन्तु इटपक्षे इति विवेकः । सिध्+लिट् थल (मध्यमकवचनम्) = सिध् सिध् थ = सि सिध् थ = सिसेध् ध (पुगनालघूपधस्य च) = सिषेह ध (आदेशप्रत्यययोरिति थत्वम्—ततो जश्लम्) सिध्+लिट् थल = सिध् सिध् इट् थल = सिषेध् इ थ = (इटपक्षे रूपम्) । सेडा—सिधिता इति । लुटि पूर्ववत् रूपद्वयम् । एवं सेत्सति—सिधियति इति । पूर्ववत् त्कारः 'खरिचे'ति (१२१—८।४।५५) सूत्रेण । असैत्सीत्—(इडभावपक्षे लुङि रूपम्) अट् सिध् सिच् ईट् त् = असैत् (वदन्नजिति इङ्गि; खरिचेतिचत्वम्) स् ईत् (अक्सिसिच—इतीट्) । अट् सिध्+सिच्+तस् (ताम्) इत्यत्र सिचः सलोपार्थमाह—

२२८१ । भलोभलि ॥८।२।२६॥

दी— । भलः परस्य सस्य लोपः स्याज्भलि । असैहाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैडम् । असैड । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्सम् । पक्षे असैधीत् । असैधिष्टाम् इत्यादि । 'खाट् ४८

भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद ५० स्थैर्यं हिंसायां च' । चाङ्गक्षणे । स्थैर्यं अकर्मकः । खदति ।

स, coming after a भल् (भमब्...हल्) is dropped, when भल् letters follow. Thus अ सिध् स् (सिच्) ताम् (तस्) = असेध् ० ताम् = असेदधाम् (वृद्धि by वद्वज्ज etc, दकार by भलो जश् etc, सलोप by this rule and त of ताम् is replaced by ध by भवस्यधोः etc) ; असेत्सुः—अट् सिध् सिच्+भि=अ सिध् स् जुस्=असेत् स् उस् । असेत्सीः—अट्—सिध् सिच् ईट् सिप्=असेध् स् इ स्=असेत् सी स् । असेदम्—अ सिध् सिच् वस्=असेध् स् तम् (तस्यस्यनिपां तातंतानः) =असेद ० धम् । असेद्व—अ सिध् सिच् ध=असेध् स्त=असेध् ० ध=असेदध । असेत्सम्=अ सिध् सिच् सिप्=असेध् स् भम्=असेत् ('खरिच') स् भम् । And so on. These are all in the इडभावपक्ष—but in the इट्पक्ष we have असेधौत्—अ सिध् सिच् ति=अ सिध् इट् सिच् ईट् त=असेध् इस् ईत् (absence of वृद्धि by 'नेटि' (2268) =असेध् इ ० ईत् (सलोप by इट् ईटि (2266), then there will be एकादेशः) । In the same way असेधिष्टाम् etc. The ऋकार of खाद is इत्संज्ञक—the result of this इत्करण will be clear in नाग्लोपिशास्रुदिताम् (2572—7. 4.2). स्थैर्यं means 'stability' and हिंसा—injury ; and the चकार here implies 'to eat' also.

मित— । भलः (प्रसी) + भलि इतिच्छेदः । 'रात् सस्य' (३०८—८. २. २४) इत्यतः सस्येति, 'संयोगान्नस्य लोपः' इत्यतो लोपः इति चानुवर्तते । तदाह—सस्य लोप इति । असेदाम् इति—असेदामित्यारभ्य असेत्तथा इत्यनं लुङि तस् इत्यतः क्रमेण—इडभावपक्षे रूपाणि । सिध् + लुङ् तम्=अट् सिध् सिच् ताम् (तस्यस्यनादीशः) =असेध् स् धाम् (वद्वज्जिति वृद्धिः, भवस्यधोरिति तकारस्य धकारः) =असेदधाम् (जश्त्वम्, भलो भलीति सलोपः) असेत्सुः—(अतः प्रक्रिया पूर्ववत्, अयं विशेषः—खरिचति धकारस्य तकारः (चर्त्तम्) भिजुस् इत्यविसर्गः)

इति । असेत्सीः (पूर्ववत् वृद्धिचल्लसंलोपैकादिशाः—असेत् स् ईट् स्=असेत् सीस्) । असेत्तम्—अट् सिध् सिच् तम्=असेध् स् तम्=असेध् स् धम्=असेध्
 ० धम् ऐवमन्यत्रापुद्गनीयम् । पञ्चे इति इटपञ्चे इत्यर्थः । अट् सिध् सिच्
 तिप् इति स्थिते अ सिध् इट् सिच् ईट् त् (बलादेरिट् अस्ति सिच्—इति 'ईट्')
 =असेध् इ स् ईत् ('नेटो'ति वृद्धिमिविधात् पुगन्तलघूपधस्येति गुणः)=असेध्
 इ ० ईत् (इट् ईटि' इति संलोपः)=असेधीत् ('सिज्लोप एकादिशे सिद्धौ' वाच्यः
 इति वार्तिकादिकादिशे रूपम्) । एवमसेधिष्ठामित्यादि तामायादिशे भविष्यति । ऋकार
 इति । असेत्करणफलानु 'नागलोपिमास्मृदिताम्' (३५७२—७४१२) इत्यत्र ऋट्—
 भविष्यति । स्थैर्ये—स्थिरत्वे इत्यर्थः । चकारस्यार्थमाह—चादिति । खट् इत्यस्य लिटि
 रूपं दर्शयितुमाह—

२२८२ । अत उपधयाः ॥७२॥११६॥

दी— । उपधया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये
 परे । चखाद ।

The वृद्धि substitute replaces the penultimate अत् (अ), when
 it is followed by an affix which drops ख् or ख्—as its indicatory.
 Thus खट् + लिट् यल् = खट् खट् अ = ख खाद अ = कखाद अ (by अभ्यासे चर्च
 —(2182—3. 4. 54) = चखाद (by कुक्षोश्च, —२२४५) ।

मित— । अतः + उपधायाः इतिच्छेदः । 'सृजिर्वृद्धिः' (७२॥११४) इत्यतो
 वृद्धिरिति, 'अचो जिति' (७२॥११५) इत्यतो 'जिति' इति चानुवर्तते । तदाह—
 वृद्धिः स्यादित्यादि । उपधाया इति अतो विशेषणम् । चखाद इति यलो णित्वम्
 अभ्यासे चर्चेति चलम् कुक्षोश्चरिति पुलञ्च । एताभ्यासंलोपी तु नाव भवतः ।
 खट् इत्यत्र आदिशादित्वात् इति बोद्धव्यम् । अतः किम् । तुतोद (तुट् + लिट्
 यल्) । उपधायाः किम् ?—गणयति ।

२२८३ । णलुत्तमो वा ॥७१।८१॥

दी— । उत्तमो णल् वा णित् स्यात् । चखाद्—चखद् ।

The affix णल् of the first person singular is optionally णित् (ण—eliding). Hence when it is णित् we have चखाद् by इङि otherwise चखद् (without णित्) ।

मित— । णल् + उत्तमः + वा इति च्छेदः । उत्तम इति णल् इत्यस्य विशेषणम् ; तदाह उत्तमो णल् इति । अन्यत् स्पष्टम् ।

२२८४ । अतो हलादेर्लघोः ॥७२।३॥

दी— । हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि इङिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'बद ५१ स्वर्येय पवर्गीयादिः' । बदति । बवाद । बेदतुः । वेदिय । बवाद—बवद् । अवादीत्—अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

The इङि substitute is enjoined optionally to the अ which is लघु (short) and which begins with a हल् or consonant, when in परस्मैपद the affix सिच् with the augment इद् prefixed to it follows. Thus अखादीत् with इङि and अखदीत् without it. पवर्गीयादिः i. e. पवर्गहतोयादिः । बवाद—Note that this व (वर्गीय) being different from अन्तःस्थ व we cannot expect to have सम्यसारण for इगयणः सम्यसारणम् directs सम्यसारण to अन्तःस्थव only. बवाद—बवद् (this is उत्तम णल्) । अवादीत्—अवदीत् = like अखादीत्—अखदीत् । गद to speak distinctly :—

मित— । अतः (इष्टी) + हलादेः (इष्टी) + लघोः (इष्टी) इति च्छेदः । हलादेरिति लघोरिति च 'अतः' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह हलादेर्लघोरकारस्येति ।

‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२२८७—७२।१) इत्यतः सिचोति वृद्धिरिति च, नेटि’ (२२६८—७२।४) इत्यत इटोति, कर्षोतिविभाषा (२४४८—७२।६) इत्यतो ‘विभाषा’ इति चानुवर्त्तते ; तदाह इडादादित्वादि । सूत्रे हलः परस्मैल्लेख सिद्ध आदिग्रहणम् स्पष्टार्थम् । किञ्च अत इति तपकरणमपि स्पष्टार्थम् । अखादौदित्यादि स्पष्टम् । पञ्चमीयादिरिति ‘पञ्चमीतृतीयादिरित्यर्थः । ववाद इति वगैथित्वाद वकारस्य ‘द्रग्यणः’—इति सम्प्रसारणं न तस्य अन्तःस्थवकारविषयत्वादिति बोध्यम् । अतः किम् अदेवीत् (दिव् + लुङ्) । हलादेः किम्—मा भवानैतीत् । लघोः किम् ? अनर्होत्—अरचोत् । इडादौ सिचोति किम् । अपाचोत्—वदन्ननेति पञ्चधातोरनिट्त्वाद् वृद्धिः । परस्मैपदे किम्—अद्यतिष्ठ (यतो प्रथमं लुङ्) ।

२२८५ । . नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियाति-वाति-द्राति-ष्मातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥८।१७॥

दौ । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् । ‘रद ५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रैदतुः । ‘णद ५४ अव्यक्ते शब्दे’ ।

The न of the उपसर्गे नि, coming after another उपसर्ग which contains a condition (of चल्) becomes cerebral, when roots गद etc (enumerated in the rule) follow. गद etc are eighteen in number :—गद्, नद्, पत्, पद्, घ (दा, धा) मा, सो, हन् या, वा, द्रा, ष्ठा, वप्, बह्, शम्, चि and दिह । Of these the first four are pronounced by adding शप् to them and the last eleven हन्ति etc, are expressed with the addition of शित्प् with a view to prohibiting चल् from this नि in यङ्लुक्—cp. the परिभाषा शित्पा शपानुवर्त्ते न—etc under the rule ‘एकाच उपदेशे’ (2246). Thus

प्रनिजागदीति प्रनिजंघनीति etc. are without श्वत् । In the case in hand, we have प्रणिगदति etc. 'दाधाच्चादाप्' (2373—I. 1. 20) teaches that there are four दाs and two धाs ; thus डुदाच् दाने—प्रणिदधाति ; दाण् दाने—प्रणिधच्छति, दोऽवखण्डने—प्रणिधयति, दीङ् रचणे—प्रणिदधते, घेट्पाने—प्रणिधयति, डुधाञ् धारणपोषणयोः प्रणिदधाति । रद means विलेखन to pierce. णद means to make an indistinct sound.

मित— । 'रथाम्नां शो नः समानपदे' (२३५—८४१) इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (२२८०—८४१४) इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्य सूत्रानु-
गुण्येन व्याचष्टे—उपसर्गादस्य निमित्तादिति । प्रणिगदतीत्याद्यादाहरणम् । गदादीनां चतुर्णां शपा निर्द्देशः, हन्यादीनां चैकादशानां 'शितपा शपानुबन्धेन—' इति यङ्लुग् व्याहृत्यर्थे शितपानिर्द्देशः । एतेन प्रनिजागदीति प्रणिमानदीति प्रनिजंघनीति इत्यादी श्वत्वं न । नु इत्यनेन षट् धातवो गृह्यन्ते—डुदाच् दाने—प्रणिदधाति । दाण् दाने—प्रणिधच्छति । दोऽवखण्डने—प्रणिधयति । दीङ्—रचणे—प्रणिदधते । घेट्पाने—प्रणिधयति । डुधाञ् धारणपोषणयोः—प्रणिदधाति । रराद इति । अत उपधाया इति वृद्धिः । अनादेशादित्वेऽपि भक्तित्वादेवाभ्यासलोपी न । रित्तुरिति अनादेशादित्वात् किच्चाच्च एवाभ्यासलोपी भवतः । णद इति—शोपदेशत्वाद् नविधिमाह—

२२८६ । शो नः ॥६॥१॥६५॥

दी—धातोरादिर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

शोपदेशस्त्वनर्द-नाटिनाथनाध्नन्द-नकनृनृततः ।

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । तत्रगं—
चतुर्थान्तनाधतेनृ नन्दोश्च केचिश्चोपदेशतामाहुः ।

A श्व standing at the beginning of a root is changed into न (dental) । Thus णद gives नदति ।

All roots are शोपदेश save and except नर्द, नाट, नाध, नाध्, नन्द, (टुनदि), नक्क, नृ and नृत् (eight only).

It has to be noted in this connection that there being a पर्युदास (1) in नाट् (अनाट्) which has a long penultimate, the root णट् 'to dance', which is read in the घटादि class is शोपदेश i. e. begins with a ण। Some hold that धकारान्त नाध्, नृ and नन्द also are शोपदेश (but भाष्य holds that all the eight above are not to be taken as शोपदेश).

मित—। धातोरिति—स्वरम्। शोपदेशास्त्विति—नर्द शब्दे, नट् (चुरादि) अवस्यन्दने, नाध्, नाट् याच्ञादौ, टुनदि (नन्द) ससञ्ज्ञौ, नक्क नाशने, नृ नये, नृत् (नृत्) गावविशेषे इत्यष्टौ वर्ज्यत्वा अर्धं धातवो नकारादित्वेन पठिता अपि शोपदेशा विशिष्टा इति। भाष्ये एतेषामेव शोपदेशरहितत्वेन पठितत्वादिति भावः। 'शोपदेशाः + तु + अनर्द—नाटि—नाध्-नाध्-नन्द-नक्क-नृ-नृत्: इतिच्छेदः। अनर्द इत्यत्र नञः प्रत्येकं योग इति बोध्यम्। तेनाह—नाटिरित्यादि। 'दीर्घाईस्य' चुरादौ पठितस्य इति भावः। 'पर्युदासात्' शोपदेशभावत्वेन पठितत्वात् (पर्युदासश्च प्राक् दर्शितः) इत्यर्थः। घटादिरिति—तत्र पठित नट् नृत्याविति धातुरित्यर्थः। सवर्गचतुर्थान्त इति धकारान्तो 'नाध्' इत्यर्थः। केचित् इति मतान्तराविष्करणम्। अस्य उपदेशो यस्मिन् स शोपदेश इति व्यधिकरण विग्रहः।

२२८७। उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य ॥८॥१४॥

दी—। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य शोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात् समासेऽसमासेऽपि। प्रणदति। प्रणिनदति। अर्द ५५ गतौ याचने च। अत आदेः' (२२४८)।

(1) प्रधानत्वं विशेष्येन प्रतिषेधेऽप्रधानता।

पर्युदासः स विशेष्यो यतोत्तरपदेन नञ् ॥ साहित्यदर्पण-७म. अ.।

The न of a शोपदेश root, coming after an उपसर्ग containing a condition of काल, becomes क—whether there is samasa or no samasa. In प्रणिनदति there is no काल in नदति because it consists of two different words. (Here the word 'समासे' is inferred from the use of अपि in the rule). अर्ह to go and to beg In अर्ह + लिट् अ, there दीर्घ being effected of the असमास by the rule 'अत आदेः'—

नित— । उपसर्गस्थानिमित्तादित्यादौ पूर्ववदनुवृत्तिर्बोध्यः । असमासेऽपि इत्यत्र अपेक्षमाह—समासोपीति । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८११) इत्यत्र 'पूर्वपदात्' इत्यस्य 'रथाभ्यां नो णः समानपदे' (८११) इत्यत्र च 'समानपदे' इत्यस्य च सुत्वात् समास आक्षिप्त इति नागिशशयः । तत्त्वबोधिन्त्यादौ तु 'समासेऽङ्गुलिः सङ्गः' (८१२) इत्यतः समासे इत्यस्य यदि अनुवर्तनं क्रियेत तर्हि असमासे न स्यात्—कृते तु असमासग्रहणे समासे न स्यादित्यपेक्षं कृतमिति स्थितम् । प्रणिनदतीत्यत्र 'निगदनद' इति कालम् । धातु—नकारस्य तु 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति कालं न भवति । 'अट्कुप्वाङ्नुम्विभ्रान् व्यवधानात् । अत आदेरिति अर्ह—धातोर्भ्यासाकारस्य दीर्घं कृते ।

२२८८ । तस्मान्ननुङ्हिलः ॥७॥४॥७॥१॥

दी— । द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्ह । आर्हीत् । 'नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे ।' शोपदेशत्वाभावाच्च णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । तर्द ५८ हिंसायाम् । तर्दति । 'कर्द ५९ कुम्भिते शब्दे' । कुम्भिते कौचे । कर्दति । 'खर्द ६० दन्दशूके' । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । 'अति६१ अदि६२ वन्धने' । अन्तति ।

आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्य । इन्दति ।
इन्दांचकार । 'विदि ६४ अवयवे' । पवर्गलृतीयादिः
विन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति पाठान्तरम् ।
'गडि ६५ वदमैकदेशे' । गण्डति । 'अन्तल्यादयः पञ्चैते न
तिङ्विषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपौच्छन्ति । 'निदि
६६ कुत्सायाम्' निन्दति । प्रनिन्दति । 'टु, नदि ६७ समृद्धौ' ।

The augment नुद् is prefixed to the root (itself) contain-
ing two consonants (at the end and a vowel at the beginning),
after the अभ्यास of the root has been lengthened (कृतदीर्घ) ।
Thus आनङ्—आनङ्+तुः etc. अर्द् + लिट् अ=अर्द्, अर्द्, अ=आ अर्द्, अ=आ
नुद् अर्द् अ=आन् अर्द् अ=आनङ् (of नुद् the उकार is for the faci-
lity in pronunciation and the टकार elides, and being टित् it
is prefixed and not affixed to the root by the परिभाषा सूत्र—आद्यन्ती
टकितौ । Note that the word तच्चात् in the rule is used to be connec-
ted with the rule 'अत आदेः' which precedes it, hence Bhottoji first
reads 'अत etc' and then 'तच्चात् etc'. दन्दशूक means 'a snake'
'दन्दशूको विलम्बः'—(Amarakosha). दन्दशूक having meant a snake
cannot express an action—thus Bhottoji says दंश etc. अन्तति—
अति being इदित्, नुम् comes in. आनन्त the lit. form of अति which
becomes अन्त् with नुम् added to it and thus the rule 'तच्चात्नुटदि-
हलः' applies. इन्दांचकार—Here आम् comes in by the rule
'इजादिश्च गुरुमतीवृक्चः' (2237—3. 1. 36)—for इ becomes गुरु by
the rule 'संयोगे गुरु' (32—1. 4. 11). 'अन्तल्यादयः' etc—the five roots
अति, अदि, इदि, विदि (भिदि) and गडि do not fall in the category

or jurisdiction of तिङ् affixes according to Kashyapa, but according to others they do. प्रणिन्दति etc—चाल by 'उपसर्गादसमासेऽपि योपदेशश्च' । To elide the beginning letter (टु) here, he reads the rule—

मित— । तयात् + नुट् + दिङ्लः इतिच्छेदः । धातोरित्यधिकृतं वचते । तेन तस्मात् इति दिङ्लः इति च पञ्चम्यन्तपदद्वयं तस्मैव विशेषणं । किञ्च तस्मादिति 'अत आदि'रित्यत्र कृतदीर्घादेशाभावाकारादित्यनेन सम्प्रदाये । अतएव 'अत आदि'रिति प्राक् पठित्वा व्याचष्टे—दिङ्लो धातोर्दीर्घभूतादकारादिति । दिङ्ल् इति द्वौ हलौ यस्येति वियहः । अत्र दिङ्ल् यङ्गमुपलक्ष्यार्थमिति—'आनच्छ'—पदसाधनावसरे तुदादौ 'विज इट्' (२५३६) इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति । तेन तत्र तत्र अनेकहलोऽपि नुडागमः स्यादेवेति विभाव्यम् । (अजादिदिङ्लो धातुरिति तु तत्त्वम्) । नुट् लकार उच्चारणार्थः, टकार इत् । टिच्चादायवयवः 'आयन्ती टकिती' इति सूत्रेण । तेन अह् + लिट् अ इति स्थिते द्वित्वेन अह् अह् अ इति जाते अनेन आ नुट् अह् अ इति सम्प्रयमाने आन् अह् अ इति । ततः आनह् एवमाह् तुरित्यादि । आहीन इति लुङि । योपदेशेत्यादि नह् इत्यस्य इत्यर्थः । 'कौचं' कुत्स्यां भवं कौचम् तस्मिन् । खर्दं इति । दन्द्यक इत्यस्य संप्रसारित्वेन विशेष्यत्वात् क्रियावाचकत्वात्तन्मात्रेण दन्द्यक-क्रियायामित्यर्थो विवक्षित इत्याह दंश इत्यादि । "दर्शकरो दीर्घपृष्टो दन्द्यको विले-शयः । लरगः पन्नगो भोगी"त्यादासरः । अन्तति इति । इदिच्चात् नुम् । आनन्त इति । इटित्वेन नुम्सच्चात् 'अति' इति 'अन्त' इति भवति तत्र लप्पान्नुड्दिङ्लः' इत्यनेन नुडागमे लिटि रूपम् । इन्दासकार इति—इदि इत्यस्य इदित्वात् नुम् । तत्र इन्द् इति भवति । ततश्च 'संयोगे गुरु' (३२—१।१।११) इत्यनेन इकारस्य गुरुत्वात्—'इजादिश्च गुरुमतोऽनुच्छः' (२२३७—३।१।३६) इत्यनेन आम् । ततश्च आमन्-त्वात् कञोऽनुप्रधानः । पूर्ववदेवात्मनेपदमित्याहर्त्ते तङ्, इदिः परस्मैपदित्वादिति त्रियम् । विदि अवयवे इत्यत्र अवयवस्यार्थमाह—अवयवं करोति इति । अन्ततीति—अति, अदि-इदि विदि (भिदि), गङ् इत्येते पञ्चत्यर्थः तिङ् विभक्तौनामविषयोभूता इत्यर्थः—काश्चपस्य मतेन । अन्येषां मते तु एते तिङन्ता अपि भवन्तीत्याह्वान्ये त्विति । निदि

(निन्द्) इत्यपि लोपदेश इत्याह प्रणिन्दति इति ('उपसर्गाद् असभासिऽपि' इत्यनेन
 णत्वम्) । टुनदीति सन्निहित्य प्रजापत्यादिरूपा । अथ 'टु' लोपविधायकसूत्रमुपन्यस्यति—

२२८८ । आदिजि'टुडवः ॥१॥३॥५॥

दी— । उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति ।
 इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' । चन्दति
 चचन्द । 'वदि ६९ चेष्टायाम्' । वन्दति । तवन्द । 'कदि ७०
 क्रदि ७१ क्तिदि ७२ आह्वाने रोदने च' । चकन्द । चक्रन्द
 चक्कन्द । क्तिदि ७३ परिदेवने । चिक्किन्द । शुन्ध ७४ शुङ्घौ ।
 शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । 'श्लोक्त ७५
 सेचने । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' इत्युक्ते । श्लोकते । शिश्लोके ।
 लोक्त ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । 'श्लोक्त ७७ संघाते । संघातो
 ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको
 द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रक्त ७८ ध्रेक्त ७९ शब्दनोत्साहयोः' ।
 उत्साहो वृद्धिरौदत्यं च । 'एच इग्प्रस्वादेशे (३२३) इति
 ङ्गस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रेक्त ८० शङ्कायाम्' । रेकते ।
 'सेक्त ८१ स्वेक्त ८२ स्त्रकि ८३ अकि ८४ श्लकि ८५ गतौ' ।
 त्रयो दन्त्यादयः । द्वौतालव्यादी । अधोपदेशत्वान्नघः । सिसेके ।
 शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' ।
 अङ्कते । आनङ्के । 'वकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते । 'मकि ८९
 मण्डने । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' । लौल्यं गर्वस्यापत्यं च ।

ककते । चकके । 'कुक् ८१ लृक् ८२ आदाने । कोकते । चुकुके ।
वर्कते । वल्लके ।

“ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।

‘चक् ८३ ढ्रसौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ८४
वकि ८५ ष्वकि ८६ त्रकि ८७ ढौक् ८८ त्रौक् ८९ ष्वक् १००
वस्क् १०१ मस्क् १०२ टिक् १०३ टीक् १०४ तिक् १०५ तीक्
१०६ रधि १०७ लवि १०८ गत्यर्थाः’ । कङ्कते । डुटौके ।
तुलौके ।

“सुबधातुष्ठिवुष्कतीनां सत्वप्रतिष धोवक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
ष्वकते । ष्वक्के । ‘अत्र तृतीयो दन्तादिः’ इत्येके । टेकते ।
टोकते । एवं तेकते । तीकते । लघिर्भोजननिष्ठतावपि । ‘अधि
१०९ वधि ११० मधि १११ गत्याच्चेपे’ । आक्षेपो निन्दा ।
‘गती गत्यारम्भे च’ इत्यनेन । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।
‘मधि’ कैतवे च । ‘राष्ट्र ११२ लाष्ट्र ११३ द्राष्ट्र ११४ सामर्थ्ये’ ।
राधते । लाधते । ‘प्राष्ट्र’ इत्यपि केचित् । ‘द्राष्ट्र आयामे’
आयामो दैर्घ्यम् । द्राधते । ‘स्नाष्ट्र ११५ कत्यने’ । स्नाधते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ‘फक्क् ११६ नीचैर्गतौ’ ।
नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ।
‘तक् ११७ हसने’ । तकति । ‘तकि ११८ कृच्छ्रजीवने’ ।
तङ्कति । ‘वुक्क् ११९ भषणे’ । भषणं श्वरवः । वुक्कति ।
‘कख १२० हसने’ । प्रनिकखति । ओख १२१ राख १२२ लाख

१२३ द्राख् १२४ ध्राख् १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति ।
 ओखांचकार । शाख् १२६ आख् १२७ व्याप्तौ । शाखति ।
 'उख १२८ उखि १२९ वख १३० वखि १३१ मख १३२
 मसि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७
 लख १३८ लवि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२
 वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७
 मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० अगि १५१ अगि १५२
 इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः' । कवर्गद्वितीयान्ताः
 पञ्चदश । तृतीयान्तास्तयोदश । इह खान्तेषु—'रिख' 'त्रख'
 'त्रिखि' 'शिखि' इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति ।

These (viz जि, टु and डु) standing at the beginning of a root, read in the धातुपाठ, are to be treated as इत् (i.e. they elide when any operation is carried out on the root). Thus टु eliding, we have (by नुम्) नन्दति etc; other instances are जिस्वप्—स्वापे, जिमिदा—स्नेहने etc, and डुपचप् पाके, डुधाञ् चारणपोषणयोः etc. These जि, टु and डु will be required in rules like—'जीतः क्तः' (सुप्तः); 'टितोऽभ्युच्—' (नन्दधुः) and 'डितः क्तः' (पक्विसम्) । टुनदि being इदित् we cannot have नलोप in आशीर्लिङ् (though the augment यासुद् is कित्) by the rule 'अनिदिताम्—(415—6. 4. 24). Thus नन्दात् । आह्लादे—to please or feel pleasure. चेष्टायाम्—to be active. परिदेवने—to weep, mourn etc, as 'तत्र का परिदेवना'—(गीता—2) नलोप etc. i. e. by the rule 'अनिदिताम्' ।

Now we enlist forty-two अनुदात्तेत् roots which end in the

कवर्गीय letters. शीक or सीक as some hold—शीकते being अनुदात्त it is आत्मनेपदी similarly in other cases. शिशिके here the अभ्यास is ह्रस्व by the rule 'ह्रस्वः' (see under वभ्रुव) and एकार comes in by 'तत्तद्योरिगिरिच्' । शीक (शीक्) etc संघात means a ग्रन्थः (collection) and this root शीक is अकर्मक or सकर्मक according as the collection (ग्रन्थः) refers to the thing collected or the collector himself i. e. when the thing is collected of itself without any agency (कर्तृव्यापाररहित) the root (is intransitive (अकर्मक), but when the thing is collected with the agency (कर्तृव्यापासहित) of some one it is transitive (सकर्मक) । द्रीक व्रीक means to make sound (शब्दनम्) and to have exuberant growth (उन्नति) and to be proud or haughty (औहत्य) । By the rule 'एच इग् त्रसादिङे' (323—1. 1. 48), we have द्रीक+लिट् ए=दिद्रीके (इकार being the इह्रस्व form of ए), similarly दिद्रीके । रीक means apprehension. वयः etc—सीक, व्रीक and व्रीक (these three) have दन्त्यसकार at the beginning and अकि अकि the two begin with a तात्त्व्यश्च । These having not fallen in these जोपदेश class, their सs do not change into षs (cerebral). शकि (शङ्) means to apprehend, fear etc. अकि (अङ्) means to make a sign, point out etc. लोस्य means pride and fickleness. कृक and हृक (वृक्) mean to take. कृक्, हृक being लघूपध receives गुण by the rule 'पुगन्त-लघूपधस्य च' । चुकृकि—वहृकि—here the root is not gunnated according to the rule "असंयोगाद्दिट् कित्" ।

ऋदुपधेयः etc (वार्त्तिक)—पूर्वविप्रतिषेधः gives the opposite sense of 'परविप्रतिषेधः' । Hence for the sake of the forms like वहृकि etc

you should read 'विप्रतिषेधे पूर्व' (and not परम्) कार्यम् । Thus 'असंयोगान्—' (1. 2. 5), though preceding gets greater force than 'पुगन्त—' (7. 3. 36), which comes later. Hence 'by पूर्व—विप्रतिषेध, लिट् coming after roots having short लृ for their penultimate becomes क्तिन् after barring' the injunction of गुण । चक etc—it means to be satisfied and to obstruct—in the former case it is intransitive and in the latter it is transitive. चेके by एल and अभ्यासलोप । डुडौके, तुतौके are लिट् forms of डौक् and तौक् । The अभ्यास डौ and तौ are changed into डु and तु (by डसः) and by जश्ल डु is changed into डु । Now सल (i.e. सकारादिल) being due, by the rule 'धात्वादिः घः सः' (2264—6. 1.64), to the धृक् which is धीपदेश in the धातुपाठ, the Vartika is laid down here to prohibit the same.

सुधातु etc—It should be stated that घल is forbidden to सुधातुस (नामधातु as वकारीयति etc), to the root छिब् (छिब् निह्रीवने) and to घक् etc अन्न etc दतीय i e अकि is also read खकि by some. लधि (लङ्) also means 'not to take food (to fast).' Cp.—'दोषाणामिव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न हि दोषक्षये कश्चित् सहति लङ्घनादिकम् ॥' (आयुर्वेदसंग्रह)—where लङ्घन means fasting. अचि etc [all roots that are read in the धातुपाठ (उपदेश) as इकारान्त such as लधि etc become लङ् घ etc by 'इदितो नुम् धातुः'. In गव्याक्षेप the word आक्षेप means निन्दा (slander). Some say that these roots mean 'movement.' आनङ्—आ by 'अतः आदिः' (2248), and न by 'तस्मान्नुट्—' (२२८८); नचि (नङ्) also means 'the conduct of an unfaithful lover.' आयाम् means 'length'. आष्ट (आष्ट्) means 'to praise oneself.'

अथ etc.—Now we are putting down fifty परस्मैपदी roots. फक्—नीचैर्गति means 'to walk slowly, and to behave in a bad way'. पफक्—प in the अभ्यास comes in by the rule 'अभ्यासे—' (२१८९) तक् (तक्)—means 'to maintain with difficulty. भषक्—means 'the barking of a dog.—कख् means 'to laugh.' ओख (ओख) etc.—mean 'to suck up' and 'to have plenty of'. ओखाखकार—ओख being इजादि, आम comes in. Of the roots उख etc., : first fifteen (ending in ईखि) end in ख and the next thirteen beginning from वल्, end in 'ग'. Along with the fifteen खान्त (ending in ख) roots above some include four roots more such as रिख् etc.

मिा । आदिः+जिटुडवः—इतिच्छेदः । “भूवादयोधातव” इत्यतो धातुरित्यनु-
वर्तते । आदिरिति च आतावेकवचनम्, तदाह—धातोराधा इति । तक्
टुरित्यसोदाहरणं—नन्दति इति । अन्ययोस्तु जि खप् खापे—डुपचप् पाके इति—
एतेषां कलनन्तु जीतः कः=सुप्तः । टितोऽणुच्' विपद्युः नन्दयुः (विपद्युश्च शरीरे मे
रोमहर्षश्च जायते—गीता १म) । 'ङितः क्तिः 'क्ते' मंचित्यम्'—पक्षिमम्
(विपक्षिमज्ञानगतिमंनस्वी—भट्टि—१म) इत्याद्यर्थम् । इदित्वादिति 'अनिदितांहल
उपधायाः किङ्कति' इति । अनेन आशीर्लिङि वासुटः किङ्कित्वापि नलोपो नित्यः ।
न लोपः—अनिदितामित्यनेनेति भावः ।

अथेति—अनुदात्तेत इति आत्मनेपदिन इत्यर्थः । (अनुदात्तजित् आत्मनेपदम्) ।
इत्येके इति । केषां चिन्मतमित्यर्थः । शिशीके—'ऋस्वः' इति अभ्यासस्य ऋस्वादेशः ।
लुलोके इति—अभ्यासे ओकारस्य ह्रस्वादेश उकार (एचइगुप्रस्वादिषी) । शोक्
इति । संघातस्वार्थमाह—ययो ययनम् । स च ययर्थेत्यर्थः इह अस्मिन् धातौ
ययमानस्य ययय्यते तस्य व्यापारः, ययितुः येन प्रय्यते तस्य वा व्यापारः तत्तन्निष्ठा
क्रिया इत्यर्थः । आद्ये ययमानव्यापारे (वहुभूतवने इति यावत्) ; द्वितीये

यन्तितुल्यापारे (सङ्गीकरणे इति भावः) उत्साहस्यार्थमाह—औद्धत्यं प्रागल्भ्यम् ।
दिद्रेक इति । अभ्यासस्यविधायकं सूत्रमाह—एवइति । अथोप इति—ओप-
देशत्वाभावादित्यर्थः । शक्तिं भक्तिं इत्यादेरितित्वात् नुमा—शङ्क्, अङ्क्, इत्यादि
भवति । एवमन्यत्र लघि बधि इत्यादिषु । चुकुके-वहके इति 'असंयोगाद्विद्वक्ति' इति
किञ्चाह लघूपधगुणाभावः पूर्वत्र चत्वंम् च । ऋदुपधेभ्य इति वार्तिकमिदम् ।
ऋकारोपधेभ्यः इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । अत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
नावलम्बनीयमित्यर्थः । तेन असंयोगादित्यपेक्षया 'पुगन्तलवूपधस्य च' इत्यस्य
परत्वेऽपि निष्त्वेऽपि च गुणात् प्रागिव किञ्च ततो गुणाभाव इति भावः । ककि
वकि इत्यादौ पठितस्य 'अक्' इत्यस्य ओपदेशत्वात् सत्त्वं प्राप्ते आह—सुवधातु
इति । सुवन्तानां धातूनां (नामधातूनाम्) अक् प्रवृत्तीनाञ्चैत्यर्थः । अवेति—
ककि भकि इत्यादौ तृतीयः शक्तिं दन्त्यादि रिति (सक्ति) केचित् पठन्ति । भोजन-
निष्ठितरूपवासः । लङ्क् (लघि) इत्यस्य वैद्यके एव बाहुल्येन प्रयोगः । तथाच
'दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्कने वा सहिष्णुतेत्यादौ लङ्कने इति = उपवासे इति अर्थः ।

अथेति—फक्तेति अर्थः स्पष्टः । फक्क अत्र चत्वेन अभ्यासस्य प्रकारः ।
लङ्कजीवने लङ्क्तेण मङ्गता कष्टेन जीवनयापने इत्यर्थः । प्रनिकस्यति इति ।
शेषे विभाषाऽकखादावधान्त उपदेशे' (२२३२—८४१८) इत्यत्र अकखादाविति
पर्युदासत्वेन फलं नेत्यर्थः । शोषणालमर्थयोरिति । शोषणे इति अलमलमेतेनेत्येवं
रूपे चार्थे इत्यर्थः । ओषाचकार इति इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च आम् । एवं ओषाचकार
कामाग्निं दशवक्त्रं महनिश्मित्यादि भट्टी । कवर्गेति उख उखि इत्यारभ्य इखि ईखि
इति यावदित्यर्थः । तृतीयान्तेति गकारान्ता अवशिष्टा इत्यर्थः । इह खान्तेष्विति
उखउखि इत्यादिषु इत्यर्थः । उख इत्यस्य गुणे रूपमाह—ओखति इति ।

२२८० । अभ्यासस्यासवर्णे ॥६॥४॥७८ ॥

दो— । इवर्णोर्वर्णान्तस्य अभ्यासस्य इयङुवङौ स्तः असवर्णे
अचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (२२३७)

इत्यान् । ऊखतुः । ऊखुः । इह सर्वर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् ऋस्वः प्राप्नोति न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वादि पञ्चन्यवस्तुचणप्रवृत्त्या ऋस्वेकते ततो दीर्घः । “वार्णादाङ्ग वलीयः” इति न्यायात् परत्वाच्च ।

An अभ्यास, ending in इवर्ण (short इ) and उवर्ण (short उ) is replaced by इवङ् and उवङ्, when a dissimilar (अघवर्ण) अच् follows. Thus उख् + लिट् अ = उ उख् अ । Now सर्वर्णदीर्घ being due by the परिभाषा—वार्णादाङ्ग वलीयः—(An अङ्गकार्य is more powerful than an operation that relates to वर्ण (or letters) comes in and therefore उख् (being the अङ्ग verbalstem) is first gunnated by ‘पुगन्तलवृद्धस्य च’ and we have उ ओख् अ । Now यच् directed by ‘इको यणचि’ is barred by this rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ and thus उ is replaced by उवङ् giving उव् ओख् अ = उवो ख (उवङ् being ङित्, the परिभाषा ‘ङित्’ applies). Here the rule ‘अचिश्रुधातुभूवां यवोरियङुवङ्ङी’ does not apply for two reasons (i) (in उ ओख् अ because उ is an अभ्यास and not an अङ्ग and because (ii) ओख् following उ is not a प्रत्यय but an अङ्ग hence the application of the rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ is quite evident. Now the question is :—Why the affix आम् will not be added to उख् when it is turned into ओख् by लघ्वपधगुण in connection with लिट् । To answer this Bhottoji brings forward the सन्निपातपरिभाषा (सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातव्ये) (परि—85)—‘An injunction which is the cause of two operations (सन्निपात) (on a certain thing) is not (cannot be again) the cause of an injunction which destroys both these operations’)

Here in 'उ उख्, यक्', यक् being आङ्घातक and पितृ is the cause of द्वित्व (reduplication) and गुण । Again उख् being turned into ओख् and यक् following, the affix यक् cannot be the cause of याम् (because ओख् is not इजादि and गुरुमान्) which affixes itself to a primitive इजादि गुरुमान् root and not which is derived with any other affix such as यक् etc. Thus याम् necessitates the destruction or disappearance of यक् and consequently of the सन्निपात (द्वित्व and गुण) । उख् :—उ उख्, यतुस्—यतुस् being कित् the verbal stem (यक्) उख् is not gunnated and hence the सर्वर्णदीर्घादेश (यक्; सर्वर्णे दीर्घः) applies and not 'अभ्यासस्त्वासर्वर्णे' ।

इह etc.—in उखतुः, उख् : etc., there is no chance of इत्सादेश directed by the rule 'इत्सः' ; because सर्वर्णदीर्घः (उ + उ) खतुः = (उ खतुः) has been effected along with the (taking up of the) अभ्यास (उ), and also because the rule 'इत्सः' has once operated on (the पूर्वखख् i. e. the अभ्यास) । To put it more clearly—having been in the jurisdiction of यक् (यद्वाधिकार), इत्सः acts first and then comes सर्वर्णदीर्घः according to the परिभाषा 'पञ्चनवह्रस्वप्रवृत्तिः—परिभाषेन्दुशिखर page 100—परिभाषा (111) . The परिभाषा means 'As a cloud rains both where the ground is moistened and where it is not, so a rule operates both where the need of operation is nil and where the need exists'. Thus the drift of all this is this :—Though the अभ्यास (उ) of the root उख् is इत्सः by itself and hence may dispense with the rule 'इत्सः', yet according to the पञ्चनवह्रस्व परिभाषा it (इत्सः) operates first and next there is सर्वर्णदीर्घः ; but when सर्वर्णदीर्घः

has operated you cannot, by taking advantage of the दीर्घं ज in कखतु; bring the rule कखः to act upon it (ज) again for it has once (सकृत्) operated. And this operation is not groundless for there runs the maxim—‘लृत् लृचणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः’ ‘An injunction (लृचण) operates once only on its proper object (लृत्)’.
(लृत्).

The operation of a verbal stem (अङ्ग) being superior to the operation of conjunction (सन्धि) and the अङ्गकार्य्य being पर (subsequent) the above argument is allright.

नित—। अभ्यासस्य + असवर्णे इतिच्छेदः । ‘अचिन्नुधातुभूवां स्त्रीरियङुवङौ’ (६।४।१२०) इत्यतः ‘श्रुभूवाम्’ इति वर्ज्यं सर्वमप्यनुवर्तते तदाह—इवयोवर्णा-
न्तस्तेत्यादि । असवर्णे इति = असमानवर्णे । उवोख इति । उख् उख् णल् =
उ उख् अ = उ ओख् अ = उवङ् ओख् अ = उव् ओख् अ = उवोख् । अत्र पूर्व-
हितं हलादिशेषः, ततोऽङ्गस्य—लघूपधगुणः, ‘द्विवचनेऽचीति’ हित्वात्प्राक् चजा-
देशस्य निषिद्धत्वात् । न च गुणात्—प्राक् (उ उख् अ इत्यत्र) ‘अकः सवर्णे
दीर्घः’ इति—‘सवर्णदीर्घः’ शब्दाः, सवर्णदीर्घस्य (संहिताकार्य्यस्य) वर्णाश्रितत्वात्
गुणस्य च अङ्गकार्य्यत्वात् संहितापेक्षया गुणकार्य्यस्यैव हि वलीयस्त्वम्, अतः च
‘वर्णादाङ्गं वलीयो भवति’ (परिभाषा—५५) इत्यत्र शब्देन्दुशेखरकारैः ‘इयाय
इत्यादी अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अनेन हञ्जिरिति’ । अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयल्विधायकस्त्वस्यसवर्णमस्या ज्ञापकम् । तदीयतुरित्यादौ इयङादिव्या-
हृत्पदार्थम् । एतत् परिभाषाभावे तु इयतुरित्यादावन्तरङ्गस्य सवर्णदीर्घेन बाधा-
तदव्यर्थम् । इयङुवङौहि अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वाद् वहिरङ्गी’ इति परिभाषेन्दुशेखर
(५५—५५ पृ) । एवञ्च उ ओख् अ इत्यत्र लकारस्य यणादेशी (इको यणचि) प्राप्तं
‘अभ्यासस्येतिनेन उवङ् । हित्वादित्यावयवः । उव् इति तिष्ठति- अकारस्य
उच्चारणार्थत्वात् । ननु उ ओख् अ इति जाति ओख् इजादित्वादगुरुमत्त्वाच्च अम्

स्यादित्यबाह—सन्निपातपरिभाषयति ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्धिधातस्य’ इति परिभाषा । अर्थश्चायम्—‘सन्निपातो = द्वयोः सम्बन्धः तन्निमित्तोविधिः, तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्’ । अत्र प्रकृते शलि परतः धातोर्हित्वं गुणश्च विधीयते इति—सन्निपातलम् (कार्य्यद्वयप्रवृत्तिः) । अत्र सन्निपातस्य शल् एव हेतुः पुन—सन्निव निमित्तं कृत्वा आम् प्रत्ययो न स्यात्—अतएव ‘उपजीव्यविरोधस्य अयुक्तलमिति’ न्यायसूत्रेण इति नागेशः । आम् स हि धातोर्णल्परकलव्याधातादिति । जखतुः, जखुरित्तव विशेषमाह—इष्टेसवर्णदीर्घेति । इष्ट जखतुरित्यत्र सवर्णदीर्घस्य ‘उकारस्य’ अभ्यासग्रहणेन ‘उकारग्रहणेन’ गृह्यतात्—(ऋसादेशस्त्वर्थः) (पुनः) ऋस्त्वः प्राप्ति—विधीय—मानो न भवति, पूर्वमेव विहितत्वात् । कथं कृत्वा पूर्वमेव विहितः इत्यबाह—सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । ‘लक्षेण लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति’ न्यायादित्यर्थः । सकृत् प्रवृत्तत्वमपि विशदयति—आहृत्वाहि इति । अङ्गाधिकारत्वेन ‘पञ्जन्यवङ्गलक्षणप्रवृत्तिः’ (परि—१११) इत्यनेन सर्व्वं सिध्यति इति भावः । तथा चायमर्थः—यथा पञ्जन्या इष्टादृष्टदेशनिरपेक्षमेव वारि वर्धन्ति तथा सूत्रायपि कृताकृतं (लक्षितालक्षितं वा) विषयं वगाहन्ते । तेन चात्र उ इत्यस्य ऋस्त्वोऽपि ऋस्त्वविधानमविरुद्धम् । अत्र नागेशः—‘ननु उस्त्वधातोर्हित्वं स्तत्र एव ऋस्त्वत्वात्—पूर्व्वमभ्यासऋस्त्वलाप्रवृत्ती—हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च ऋस्त्वापत्तिरतः’ आह—‘पञ्जन्यवङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । एवं च ऋस्त्वस्यापि ऋस्त्वो कृते लक्ष्ये लक्षणस्त्विति न्यायेन न पुनः ऋस्त्वः । तुदक्तमिकोभल् (१।१।८) इति सूत्रे भाष्ये ‘कृतकारि खल् अपि शास्त्रं पञ्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ऋसादिकारोत्यर्थः’ । इति । इत्ती—ततो—दीर्घ इति सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । अयमत सिद्धान्तः—उस्त्व इत्यर्थं धातुदीर्घाच्सम्पन्नो वास्तु ऋसाच्सम्पन्नो वास्तु ‘ऋस्त्वः’ इति सूत्रोपात्तं ऋस्त्वविधिं लभते । ततोऽभ्यासाङ्गयोर्मिलित्वा सवर्णदीर्घः । एवमूखतुरिति लब्धं पुनः ‘ऋस्त्वः’ इति सूत्रं न प्रवर्त्तते लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु ऋस्त्वविधिः कः सङ्गच्छताम् ? ‘पञ्जन्यवङ्गलक्षणप्रवृत्तिरिति परिभाषैव तत्र मानमितिदिक् । वार्णादाङ्गमित्यादुराक्तं प्रागेव । परत्वमङ्गकार्य्यस्य वर्णव्यापारापेक्षयित्वा बोध्यम् ।

दो—उङ्गति । ववाख । ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः ।
ममङ्ग । नखति । नङ्गति । रखति । रङ्गति । लखति । लङ्गति ।
इखति । इङ्गति । ईङ्गति । वल्गति । रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति ।
वङ्गति । मङ्गति । तङ्गति । त्वङ्गति । अङ्गति । अङ्गति ।
इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्गति ।
शिङ्गति । 'त्वग्' । कल्पने च । 'युग्' १५६ जुग् १५७ ।
वुग् १५८ वर्जने । 'घघ' १५९ हसन' । घघति । जघाघ ।
'मघि' १६० मण्डने' । मङ्गति । 'शिघि' १६१ आघ्राने' । शिङ्गति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । 'वर्च' १६२
दीप्तौ । वर्चते । 'षच' १३२ सेचने सेवने च । सचते । सेचे ।
सचिता । 'लोच' १६४ दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच'
१६५ व्यक्तायां वाचि' । शेचे । 'श्वच' १६६ श्वचि १६७ गतौ'
श्वचते । श्वच्चते । 'कच' १६८ वन्धने' । कचते । 'कचि' १६९
काचि १७० दीप्तिवन्धनयोः । चकच्चे । चकाच्चे । 'मच' १७१
मुचि १७२ कल्कने' । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । 'कथनम्'
इत्यन्ये । मेचे । मुमुच्चे । 'मचि' १७३ धारणोच्छायपूजनेषु' ।
ममच्चे । 'पचि' १७४ व्यक्तीकरणे' । पच्चते । ष्टुच १७५
प्रसादे' । स्तोचते । तुष्टुचे । 'ऋज' १७६ गतिस्थानार्ज्जनो-
पाज्जनेषु' । अर्जते । नुङ्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हलत्वेन
गृह्यते । तेन द्विहलत्वान्नुट् । आनृजे । 'ऋजौ' १७७ भृजौ
१७८ भर्जने' । ऋञ्जते । 'उपसर्गादिति' (७४) इति वृद्धिः—
प्राञ्जते । ऋञ्जाचक्रे । आञ्जिष्ठ । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ठ ।

एज् १७८ भेज् १८० भ्राज् १८१ दीप्ती । एजाञ्चक्र । 'ईज् १८२ गतिकुत्सनयोः' । ईजाञ्चक्रे ।

अथ द्विसप्ततिर्न ज्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शुच १८३ शोके' । शोचति । 'कुच १८४ शब्दे तारे' । कोचति । 'कुञ्च १८५ कुञ्च १८६ कौटिल्याल्लोभावयोः' । 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । क्रुच्यात् । 'लुञ्च १८७ अपनयने' । लुच्यात् । 'अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः' । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु—अञ्चगात् । 'वञ्चु १८८ चञ्च १८० तञ्चु १८१ त्वञ्चु १८२ स्तुञ्चु १८३ क्लृञ्चु १८४ स्तुञ्चु १८५ क्लृञ्चु १८६ गत्वर्थाः' । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अस्तुञ्चोत् । अस्तुञ्चीत् ।

उडति—उडि being इदित्, तुम् comes in. अथ etc—वर्च means to shine. अथ is also read as 'अथ समवाये' in the साधनभाष्य । मच सुचि कल्कने—कल्कन means pride and cheating. Some read कथने (to speak) in place of कल्कने । दृच—to please or praise. पचि (पञ्) व्यतीकरणे to express clearly. From this we have प्रपञ्च and thence प्रपञ्चयति । दृच् being औपदेश, ष is replaced by स and consequently ट by त । Thus by शप् and लघूपधगुण it gives शोचते । अञ्ज means 'movement', 'accomplishing' and 'earning'. Regarding the attachment of the augment नुट्, one part रिफ् (र्) of the ञकार is taken as a हल and then it being द्विहल—(अर्ज्), the rule 'तस्याद्गुड् द्विहलः' (2283) applies and we get आनुजे । अञ्जाञ्चक्रे—आम् by 'इजादिश्च गुरुमतो-

उदृष्टः' and it has been गुरुमान् in connection with रुम् ।
आर्जिष्ठ—लृङ् form of ऋजि (ऋज्)—आट् by आडजादीनाम् and वृद्धि
by 'आटय' ।

अथ etc.—ब्रज्यन्ता i.e. ending in ब्रज गतौ । कृज् 'to make a shrill
cry.' कृच् 'to lead astray' अच् meaning 'to go' drops its न
as अच्चात् but when it means 'to worship' there is no नलोपः
as अच्चात् by the rule 'नाच्'ः पूजायाम्' (ante) । अचुञ्चीत्, अचुञ्चीत्
the लृङ् forms of अच्, अच् ।

मित— । उङिति—उखि इत्यस्य नुमि नकारस्य च परसवर्णे रूपम् । ववाञिति
वख इत्यस्य लिटि रूपम् । वङ्खति इत्यादि वखि इत्यादीनां पूर्वोपात्तानां कवर्ग-
द्वितीयद्वितीयानां क्रमेण रूपप्रदर्शनम् ।

अथेति— । तथेति । 'यच्च समावाये' इत्यपि सायनभाष्ये दृश्यते । सेचि
इति 'एकहलमध्य'—(२२६०) इत्यनेन एलाभ्यासलोपी । सुत्त मच्च इति । कल्कन-
मित्यस्य मभ्यर्थकत्वं यथा—महाभारते आदिपर्वणि—'तपो न कल्कोऽध्ययनं
न कल्कः प्रसज्यविचाहरणं न कल्कः । कल्कस्तु भावाधीन एव तथेत्यादि ।
पचोति—चुरादौ तु विस्तारि इति पठ्यते । णच् इति—षोडशत्वात्—सत्त्वं तत्-
संसर्गाच्च णत्वं निवर्तते ततो लघूपधगुणः । ऋज इति आर्जनं सम्पादनम् ।
नुङ्विधाविति—वार्षिकमिदम् । ऋज इत्यस्य दीर्घ—ऋकारादित्वात्—आह—
ऋकारस्यैकदेशो रेफ इति । ततश्च द्विहलत्वात्—'तस्यानुङ् द्विहलः' इत्यनेन
कृतदीर्घादिशादाकारात् नुटि पूर्ववत् द्विलि उत्तरदन्ते, रपरत्वे, हलादिष्वे च
आट्जे इति रूपम् । ऋजाञ्चक्रि इति—ऋजि इत्यस्य नुमागमेन संयोगपरत्वेन
गुरुमत्त्वात् इजादिष्वेत्याम् । आर्जिष्ठ इति ऋजेर्लुङि रूपम् । आट् ऋच्, इट्सिच
त इति वृद्धिर्गुणश्च । वङ्जे इति वङ्जीत्यस्य लिटि रूपम् ।

अथेति— । ब्रज्यन्ता इति ब्रज गतौ इत्यन्ताः इत्यर्थः । शब्देतारि सङ्गु तगलविस्तारि

इत्यर्थः । पूजायामिति—नाच्; पूजायाम् इति सूवादित्यर्थः । अम्बुचीत् अम्बुचीत् इति लुङि बोध्यम् ।

२२८१ । जृस्तम्बु, मुचुम्बु, चुग्रु, चुग्लुचु, ग्लुच्चु, श्विभ्यश्च ॥३॥१॥५॥

दी— । एभ्यश्चल्लेरङ् वा स्यात् । अम्बुचत्—अम्बोचोत् । अम्बुचत् । अम्बोचोत् । 'अचु १८७ ग्लुचु १८८ कुचु १८९ खलु २०० स्तेयकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत्—अग्रोचोत् । जुग्रोच । अग्लुचत्—अग्लोचोत् । अकोजीत् । अखोजीत् । 'ग्लुच्च २०१ पम्ज २०२ गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्—अग्लोचोत् । सस्य श्रुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मने-पद्यपि । सज्जते । 'गुजि २०३ अव्यक्ते शब्द' । गुज्जति । गुज्ज्रात् । 'अर्च २०४ पूजायाम्' । आनर्च । 'म्बेच्छ २०५ अव्यक्ते शब्दे' । अस्फुटे अपशब्दे चेत्यर्थः । म्बेच्छति मिम्बेच्छ । 'लङ् २०६ लाङ् २०७ लक्षणे' । ललच्छ । ललाच्छ । 'वाङ् २०८ इच्छायाम्' । वाञ्छति । 'आङ् २०९ आयामे' । आञ्छति । 'अत आदेः' (२२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकरूपपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनञ्छ । 'ङोच्छ २१० लङायाम् । जिङ्गीच्छ । हुर्च्छा २११ कीटित्ये' । 'कीटित्यमपसरणमिति मैत्रेयः । 'उपधायां च (२२६५) इति दीर्घः । हर्च्छति । 'मुर्च्छा २१२ मोहसमुच्छाययोः' । मूर्च्छति । 'स्फूर्च्छा २१३ विस्फुटौ' । स्फूर्च्छति । युच्छ २१४

प्रमादे' । युच्छति । 'उच्छि २१५ उच्छे' । 'उच्छः कनश
आदानं कनिशाद्यञ्जनं शिलम्' इति यादवः । उच्छति ।
उच्छांचकारः । उच्छी २१६ विवासे' । विवासः समाप्तिः ।
प्रायेणायं विपूर्वः । वुच्छति । धृज २१७ धृजि २१८ ध्रज २१९
ध्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गती—धर्जति । ध्रञ्जति ।
ध्रजति । ध्रञ्जति । ध्वजति । धञ्जति । 'कूज २२३ अव्यक्त
शब्दे' । चुकूज । 'अर्ज २२४ धर्ज २२५ अर्जने' । अर्जति-
आनर्ज । सर्जति । ससर्ज । 'गर्ज २२६ शब्दे' । गर्जति ।
'तर्ज २२७ भर्तृसने' । तर्जति । ततर्ज । कर्ज २२८ व्यथने ।
चकर्ज । खर्ज २२९ पूजने च । चखर्ज । 'अज २३० गति
क्षेपनयोः । अजति ।

क्लि coming after these roots is optionally replaced by
अङ् । Thus with अङ् = अस् चत् and without it—अस्योचौत् (इट्सिच्
ईट्) like अगुप्तत्—अस्योचौत् ; स्तयकरण means to 'steal'. The स
of असज् first becomes श by स्तोःयुना यः and then becomes ज by
'भलां ज श भशि' । गुजि (गुज्) cp. 'न षट्प्रदोऽसौ न जुगुत्र यः
कलम्' (भट्टि) । आनर्च—दीर्घादेश of अभ्यास by 'अत आदेः', and then नुट्
by 'तस्मान्नुट्तिट्' । मिस्त्रेच्छ—इकार in the अभ्यास is by 'एच इग्गस्त्रा-
देश' । वाहि (वाज्) by नुम् । आयाम् means length. The root
आहि (आज्) does not take नुट् giving the form आनाच्छ in लिट्
for the rule 'अत आदेः' being in relation with natural short
अs only—on account of the तपरकरण in अत्, there is no chance
of दीर्घादेश and the absence of दीर्घादेश bars the नुट्-विधि directed

by तस्मान्नङ् द्विहलः। But according to those who opine that the तपरकरण (of अत्) is for the facility in pronunciation (सुखसुखार्थम्), the form is आनाच्छ with नृट्। कीटिला means, according to मैत्रेय to move or flee away. सूक्ष्मं means 'to swoon' and to be superior to, to have influence over etc. उह्नि (उञ्क्) means to glean, यादव holds that उञ्क् means to glean the smallest parts of things whereas शिल्प means to collect a bunch containing so many parts. उञ्काञ्कार—उह्नि becomes गृह्णान् in connection with नृम् and then आम् comes in. उञ्ही means to end or to come to a close. It is generally preceded by the उपसर्ग—वि। अज means 'to move or throw into'.

मित—। जृ—सम्भु (सम्भ्) सृचु—सृचु—युचु (युच्)—सृचु—सृचु—
—श्विभ्यः + च इति च्छिदः। एभ्यः इति—स्पटम्। स्त्रीरङ्वेति—‘स्त्रीः सिच्’
इत्यत इत्स्त्रीरिति, ‘अस्त्विति वक्तव्यातिभ्योऽङ्’ इत्यतोऽङिति, ‘इरितोया’ इत्यतो वेति
चानुवर्तते इति भावः। असृचत्—अङ्पक्षे; असोचोत्—सिच् पक्षे इति ईति च
प्राते सिज्लोपे च रूपम्। एवमन्यत्र। सौधकरणम्=अपहरणम्। जुयोच इति—
यचु इत्यस्य लिटि गुणे अभ्यास-ज-त्वे रूपम्। यम्ज् इत्यस्य सस्य जकारपरकत्वेन
स्त्रीःयुनेति श्रुत्वम् (श) तस्य च श्रुत्वस्य (शकारस्य) ‘भलां जश् भशीति’
जश्त्वम्। गुह्यात्—आशीलिङि रूपम्। इदित्त्वादिनिदितामिति न—लोपो नेति
बोध्यम्। आनञ्च इति लिटि नुडागमे रूपम्। मिश्रोच्छ इति “एच इगिति” ङस्त्वा-
देशः। आह्नि इति—आयामो दैव्यम्। अत आदेरिति—अत सतद्वयमप्यस्ति—
तत्र प्रथममतमाह—तपरकरणं स्वाभाविकङ्गस्वरपरिग्रहार्थमिति। एतन्मते अत आदे-
रित्यस्मादप्रवृत्त्यातस्मादिति नुडागमो न, तेन आच्छ इत्येव लिटि रूपम्। तपरकरणं
सुखसुखार्थम् उच्चारणसौकर्याय इत्यस्मिन् मते तु नुडपि भवति तेन आनाच्छ
इत्येव लिटि रूपमिति। सुच्छेति। समुच्छयार्थो यथा—‘न पादपोन्मूलनशक्तिरङ्गः
शिलोच्चये भूच्छेति मारुतस्य’ रघु २५ सर्गः।

व्युच्छति दुहित्वादिनः' इति ऋग्वेदः । अजिति—गत्वां चोपगो चेत्यर्थः ।

२२८२ । अजिर्व्यघञपोः ॥२१४॥५६॥

दी— । अजे'र्वी' इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये—
घञमपं च वर्जयित्वा । 'वलाद्यार्धधातुके वैश्वते' । विवाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च'
(२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते, 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति
स्थानिवद्भावेनाचपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (५१)
इति निषेधः । 'स्वर-दीर्घ-यलोपेषु—लोपाजादेश एव न स्थानि-
वदि'त्युक्तेः । यलि 'एकाचः—' इतोस्मिधे प्राप्ते—

In respect of आर्धधातुक, the root अज is replaced by (the substitute) वी, except when घञ् and अच् follow. This substitute is optionally enjoined (intended) when a वलादि आर्ध-
धातुक affix follows. विवाय—अज + लिट् णल् = वी णल् = वीवी णल् = विवैव
(अभ्यासङ्गस्यः by 'ङ्गस्यः' and अङ्गवृद्धि by 'अचो लिट्' (254—7. . 115)
then आयादेशः) । विव्यतुः—वि वी + अतुस् and विव्युः = विवी + उम् : In
विव्यतुः and विव्युः, a long substitute was due to the इ of वि, वकार
(वि व् अतुस्) being followed by a य ; but this य being treated as
vowel by स्थानिवद्भाव (ई being changed into य due to अतुस्
which follows) by the rule 'अचः परस्मिन् etc' this वि cannot
have a long substitute taught by the rule 'उपधायां च' । And
it cannot be rejoined that the स्थानिवद्भाव of यकार is barred
by the rule 'न पदान्तद्विर्वचनवरियलोप etc' (51.) ; for there is

the saying (of the Varttikakara) that 'in the matter of स्वर (accent), दीर्घ' (lengthening) and यक्षीप (the elision of य्) only that sort of अजादिश् (substitute of an अच्) which elides, is to be treated as not स्थानिवत् । But here the यकार does not elide hence it is स्थानिवत् and consequently the इकार is not lengthened by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus विव्यतुः विव्याः are defended. Now the prohibition of इट् being due to the affix यल् on account of the एकाच्त्व (monosyllabicness) of the root बी by the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) :—

मित— । अजिः + बी + अवजपोरितिच्छेदः । 'आईधातुके' इत्यधिकृतम् । घञ् च अप् च घजपौ (इन्द्रः) । न तथा—तयोः, घजि अपि च परतोऽवर्तमाने सति अजधातोः स्थाने 'बी' इत्यादिशः स्यात्—आईधातुकविषये । 'आईधातुकविषये' इत्यनेनैतज् विज्ञायते यद् 'आई' धातुके' इति यदधिकृतं विद्यते तद् विषयसम्बन्धे न परसप्तमी (परार्चिका सप्तमी) । तेन यङि अजर्वीभावोत्तरं वेवीयते इति सिध्यति । परसप्तम्याययणे तु अजैल्लादित्वाभाद् यङ् न स्यादिति । अवजपोः किम्—समाजः (घञ्) ; 'समुदोरजः पशु'—समजः । उदजः । इति अप् । समानो मनुष्याणां समजः पशूनाम् । इह अवजपोरित्यनूच्यमानेऽपि इष्टसिद्धिः स्यात्—खिटि वेल्लानुवर्तते । इयच्च व्यवस्थितविभाषा । तेन घजि अपि च न भवति, लुटि वलादावाईधातुके तु विकल्पः । अन्यत तु 'आईधातुके नित्यमि'ति भाष्यकैयट्—सम्मतम् । विवाय इति । अज् + लिट् खल् इतिस्थिते बीभावोत्तरं बीवी अ इति । शलो णिच्चात् 'अचो जिति' इति ङङी, आयादेशे, अभ्यासजस्वी च रूपम् । विव्यतुः—विव्युः अतुमुसोः शित्वाद्यभावात् ङङ्भावे 'इकोयचचि' इति यणादेशे रूपम् । ननु यणादेशेन विव्य् अतुम् इति जाते द्वितीय वकारस्य ङङ्परत्वात् 'उपधायां च' (२२ ६५) इत्यनेन प्रथमवकादादिकारस्य दीर्घः स्यादित्यत आह—अत्र वकारस्येति । अवेति विव्यतुरित्यत्र । 'वकारस्येति' द्वितीयवकारस्य । ङङ्परत्वात्

यकारपरत्वात्, दीर्घे इति प्रथमवकारादिकारस्य । स्थानिवद्भावेन अच्परकत्वम्
इकारपरत्वमेव, न यकारपरत्वमिति भावः । ननु 'न पदान्तादिवचनवरीयलोप—'
(५१) इति दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधात् कथमच्परकत्वमिति चेदत्राह—
न चेति । कारणमाह—स्वरदीर्घेति । स्वरविधौ—दीर्घविधौ यलोपे च विषये
केवलं लोपाज्जादिषु एव—योऽजादिषुः लुप्यते स एव न स्थानिवत् इत्युक्तेः वार्त्तिककृत्येति
शेषः । तेनात्र यलोपाभावात् स्थानिवद्भावोनाच्परकत्वं भवत्येवेति हृदयम् ।
इदानीं वि वी थल् इति स्थिते वी इत्यस्य एकाचत्वेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इत्यनेन इङ्निषेधे प्राप्तः, भवेन्नवेति समाधित्सद्वाह—यतीति— ।

२२८३ । क-स-भ-ह-सु-हु-स्व, श्रुवो लिटि ॥२।१३॥

दी— । एभ्यो लिटि इस्स स्यात् । क्रादीणां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिष्पिषेधः
स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतूर्णां यलि
भारद्वाज-नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो
निषेधार्थम् ।

The augment इद् is not prefixed to लिट् affixes coming
after these roots. The acceptance of the four roots (क, स, भ, ह in the above rule) is in a restricted sense. (And the
restriction is this that) all the cases of the prohibition of (the
augment) इद् in लिट्—whether owing to a प्रकृति (root) or a
प्रत्यय (affix)—are valid in the लिट् of क स भ ह only and of
none else. (Here क, स and भ these three are अनुदात्त.
Hence the prohibition of इद् here by the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
is to be regarded as प्रकृत्याश्रय whereas the same prohibi-

ition is to be taken as प्रत्ययान्वय in case of the root वृ by the rule श्रुतः किति (2381—7. 4. 11). Then the acceptance or mention of the next four roots (स्तु, दु, खु, शु) is to prohibit the augment इट् from the affix यल् (following the roots स्तु, दु, खु, and शु) which had the chance of इट् on account of their falling beyond the restriction or limit instituted by Bharadwaja stated in the rule 'ऋतो भारद्वाजस्य, (2296) and also to prohibit the same (the augment इट्) from the affixes like व and म (coming after these four स्तु, दु, खु, and शु) which had the occasion of इट् owing to their lying beyond the limit expressed in क्त, स्त, ऋ and वृ above. Thus the rule 'एकाच उपदेशे' etc' does not apply in the case of वी and so it gets the augment इट् in यल्। Now to confirm that this aug. इट् to the root वी (which is beyond the भारद्वाजनियम) is optional, he (Bhattoji) brings forward the three rules 'अचस्मास्वत्—', "उपदेशेऽल्वत्" and "ऋतो भारद्वाजस्य :—

मित—। कृत्स्नस्तुदुस्व शु इत्यष्टानां समाहारश्चः। ततः पञ्चमी ; तदाह एभ्य इति । लिटीति षष्ठ्यै सप्तमी ; तदाह लिट इति । 'नेड्वशि कृति' (२२८१—७।२।८) इत्यतः इडिति नेति चानुवर्त्तते । तदाह—इणस्यादिति । क्रादीनामिति । डक्कञ् करणे इति क्कञ् हिंसायाम् इति च, इह 'क्त' इति निरनुवन्मयहणात् एकानुवन्मदानुवन्मयोर्यहणमेवमग्रेऽपीति बोध्यम् । स्र गतौ, वृड् संभक्तौ वृज्वरणे च । सूत्रमिदं विभज्य व्याख्याहम् । तदाह—क्रादीनां चतुर्णां (कृत्स्नस्तु) यहणं नियमाथेमिति ! कोऽयं नियमः इत्यपेक्षायामाह—प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वेति । तत्र प्रकृत्याश्रयास्त्रयः कृत्स्न इति । एषामनुदात्तोपदेशत्वात्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६) इति निषेधे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । वृड्वजोस्तु उदात्तत्वात् 'श्रुतः

किति' (२३८१—७४११) इति प्रत्ययाच्चे च निषेधे प्राप्तिं नियम आरभ्यते
 'धावान् (यत्परिमाणः) इट्निषेधः स लिटि चेदित्यादि । अयमर्थः—इह 'एकाच
 उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेन 'श्राकः कितौ'त्यनेन च य इङ्निषेध उक्त स लिटि चेत्
 सार्धको भवति तर्हि क्रादिभ्य (कृच्छ्रश्च इत्येतेभ्यः) एव परस्य लिटो भवति नान्येभ्यः
 परस्य लिट इत्येवं नियमः । तेन बोधातोर्लिटि इङ् भवत्येवेति फलितम् । तथा च
 वक्ष्यति—विष्यिव । विष्यिस इति । अन्यस्यापि एकाच इति निषेधेऽपि भवति यथा—
 भिद् इत्यस्य लिटिः विभिदिव । विभिदिम । एवं पेचिव । पेचिम—इत्यादि । क्रादीनां तु
 चक्रव । चक्रम । ससृव । ससृम । वभ्रव । वभ्रम । वव्रव । वव्रम इति । अथ द्रादीनां
 यङ्णं किमर्थमित्यत्राह—तत्तद्यतुर्णाम् स्तु, द्रु, स्तु, श्रु इत्येषां यङ्णमित्यध्याहार्यम् ।
 यलि घल्प्रत्यये परतः भारद्वाजनियमप्रापितस्य 'ऋतो भारद्वाजस्य' (२२८६) इत्यर्थे
 यो नियमो वक्ष्यते तं प्रापितस्य गमितस्य इटोनिषेधार्थमित्येकोऽन्वयः । व-मादिषु
 प्रत्ययेषु परेषु प्रागुक्तक्रादिनियमप्रापितस्य च इटो निषेधार्थमित्यपरोऽन्वयः । अर्थं
 निगलितार्थः—'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यनेन 'तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव यलो नेडि'—
 तुष्यते । तेन अन्यस्य स्यादेवेति फलितम् । स्तुद्रादयश्चत्वारश्च ऋदन्ताः । तेन तेषाम्
 इटः प्राप्तिः । सैव प्राप्तिर्निषिध्यते (यलि) यथा तुष्टोच, दुष्टोच, सुखोच, शुश्रोच
 इति । किञ्च 'कृच्छ्रश्च'—इत्येतस्य व्याख्यानावसरे इदानीमिवोक्तं यत् क्रादीनां
 चतुर्णामेव लिट इति निषेधः नियमः । तेन क्राद्यन्त्येभ्य इति निषेधो लिटि नेति
 फलितम् । स्तुद्रादयश्च क्राद्यन्त्ये तेन तेषामिट् प्राप्तिः । साव प्रतिषिध्यते । तेन
 वमादिषु परेषु तुष्टुव—तुष्टम, दुष्टुव—दुष्टम, सुस्तुव—सुस्तुम, शुश्रुव—
 शुश्रुम इति भवत्येव निषेधः । अथ बोधातोस्त्वलि भारद्वाजनियमादिङ् विकल्पं दर्शयिष्यन्
 —तदनुकूलत्वेन तत्पूर्वस्थितमुदहर्य क्रमेणावतार्य व्याचष्टे—

२२८४ । अचस्तास्त्वत्यनिटो नित्यम् ॥७१२॥६१॥

दी—उपदेशे अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यान्निट् ततः परस्य
 यल इत्य स्यात् ।

The augment इट् is not enjoined to the affix थल् coming after a root, which is read as अजन्त or vowel-ending in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in तासि । Thus चिचेथ, जुहोथ etc. are the instances.

मित—अचः + तास्वत् + थलि + अनिट् + नित्यम् इतिच्छेदः । उत्तरसूत्रात् 'उपदेशेऽल्लतः' इत्यतः उपदेशे इत्यपकृष्यते ; तदाह—उपदेशे इति । धातुरित्याच्चेप-लभ्यम् । अधातोऽस्यलभावात् । 'अच' इत्यनेन च 'येन विधिसादन्त्ये'ति अजन्तस्यैव ग्रहणम् । तच्चेह विशेषणम् । तदाह—अजन्तो यो धातुरिति । तासौ इव तास्वत् 'तवतस्येव' (१७७९) इति सप्तम्यन्ताद् वति; तदाह तासौ इति । 'नित्यम्' इति 'अनिट्' इत्यस्य विशेषणम् तदाह नित्यानिट् इति । अनिट् इति अव्ययमानः इट् अस्येति बहुव्रीहिः । 'थलि' इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठ्यर्थस्य वाचकं तदाह—थल इति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु—' (२४०१—७।२।५८) इत्यत इडिति, 'न वृद्धाश्चतुर्भ्य' (२२४८—७।२।५९) इत्यतोनेति चानुवर्त्तते । तदाह—इट् न स्यादिति । तेनायमर्थः—उपदेशे यो धातुरजन्तः ततः परस्य तासिः यथा नित्यम् इट् न भवति एवम् ततः परस्य थलः अपि नित्यम् इट् न भवति इति । चिचेथ (चि + लिट् थल्) जुहोथ इत्यादुदाहरणम् । अच इति किम्—विमेदिथ । करोदिथ । भिद्वरुदो रजन्तत्वाभावादित् । उपदेशे इति किम्—जहर्थं (हञ् हरणे + लिट् थल्) इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे चकृते अजन्तत्वाभावात् एतत्सूत्रस्याप्रवृत्तौ इट् प्रसज्येत । अत उपदेशग्रहणं कृतम् । थलि इति किम् । पपिव । पपिम (पाधातोर्लिटि वमयो रूपे) । नित्यम् अनिट् इति किम् ? स्वगतौ—सस्वरिथ—सस्वर्थं । नायं नित्यम् अनिट् । 'स्वरतिस्मृतिस्मृतिघूञ्दितो वा' (२२७९) इति' इड् विकल्पसदभावात् । तासौ किम् ? लुलुविथ । नायं तास्यनिट् किन्तु सिडेवेति । इह 'तासि च कृपः' (७।२।६०) इत्यतोऽनुवृत्त्यैव तासिग्रहणसिद्धेः पुन 'सास्वत्' इति नातोव रमणीयमिति केचित् । वस्तुगत्या तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थलो नेडित्येतन्नामार्थं तास्वद् ग्रहणभावश्चकमेवेत्यन्ये । तेन 'लित्यन्यतरस्याम्'—(२४२४—२।४।४०) इत्यतोऽदः घस्यलभावे 'जघनिथ' इत्यव न निषेधः । घसस्तासौ इडभावात्—इति अद भक्षणे इत्यव स्वयमेव वक्ष्यति ।

२२८५ । उपदेशेऽल्वतः ॥७२॥६२॥

दी—उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इट् न स्यात् ।

The augment इट् is not prefixed to the affix थल् coming after a root which is read as having an अकार (short अ) in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in the तासि विभक्ति (लुट् third sing.). Thus शक् (शक्)—शक्थि, पच्—पक्थि etc, are instances hereof. Here इट् was due on account of the क्वादिनियम । That is again barred in case of such roots by this rule.

मित—उपदेशे + अल्वत इतिच्छेदः । अल्वत इति अत् ह्रस्वाकारः यस्य (धातोः) अस्तीति मतुप् अत्वान् । तस्य—अल्वत इति । अल्वतः—इति जश्त्वं न भवति 'तासौ मत्वर्थ' (१८६६—११४।१८) इत्यनेन तत्वात् । फलितमाह—अकारवत इति ह्रस्वाकारवत इत्यर्थः । 'अचस्तासत् थल्यनिटो नित्यम्' इति पूर्वसूत्रात् अच इति वर्जं सर्वमप्यतानुवर्तते तदाह—तासौ नित्यानिट इत्यादि । शक्, (शक्) तस्य थलि शक्थि । पच्—पक्थि । यच्—इयष्ठ इत्याद्यादाहरणम् । अत्र क्वादिनियमात् इट् प्रातः । स प्रतिषिध्यते । उपदेशे इति किम्—'रूप विलिखने—चकर्षिथ । अल्वत इति किम् ? विभेदिथ भिद् इति धातुः । अत् इति तपरः किम्—राडा । रराधिव—राध इति धातुः । तासत् इति किम्—चकर्षिथ । 'जगर्षिथ तासौ नैतौ सेट् कौ (कर्षा, यहीता) । सनिगहगुहोश्चेति सम्बन्धे नित्यमनिट—(जिहृचति) न तु तासौ । नित्यानिटः किम् ? अज्ज आनञ्चिथ । भाषा—तु ऊदित्वातासौ वेडित्युक्तम् । तस्य चक्रमिथ्युदाहरणम् ।

२२८६ । ऋतो भारद्वाजस्य ॥७२॥६३॥

दी—तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्रसंग्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

अदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ।

न च सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । ‘अच-
स्तास्रत्—’ (२२८४) इति ‘उपदेशेऽत्वतः’ (२२८५) इति च
योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः ;
‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ ।
आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव ।
विव्यिम । वेता—अजिता । वेथति । अजिथति । अजतु ।
अजत् । अजेत् । वीयात् ।

According to (the grammarian) Bharadwaja, the aug-
ment इट् is forbidden to the affix थल् of those roots alone
that are ever अजन्त in तासि and at the same time end in
अकार । Therefore (it is hereby inferred that) other roots
have the augment इट् । Here we collect (in a verse the
instructions of these four rules—कसृभृहृ(2293).....चतो (2296).—

A root which is अजन्त (that is, ends in a vowel other than
अ) or which contains an अकार in it gets the augment इट्,
optionally in थल्, provided it is wanting in इट्, in the affix
तास् (लुट्, third. sing.) ; (but) a root which is अदन्त or अ-
ending and is wanting in the augment इट्, in the affix तास्,
never gets इट्, in the affix थल्, and all roots other than क्रादि
(कसृभृहृस्तुद्र क्षुभ्र) always get the augment इट् in लिट् । Here one
cannot apprehend that as on the one hand the rule ‘कसृभृहृ’

(२२९३) does not sanction इट् to (कसृभृह् and) स्तु, द्रु, क्षु, यु, and as on the other hand the rule 'चतुर् भारद्वाजस्य' (२२९६) enjoins इट् to स्तु, द्रु, क्षु, यु, on account of their being non-चदन्त so the roots स्तु, द्रु, क्षु, यु, should get the augment इट् in an optional way ; for according to the परिभाषा 'जनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (परि—६१)——(A rule, may it enjoin or forbid anything), either enjoins or forbids (only) that which is nearest (to it in some other rule)——, the नियम or restriction of Bharadwaja (by the rule चतुर् भारद्वाजस्य) over rules the prohibition (निषेध) instituted by the two rules 'अचस्तास्रत् etc' (२२९४) and उपदेशितः (२२९५) only, and not also the prohibition established by the rule कसृभृहस्तुद्रुक्षुयो लिटि' (२२९३) in as much as 'अचस्तास्रत्—and 'उपदेशितः' are nearer to 'चतुर् भारद्वाजस्य' than 'कसृभृहः—'. The plain meaning of all this is this :—All the four rules 'कसृभृहः—' (७. २. १३), 'अचस्तास्रत्—' (७. २. ६१), 'उपदेशि—' (७. २. ६२) and 'चतुः—' (७. २. ६३) prohibit the augment इट् from such and such particular roots. Of these the rules 'अचस्तास्रत्—' etc downwards are in order of Panini (६१-६२-६३) but the rule 'कसृभृहः—' stands far remote from 'चतुर् भारद्वाजस्य' । Here the भारद्वाजनियम supercedes अचस्तास्रत् and उपदेशि and not कसृभृहः (There are two नियम or regulations viz. the क्वादिनियम (explained in the rule 'कसृभृहः') and the भारद्वाजनियम which is expressed by the rule 'चतुः etc'). Now the भारद्वाजनियम sanctions इट् to all roots save and except तासीं निव्यानिट्, चदन्त roots in यल् । Thus the roots

taught by the rules 'कसृचङ्—', 'अचस्तासृत्—', and 'उपदेशे—' also get the aug. इट्—so इट् becomes optional in their cases. But there runs the counteracting परिभाषा—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—' 'Sanction (विधिः) or prohibition (प्रतिषेधः) is possible (only) in case of what immediately follows upon or precedes to the rule enjoining or forbidding something'. Thus इट् is sanctioned by भारद्वाजनियम, to 'अचस्तासृत्—' and 'उपदेशे—' only for they immediately precede to 'कृतः—' and not to 'कसृचङ्—' which lies far remote from 'कृतः—'. Hence इट् in cases of कसृचङ् is compulsory and not optional and we get तुष्टोष् हृष्टोष् सुक्षीष् यक्षीष् (without इट्) and it (इट्) is optional in cases of 'अचस्तासृत्—' and 'उपदेशे—' only and we get पपाच—पपिच (पा + चल्) and पपक्ष—पेचिच in order (with out and with इट्).

Now in the case in hand the root substitute वी being अजन्त and नित्यानिट् in तास् it gets इट् optionally (according to भारद्वाजनियम) giving विविचिच (वी वी चल्—वि वे इट् चल् विवच् इच—गुण by सार्वधातुकार्ध—' and not वृद्धि for चल् is not चित् or जित्) and विवेच (without इट्). And this वीभाव being optional when वलादि आर्धधातुक follows ('वलादावार्धधातुकेवेत्यते' (वर्तक—under—2292) another form in चल् is आजिच (with इट्) and this चल् not being अनुदात्त there is no prohibition of इट् by 'एकाच—2246'. विव्यच् (अथुस्) । विव्य (विविच) । विवाय—विवय (optional वृद्धि by च्लुत्तमो वा') विव्यिच—विव्यिन (इट् comes in by क्रादिनियम cp. 'क्राद्यन्यो लिटि सेङ्भवेत्' thus इट् is नित्य here. वी वी इट् व—वि

य इव—विभ्य् इव—विभ्यिव (यथादेशः) । Similarly विभ्यिम् । वेता—वी+
लुट्+ताम् (गुणः) । अजिता—अज्+लुट्, ताम्—अज इट्, ताम् । अज is
सिट् but वी is अनिट् in ताम् । वेथति (वी+स्रति absence of इट्)
अजिष्यति (अज+लुट्, स्रति with इट्), अजतु—(लोट्)—आजत् (लङ्)
अजत्—(विधिलिङ्) । लोट्, लङ् and विधिलिङ् not being आह धातुक
there is no वीभाव by the rule ‘अजेर्वाचलपीः’ । वीयात्—(आशीर्लिङ्) ;
आशीर्लिङ् being आह धातुक अज् is replaced by वी but as it is
not वलादि आह धातुक so the आशीर्लिङ् form of अज is nil. Now
गुण being due by ‘सर्वधातुकाह धातुकयोः’ to वी in सिच्—Bhattoji
lays down the special (वृद्धि) rule for the लुङ् form of इगन्त (as
वी) roots :—

मित— । ‘अचस्तास्रत्—’ इत्यतः ‘अच’ इतिवज्ज् सर्वमप्यनुवर्तते ; तदाहं
तामावित्यादि । नात्र भारद्वाजपद्धते ‘गिरिष्य सेनकस्येत्यादिवत् पूजार्थं किन्तु मतान्तरा-
विष्कारणार्थमित्याह—भारद्वाजस्य मतेनेति । अयमेव भारद्वाजनियमः । तदाह
अदन्तस्येति । तेन इच्छ् इरये इत्यादीनां यलि जह्ये इत्यादि सिद्धम् । अकारभिन्ना-
जन्तस्य तु इट् स्यादेवेत्याह—तेनान्यस्येति । अयमत्र मतनिष्कर्षः—भारद्वाजमते अट्-
दन्ताद् धातोः परस्य यलि इट् । अन्येषां मते तु (पाणिनेरपिमते) ‘अचस्तास्रत्
‘उपदेशे—’ इति अत्र (अट्दन्तात्) इट् निषिद्धः एव । अतो मतविकल्पे न
इट् विकल्पः । तेन अजन्तेषु (अट्दन्तेषु) ‘पा’ इत्यादिषु, अत्वत्सु च ‘पच्’ इत्या-
दिषु यलि इट् विकल्प्यात् रूपद्वयम् = पपाथ—पपिथ । पपक्थ—पेषिथ इति । अपेदानो
‘ह्रस्वभ्रष्ट—’, ‘अचस्तास्रत्—’ ‘उपदेशे—’, ‘अतो—’ इति सूत्रचतुष्टयविषयम् एकत्र
दर्शयिष्यन्नाह—अयमनेति—यः अजन्तः अकारवान् वा (धातुः) तासौ अनिट्
(भवति), अयं (सः धातुः) यलि वेट् (विकल्पितेदृकः) भवति इति पूर्वाहं-
सान्वयः । अजन्त इति अदन्तभिन्नाजन्त इति बोध्यम् । एतच्च ‘अचस्तास्रत्—’ इत्यस्य
विवरणम्, ‘उपदेशे=’ इत्यस्य व्याख्यानं तु अकारवान् इति । तेनायमर्थः—अदन्त-

भिन्नाजन्तो यो धातुः यच्च अकारवान् धातुः तासुविभक्तौ नित्यानिट् भवति स च धलि
 इडागमं लभते । उदाहरणं—पपाय पपिथ, पपक्व पेचिथ इति । अथोत्तराद्धं स्याथः—
 ऋदन्तइति—(यः) ऋदन्त ईडक् (तासौ नित्यानिट्) (स ऋदन्तः यत्थपि) नित्यानिट्
 भवति । क्रायन्तो (धातुस्तु) लिटि (नित्यम्) सेट् भवेत् इति । अयं भावः—
 य ऋकारान्तो धातुः तासौतासुवभक्तौ नित्यमनिट् भवति स यत्थपि अनिडेव भवति
 यथा—इज् हरणे—इर्ता । जड्धं इति । यस्तुधातुः क्रादिभिन्नः 'कृसृभृहृस्तुद्रुशुश्रु'
 इत्यष्टभिन्न एतेषां कोऽपि न भवतीत्यर्थः, स धातुर्लिटि नित्यं सेट् भवति—इटं लभते इति
 भावः । 'अचस्तास्तत्—' इति पाणिनिनते 'ऋतो—' इति भारद्वाजभते च तस्य विहीनेट्-
 कत्वादिति विभावनीयम् । सस्मरिव—सस्मरिम । जुहुविव—जुहुविम इत्यादुदाहरणम् ।
 ननु भारद्वाजनियमात् 'अचस्तास्तत्—' 'उपदेशे' इत्यनयोरेव 'कृसृभृहृ—' इत्येत-
 स्थापि ऋदन्तभिन्नानां स्तुद्रुशुश्रुवां लिटि धलि इड्विकल्पः स्यादिति मन्वान आशङ्कते
 —न चेति । तत्र युक्तिं दर्शयति अचस्तावदिति । योगद्वयप्रापितस्थिति—सूत्रद्वयंगमितस्य
 एव (केवलं) हि (यतः) प्रतिषेधस्य (इतिषेधस्य उत्तसुवदये य इतिषेधो विहित-
 स्तस्येति भावः) भारद्वाजनियम 'ऋतो भारद्वाजस्येति योग इत्यर्थः निवर्त्तकः पक्षं
 निवारकः तत्र तत्र योगद्वये तत्तद्विषेधं वाधित्वा स्वनियमवलात् पक्षे तत्तत्स्थले इडागमं
 विदधातीत्यर्थः । ननु कृत एवंविधा विनिगमनेति चेदवाह—'अनन्तरस्येति न्यायादिति ।
 परिभाषेयं 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति' पुर्यं शरीरम् । अनन्तरस्य
 योगान्तरेणाप्यवहितस्य योगस्य विधिः विधानं यद्वृणमिति यावत् प्रतिषेधः निषेधश्च
 वा विकल्पेन भवति । 'अचस्तास्तत्—' (७२।६१) 'उपदेशेऽलत' (७२।६२)
 इतिचानन्तरं सूत्रद्वयम् । तेन एतयोरेवेतिषेध—निवर्त्तकत्वं इट्विधायकत्वमित्यर्थः
 भारद्वाजनियमस्य (ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रस्य) । ननु 'कृसृभृहृ—'
 इत्यस्यापि ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रं निवर्त्तकं भवेदिति वाच्यं तस्य (७२।११)
 बहुसूत्रव्यवहितत्वेन प्राप्तभावात् इति । न च तर्हि कृसृभृहृ—सूत्रे स्तुद्रादीनां
 पाठो नोचित इत्यपि वाच्यम् ; क्रादिनियमप्रापितस्य इटो वमादिषु निषेधार्थं
 तेषां यद्वृणस्य भावश्चकत्वादिति ध्येयम् । तेन तुष्टुत्तुष्टु म, दुष्टुष्टुष्टुम इत्यादि

सिध्यति । ननु 'अनन्तरन्यायात्' कृतो भारद्वाजस्येत्यनेन—'उपदेशे' इत्यस्यैव बाधि उचित न तु 'अचस्तास्वत्—' इत्यस्यापि सूत्रान्तरेण व्यवहितत्वादिति चेत् । न । अत्र तस्य धातुस्य च्छदन्तधातूनामभावेन 'यदि अत्रतां यत्ति इच्छिधेधस्तर्हि च्छदन्ताना-
मेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । नचैवं 'अचस्तास्वत्—' इत्यनेनैव बाधोऽस्तु, तत् कथं—
'योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य' इत्याहुः क्तमित्यपि बाध्यम्—'अचस्तास्वत्' उपदेशे—
इत्यनयोः परस्परभिन्नत्वेऽपि परस्परशब्दोपादानमहिम्ना समानयोगक्षेमत्वेन एकत्ववत्
प्रतीयमानत्वादित्याहुः । एवं च 'उपदेशेऽल्लताऽचस्तास्वत् यत्प्रानिडो नित्यम्' इत्येक-
योगकरणमेव निःशङ्कम् । अन्ये तु 'अचस्तावत्—' इत्यनन्तरमेव कृतो भारद्वाजस्येति
पठनीयमित्याहुः । भार्य तु 'निड्वशि कृति' इत्येव वस्त्रेकाजादृचसामित्येव च 'सामर्थ्या-
योगात् स्तुष्ट्रादोनामिड्वनिषेधः सिध्यति इति समाहितम् । सामर्थ्याच्च इदम्—'निड्वशि-
कृति' (७।२।८) इत्यनेन इण्निषेधः प्राक् आरभ्यते ततः 'आर्द्ध' धातुकस्तेड्वलादिः'
(७।२।१४) इत्यनेन इड्विधिरारभ्यते । किञ्चिद्विधायैव हि तन्निषेधो न्यायः अत्र तु
तद्विपरीतम् इत्येवं रूपं सामर्थ्याम् ।

तदेवं प्रकृते अजिस्त्वलि बीभावे अजनत्वेन तासौ नित्यानिट् क्त्वाच्च इड्विकल्पः ।
विविध (बीबोइट्, य—विवेइय) इति गुणावादेशेरूपम् । विविध इति (इडभाव-
पक्षे) । अजिद्य इति 'बलादावार्द्धधातुके वेध्यते—' इति 'वी' इत्यादेशाभावात्—
अजधातोर्ननुदात्तत्वाच्च इट् । अत आदेरिति सवर्णदीर्घः विव्यधुरिति—बीबी
अधुस्—विवी अद्यथ—विद्यथ—अधुस् 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यथादेशः (किञ्चाद
गुणाभावो द्रष्टव्यः) विवि अधुस्—विव्यधुः । विव्यति यस्य अकारावशेषे पूर्ववत् ।
विवाय—विवाय—'षलुत्तमो वेति ह्रस्वविकल्पः । विव्यिव विव्यिम—'क्राद्यन्यो लिटि
स्तेड्वभवेदित्युक्तत्वादिट् पूर्ववत् । यथादेशः । वेता—अजिता—'बलादावार्द्धधातुकेवेध्यते'
इति बीभावविकल्पः । बीभावे इडभाव एकाच्चात् । अजेस्तिट् । एवं वेध्यति
अजिष्यति । आजतु—आजत्—अजेत्—खोट्, खड् विधिलिङ् रूपानि सार्वधातुक-
त्वेन बीभावाभावात् । वीयात्—आशीलिङ्कित् यासुट्, वलादित्वाभावात् केषलं बीभाव एव
न विकल्पः । ततश्च किञ्चाद गुणाभावे रूपम् । अथ बीभावस्य सिचि गुणे (सार्व-
धातुकाजधातुकयोः) प्राप्ते ह्रस्वार्थमाह—

२२८७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७।२।१॥

दी—इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि ।
 अवैषीत्-आजीत् । अवेष्यत्-आजिष्यत् । 'तेज २२१ पालने
 तेजति । 'खज २२२ मन्ये' खजति । 'खजि २२३ गति-
 वैकल्ये' खजति । 'एजृ २२४ कम्पने' । एजाञ्चकार ।
 'टुओस्फूर्जा २२५ वम्बनिर्घोषे' । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'क्षि
 २२६ चये' । अकर्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकर्मकः ।
 चयति । चिन्ताय । चिन्तियतुः । चिन्तियुः । चिन्तेथ ।
 चिन्तियिष । चिन्तियिम । चेता ।

An अङ्ग (here verbal stem) ending in इक् (इ, उ, ऋ, ए) takes the वृद्धि substitute when in the परस्मैपद the affix सिच् follows.. Thus वी + सिच् + तिप् = अ वी सिच् ईट् त् = अ वैस् ईत् — अवैषीत् (no इट् the वीभाव being एकाच्) । अज + सिच् ति = अ अज इस् ईत् = आजीत् by 'अत आदिः'—दीर्घः, सलोप by इट् ईटि' and want of वृद्धि by 'नेटि' । अवेष्यत् etc in लङ् । एजाञ्चकार—आम् by 'इजादिश्च गुरुमतोऽगृह्यः' । टुओस्फूर्जा—टु for द्वितोऽयुच् (स्फूर्जं ध्रुवं च निर्वोषे), ओ for "ओदितश्च" (स्फूर्जं—स्फूर्जवान्) and ज् in स्फूर्जा is to show the अनित्यत्व of दीर्घ by 'उपाधायां च' (2265).

नित— । 'इको गुणवृद्धिः' इति परिभाषया इह वृद्धिपदेन इगन्तस्योपस्थितिराश्लिष्यते । अङ्गस्येति चाधिकृतं वसन्ति । येन विधिरिति च । तदाङ्—इगन्ताङ्गस्येति । अवैषीत्—अट्, सिच्, ईट्, तिप् (त्) = अ वैस् ईत्, वीभावस्यैकाच्त्वादिकभावः । आजीत्—अट्, अज्, ईट्, सिच्, ईट्, त् = अ अज् इस् ईत्—अजीत्—'अत आदि' इति अथासदीर्घः, 'नेटी'ति इगन्तलक्षणया वृद्धेरभावः, 'ईट् ईटी'ति सलोपश्च ।

अवेत्यत्—आजिष्यत् लङि रूपे । अक्षति इति इदित्वाद्गुम्, परसवर्गः । एजाश्चकार—
‘इजादेश्यं गुरुमत’ इत्याम् । टुभोस्कुजा—टुल्ल्कारणमद्युजयम् स्कुजंष्टुः । ओदित्कारणं
निष्ठानलार्थम्—स्कुणं-स्कुणंवान् । दीर्घं जकारः ‘उपाधावांश्च’त्वेन दीर्घादेशस्यानित्यत्व-
आपनाय । तेन कुच्छेति कुच्छति इति क्रस्योऽपि भवति इति केचित् । अन्तर्भावितग्यर्थो-
नाशनायः । चयति सार्वधातुकादिकस्येति गुणः । चिच्चाय—‘अचोक्ति’ (२५)
इति वृद्धिः । चिचयिच—चिचिच—भारद्वाजनिघमात्—यलि वेदकत्वम् । इटि
गुणश्चयादेशः । चिचिचिव । चिचिचिम—क्रादिनिघमात् नित्यम् इट् । पूर्ववत् गुणे
अयादेशः । चेता—एकाच्त्वादिकमावः ।

२२८८ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥७॥४॥२५॥

दी—अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद् यादौ प्रत्यये परे, न तु
‘कृत्सार्वधातुकयोः । चीयात् । अचौषीत् । ‘चिज २३७
अव्यक्त शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिच्चीज । लज
२३८ लजि २३९ भर्त्सने । ‘लाज २४० लाजि २४१ भर्त्सने
च’ । ‘यज २४२ यजि २४३ युञ्जे’ । ‘तुज २४४ हिंसायाम्’ ।
तोजति । तुतोज । ‘तुजि २४५ पालने’ । गज २४६ गजि
२४७ गृजि २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः ।
‘गज मानि च’ । ‘वज २५२ व्रज २५३ गतौ’ ववजतुः । ‘वद-
व्रज—’ (२२६७) इति वृद्धिः । अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः षट् त्रिंशत् । ‘अट्ट
२५४ अतिक्रमणहिंसयोः । टोपधोऽयम् । ‘तोपध’ इत्येके
अट्टते । आनट्टे । ‘वेष्ट २५५ वेष्टने’ । विवेष्टे । ‘चेष्ट २५६
चेष्टायाम्’ । अचेष्टिष्ट । ‘गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ कटे २५४

वर्षावरणयोः । 'चटे' इत्येके चकाट । सिचि 'अतो हलादे-
र्लघो'रिति (२२८४) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

An अङ्ग (verbal stem), that ends in a vowel takes, the दीर्घ substitute when an affix, beginning with a य, follows ; but it (अङ्ग) does not take a दीर्घ substitute when a यादि-प्रत्यय of कृत् (कृदन्त) and सार्वधातुक (विधिलिङ्) follows. Thus चि चये in आशीर्लिङ् (which is आर्षधातुक) becomes चौयात् but in कृत्—प्रकृ + क्वाप् प्रकृत्य, प्रकृ ल्यप् प्रकृत्य and in विधिलिङ् चिचयात्—शृणुयात् etc without दीर्घ; चचौतीत्—चट् चि सिच् ईट् त् (तिप्)—'सिचि इङ्ति', want of इट् on account of एकाच्च् of चि । कुजिना etc—It is proper to read चौज with कुजि ।

अय etc.—शाङ्ना i.e. ending in शाङ्नाद्यायाम् । विबाधः means cheating.

अय गयन्ता etc—खेटु खेटुचन्नादे to go mad—the second ends in a डकार । It is read along with the टान्त (ending in a ट) roots out of similarity in sense like नाद्यु नाद्य यात्रायाम् । In सिच् (of कटे or चटे) the इङ्ति substitute being due by 'अतो etc' (2284) we look forward,—

मित— । अकृतसार्वधातुकयोः + दीर्घः इतिच्छेदः । 'अचय' (२५—१।२।२८) इति परिभाषोपस्थिते, अङ्गाधिकारात् 'येनविधिसदन्तस्यल्यस्याच्च आह—अजन्ताङ्गस्य दीर्घ' इति । 'अयङ् विक्कि'ति' (२६४८—७।४।२२) इत्यतो'यि' इत्यनुवर्तते । तेन च अङ्गाच्चिप्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । सूत्रे अकृतित्यादि प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु कृतित्यादि । कृत्यकारे सार्वधातुक (विधिलिङ्)—यकारे च परे—अजन्ताङ्गस्यदीर्घो नैत्यर्थः । प्रकृत्य—प्रकृत्य, चिचयात् शृणुयात् इत्याद्यादाहरणम् । चौयात्—आशीर्लिङ् आर्षधातुक-

त्वादनेन दीर्घः । अचैषीत्—(अट्, चि सिच्, ईट्, त्) 'सिचि वृद्धि'रिति वृद्धिरिवा-
च्चादिटोऽभावश्च । कृजिनेति—अयं चीज (चिज इत्यपि दृश्यते) पठितुं युक्त इति—
अनेकवादित्यर्थः ।

अथ टवर्गोऽयान्ता इति । शाङ्गना शाङ्गं स्थापयामित्यन्ताः । नञ् गजीति 'गञ्जतु—
मदिराष्ट्रम्' । शाङ् (शाङ्) इत्यतो ङल्योरङ्कलात् 'शालते' इति काश्चपः ।

अथ गद्यन्ता इति । द्वितीयो संज्ञ इत्यर्थः—अव्ययान्तात् समानार्थकत्वात्—नाथतीति
'नाथु नाथ' यात्रायामिति यथेत्यर्थः । कटे द्रव्य एदित्वाद्दृष्टाभाव इत्याह—

२२८८ । ह्यन्तक्षणाश्वसजागृणिश्वे दिताम् ॥७।२।५॥

टो— । ह-म-यान्तस्य क्षणादेर्ह्यन्तस्य श्वयतेरिदितेश्च
वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि ॥ अकटौत् । 'अट् २८५ पट् २८६
गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः ।
पेटुः । 'रट् २८७ परिभाषणे—' । रराट । 'लट् २८८
वाल्मे' । ललाट । 'शट् २८८ रुजाविशरणगल्यवसादनेषु' ।
शंशाट । 'वट् ३०० वष्टने' । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।
ववटिथ । 'क्रिट् ३०१ खिट् ३०२ चासे' । केटति । खिटति ।
'शिट् ३०३ धिट् ३०४ अनादरे' । शेटति । शिशेट । सेटति ।
सिषिट । 'जट् ३०५ भट् ३०६ संघाते' । 'भिट् ३०७
भृत्तौ' । 'तट् ३०८ उच्छ्राये' । 'थट् ३०९ काङ्क्षायाम् ।
'णट् ३१० नृत्तौ' । 'पिट् ३११ शब्दसंघातयोः' । 'हट् ३१२
दीप्तौ' । 'षट् ३१३ अवयवे' । 'लुट् ३१४ विलोडने' ।
'टान्तोऽयम्' इत्येके । 'चिट् ३१५ परप्रेषे' । 'विट् ३१६
शब्दे' । 'वट् ३१७ आक्रोशे' । वशादिः । 'हित्' इत्येके । 'इट्

‘३१८ किट ३१८ कटो ३२० गती’ । एटति । केटति । कटति । ईकारः ‘श्लोदितो निष्ठायाम्’ (३०३८) इतीणिन-
पेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्त्वा नुमि क्ते ‘कण्टति’ इत्यादि
वदन्ति ।

अन्ये तु ‘इ’ ‘ई’ इति प्रस्लिष्य—अयति । इयाय । इयतुः ।
इयुः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय । दीर्घस्य तु
‘इजादेय—’ (२२३७) इत्यामि अयांचकारित्यादि उदाहरन्ति ।
‘मडि ३२१ भूषायाम्’ । ‘कुडि ३२२ वैकल्ये’ । ‘कुण्ड’ इति
तु दाहे गतम् । ‘मुड ३२३ मृड ३२४ मर्द्दने’ । ‘बुडि ३२५
अलीभावे’ । ‘मुडि ३२६ खण्डने’ । मुण्डति । ‘पुडि च’
इत्येके (i. e. somehow that ‘पुडि’ also should be
enlisted herein) पुण्डति । ‘रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तये’ ।
रुण्टति । लुण्टति । ‘रुठि लुठि’ इत्येके । ‘रुडि लुडि’ इत्यपरे ।
‘स्कृटि ३२९ विशरणे’ । इरित्वादङ् वा । अस्कृटत्-अस्को-
टीत् । ‘स्कृटि’ इत्यपि केचित् । इदित्वानुम् । स्कृण्टति ।
‘पठ ३३० व्यक्तायां वाचि’ । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्-
अपाठीत् । ‘वठ ३३१ स्थौले’ । ववठतुः । ववठिथ ।
‘मठ ३३२ मदनवासयोः’ । ‘कठ ३३३ कच्छजीवने’ ।
‘रट ३३४ परिभाषणे’ । ‘रठ’ इत्येके (some read it as (रट) ;
‘हठ ३३५ मृतिशठत्वयोः’ । ‘बलाकारे’ इत्येके ।
हठति । जहाठ । ‘रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उप-
घाते’ । ओठति । ‘जठ’ इत्येके । जठति । जठाच्चकार ।

‘पिठ ३३८ हिंसासंक्लेशनयोः’ । ‘शठ ३४० कैतवे च’ (i. e. in the sense of injury, tormentation and also in deception.) । ‘शुठ ३४१ प्रतिघाते’ । शोठति । ‘शुठि’ इति स्वामी । शुण्ठति । ‘कुठि ३४२ च’ । कुण्ठति । ‘लुठि ३४३ गतौ’ । ‘लुड्ड ३४७ भावकारणे’ । लुड्डति । चलुड्ड । ‘अड्ड ३४८ अभियोगे’ । अड्डति । आनड्ड । ‘कड्ड ३४९ कार्काशे’ । कड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्विपि चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । ‘क्रीडृ ३५० विहारे’ । चिक्रीड । ‘तुडृ ३५१ तोडने’ । तोडति । तुतोड । तूड् । इत्येके । ‘हुडृ ३५२ ङडृ ३५३ होडृ ३५४ गतौ’ । हुड्यात्—ङड्यात्—होड्यात् । ‘रौडृ ३५५ अनादरे’ । ‘रौडृ ३५६ लोडृ ३५७ उन्मादे’ । ‘अड ३५८ उद्यमे’ । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ‘लड ३५९ विलासे’ । लडति । डल-योलरयोश्चैकत्वात्तलतीति स्वाम्यादयः । ‘कड ३६० मदे’ । कडति । ‘कडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गडि ३६१ वदनैक-देशे’ । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुर्विंशत् । ‘तिष्ठ ३६२ तेषु ३६३ छिष्ट ३६४ छेष्ट ३६५ चरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामीत्ययं सेडिति वभ्राम । तेषते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेषा । तेषप्रते ।

The इडि substitute is not enjoined to (the अङ्ग of) those roots that end in ह, म and य, and to चष, ञस, जायट्, and

to a causative root and to the root चि (टुभोचिगतिः) also to those that drop their एकारः (at the end—as कटे चटे etc), when the affix सिच्, preceded by the augment इट् follows. Thus अकटीत्—अट् कटे इट् सिच् ईट् त् = अकट् इस् ईत (संक्षोप by इट् ईटि) । आट्—अट् + लिट्, दीर्घं णल् by 'अत आदिः—' (2248). The ईकार of कटी signifies that it will not have इट् in निष्ठा (क क्वत्) by the rule 'श्रीदितो—(3039). Some however read कटि, and thus by 'इदितो तुम् धातोः' make it have the augment तुम् giving कटति ; while others read here as कटि, इ, ई, (three separate roots) and conjugate इ as अयति (लट् शप् गुणः) इयाय (इ + लिट् अ—अलि इङि by 'अचो जिति' then इयङ् आदेश by अभ्यासस्वासावर्णे (2290) thus—इऐष = इएष = इआयष = इयङ् आयष इय् आयष = इयाय), इयतुः (इ इ अतुस् = इ य् अतुस्—यण् by 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्व' (272—6.4.82) = इयतुस्), इयुः (similarly) इययिष—इयिष optional इट् by 'अतो भारद्वाजस्व' and 'अचस्तास्वत्—इ इ षल् = इयङ् इ इट् षल् = इय् ए (गुणः) इट् = इय् अय् इ ष (अयादेशः) = इययिष and in the इडभावपक्ष there is गुण but no अयादेश thus इयिष—इइय = इयङ् एय = इयएय = इयिष इय (इ + लिट् 2nd per. अ), इयाय—इयय (by 'णलुत्तमो वा'). दीर्घस्य तु etc—the root ई get आम् in लिट् by the rule इजादेश—giving अयाचकार etc. (the root अय however gives अयाचक्रे with आम् by the rule 'दयायासय—3.137) ; क्क टिर् (क्कुट्) being इरित्, it gets अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269) thus अक्कुटत् (अङ् like अच्युतत्) अक्कीटीत् (सिच् like अच्योतीत्) in लुङ् । Some read also क्कुटि then by तुम् = क्कुटति etc. अपठीत्—अपाठीत् (the लुङ् forms 3rd. sing. of पठ्) here इङि is optional by 'अतो हलादिर्लघोः'—२२८४ । इति स्वामी i. e. चौरस्वामी ; भावकरश्च means to hint at one's intention..

The root लङ् is also conjugated as ललति by चौरस्वामी and others owing to the sameness of लङ् and ल (e.g. लङ्=लल) and ल and र ।

अथ पर्वोद्यान्ता etc—सोभत्यन्ताः—i.e. ending in ह्युमु सार्धे (No. 394)..
आद्यः i.e. तिप् (तिप्) । चौरस्वामी has committed a mistake in making it (तिप्) सेट् i.e. prefixing the aug. इट् to तिप् (for it is read in the भाष्य under अनुदात्त roots which are अनिट् by 'एकाच उपदेशे') तिप् gets इट् in the धास्विभक्ति (से—'धामः से, तिप् + लिट् से) by the भारद्वाजनियमः । तिप् + आशीर्लिङ् त इति स्थिते :—

मित— । ह्, म्, य् अन्ते येषामिति वियहः—छान्ताः । छान्ताश्च चणश्चसजानरश्च
षिच्य (णिजन्तः) श्विच्य एदितय (एत् (ए) इत् येषामिति बहुव्रीहिः)—हन्तः ।
तेषाम्—इति हन्तात् इहो बहुवचनम् । फलितमाह—ह्मयान्तेति । चणादे-
रिति चणश्चसजानुषामित्यर्थः । गृह्यन्तेति । सूत्रे 'षि' इत्यनेन तदन्तस्य यङ्गमिति
भावः—(अतः छान्दसमेतत्पुण्यन्तम् । भाषायां "णिञिदुसुभ्यःकर्त्तरि षञ्" इति सिज-
पवादः षञ्) । अथतेरिति । त्रिधातोः (टुभोश्चि गतिह्रस्वोः) प्रितपा निर्देशः । एदित-
येति । एतेन कटे इत्यस्य ह्रस्वभावः । ह्रिन् स्यादिति—सिचि ह्रिः परस्मैपदेषु—
इत्यतः सिच्येति ह्रिदिरिति, 'नेटो'त्यतश्च नेत्यनुवृत्तेः । अकटीत्—अट् कटे लुङ् (तिप्)
—अ कट इट् सिच् ईट् त् = अकटीत्—इट् ईटीति—सलोपः । अन्येषां तु—यङ्—
अयङ्गीत् । टवम्—अवभौत् । ह्य गतौ—अह्यौत् । चणु हिंसायाम्—अचणौत् ।
अस प्राणने अश्वयौत् । जागृ निद्राचये—अजागरीत् । खलन्—अखनयति—अखनयौत् ।
श्वि—अश्वयौत्—इत्युदाहरणाणि । आट इति । अटधातो 'रत आदे'रिति लिटि—
अभ्यास दीर्घे रूपम् । शटेति—हजारीगः । विशरणम् अवयवविभागश्चोभिवर्तनं वा ।
अवसादनं विषयभावः । ईकारः—कटी इत्यस्य इत्यर्थः । केचित्तु इति—'कटि'
इति ह्रस्वान्तं पठतीत्यर्थः । अन्येत्विति तथाच—'कटी' इत्यनेन कटि, क्, ई, इति धातु-
तयं गृह्णन्ति । अथति (ह्रस्वकारान्तस्य 'इ' इत्यस्य—रूपाणि प्रदश्यन्ते । इयाय
इति—लिटि—इ इ षञ् इति स्थिते—'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् आदेशे
अङ्गस्य ह्रस्वी—इयङ् ऐ.अ इति जाते आयादिशे रूपम् । इयतुरिति—इ इ अतु-

इति द्वित्वे कृति 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२) इति यथादेशे इय् अतुस् इति स्थिते संज्ञितया—इयतुरिति भवति । न च अभ्यासस्यावर्णे (२२६०) इतीयङादेशोऽत्र शङ्क्यः—परतः सवर्णसत्त्वात् तदभावात् । नवा 'इ' इत्याभ्यासस्य 'इ' इत्यङ्गस्य सवर्णदीर्घत्वं वाच्यम् 'वाचांदाङ्ग' वलीयः' इति परिभाषया ; तस्याप्राप्तेः यथादेश एवेति दिक् । एवम् इयुरित्यत्र द्रष्टव्यम् । इययिथ—इययेनेति—एतत् भारद्वाजनियमादिविकल्पः—('अतो—' इतीट्,—'अचस्तासत्—' इतीडभावः) । तत्र इट् पक्षे—इट् + घल् इति स्थिते द्वित्वम्, इट्, अङ्गस्य गुणः अयादेशः अभ्यासस्य इयङादेशश्च (इ इ इट् य —इयङ् ए इ घ = इय् अय् इ घ = इययिथ) । इडभावपक्षे—अभ्यासस्य इयङादेशे अङ्गस्य गुण्ये अयादेशाभावे च (इ इ य = इयङ् ए य = इय् ए य = इयेथ) इति रूपम् । इय—लिटि मध्यमवहुवचने यंस्य अकारे इयङ्भावे यणि च रूपम् । इयाय—इयय—घलुत्तमो वेति वृद्धिविकल्पः) दीर्घस्य—इं इत्यस्येत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । स्कुटिर् इति । 'इरितो वा' इत्यङ्गविकल्पः । अस्कुटत् (अङ्)—अस्कोटीत् (सिच्) । अपठीत्—अपाठीत्—'अतो हलादेशलोपोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । बलात्कारः परदारधर्षणम् । स्वाम्यादयः—चौरस्वामी अन्ये चेत्यर्थः ।

अथ पवर्गोयान्ता इति । स्तोभयन्ता इति—'एमु स्तम्भे' इत्यन्ता इत्यर्थः । आद्यस्तिप् । सेडिति—वस्तुतस्तु भाष्यादौ अनुदात्तत्वेन पाठात् 'एकाच उपदेशे—' (२२४६) इत्यनिङिवायमित्यभिप्रायः । क्रादिनियमादिति—'क्रादान्यो लिटि सेड् भवेत्' इत्यध्यात् । तित्तिपिथे—लिटि 'थासः से' इति से आदेशस्तत्र आदेशावयवत्वादिष्कोरिति शक्यम् । द्वित्वमिट् । तिप् इत्यस्य आशीर्लिङि रूपमाह :—

२३००— । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु ॥१॥२॥१॥

दी— । इक्समीपाङ्गलः परौ भलादी लिङ्गात्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । किस्वान्नगुणः । तिप्पीष्ट । तिप्पीयास्ताम् । तिप्पीरन् । लुङि 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपः । अतिप्त । अतिष्पाताम् । अतिप्सत । तेपते ।

तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्ट पे ।
तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे । 'तेष्ट ३६५ कम्पनेच' । 'ग्लेष्ट
३६६ दैन्ये' । ग्लेपते । 'टुवेष्ट ३६७ कम्पने । वेपते । 'केष्ट
३६८ गेष्ट ३६९ ग्लेष्ट च' ३७० चात्कम्पने गतौ च ।
सूत्र-विभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण—पठित्वा
कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । 'मिष्ट
३७१ रेष्ट ३७२ लेष्ट ३७३ गतौ' । 'तृपूष् ३७४ लज्जायाम्' ।
तृपते ।

A भ्लादि (i. e. beginning with a भल् letter) लिङ् (आशीर्लिङ् affixes), and an आत्मनेपदपर (after which lies आत्मनेपद affixes, as त आताम् etc) सिच् (affix), become कित् i. e. forbid gunnation when they come after a हल् (consonant) lying near (at the end of) इक् (letters—इ, उ, ऋ, ए). Being कित्—they have not the गुण substitute. Thns तिप्सीष्ट—तिप् + आशीर्लिङ् = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप्सीष्ट (यलोप by 'लोपो व्योर्बलि' and घल and ह्रस्व) । तिप्सीयास्ताम्—तिप् सीयुट् यासुट्ताम् = तिप्सीय् आस्ताम् । तिप्सीरन्—तिप् सीयुट् भ् (रन् by भस्स रन्) यलोप and absence of गुण as before. अतिष्ठ—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त (भलो भलि effects यलोपः). अतिष्ठाताम्—अतिप् सिच् आताम्—here there being no भल् behind, the 'स' of सिच् does not elide by भलो भलि' । Similarly अतिष्ठत । तेपते etc—forms of तेष्ट । तितेपे—अभ्यासङ्ग by 'एचङ्ग प्रसादशे' । तिष्टिपे—लिङ् form of हेष्ट । 'एचङ्क्—as before. टुवेष्ट—टु for षणुच्—वेपयुः । 'ग्लेष्ट च'—'this च, implies 'trembling and movement also, there being breach of link (सूत्रविभाग)' so—says चौरसामी ।

But मैत्रेय does not read this चकार and says that the roots mean only 'to tremble', स्नेष has been read again out of difference in sense. तपूद्—(तप्) to feel shame or to become bashful !

मित—। लिङ्सिच्ची + आत्मनेपदेषु इतिच्छेदः । 'इकोभल' (२६१२—१।२।६) इति 'हलन्ताच्च' (२६१३—१।२।१०) इति च सुब्रह्ममनुवर्त्तते । 'इकः' इति च सामीप्यार्थे इटी हला चास्यानुयः । तदाह—इक्समीपात् हलः पराविति । इकः समीपादिति तदर्थः । भलादीति । 'इको भलि'त्यतो भलिति तदादिविधिना लिङः सिचश्च विशेषणमित्याह—भलादी इति । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव न लिङः । लिङगदेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वाभावादित्याह—आत्मनेपदपरः सिचैति । किताविति । 'असंयोगाजिह्व कित्' (२२४२—१।२।५) इत्यतस्तदनुवर्त्तरिति भावः । किच्चादिति 'किञ्चति चेति निषेधादित्यर्थः । तिप्सीष्टे—तिप् + आशीर्लिङ् त = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप् सीष्ट गुणाभावयलोपी । तिप्सीयास्ताम्—तिप् सीय् आ सुट्, ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट्) । तिप्सीरन् (भस्त्ररन्नादेशे सुटः अभावे च रूपम्) । अतिप्त—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त (किच्चाद् गुणाभावः, 'भलो—'इति सलोपः) अतिष्ठाताम्—(गुणाभावः परतो भलभावात् सलोपाभावश्च) एवमतिष्ठत । तिपते । तिष्ट इत्यस्य शपि रूपम् । तितेपे इति । लिटि 'एचद्ग्नस्वादेशे' इतीत्वमभ्यासस्य । तिपिता—इट्, लुट् । तिष्ठिपे—ष्टिष्ट इत्यस्य लिटि शपूर्वाः खय इति 'टि' शिष्यते । तस्य चकार संज्ञाभावात् ष्टुत्वाभावे 'ति' इति भवति इणकोरिति षत्वम् । ततः ष्त्वम् । तिष्टेपे—ष्टिष्ट इत्यस्य लिटि 'एचद्ग्न' इत्यादि तिभावश्च पूर्व्ववत् । स्नेष—चेति । चार्धेमाह—चकारादिति । सुब्रविभागादिति योगविभागेन पाठादित्यर्थः । स्त्रीमीति—चौरस्वामी । टुवेष्ट = टित्त्करणमधुजर्धम्—'वेपथुश्च शरीरे न रोमहर्षश्च जायते' इति गीतायाम् । (टित्तोऽयुच्) मैत्रेया चकारमन्तरेणेति—चकारमपठित्वेत्यर्थः । कम्पने इत्यपेक्षते—केवलं कम्पनमेवार्थो न तु गतिरित्यपि । स्नेपेरर्धमेदात् इति । पूर्व्ववद् दैन्यार्धकः । अत तु कम्पनार्धक इति भेदः । तपूष् इति (तप इत्यदुपधः) ।

२३०१— । तृफलभजत्रपञ्च ॥६॥१२२॥

दी— । एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात् किति लिटि
सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदिच्चादिङ् वा ।
त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिषीष्ट—त्रप्षीष्ट । 'कपि ३७५ चलने' ।
कम्पते । चकम्पे । 'रवि ३७६ 'लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे' ।
ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । 'लवि ३७८ अवस्त्र'सने च' ।
'कह ३८० वर्णे' । चकवे । 'क्रीह ३८२ अधाष्ट्य' । चिक्रीवे ।
'चीह ३८२ मदे' । चीवते । 'शीभृ ३८३ कत्यने' । शीभते ।
'चीभृ ३८४ च' । रेभृ ३८५ शब्दे' । रिरिभे । 'अभिरभौ'
क्वचित् पाठ्यते । अम्भते । रम्भते । ष्टभि ३८६ स्तभि
३८७ प्रतिवम्भे' । स्तम्भते । उत्तम्भते । नुम्यनुस्वारः ।
'उदः स्थास्तम्भोः—(११८) इति पूर्वसवर्णः ॥ विस्तम्भते ।
'स्तम्भोः' (२२७२) इति षत्वं तु न भवति । अत्रुविधौ निर्दिष्टस्य
सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

तद्दीजन्तु—स्थास्तम्भोः—(११८) इति पवर्गीयोपधपाठः ।
'स्तम्भोः' (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते—विष्टम्भते ।
ष्टम्भते । टष्टम्भे । 'जभि ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे' ।
(गात्रविनामो वक्त्रीभावः) ।

The अ of these (तृ, फल्, भज् and त्रप्) is replaced by एकार
and (their) अभ्यास also disappears when a कित् लिट् and a सेट्
अल् affix follow. [For कित् लिट् see असंयोगान्निकित् (2242)

and 'अतएकहलमध्य' (2260) and for सिट् शल् 'यलि च सेटि' (2261)]. Thus वप् + लिट् त् = वप् + ए (तत्कभ्योरिश्चि) = वप् वप् ए = ० तेष्वे = तेष्वे। Similarly तेषाति etc. ऊदित्वात् etc—तप्पूर् being ऊदित् it gets इट् optionally by 'स्वरतिसृतिस्वतिषूज्जितो वा' (2279) वपिता—वप्ता (लुट्)। वपिषोऽ—वप्सोऽ (आशीलिङ् optional इट्) कपि, रवि लवि etc. take the aug. तुम्। तुम्यनुस्वारः i.e. by 'नयापदानस्य भ्रालि,' then परसवर्णे by 'अनुस्वारस्य ययि—(१९४) (For उद्ः etc see हल् सन्धि)। विसृज्यते etc—here घलाभाव is by the rule 'सात् पदाद्योः and you cannot say that it will have घल by सन्धेः (2272) for this घलविधि is for 'स्तन्मु' mentioned in the rule (2555—3. 1. 82) in the matter of attaching the विकरण—ञ्। And (for our saying that in the matter of घल, the root स्तन्मु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसवर्णे, another (स्तन्ध) (not mentioned in the sutra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava, in the reading of the पवर्गोयि letter (म) for the penultimate cp. 'उद्ः स्यास्तन्धोः' (118) and in the reading of the तवर्गोयि letter (न) for the penultimate—cp 'स्तन्धेः' (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led us to arrange in the above way. कैचिद् etc.—some say that the टकार of the root ङभि is औपदेशिक i.e. it has to be retained and then in this connection there will come in घल also, hence the forms like बिड्भते, ङ्भते etc. are formed in their opinion. जम्भी, ङ्भी to bend one's body, to yawn etc.'

मित—। तू च फलस्य भजय तपयति समाहारद्वयात् इष्टी। 'अत एकहल—

मध्यऽनादेशादेर्लिटि' (२२६०—६।४।१९०) इत्यतोऽत इति एत्वाभ्यासलोपश्चेति अनु-
वर्त्तते, किति लिटोति च । तदाह—'अत—एकारोऽभ्यासलोपश्चेति स्मात् किति लिटिइति ।
यलि च सेटीति (२२६१) चानुवर्त्तते ; तदाह—'सेटि यलि चे'ति । तस्मात्तेरकारस्य गुण-
शब्देन भावितत्वात् 'न शशदद्वादिगुणानाम् (२२६१) इति निषेधे प्राप्तः, फलभजोश्च
वैकृत्यसम्पादकादेशादित्वात्, तपश्च एकहलन्ध्रस्यत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । तेषां
इति तप्+लिट् त इति स्थिते द्विलि एवादिशे च तप् तप् ए इति जाते अभ्यास-
लोप एव च—० तेषां इति । एवं वेपाते इत्यादिषु । तरत्यादिस्तु तेरतुः तेरुः । फिलतुः
फेलुः । भेजतुः भेजुरित्यादुदाहरणम् । तपूष् इत्यस्य कदित्वात् 'स्वरतिगुणित्यति-
धूञ्दितो वे'ति इङ् विकल्पादाह—तपिता—तप्ता इति लुटि रूपे । तपिषीष्ट तप्सीष्ट
इति । आशौर्लिङि रूपवचनम् । कपिरविलत्यादीनामदित्वात्तुम् बोध्यः । अवि शब्दे
इति । अस्मादिष्व अङ्प्रत्यये अस्माशब्दः सिध्यति । एभि ऋभि इति । प्रतिवन्धो व्याघातः ।
नुम्यनुस्वारइतिनश्चापदनस्य भलीत्यनेनेत्यर्थः । ततः 'अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णः' मकारः ।
उदः स्यात्तन्मोरिति—एवंविधे स्थले हल्सन्धौ द्रष्टव्यः । विस्मयते इति 'सात् पदायो-
रिति बलं नेति भावः । अत्राशङ्कते—स्तन्मेरिति । शङ्काभावस्य हेतुमाह—यु विधा-
विति । सीतस्येति—'स्तम्भ स्तन्मु'—(२५५५—१।१।८२) इति सूत्रोपात्तस्य
स्तन्मु इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वविधौ यदृणादित्यभिप्रायः । कुत एतदित्यपेक्षयामाह—
तद्दीजत्विति । माधवस्याप्ययमभिप्राय इत्याह—इति माधव इति । अत्रायं
भावः 'उदः स्यात्तन्मोरिति मकारोपधपाठनिर्द्देशात् पूर्वविधौ 'स्तन्मु स्तन्मु'
रिति सीतस्य धातोर्नकारोपधस्य यदृणं न, किन्तु षत्वविधावेव (सीतस्य यदृणम्) ।
इदञ्च पाणिनिशिष्यपरम्परया प्राच्यते । तत्र विभिन्नोपधपाठ एवंविधनियमस्य बीजम्
इति । केचिदिति । नैसर्गिक एव टकारो न तु षत्वस्यफलम् । एवं पकारस्यापि
नैसर्गिकत्वात् तन्निर्द्देशः । तेन विद्वन्मते दृढमते इत्यादि तन्मते सिध्यतेऽत्र । जमी
जुभि इति । गावविनामो गावमर्द्धनम् ('गामोर्द्धा' इति भाषायाम्) । 'जमी' इत्यस्य
तुमागमः स्यादित्याह ।

२३०२— । रधिजभोरचि ॥ ७।१।६१ ॥

दी—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कल्यने' ।
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धाव्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रमादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तादिश्च ।
अम्भते—स्त्रम्भते वा । 'ष्टुभु ३८४ स्तम्भे' । स्तोभते । विष्टो-
भते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रचने ।

The augment गुप् comes in after रधि and जभि when an
अच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रन्) gives रन्धयति
etc. due to शप् which retains च only. similarly जम्भते etc.
विष्टोभते—here षल् comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोभिष्ट
—वि-ष्टुम् + लुङ् त । अथ etc.—गुप् to protect :—

नित—। रधिजभोः + अचि इतिच्छेदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजम्भिष्टितिः ।
लुङि—अट्-जम्भ्-इट्-सिच्-त (अष्टकत्वाभावात् 'अस्तिमिचः—' इतीडागमो न) सिचः
सकारस्य षत्वेन तकारस्य ण्वत्वेन च रूपम् । ण्वु (ण्वुम्) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् ण्वुनिष्ठत्वेन स्तोभते इति । विष्टोभते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षलम् । व्यष्टोभिष्ट-विपूर्वत्वात् स्तोभतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षलम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रचने इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१७८)
इति गुणः ।

The affix चाय् is added after these roots (गुप् धूप् विच्छ पण् and पन्) in the sense of स्वार्थ (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघूपध i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, धूपाय, विच्छाय, पणाय and पनाय ।

नित—। आद्यप्रत्ययः अकारान्तः । अन्यत् त्यङम् ।

२३०४—। सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

दो—। सनादयः कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुगः । धातुत्वान्नङादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्यः सन्') and ending in णिङ् ('कमेणिङ्') are called or termed as धातुs (roots). These words ending in सन् etc.—('सन्—क्वच्—काम्यच्—क्वङ् क्वषोऽघाचार-क्लि-
व्-णिज्—यङी तथा । यक्-आय-ईयङ्-निङ् चेति द्वादशामीसनादयः); being धातुs, खट्, खोट् etc come in. Thus गोपायति—गोपाय + षप् + तिप् = गोपाय + अति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, 1. 97). Similarly धूपायति, विच्छायति, पणायति, and पनायति ।

नित । सनादयः अन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः इति विग्रहः । सनादयश्च—
'गुप्तिज्किदभ्यः सन्' (३।१।३५), 'सुप् आत्मनः क्वच्' (३।१।३८), 'काम्यश्च' (३।१।३८),
'कतुः क्वङ् सखीपथ' (३।१।३९), 'लौहितादि डाज्भ्यः क्वप्' (३।१।३९), 'आचारी-
वगल्भक्षीवहोडेभ्यः क्षिबवावक्तव्यः (वाक्लिङ्) 'सुष्ठु मित्र—अप्य-लवण व्रतवस्त्र-इल-
फलकततृप्त्यो णिच्' (३।१।३९), 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारि-
यङ्' (३।१।३९), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।३९), गुप्—धप—आयः (३।१।३९),

चूतेरीयङ् (३।१।२६), 'कनेषिङ्' (३।१।३०) इति सूत्रैः पाणिनिना स्वयमेव निर्दिष्टाः । तदाह सनादयः कनेषिङ्कन्ता इति । अयमत्र संग्रहः—

“सन् कच-काम्यच्-कङ्-कषीऽयाचारक्तिव्-णिज्-यङ्गौ तथा ।

यगाय—इयङ् णिङ् चैति दादशमी सनादयः ॥”

ललादय इति आदिपदेन शवादीनां संग्रहः । गोपायति इति—गोपाय + शप् + तिप्—अतो गुणे (१८१) इति पररूपत्वम् । इतरेषां तु धूपायति, विच्छायति पनायति पनायतीत्याद्य दाहरणानि ।

२३०५— । आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

दी— । आर्द्धधातुकविवचायामायादयो वा स्रः ।

The affixes आय, इयङ् and णिङ् are optionally attached to a root when there is an intention of attaching आर्द्धधातुक i.e. in the matter of आर्द्धधातुक—hence finally—If a root has to undergo any आर्द्धधातुक affix, it will have the affixes आय, etc in an optional way (and not compulsorily).

मित— । आय आदिर्द्वेषामिति विग्रहः । आदिना इयङ्णिङ्गोयङ्गम् (गुरुधप आयः), (चूतेरीयङ्), (कनेषिङ्),—एते त्रय एव आयादयः । आर्द्धधातुके इति । विषय-सप्तमी—तदाह—आर्द्धधातुकविवचायामिति । परसप्तम्यान् गोपायितेत्यादि न सिद्ध्यन्ते । ‘अतो लोप’ इत्यनेन लोपाभावात् । न हि गोपायति आर्द्धधातुकोपदेशकाले अकरान्तत्वेनोपदिश्यते किन्तु ततः प्रागेवेत्यभिनिवारणाय आर्द्धधातुविवचयामिति विषयसप्तमीनाशित्वं व्याख्यातम् । अथ प्रत्यायानत्वेन आसप्रत्ययप्राप्तिरित्याह—

२३०६— । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

दी— । कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्—स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ।

“कास्यनेकाजग्रहणं कर्तव्यम्”—(वार्तिक) ।

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने ‘अनेकाच्’ इति वाच्यमित्यर्थः ।

The affix आम् comes in after the root कास् and आम् comes after those roots that are resultants of some other प्रत्ययः and this is enjoined for the लिट् of भाषा and not of मन्त्र (Veda). अनेकाच् should be taken in कास्—(वार्तिक) i.e. in the rule ‘कास्प्रत्ययात्—’ the word प्रत्यय should be dismissed and the word अनेकाच् should be written or pronounced in its place or stead. This Vartika is to make provision for forms like औ, अतुः etc.—the लिट् forms of अ (नासधातु ; अ इवाचरति अ + क्तिप् = अ, which being प्रत्ययान्त would have given आचकार etc only and not औ अतुः etc).

नित—। कास्प्रत्ययात् + आम् + अमन्ते, लिटि—इतिच्छेदः। कास् च प्रत्यायान्तश्चेति विग्रहः। प्रत्ययादित्यनेन तदन्तविधिसंदाह—प्रत्ययान्तेभ्यश्च इति। अमन्ते इत्यस्यार्थमाह—न लिटि। मन्त्रे इति छन्दसि। अत्र वार्तिकम् कास्-नेकाजिति। अस्यार्थमाह—सूत्रे इति। कास् इति सूत्रे इत्यर्थः। तदाच—‘कास्यनेकाजाममन्ते लिटि’ इत्येव सूत्रितव्यमिति भावः। अस्य फलन्तु अ इवाचरति = अति। तस्य ‘अ’-धातोर्लिटि—औ अतुरित्यादौ षलादि विधानार्थं वार्तिक-भावश्यकमेव। अन्यथा—प्रत्ययान्तत्वादामिव स्यात्—णल् तु न स्यात्। इध्यते च यथा स्यादिति। अतो वार्तिकम्। एतच्च सुवधातुप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते। किञ्च अनेकाजग्रहणभावे च कास्, जाग्र इत्यादीरिजादित्वप्रत्ययान्तत्वाभावादाम न स्यात् तदाच जागराश्चकारित्यादि न सिध्येदित्यतोऽपि वार्तिकं सप्रयोजनमेवेति दिक्। अमन्तेति किम्। कृषी नौनाव। अछन्दसीति तु नौकान्। मन्त्रभिर्न छन्दसि आम् इत्येवात्। यथा—पुत्रमामन्त्रयामासीति।

२३०७—। आर्द्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकारसूत्र ।

२३०८ । अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः
स्वादाधर्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायांवभूव । गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपतुः । जदित्वाद वेट् । जुगोपिथ—
जुगोप्यथ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—
गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । 'धूप ३८६
सन्तापे' । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि ।
'जप ३८७ जल्प ३८८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप मानसे च'
'चप ३८८ सान्त्वने' । 'षप ४०० समवाये' । समवायः
सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ लप् ४०२
व्यक्तायां वाचि' । चुप ४०७ मन्दायां गतौ । चोपति । तुप
४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९
त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप ॥
तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्—परस्य लिटः
कित्वाभावाच्चलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) इति
कित्वाचलोपः । तुप्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि' इति
पारस्करादिगणे पाठात् सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्रितपा निहं-
शाद् यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तीफति ।
तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमप्रश्नौ

च नोरिफाः । अन्ये सरिफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो
द्वितीयान्ताः । अष्टावपुत्रकारवन्तः । 'पर्य ४१२ रफ ४१३ रफि
४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब
४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५
गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत
एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्व्वे रोपधाः ।
पर्यति । पर्य । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब ।
पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति ।
कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्वति । चर्बति ।
'कुबि ४२६ आच्छादने' । कुम्बति । 'लुबि ४२७ तुबि
४२८ अर्द्दने' । लुम्बति । तुम्बति । 'बुबि ४२९ वक्ता-
संयोगे' । चूम्बति । षृभु ४३० षृम्भु ४३१ हिंसायौ ।
सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् ।
'षिभु षिभि' इत्येके । सेम्भति । सिम्भति । 'शुभ ४३२ शुम्भ
४३३ भाषणे' । 'भासने इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश ।
'विणि—४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे' । नुम् । एत्वम् ।
विस्सति । जिघिस्से । घुस्सति । जुघुस्से । घृस्सति । जघृस्स
घुण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे' । घोणते । घूर्णते । इमौ
तुदादौ परस्मैपदिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे सुतौ च' । 'पन
४४० च' । सुस्तावित्येव संबद्धाते पृथङ् निर्देशात् । पनिसाह—
चर्यात् पणेरपि सुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते ।

पेणे । पणितेत्यादि । सुतावनुबन्धस्य केवले चरित्वार्थत्वादाय—
प्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायञ्चकार । पेणे ।
पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति ।
पनायं चकार । पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । वभामे ।
'क्षमूष ४४२ सहने' । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे—चक्षंसे ।
चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ।

That (root) which, at the occasion of आहधातुकोपदेश, is अकारान्त or ends in an अकार, leaves its अकार when an आह-धातुक affix follows. In other words—the अकार disappears of a root which remains or is found अकारान्त at the time of आहधातुकोपदेश,—provided an affix of the आहधातुक class is added after it. Thus गोपाय चकार—गोपाय + आम् + चकार (कृ + लिट् अ) = गोपाय् + आम् + चकार । Though the form गोपायाच्चकार etc would have been effected without this rule 'अतो लोप' yet it is laid down here for the sake of proper order and for अगोपायीत् etc. जुगोप (without आद्य—गुप् गुप् अ = गुगुप् अ = जुगोप् अ by जङ् and गुणः). ऊदित्वात् etc because the root गुप् drops its ऊकार hence it takes इट् optionally by 'स्वरतिसृतिह्रस्वतिध्रुवद्विती वा' (२२७८) जुगोपिथ—जुगोप् इट् थ । जुगोप् थ—जुगोप् + थ (without इट्) । गोपायिता—गोपाय् + इट् + ता (लुट्) = गोपाय् + इ + ता । गोपिता—गोप्ता (इट् is optional because the root is ऊदित but in the आद्यपथ the root is अदन्त (गोपाय) and not ऊदन्त, hence the इट् is compulsory there. गोपाय्यात्—(आशीर्लिङ्) गोपाय् + यासुट् + सुट् + त् = गोपाय् (अतो लोपः) + या + त् (both the सकारs glide by लिङ्गः सलोपोऽन्यस्य (२२११)) = गोपाय यात् = गोपाय्यात् ।

गुप्यात्—(without आय) the process is as before, the only difference is that the यासुट् being कित् the root is not gunated. अगोपायीत्—(आय, अतो खोपः—इट्, सिञ्जोपः, ईट्. त्) । अगोपीत्—अगोपीत्—the former is in connection with इट्, hence there is no वृद्धि by 'नेटि' (2268). Thus अट् गुप् इट् सिञ् ईट् त् = अ गोप इ स् ईत्—इत्याभावे गुणः and सलोप by 'इट् ईटि' and the latter is without इट् । Here the root takes the वृद्धि substitute by 'बद्वज्रजहलन्तस्याचः' (2267), thus—अट् गुप् सिञ् ईट् त् = अगोप् स् ईत् (here the स् does not elide for it is not preceded by इट्). धुप् etc. धृपायति (धृप् + आय + शप् + तिप्) = धृपाय + अति—by 'अतो गुणे'—(१८१) । धृपायाचकार like गोपायाचकार etc. दुधुप्—धृप् धृप् अ—धू धृप् अ ('ऋस्त्रः') = दुधुप् (by 'अभ्यासि चर्च') धृपायितासि—धृपितासि (second per. लुट् forms because the affix आय is optional in आर्जधातुक) । अवबोध means knowledge. तुप् means 'to creep', संयोगात् etc.—तुम्य is संयोगान् and therefore not कित् in लिट् cp. 'असंयोगात्—' (१२४२) । And being अकित् there is no यलोप by 'अनिदितान्—etc. thus तुतुम्यतुः । But न elides in यासुट् (आशीर्लिङ्) for it is कित् । Thus तुप्यात् etc. तुम्य being read in पारस्करादि class gets the augment सुट् when it comes after the उपसर्ग प्र by the गणसूत्र 'प्राप्तुम्यतौ—' 'तुम्य् preceded by the उपसर्ग प्र—gets the augment सुट् when it has a cow for its nominative.' Thus प्रप्तुम्यति etc 'the cow is destroying (the corn etc)'. Because तुम्य is mentioned with श्रिप् so it does not get the augment सुट् in यङ्लुक् (by the परिभाषा—श्रिपा यपानुबन्धेन—etc) ; thus प्रती-तुम्यीति (प्रतुम्य् + यङ्लुक् + हित् + अभ्यास गुण + ईट्) । त्रोपति—तुप + शप + तिप् । सुज्ज = leaving.

अथानुनासिकान्ता etc.—Of these the ten ending in 'कम् कान्ती are अनुदात्ततः। ह्रस्वम् i.e. सूङ् न्यादेशः। पण् to trade in, and to praise, पण् being mentioned separately means only 'to praise.' पणि (पण्) gets the आद्यप्रत्यय by 'गुणधूप—' etc in the sense of praise only, due to its contact with पण्। But in the sense of 'dealing in' the form is पणति etc. The अनुबन्ध (i. e. अनुदात्तेदनुबन्ध) being effective only when the root is in its simple or primitive form (केवल), it (the root पण्) does not turn आत्मनेपदी when it is affixed with 'आय'। Thus पणायति etc. पणाय्यात् like गोपाय्यात् (आशीर्लिङ्)। पणिषीष्ट (पण् without आय is आत्मनेपदी)। चम् (चम्)—ऊदित् hence by 'स्वरतिसूति' it gets इट् optionally thus चचमिषे—चचमिसे etc. चचमिवहे (इटपक्षे), and in the इडभावपक्ष—चचम् + वहे :—

मितः। 'अनुदात्तोपदेशवनतितनीत्यादीनामनुनासिकलोपी भलि किङ्कति' (२४२८—६।४।३०) इत्यत 'उपदेश' इत्यनुवर्त्तते; 'आङ्धातुके' २३१०) इति चाधिकृतं वर्त्तते। इष्टानुबोध्यात् आङ्धातुकमितिपदमावर्त्त्याङ्—'आङ्धातुकोपदेशकाले' इति, 'आङ्धातुके परे' इति च। 'आङ्धातुकोपदेशे किम्? अयं पयः गतो आभ्यां परस्य क्षिप आङ्धातुकत्वेऽपि 'अतो लोप' इत्यनेन अलोपो माभूत्। तेन 'विरपृक्त-लोपादलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वाचिकात् 'लोपो व्योर्बलि' इति यलोपे 'ऊस्सं पिति कृति तुगिति' तुगागमे च अत्—पत् इति सिद्ध्यति। नङि 'अयपय' इत्येतौ आङ्धातुकोपदेशकाले अकारान्ती किन्तु यकारान्तावेव। आङ्धातुके परे किम्? कथयति। अदन्तोऽयं धातुः (कथं) चुरादौ पठ्यति। अत्र 'अत उपधाया' इति णिच् उपधावद्वा 'काययति' इत्येवं न भवति। 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन अलोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'आङ्धातुके परे' इत्यनुक्तौ तु अलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात्—स्थानिवत्त्वं न स्यात्। तदभावे च कच् इत्येवं रूपे

जाते उपधावृद्धिर्भवत्येवेति । गोपायाश्चकार इति—तत् 'गोपाय' 'आम' इति स्थिते 'अतो लोप' इत्यनेन अज्ञोपाभावेऽपि सर्वर्षदीर्घेषां तत् सिध्यत्येव इति चेत् । वादम् । किन्तु गोपायिता इत्यादि न सिध्यति । तेन आर्द्धधातुकप्रसङ्गादिहा-
 पुपपत्यम् । जुगोप इति । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति आयाभावे यत्नः पितृनेन
 कित्वाभावाद्ब्रूधूपधगुणः, अभ्यासस्य जगत्वं च । गुप्, गुप् च=जुगोप्, च इत्यादि ।
 कदित्वात् इति—'गुप्' इत्यस्येत्यर्थः । वेदिति—'स्वरतिसृत्तिसृयतिधृजुदितो वे'त्यनेन
 यत्नि इङ्विकल्पात् जुगोपिथेत्यादि रूपद्वयम् । आयपत्वे नित्यमिदं । अतो गोपायिता
 इति । आयाभावे तु कदित्वादवेदं—गोपिता गोप्तेति । आशीर्लिङि रूपमस्य
 गोपाय्यात्—गुप्यात् इत्यादि । गोपाय + यासुट् + सुट् त् इति स्थिते, अज्ञोपे 'लिङ्-
 सलोपोऽनन्तस्य' इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तौ गोपाय यात् इति भवति ततो रूपम् ।
 गुप्यात् इति आयाभावे, यासुटः कित्वाद गुणाभावे च पूर्व्ववत् प्रक्षिप्या । अगोपायीत्
 इत्यादिर्लुङि रूपाणि । तत्र आयप्रत्यये अगोपायीत् इति—अट् गोपाय + इट् +
 सिच् + ईट् + त् = अगोपाय् (अज्ञोपः) इस् ईत् = अगोपईत् (सलोपे) इति । आयाभावे
 इङ्विकल्पात् इट्पक्षे आगोपीत्—अट् गोप (नेटीति इङ्निनिषेधाद् लघूपधगुणः)
 इट् सिच् ईट् = अगोपईत् (पूर्व्ववत्सलोपः) । अगोपसीत् इति इङभावपक्षे
 अट् गुप् सिच् ईट् त् इति स्थिते 'वदप्रजङ्गलन्तस्याचः' इति इङि । इटः परत्वाभावात्
 सलोपाभावः । ततो रूपम् । घूप इति । धूपायति—आयप्रत्ययः, शप्, पररूपत्वञ्च ।
 लघूपधत्वाभावाद् 'गोपायति' इतिवद् गुणो न । धूपायाश्चकारिति—प्रत्ययान्तत्वा—
 दनेकाच्त्वादाम् । दुधूप—अभ्यासस्रस्त्रादेशे जगत्वे च रूपम् (आयाभावपक्षे इदम्) ।
 'धूपायितासि'—धूपितासि—इत्यनयोः पूर्व्वम् आयप्रत्ययान्तलुङन्तस्य धूपेतिटि रूपम् ।
 परन्तु आयाभावे लुटि ईटि घूपे रूपम् । अत्र इङ्विकल्पो न । धूपेकदित्वाभावात् ।
 तेनेते एव रूपे लुटि प्रथमैकवचने इति द्रष्टव्यम् । यप इति योपदेशः । सम्यगवबोधः
 सम्यग्ज्ञानम् । चुप इति 'अस्मादिव भाषायां (चुप्, चोप्—चुपि चुपि इत्यादि) । तुप
 तुम्प इत्यष्टौ । तत्र लघूपधगुणमात्रित्य पूर्व्वस्य रूपं दर्शयति—तोपति इत्यादि । तुतुम्प-
 रिति तुम्प इत्यस्यातुसि रूपम् । तुम्पः संयोगान्तत्वेन असंयोगाद्भिट् कित् इत्यास्याप्रवृत्त्या

कित्वाभावात् 'अनिदितां हल उपधाया । कित्पति' इति नलोपोनेतिभावः । आशिषि तु 'किदाशिषि' (२२१६) इति यासुटः कित्वेन नलोपात्—तुष्यात् इति । प्रातुम्प-
ताविति—गणसूत्रमिदम् । अर्धशायम्—'गौ'—शब्दो यदि कर्त्ता भवेत् तर्हि प्रादु-
उपसर्गात् परतः तुम्पधातोः सुडागमः स्यात् इति । सुट् कृत इत्यत आह—
पारस्करादिगणेषु पाठादिति । प्रस्तुम्पति—शस्त्रादिकं हिनस्तीत्यर्थः । सुट्पित्वादायवयवः ।
श्लिपेति—प्रातुम्पताविति श्लिप्प्रत्ययेन तुम्पधातोर्निर्द्देशात्—'श्लिपेति शपानुबन्धेन—'
इत्यादि परिभाषया—प्रादुपसर्गात् परतोऽपि तुम्पतेयङ्लुकि सुडागमो न । तेन
अचोतुम्प्येति इति सिध्यति (प्र—तुम्प + यङ्लुक् + अभ्यासस्यगुणः (गुणो यङ्-
लुकोः) + ईट् च) । लोपति इति तुप इत्यस्य लटि रूपम् । इहादाविति—तुम्प
तुम्पी । पञ्चमषष्ठौ—तुफतुम्षौ । नीरेफा—रेफवर्जिताः (रकारश्चन्याः) । अन्ते तुप-
तुम्पादयः रफलायुक्ताः । प्रथमान्ता इति पवर्णान्ताः । द्वितीयन्ता इति फान्ताः ।
आद्यः = पपे । प्रथमान्तः पान्त—इत्यादि स्पष्टम् ।

अथेतुनासिकान्ता इति । कम्पन्ता इति कमुकान्तवित्यन्ता इत्यर्थः । चिषि इति
तुमिकृते अनुस्कारे परसवर्णे च चिष् इति भवति । ततोऽनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् ।
चिषते इति एवमन्यत् । इमाविति—भ्रादौ तु आत्मनेपदिनाविति भेदः । पण—इति ।
पन वेति पृथङ् निर्द्देशः । पनधातुः स्तुत्यर्थक एव न तु व्यवहारार्थकः इति भावः ।
एतच्च सम्प्रदायानुरोधादुक्तमिति द्रष्टव्यम् । पनिसाहचर्यात्—इति । लोके चैवं
हृष्टम् । यथा विभिन्नजातीययोरपि समानवस्तुव्यवसायवशात् उभयोरीव समानात्
सञ्ज्ञादिलाभ एवमिहापि विभिन्नार्थकयोः पणपनयोः स्तुतिरूपसमानार्थ—वशात् आय
प्रत्ययः न तु अर्थान्तरे । तेन पणेश्ववसायार्थकादायप्रत्ययो न । ततश्च व्यवहारे पण्यते
पेणे इत्याद्येव न तु पणायति इत्यादि रूपम् । स्तुतावनुबन्धेति । 'कम्पन्ता अनुदात्तेतो
दश' इत्युक्तम् । पण धातोः सदान्तभूतत्वेनात्मनेपदित्वं भवत्येव । किन्तु यदायं
धातुरस्तुतौ वर्तते तदा—अनुबन्धस्य अनुदात्तत्वस्य (सकृदगतिन्याय इव) केवले आद्य-
प्रत्ययशब्दे पणधातौ—चरितार्थत्वाद्—गतार्थत्वात्कृतकार्थत्वाद्—(पुनः)आयप्रत्ययान्तात्
—पणधातोः आत्मनेपदं न, किन्तु परस्मैपदमेव । अतएव पणायति इत्यादि—स्पष्टम् ।

पेषे—इति एवाभ्यासलोपी । पणायितासि (आद्य इट्, लुट्) पणितासे (इट्, लुट्, आत्मने) । पणायात्—आद्यप्रत्यये गोपायादितिवत् । पणिषीठ (व्यवहारघकस्या-
कानेपदिनः पणितराशीर्लिङि इट्, सीयुट्, सुट्, त) । पनायति इत्यादि पणायतितिवत् ।
चसूप्, (—) पितृकरणं षिट्भिदादिभ्योऽङिप्रत्ययम् । तेन अना इतिसिध्यति । चचने ।
चचमिषे—चचंसे इति—ऊर्द्धादिङ्ङिप्रत्ययः । चचंसे इत्यस्य—‘अनुनासि-
कस्य—किभक्तोः किङ्कति’ (२६६६) इति दीर्घो न । तत्र किमाहचय्यात्तिङ्भिप्रत्य-
भलादेर्यहणात् । एवं चचमिष्वे—चचंष्वे इति । अथ वहेप्रत्यये परे इट् पक्षे—
चचमिवहे इति विधाय—इडभावपक्षे विशेषं विवक्षुराहः—

२३०८ । स्वीञ्च ॥८॥२॥६५॥

दी—। मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यात् मकारे
वकारे च परे । णत्वम् । चचमिवहे—चचण्वहे । चचमिमहे—
चचणमहे । चमिष्यते—चंस्यते । चमेत । आशिषि—चमिषीष्ट
—चंसौष्ट । अचमिष्ट—अचंसत् । ‘कसु ४४३ कान्तौ’ ।
कान्तिरिच्छा ।

The मकार of a root ending in म is replaced by the
नकार when (affixes) मकार and वकार follow. Thus the alter-
native form is चचनवहे = चचण्वहे = चचणुहे (the न is changed to
च by ‘अट्कुप्ताल्’ etc). In the same way चचमिमहे—चचणमहे ।
कसु etc.

नित—। स्वी+च इतिच्छेदः । मृच वृच स्वी तयोः—सप्तम्यन्तम् । तदाह
मकारे वकारे च परे इति । मान्तस्य धातोरिति ‘मो नो धातो’ रित्यतोऽनुवृत्तेरित्यर्थः ।
णत्वम्—‘अट्कुप्ताङ्गुमव्यव्यायेऽपि’ इत्यनेनेति भावः । चम् इत्यत—(क् + ष् +
अ + म्) धकारसञ्ज्ञादिति । अन्यत् स्पष्टम् । सर्वत्र इङ्ङिकल्पात् रूपव्ययम् ।
कसु इति—

२३१० । कमेर्णिङ् ॥३।१।३०॥

दी-स्वार्थे । डिच्चात्तङ् । कामयते ।

The affix णिङ् is attached after the root कम् (कम्) in the sense of स्वार्थे । Being क्तिन्, कम् becomes आत्मनेपदी, thus कामयते (कम् + णिङ् = कामि ; कामि + शप् तिप् (गुणः अयादेशः) ।

नित— । कमेः णिङ्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थेऽस्तु शेषपूरणेन व्याचष्टे—स्वार्थे इति । डिच्चादिति—णिङ् इति शेषस्तत्साहचर्यात् कमेरपीति द्रष्टव्यम् । तङ् इति आत्मनेपदम्—तङानावात्मनेपदमिति सूत्रात् । अत्र यद्यपि 'तव' अनुदात्तः कस्यन्ता दृश्य इत्यनेन आत्मनेपदत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययान्तरेण संस्कारादप्राप्तिः डिच्चादित्युक्तम् । कामयते—इति—कम् + णिङ् = कामि (अत उपधाया इति वृद्धिः) ततः शपि सार्वधातुकार्द्धधातुरीति गुणे अयादेशे रूपम् । प्रत्ययान्तत्वेन अनेकाच्त्वेन 'आमि' प्राप्ते लिटि रूपप्रदर्शनार्थमाह—

२३११ । अयामन्तालाय्येति ण्युषु ॥६।४।५५॥

दी—'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' 'इत्तु' 'इण्यु'—एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाचक्रे । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता—कमिता । कामयिष्यते—कमिष्यते ।

The affix णि (इ) is replaced by ण्य when the affixes 'आम्', 'अन्त', 'आलु', 'आय्य', 'इत्तु' and 'इण्यु' follow. This rule supercedes what (i.e. the लोप which) is enjoined by the rule णेरनिति (2313). He says वक्ष्यमाण for he will explain it afterwards. Thus कामयाचक्रे—(कम् + णिङ्) + आम् + चक्रे (क्ल + लिट्, ए)

= कामि + आम् + चक्र = कामय् + आम् + चक्रे । आयादय etc, चकमे = कम
कम् ए—ककम् ए—चकम् ए । कामयिता—कमिता (the 1st is णिङन्त and the
2nd without it) and both gets the aug. इट्) । Rest conj.
is easy.

मित—अय + आम् + अन्त + आलु + आय्य + इतनु + इच्छु इतिच्छेदः । आम्
च अन्तश्चेत्यादीनां इच्छुन्तां इन्तात् सप्तमीवहुवचनम् । अरनिटोति पूर्वसूत्रात्—
शेरित्यनुवर्त्तते तेन आमन्तादिषु परेषु योः (तदन्तस्य धातोरिकारस्वेति फलितायः) ।
'अय' इत्यादेशः स्यात् । वक्तव्यमाद्येनेति—'अरनिटि' (३३१३) इति सूत्रेण यो लोपः
अद्याभिरये वक्तव्ये तस्मिन्पवाद इत्यर्थः । कामयाचक्रे—कम् + णिङ् = कामि =
कामय (अयादेशात्) = कामयाम् (आमप्रत्ययात्) = कामयाचक्रे (कञीऽनुप्रयोगात्
आमप्रत्ययवदित्यात्मनेपदम्) । आयादयेत्यादि । चकमे इति पाक्षिकं रूपम् ।
स्पष्टम् । कामयिता इत्यादि—लुटि लटि च णिङ् विकल्पात् प्रत्येकं ई ई रूपे इति
बोध्यम् । अय णिङन्तस्य कमेर्लुङि चङविध्यर्थमाह :—

२३१२ । णिञिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥३।१।४८॥

दी— । ख्यन्तात् अयादिभ्यश्च चलेचङ् स्यात् कर्त्तर्यं लुङि
परे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

The affix चङ् is ordered in place of च्लि of a root ending
in णि (णिच्) and of झ, द्रु and झु when लुङ् follows in the
कर्त्तृवाच्य । Thus अकम् + णि + चङ् + त = अकाम् इ अ त (चङ् retains अ
only), this being the case we look forward :—

मित— । णिञि अथ द्रुयश्चु येति इन्तात् पञ्चमी । प्रत्यययङ्परिभाषया—
'णि' इत्यनेन तदन्तयङ्गम् तदाह—ख्यन्तात् इति । अयादिभ्यश्चेति आदिपदेन
द्रुयुयोयङ्गम् । कर्त्तरीत्यसार्थमाह—कर्त्तर्यं लुङि परे इति । चङ् : अकारमात्रं
शिष्यते तदाह—अकाम् इ अ त इति स्थिते इति (णि इत्यस्मात् इ) :—

२३१३ । शेरनिटि ॥६।४।५१॥

दी— । अनिडादावार्द्धधातुके परे णेलीपः स्यात् । परत्वात्—‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि प्राप्त ।

“ण्यलोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्व्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।—इति वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादौ क्तिजन्तमवकाशः इति भावः । वस्तुतस्तु ‘अनिटि’ इति वचनसामर्थ्यात् आर्द्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथाचैयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्—अततच्चत् । यण्—आटिटत् । गुणः—कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः—कार्यते ।

The affix णि (णिच् and णिङ्) disappears when an आर्द्धधातुक (affix) having no इट् in the beginning follows. Now the rule ‘एरनेकाचः’ (272—6.4.82) is later in order of Panini than the rule ‘शेरनिटि’ (6.4.51) ; so by the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, यण here being due, we read the Varttika here which means :—“णिलोप (elision of णि) and अलोप (elision of अत् by अतो लोपः—2308) are enjoined, by means of पूर्व्वविप्रतिषेध (this overturns ‘परविप्रतिषेध’ taught by Panini in the rule ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’), in the places of इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ directed by ‘अचिञ्धातु—’ (271), ‘एरनेकाचः—’ (272), ‘सार्द्धधातुकार्ध—’ (2168), ‘अचो जिति’ (254) and ‘अकृतसार्व—’ (2298) in order.” Of these two (णिलोप and अलोप), the णिलोप overrules (the operations) इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ (only) while अलोप supercedes (the operations) वृद्धि and दीर्घ (alone). Thus यण्

(enjoined by एरनेकाचः) though subsequent is barred by विलोप (enjoined by शेरनिटि) । And the intention (of the Vartikakara) is that the विलोप (i.e. the rule 'शेरनिटि') applies (only) in cases like पाक्ति etc (पच् + णिच् = पाचि; पाचि + क्तिष् = पाक्ति 'the designation of a certain person' for it is formed by the rule 'क्तिच्तौ च संज्ञायाम्' । It should be observed that the root पच् is अनिट्—hence the application of the rule शेरनिटि); वस्तुतस्तु etc.—In fact, this rule 'शेरनिटि' i. e. विलोप, occupies (or applies to) all the operations of आह्वानुक्त on the strength of the term 'अनिटि' (in the rule). Thus this विलोप is an अपवाद of (or a specified injunction over) द्रव्यञ्, यञ्, युञ्, इडि and दीर्घ । The drift is this :—There runs the परिभाषा 'परित्यागान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः' or 'of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier'—Thus though the rule 'शेरनिटि' is followed by 'अचिन्नु—', 'एरनेकाचः' etc, yet on the strength of its being special (अपवाद), it will predominate over the operations द्रव्यञ्, यञ् etc as ordered by "अचिन्नु—" &c. This is inferred from the application of the term 'अनिटि' in the rule. विलोप is enjoined to पाचि (in पाक्ति) । But पाचि (or पच्) is already अनिट् । Hence the word अनिटि in the rule 'शेरनिटि' becomes superfluous. But it cannot be so, it has a hidden meaning by which we know that it is a special rule otherwise Panini could have said 'योः' only instead of 'शेरनिटि' for he also knew fully well that the root पच् is अनिट् । Thus it is concluded that शेरनिटि

will not only operate on पाक्ति (पच्), but also where (regarding आहं धातुक) इयङ् etc were due. Hence there is no need of the Varttika as regards णिलोपः। It (the Varttika) is, however, valid in respect of अलोप in cases like चिकीर्षक (चिकीर्ष + ण्वुल्) where ङङि was due by 'अचो जिति'; but 'अतो लोपः' (अलोपः), though preceding, comes in and the rule 'अचो—' does not apply, and (in cases like) चिकीर्षात् (चिकीर्ष + आगौर्लिङ् यात्) where दीर्घ was due by 'अकृतसार्वधातुकयोः' (2298), but अलोप (अतो लोपः—2308) comes in and then चिकीर्ष not being अकारान्त the rule 'अकृत—' does not apply. इयङ् etc—These are the instances in order of the Varttika 'अलोपाविद्यङ्यण् etc' अततचत् (अट्—तच् + णिच् + चङ् + त् = अ ताचि ताचि अ त् = अतच् तच् अत् = अततचत्—here इयङ् is barred by णिलोपः)। Instance of यण् = आटिटत् (अट् + णिच् + लुङ् (चङ्) + त् = आट् (आडजादीनाम्) + आटिटि ('अजादिद्वितीयस्य thus 'टि' only is reduplicated and not आ also) + अ (चङ्) + त् = आ आटिट् अत् (now यण् being due by 'एरनेकाच—' णिलोप prevails giving आटिटत्)। Instance of गुणः—कारण—(कृ + णिच् = कारि; कारि + युच् (अन्) + स्त्रियाम् + णिलोपः = कार् + अन् + आप् and not कारि etc by गुणः)। Instance of ङङिः = कारकः—(कृ + णिच् + ण्वुल् (अकः) = कार् अकः and not कारै अकः by ङङिः)। Instance of दीर्घ = कार्यते (कारि with णिच्) + यक् + णप् + ते = कार + य् अते = कार्यते and not कारीयते by 'अकृत सार्वधातुकयोः—' (2298).

मित—। येः + अनिटि इतिच्छेदः। 'अनिटि' इत्यस्य विशेषणत्वात् तदादि विधित्तादह—अनिडादाविति। 'आहं धातुके' (२३०७—६।४।४६) इति चाधिकृत—

वर्त्तते तच्च अनिटि इत्यनेन विशेष्यते ; तदाह—अनिडादौ आर्जधातुके परे इति ।
 ‘अतो लोपः’ (२३०८—६।४।४८) इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते तदाह—णिलोप इति ।
 परत्वादिति—‘शेरनिटि’ (६।४।५१) इत्यपेक्षया ‘एरनिकाचः—’ (२७९—६।४।८९)
 इत्यस्य परवर्त्तित्वेन ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति बलवत्त्वाद् यणि (यणादेशे प्राप्ते)
 इत्यर्थः—वार्त्तिक आरभ्यते यथा—खलूलोपाविति = णिलोपस्य अलोपस्येत्यर्थः । इयञ्च
 यञ्चगुणस्य वृद्धिश्च दीर्घस्य—इयञ्चगुणवृद्धिदीर्घाः (हन्तः) ; तेभ्यः—विभागे प्रसौ ।
 पूर्वो विप्रतिषेधो (निषेधशास्त्रम्) तेन । अयमर्थः—णिलोपात्तोपौ पूर्वविप्रतिषेध-
 नियमेन इयञ्चगुणवृद्धिदीर्घेभ्यो बलवत्तरौ भवतः इ, यञादीन् व्यपोय प्राक् णिलोप—
 विधिः अलोपविधिश्च (‘अतोलोप’ इत्यतोऽलोप इति) प्रयोक्तव्यौ, ततश्च इयञादी-
 नामप्रवृत्त्या अततच्चदित्यायामितरूपाणि सेत्स्यन्ति इति । तत्र णिलोप इयञ्चगु-
 णविधिदीर्घेभ्यः ; अलोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामेव बलवत्तर इति विवेकः । ननु यद्यस्माद्
 वार्त्तिकादेव णिलोपविधिर्गतायंस्तर्हि ‘शेरनिटि’ इति सूत्रं किं व्यर्थम् ? नेत्याह—णिलोपस्य
 लिति । पाचयतेरिति = खलूलस्य पचेरित्यर्थः । पाक्तिरिति—‘क्लिच्कौ च संशयात्
 (३३१३—३।३।१७४) इति क्लिच् । ततः ‘तितुवतयसिसुसरकसेषु च’ (३१६३—
 ७।२।८) इति इणिन्विधे ‘शेरनिटि’ इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततो णिलोपे पाक्तिरिति भवति ।
 पाक्तिरिति कस्यचित् पाचकस्य संज्ञा इति वृद्धाः । क्लिजन्तमवकाश इति । अतैव शेर-
 निटि इत्यस्य प्रवृत्तिः नात्वैतिभावः वार्त्तिककारस्याभिप्राय इत्यर्थः । इयञादिषु
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वोक्तवार्त्तिकमेव आदरणीयमिति । वस्तुगत्या तु वार्त्तिकमिदं
 नादत्तव्यम् । शेरनिटीत्यस्मादेव कार्यसिद्धेरित्याह—वस्तुतस्तिति । अनिटि इति वचन-
 सामर्थ्यादिति । यतः पाणिनिना ‘शेः’ इत्यनुज्ञा ‘शेरनिटि’ इत्युक्तम् अतः सर्व्व-
 ण्येव आर्जधातुकाणि अस्य सूत्रस्य विषयीभूतानि । ततः किम्—इत्यत आह—तथाचेति ।
 अपवादो—विशेषविधिः । अयम् णिलोपः = शेरनिटीति सूत्रमित्यर्थः । अयं भावः—
 यदि ‘शेरनिटि’ इत्यत्र अनिङ्बचनं केवलं पाक्तिसिद्धार्थं कृतं भवेत् तदा अनिटीति
 न वक्तव्यम् । एकमात्रविषयत्वात् ; किञ्च परत्वादियञादिविधयो यदि णिलोपविधिं
 चाधेत तर्हि ‘कारयिता’ इत्यादौ इञादौ आर्जधातुके परे गुणेनैव वाच्यसिद्धेः

‘अनिटि’ इति व्यर्थम् । केवलं ‘चिः’ इत्यनेनैव कार्यसिद्धिः । अतएवात्र अयं विवेको यत्—यतः सन्नि ‘अनिटि’ इति उपात्तम् अतः सर्वमध्यनिडायाऽर्थात्तुक्तं णिलोपस्य विषयः । एवञ्च अपवादत्वात्—‘परमित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वक्ष्यीयः’ इति परिभाषया परानपि इयङ्गादीन् बाधित्वा णिलोपः प्रवर्तते एव । तद्याच वार्तिकं न कर्तव्यम् । अङ्गोपांशे तु वार्तिकम् आवश्यकमिति स्वीकर्तव्यम् अन्यथा चिकीर्षकः—चिकीर्षादित्येवमादयो न सिद्ध्युः तत्रैवंविधवचनसामर्थ्यस्य (अनिटि इतिवत्) अभावात् । तद्याच चिकीर्षं ण्वुल इति स्थिते णित्त्वाद् ह्रस्वो प्राप्तायां पूर्वविप्रतिषेध-नियमेन अङ्गोपे वृद्धिनिवृत्त्या रूपसिद्धिः । एवम् चिकीर्ष्यात् (आशीर्लिङ्) इति स्थिते ‘अकृतसार्वधातुकयोः (२२८८) इति दीर्घे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनाङ्गोपः । ततो दीर्घनिवृत्तिस्ततो रूपमिति । शब्दन्दुशेखरे तूभयत्र पूर्वविप्रतिषेधपक्ष एव स्वीकृत इति । अथियङ् यण् गुणवृद्धिदीर्घान् क्रमिणोदाहरति इयङिति । अततच्चत्—तच्च तन्-करणे । तच् + णिच् + लुङ् त् इति स्थिते चङ्गागमद्विलेपु ‘प्राप्तेषु’ अ ताचि-ताचि अ (चङ्) त् इति जाते संयोगपूर्वकत्वाद् यणभावे इयङ् । ततो विप्रतिषेधेन णिलोपे अ तच् तच् अत् इति ततो हलादिशेषे रूपम् । यण्—आटिटत्—अट् + िच् + लुङ् त् स्थिते चङ्गागमद्विलेपु आट् आटिटि अत् इति जाते (‘अजादेस्तु द्वितीयस्य’ इति टिमात्रस्य द्वित्वम्) तत ‘एरनेकाचः’ इति यणि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो भवति ततश्च आ आटिट् अत् ततो रूपम् । गुणः—कारणेति—ङ् + णिच् + युच् = कारि अन् + टाप् (गुणापवादो णिलोपः) कार् अन् आ = कारणा । वृद्धिः—कारक इति ङ् + णिच् + ण्वुल (अकः) = कारि + अकः णित्त्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तदपवादः णिलोपः ; ततः कार् अकः = कारकः (युच् ण्वुल इत्येतौ प्रत्ययौ ‘युवोरनाकौ (१३४७) इत्यनेन अनाकौ इति भवतः) । दीर्घः—कार्यं ते इति—ङ् + णिच् + यक् + शप्ते = कारि य् अ ते = कारि यते = कार् यते (अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घे बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपः) = कार्यं ते । एवं प्रकृते च अकाम् इ अत इत्यत्र ‘एरनेकाचः—’ इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपे अकाम् अत इति स्थिते ।

२३१४ । शौ चङ्युपधाया ऋस्वः ॥७।४।१॥

दो । चङ्परि शौ यदङ्ग तस्योपधाया ऋस्वः स्यात् ।

The penultimate (अच्) of that which is an अङ्ग (verbal base) becomes short (ऋस्व) when the affix णि follows with the affix चङ् after it. Thus अ काम् अत now becomes अकम् अत ।

मित— । शौ, चङि + उपधायाः + ऋस्वः इतिच्छेदः । 'चङि' इत्येतत्—'शौ' इत्येतस्य विशेषणमित्याह चङ्परि णाविति—चङ् परो यस्मादिति विग्रहः । तादृशे शौ णिप्रत्यये परत इत्यर्थः । 'अङ्गमिति अङ्गाधिकारादिति बोद्धव्यम् । तेन अ काम् अ त इति अनेन अ कम् अ त इति भवति । उपधायाः किम्— । अचकाङ्गत् । काङ्ग इत्यदन्तोऽयं धातुस्तेन आकारस्य उपधात्वं न भवति । चङि किम्—हारयति । अत चङ्भावादधुस्त्रादेशो न । अथ चङि हित्विध्यंभाहः—

२३१५ । चङि ॥६।१।११ ॥

दो । चङि परेऽनभ्यासधात्वस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तो-
जादिस्तु द्वितीयस्य ।

The first letter of an एकाच् (containing a single vowel) root and the second letter of an अजादि (having a vowel at the outsê) root are reduplicated when the affix चङ् follows (in लृङ्) । Thus अ कम् अत = अ कम् कम् अत = अ ककम् अत (हलादिः शेषः) = अचकम् अत [अभ्यासचङ् (2182) and "कुङ्क्षीय"] :—

मित— । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) 'अजादिस्तु द्वितीयस्य' (६।१।२) 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।५) ततः 'चङि' (६।१।११) इति अष्टाध्यायी—सूत्रक्रमः । लिटौति नानुवर्त्तते तदाह—अनभ्यास धात्वस्येत्यादि । 'चङि' इति

परसप्तमी ; तदाह—चङि पर इति—नाव द्विवचनेऽचीति द्वित्वनिषेधशङ्का । द्वित्व-
निमित्तचङ उपपद्यते व्यवहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवम् अ कम् अत इत्यतानि द्वित्वे
अ कम् कम् अत = अ ककम् अत = अ चकम् अत (इलादिशेषे चर्लेच) इति स्थिते,
अभ्यासस्य सन्वदभावं भवतीत्याह :—

२३१६ । सन्वद्विनि चङ्परेऽङ्गलोपे ॥७।४।८३॥

दी—। ‘चङ्पर’ इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः ।
स चाङ्गस्येति च द्वयमाप्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं
णिरिति, यावत् तत्परं यल्लघु, तत्परोऽयोऽङ्गस्याभ्यास,—स्तस्य
सनीव कार्यं स्यान्नावग्लोपेऽसति । अथवा ‘अङ्गस्य’ इति
नावर्त्तते । चङ्परं णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर—
स्तस्येतादि प्राग्वत् ।

The term ‘चङ्पर’ in the rule forms a बहुव्रीहि compound—
meaning ‘after which (comes) चङ्’—[and it is an adjective to
‘णौ’ which is to be drawn from the rule ‘णौ चङ्गु पधायाः—’ (2314)
to make the predication complete. The word ‘चि’ is set apart
from चि, द्व and च्च । Hence the expression ‘चङ्परं णौ’ does
not include them for they are not एतन् (having the affix
चि at the end). This word चि and the (carrying) word
अङ्गस्य move round i. e. they both are taken twice [thus चि
is once connected with the word लघुनि (चङ् परं णौ यल्लघु तद्विन् परे)
and at another time it is connected with the expression
‘अङ्गलोपे (णौ अङ्गलोपेऽसति) and the word अङ्ग is once taken
as a निमित्त or cause of ‘चङ्परत्वं’ (अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्) and

at another time it is construed with the अभ्यास (योऽङ्गस्य अभ्यासः)] । Thus the meaning of the rule is—(Note that the rule is explained in two different ways according to the two distinct schools or views viz. यद्योऽङ्गपक्ष and the कार्यकालपक्ष) that—that, which is the अभ्यास of a short verbal stem (अङ्ग) which is followed by the affix णि which again is followed by the affix चङ् on the strength of the designation of a verbal stem (अङ्गसंज्ञानिमित्तम्)—receives the same operation as has been prescribed for the अभ्यास in सन् provided, owing to the following of the affix णि, there is no elision of (any of) the अङ्ग letters (अ, इ, उ, ऋ, ए of the अङ्ग or the verbal stem). [Now he brings forward the other explanation saying] or—we need not take the word ‘अङ्गस्य’ twice. (In this case the meaning then will be) that, that which is an अभ्यास followed by a short (अङ्ग) after which stands the affix णि along with the affix चङ् after it—receives the same operation as has been etc (as in the former case). (The difference between the two is that the former contains the clause ‘अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्’ whereas the latter contains in its stead the clause ‘चङ्परिण्यो-यदङ्गम्’). Now what follows if the अभ्यास receives the सन्वद्भावः ? To answer this he says in the next rule :—

मित— । सन्वत् + लघुणि, चङ्परि + (अनक् लोपि)—इतिच्छेदः ।

[सूत्रगतपदार्थः] । सन्वत् इत्यस्यार्थः—‘सनि इव,’ सप्तम्यन्यादवतिः इत्याह—‘सनीव कार्यं स्यात्’ इति । ‘लघुणि’ इति परसप्तमी । तच्च ‘अव-लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०—७४१५) इत्यतोऽनुवृत्तिस्तत्राभ्यास ‘अभ्यास’—पदस्य विशेषणं तदाह ‘यज्ञेषु तत्परी योऽङ्गस्याभ्यास’ इति । ‘चङ् परे’ इति ‘षी चङ्युपधाया ऋः’ (२३१४—७४१३) इत्यतोऽनुवृत्तिर्नास्त—‘षी’ इत्यस्य विशेषणम्—‘चङ् परे

यस्मात्' (बहुव्रीहिः) इति तेन च (बहुव्रीहिणा) 'यस्मात्—' इत्यनेन शिराक्षिप्यते । तदाह—अङ्गसंज्ञा निमित्तं यञ्ङपरं णिरिति यावदिति । 'अनङ् लोपे' इति च भावे सप्तमी । तदाह—अङ् लोपे असति इति । अगित्यनेन—इति—पञ्चकामिशक्ति-प्रभृतयश्च अङ्गलोपिनः (अकं लोपयन्ति ये ते इति विग्रहः) 'चङ् परे' इति बहु- [वृत्तिगतपदार्थः] । ब्रीहि'रिति दर्शितम् । ननु—'णिश्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ्'

(२२१२) इति चिदुसुबोऽपि चङ् पराः तेन तेषामपि अभ्या-

सस्य—सङ्गवद्भावेः स्यात् तत् बहुव्रीह्याश्रयणे कृतो निर्व्याह इति चेत् । न । यद्यपि चङ् परमित्यनेन अङ्गनिवाक्षिप्यते तथाप्यनुवृत्तिवलात् खलन्त्यैवसाङ्गस्य आक्षेपो बोद्धव्यः । ततश्च चिदुसुवां खलन्त्याभात् न तेषां संयङ् । एतदेवाह—'अन्यपदार्थो णि'रिति । कौटवचननिदम् । णिभिन्न इति तदर्थः । चङ् परे इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु सूत्रगत—'पर'—पदस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । केवलं 'चङि' इत्येवमुक्ते एव हि तादृशार्थस्य लाभात् (चङि परे इति) । स चाङ्गस्य इति चेति—स चेत्यनेन चङ् परकस्य योः संयङ् । आवर्त्तते इति—हिः संवध्यते इत्यर्थः । तथाच णि—पदस्य अङ्गपदस्य च द्विरा- 'वृत्तिर्ज्ञावेव स्पष्ट' प्रथमव्याख्याने । द्वितीयव्याख्याने तु अङ्गपदस्य सङ्गदेव प्रवृत्तिरिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति—अङ्गस्येति निमित्तभावे (हेतुहेतुमद्भावे) पठ्यते । तथाच अङ्ग-संज्ञाया निमित्तं यञ्ङङ्परो वर्ण इत्यर्थः । चङ्परो वर्णश्च योरिकार एव । तेन चिदुसुवामन्थवर्णानां न यङ्गं तेषां प्रत्ययत्वाभावेन अङ्गसंज्ञानिमित्तकत्वाभात् (यस्मात् प्रत्ययविधिसिद्धादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्तेः) । ततः—तत्पर इति तत् परं (सः परो) यस्मा-दिति विग्रहः । अङ्गस्य द्विराङ्गत्वा एकम् पदमभ्यासेऽन्वेति इत्याह 'योऽङ्गस्य अभ्यास' इति । अथ द्वितीयव्याख्यानाद्येमाह—अथवेति । अथ व्याख्याने अङ्गपदस्य—अभ्यासे एवान्वयो द्रष्टव्यः । प्राग् वदिति 'सनीव कार्यं स्यात् णावङ्गलोपेऽसति' इति शेषः । तदेतत् पञ्चदशमपि कौटवचन्ये स्थितम् । तथा च तद्वचनम्—

'चङ्पर इति बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थो शिराक्षिप्यते । तेन अचकमंत इति केवले चङि सङ्गवद्भावो न भवति । न हि णिज्यतिरेकेण अन्यचङ्परः सम्भवति । तेन चङ्परं यौ यङ्गञ्च तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सङ्गवत् कार्यं भवति इति ।

‘अन्ये तु व्याचक्षते ‘चङ्परि शौ यदङ्’ तदभ्यासस्य सन्वदभावो विधीयते
‘आ’वित्वादि ।

अनयोः प्रथमपक्ष एव भाष्यारूढः । तथाच भाष्यम्—‘इह कस्मान्न भवति ।
अजजागरत् ! ‘लघुनिचङ्परि’ इत्याद्यन्ते व्यवहितं चातलघुचङ्परम् । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति अचीकरत् । अजीहरत् (कृद्इत्यनयोर्ध्वानयोर्लुङ्) । वचनाद्
भवित्यति । इहापि वचनात् प्राप्नोति अजजागरत् । येन नाव्यधानं तेन व्यवहिते
ऽपि वचनप्राप्ताग्रात् । केन च नाव्यधानं । वर्येनैकेन एतेन । पुनः संघातेन व्यवधानं
भवति न भवति चेति । अनग्लोपे इति किम् । अचकथत् । अदन्तोऽयं धातु-
र्नैदन्तम् । अङ्गोपसू आङ् धातुकापेक्षो न तु णिच्प्रत्ययापेक्षः । अत एवोक्तं
‘णावग्लोपेऽसतीति’ । ननु अभ्यासस्य सन्वदभावो भवतीति तर्कः किं च सनि अभ्यास-
कार्यमित्यपेक्षयामाह—

२३१७ । सन्वतः ॥७।४।७८॥

दी— । अभ्यासस्यात इकारः स्यात् सनि ।

The short अ af the अभ्यास is replaced by इकार when
(the affix) सन् follows. Thus अ चकम् अ त now becomes अ
चिकम् अत :—

नित— । सनि + अतः इतिच्छेदः । ‘अव लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०) इत्यतो
अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘अजामित्’ (७।४।७६) इत्यत इत् (इकारः) इति च ।
तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । अर्थः स्पष्टः । एतेन अ चकम् अत इति सन्वदभावात्
अ चिकम् अत इति जाते—

२३१८ । दीर्घो लघोः ॥७।४।८४॥

दी— । अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात् सन्वदभावविषये ।
अचीकमत । णिङभावपक्षे—“कमेप्रच्लेखङ् वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
शेरभावान्न दीर्घसन्वदभावी । अचकमत

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
 तत्रैव दोषः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः ॥१॥
 चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
 किंस्त्वस्यावयवः कश्चित् तस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥२॥
 वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
 ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयती द्वयं स्यादिति मन्महे ॥३॥
 चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया ।
 णोर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥४॥
 इति व्याख्याविकल्पस्य कौयटेनैव वर्णनात् ।
 णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥५॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ रण
 ४४५ वण ४४६ गुण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ क्षण ४५०
 ब्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्रण ४५३ शब्दार्थाः । अणति ।
 रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः ।
 ववणिय । 'धणि'रपि कौञ्चित् पठ्यते । ओणृ ४५४ अपनयने ।
 ओणति । ओणाञ्चकार । 'शोणृ ४५५ वर्णगत्योः । शोणति ।
 शुशोण । 'ओणृ ४५६ संघाते' । ओणति । 'झोणृ ४५७ च' ।
 शोणादयस्त्रयोऽसौ तालव्योष्मादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रेरण—
 श्लेषणेषु' । 'प्रैणृ' इति कश्चित् पठ्यते । पिप्रैण । 'ध्रण ४५९
 शब्दे' । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्—' (२३५) इति
 णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति ।

‘वण’ इत्यपि केचित् । वणतुः । वेणित् । ‘कन ४६० दीप्ति-
कान्तिगतिषु’ । चकान् । ‘एन ४६१ वन ४६२ शब्द’—स्तनति ।
वनति । ‘वन ४६३ षन ४६४ संभक्तौ’ वनरयभेदात् पुनः पाठः ।
सनति । ससान् । सनतुः ।

The short अच्चास becomes long (दीर्घ) in the matter of
सन्वदभावः । Thus अचिकम् अत now figures as अचीकम् अत =
अचीकमत । णिङ्भाव etc—It has been said that affixes like
आय्, इयङ्, and णिङ् are optional by the rule ‘आयादय आर्द्धधातुके वा
(2305) ; so when the affix णिङ् is wanting, ‘it should be
said that the स्त्रि of कम् (कम्) is replaced by चङ्’ (Vartika).
Thus अचकमत for there being no णि, सन्वदभाव is wanting and
consequently no दीर्घादेशः । [(Now to explain the import of
the rules ‘सन्वद्वृत्ति’ etc’ and ‘दीर्घो लघोः’ in a single place,
Bhottoji versifies the same. Before going to translate the
verses we should explain the परिभाषा ‘यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्’ (1).
and ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ (2) elaborately ; for these have been
adopted here.

(1) ‘Samjnas and Paribhashas remain where they are
taught’ (Kielhorn). यथोद्देशम् means not going beyond the
उद्देश or the place where they (the संज्ञाs and the परिभाषाs)
have been taught or pronounced in the form of a rule.
Thus in the present case (सन्वद्वृत्ति चङ्परिदग्गलोपे) we repeat
the sense only of the words ‘अङ्गस्य’ and ‘अभ्यासस्य’ (which are
the संज्ञा—words expressed in the rules ‘यस्मात् प्रत्ययविचिन्तादि

प्रत्यये अङ्गम्' and 'पूर्वोक्तभ्यासः' (2178) and not carrying down the very rules to place them by the side of 'सन्वदभ्युनि etc.' But this (placing the very rules containing the संज्ञा 'अङ्गम्' and 'अभ्यासः' in the form of 'अङ्गस्य' and 'अभ्यासस्य') we do in the case of the latter (कार्यकालं संज्ञा—) which means :—

(2.) Samjnas and Paribhashas unite with the rules that enjoin certain operations, (provided the Samjnas occur or are valid in those rules, and provided the Paribhashas concern them). ('यत्र कार्ये तदोपस्थितं द्रष्टव्यम्—' भाष्यम्)। Thus the difference between the two परिभाषा is that of sense and verbatim use; (of course, there is another difference between the यद्योद्देश्यपक्ष and the कार्यकालपक्ष—(as Nagesha holds) that on the यद्योद्देश्यपक्ष—the rules given in Panini's last three पादस (2—4). cannot be placed near the परिभाषा contained in or indicated by a Jnapaka in Panini (from अध्याय 1st. to the end of the 1st. पाद of the 8th अध्याय), because so far as the latter are concerned they do not exist (or असिद्ध by the rule 'पूर्वोक्तसिद्धम्') whereas, on the कार्यकालपक्ष the परिभाषा are also placed (without restriction) near those rules which are given in Panini's last three padas or sections. But here we are not concerned with this case)].

'संज्ञायाः etc.....माधवः—' Madhava holds that the दीर्घादेशः and the सन्वदभावः (of the अभ्यास) are effected only where, owing to the कार्यकाल of the संज्ञा (i.e. the presence of the technical term when the operation is going on), the अङ्ग (verbal stem) is reduplicated (i.e. in the case of one—

vowel-containing or एकाच्क roots only and) not in the case of more-than-one-vowel-containing (अनेकाच्क) roots (where a single part or letter only with its vowel instead of the whole root is doubled). (1st verse) । (Thus कम् being एकाच् is duplicated in full and as a result the form is अचीकसत् (with सन्वदभावः and दीर्घादेशः ; similarly अचीकरत् (कृ + णिच्, लुङ् त्), अपीपचत् (पच् + णिच् + लुङ् त्) and so on.)

‘In the case of चकास्ति (चकास् दीर्घी), अर्थापयति (अर्थ + णिच् = अर्थापि a णिजन्त root with the aug. आपृक्) and ऊर्णोति (ऊर्णञ् आच्छादने), not the अङ्ग i.e. whole root but a certain part of it is doubled ; hence these two (i.e. the सन्वदभावः and the दीर्घादेशः) are applicable in the cases of one-vowel-containing or एकाच्क roots only. (2nd. verse).

Thus चकास् + णिच् + लुङ् त् gives अचचकासत् (with the duplication of च only), and अर्थ + आपृक् + णिच् + लुङ् त् gives अर्तार्थपत् (with the duplication of थ only by ‘अजादिर्हि तीयस्य’) and ऊर्ण + णिच् gives और्णनवत् (with the duplication of रु only) ।

‘But in fact, according to our opinion दीर्घादेश applies to ऊर्ण only whereas both (the सन्वदभाव and दीर्घादेश) are applicable to the णिजन्त root अर्थापि (alone) on the score of our explanation ‘अङ्गस्यावयवो योऽभ्यासः :—‘that reduplication which is a part of the verbal stem.’ (3rd. verse).

Thus और्णनवत् (सन्वदभाव is wanting here because there is no अङ्ग in the reduplicate (अभ्यास) hence we have only दीर्घादेश here, and अर्तार्थपत् (with सन्वदभावः and दीर्घः) ।

'But in the case of चकास् (i.e. चकास् + णिच् + लुङ्) both these (सन्वद्भाव and दीर्घ) are sanctioned and at the same time not—sanctioned according as the व्यवस्था or regulation is ; (and the व्यवस्था is that) the affix णि (णी) is an adjective either to the adjoining word 'लघुनि' or to (the carrying and remote word) 'अङ्गम्' (The drift is :—if we interpret—'अङ्गसंज्ञानिमित्त' यच्चङ्परो णिरिति यावत् तत्परं यङ्गु etc. (1st. Expln.) then there will be no सन्वद्भाव and दीर्घ (अचचकास्त) ; but on the other hand if we interpret 'चङ्परो णी यदङ्गम्—' etc. (2nd Expln.) then there will be both सन्वद्भाव and दीर्घ giving अचौचकास्त । (4th. verse).

(We have interpreted the rule 'सन्वद्गुणि etc.' in two ways) on the authority of Kaiyata himself and have also construed the affix णि with the term अग्लोप (cf. his explanation 'आवग्लोपेऽसति' under 'सन्वद्गुणि' etc.) to effect the सन्वद्भाव and दीर्घ in respect of अङ्गित roots (such as पङ्क्ति कमि शक्ति etc.). Thus अपीपचत् etc. also are valid (the word एव in the expression 'कौयटेनैव' is to show that both the views are enunciated by Kaiyata alone and not by Kaiyata and Haradatta as others have explained—Tattwabodhini).

नित—। अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७४१५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति अनुवर्तते—तच्च लघोरिति पदेन सम्बद्धान्ते तदाह—अभ्यासस्य लघोरिति अथ इत्यर्थः । 'सन्वद्गुणि चङ् परेऽनग्लोपे' इति सूत्रं सन्वद्गुणिमिहानुवर्तते तेनेदमपि सूत्रं प्राग्वद् द्विधा व्याख्येयमिति धनयद्राह—सन्वद्भावविषये इति । फलितमाह अचौकमत इति (अ चिकम् अत इत्यस्यानेन दीर्घे सति रूपम्) । लघोः किम् ? आ हिंसायाम् । तस्य स्थानाल्लुङि अचिज्जावत् इति । अथ 'आयादय

आहं धातुके वा' इत्युक्ता कमेर्णिङ्बिकत्वाद् णिङः अभावपक्षे—दीर्घसन्वद-
भावयोरप्यभावात् 'कमेर्ग्लोयङ् वक्तव्यः' इति वार्तिकेन चङः प्रातिस्कन च 'अचकमत'
इति सिध्यति । तदेवाह णिङ्भाव पक्षे इत्यादिना । इह कमेरप्यन्तत्वेन चङ्भा-
वात् वार्त्तिकारवचनम् । अथ पक्षभिः श्लोकेः 'सनवत्तद्धनि—' इत्यत्र 'दीर्घो
लघो' रित्यत्र च यन्मतद्वयं संक्षेपादुपन्यस्तं तस्यैव प्रपञ्चार्थमाह—संज्ञायाः कार्य-
कालत्वादिति—अत्रेदं सम्प्रधार्यम् शास्त्रेऽस्मिन् पक्षद्वयं विद्यते । एकः 'यथोद्देशं
संज्ञापरिभाषमिति' । अपरः 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति' । यद्यपि मूलतः कार्य-
कारिणमुभयोः समानमेव तदाप्यस्ति कचिद् विशेषः । तत्र पूर्वस्यार्थः—उद्देश-
मनतिक्रम्य यथोद्देशम् । संज्ञाः परिभाषाश्च यत्र यदास्मिन् शास्त्रे उपदिश्यन्ते
तत्र तत्रैव तेषामुपस्थितिः द्रष्टव्या नान्यत्रेति । कार्यकालमित्यस्यार्थस्तु—संज्ञाः
परिभाषाश्च तत्तत्कार्येण तत्र तत्र (कार्यप्रदेशे) काल्यन्ते सन्निधिं प्राप्यन्ते सन्निधाप्यन्ते
इति । तेन पूर्वपक्षे संज्ञापरिभाषाणामयस्यैवोपस्थितिर्न तु तत्तत्संज्ञापरिभाषाविधायक-
सूत्राणाम् । अन्यपक्षे (कार्यकालपक्षे) तु तेषामेवेति मीदः (१) । तथा च प्रकृते
सन्वत्तद्धनि इति सूत्रे दीर्घो लघोरिति सूत्रे च 'अङ्गस्य' 'अभ्यासस्य' च अर्थात् एव उप-
स्थितिरनुवृत्तिर्यथोद्देशपक्षे—कार्यकालरूपे तु अङ्गस्यासविधायकयो 'रङ्गस्य'
'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्रयोरपि तत्र (सन्वदित्यत्र दीर्घ' इत्यत्र च) एकवाक्यतया
अवस्थानमिति । तेन चायमर्थः 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे—विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास—
संज्ञाः स च सन्वद भवतीति । अतश्च 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे' इत्यनेन हृदयोग-
लक्षणा कर्मणि—पठनेव समाश्रीयते न त्ववयववष्टी । पूर्वस्या इतरापेक्षया बलवत्त्वात् ।
तेन च कृतस्यैव हि अङ्गस्य द्विरुच्चारणम् न तु तदेकदेशस्य तदवयवस्येति यावत् ।
तथाच 'कृतस्यमङ्ग' यत्र द्विरुच्यते न तु तदवयवमात्रं तत्रैव सनवत्तद्धुनीति सन्वदभावः,
दीर्घो लघोरिति दीर्घश्च फलति । 'कृतस्यमङ्गश्च' यदा धातुरेकाज् भवति तदैव

(१) इतोऽधिकं जिज्ञासुभिरेवं विधेस्तुले परिभाषितुमैखरो द्रष्टव्यः । अस्याभिस्तु
विस्तारमिया निरस्तमिति ।

हिरुष्यते । तेन एकाक्षधातूनामेवविषये दीर्घसन्वदभावयोर्लाभः । न अनेकाक्ष-
धातूनामिति कार्यकालपक्षपातिमाधवस्य—मतमिति प्रथमफक्कार्थः । अचीकमत—
अचीकारत्—(क + णिच् + लुङ्)—अपीपचदित्याद्याहरणम् ।

चकासीति—चकास् दीर्घाविति धातुः । अर्थमाचष्टे—इति णिचि आपुनागमे
'अर्थापि' इति धातुः । ऊर्नुज आच्छादने इति च प्रकृतिः । यथाणामपि श्रितपा
निर्देशः । आदिपदेन जारु—निद्राचये इत्यादीनां ग्रहणम् । अयमर्थः—चकास्,
अर्थ, ऊर्नुं इत्यादिषु अङ्गं न हिरुष्यते किन्तु तेषां कश्चिदवयव एव अनेकाक्षत्वादिति-
भावः । तत्रानेकाक्षां हलादिः प्रथमावयवस्येवअजादिस्तु द्वितीयेवेति विवेकः । यथावैव
—चकास् इत्यस्य—चकारमावस्यदित्वम् न तु चकास् रूपस्य कृतस्यस्यङ्गस्य । अर्थापि
रुणातिथ अजादित्वाद द्वितीयावयवस्य चकारमावस्य 'ण' इत्यस्यैव (सर्वथाच् सङ्घित-
स्यैव वर्णस्य हिरुक्तिरिति बोध्यम्) इत्वमिति । अनयोर्लङ्चिञ्—आर्त्तयपत् और्णवत्
इति च सिध्यतः । अथ कार्यकालपक्षं निगमयति—तस्मादिति । एकाक्ष—'एकाञ्'-
धातुषु इदं द्वयम्—'सन्वदभावः' 'दीर्घ' इत्यर्थः—इति द्वितीयफक्कार्थः ।

स्यादेतत् । किन्तु यदि कार्यकालपक्षमेव समाश्रित्य अथ समाधानं क्रियते तर्हि
—दिद्रिद्रासति, जिगणयिषति इत्यादिषु—का गतिः । तेषामनेकाक्षत्वाद
कस्यस्याङ्गस्य हिरुशरणासम्भवे—अभ्यासकार्यं न स्यात्,—उक्तरीत्याहि कार्यकाल-
पक्षाश्रयणे—एकाक्ष धातुष्वेव द्वित्वाभ्यासकार्यादिनियमात्—इत्याशङ्क्य समाधत्ते
वस्तुत इति—

कार्यकालपक्षपेक्षया यथोद्देशपक्षस्यैव अभ्यहितत्वाद् इत्यादिष्वभ्युपगमाच्चिति
मन्तव्यम् । अङ्गस्तेति—'सन्वद्वचुनि—' इति सूत्रे अस्माभिः (भट्टोजिदीक्षितैः)
'अङ्गस्य अवयवो योऽभ्यास' इति वर्णितमुक्तमिति यावत् न तु 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे
तव योऽभ्यास' इत्यादि (कार्यकालपक्षाश्रयणे—इयमेव व्याख्यानरीतिः) । तेन
एकाक्ष अनेकाक्ष चोभयेष्वेव धातुषु—दीर्घसन्वदभावौ निर्वाधं भवत इति दर्शयति
ऊर्णाविति । ऊर्णा—ऊणुधातौ (केवलं) दीर्घादेश एव भवेत् न सन्वदभावः ।
अभ्यासे अकाराभावेन सन्वदभावाभावात् 'सन्वत' इति इत्वस्य असम्भवात् । अर्था-

पयतौ णिजन्ताद्यापिधातौ—तु 'दयं' सन्वदभावः, दीर्घस्येतददयं 'स्यात्' भवेत् इति 'मन्महे' वयं मन्मामहे—इत्यस्माकं मतमिति यावत् । तथाच ऊर्णु इत्यस्य णिचि लुङि चङि—सन्वदभावाभावात् केवलं दीर्घादेशेन और्णुनवत् इति भवति । अयं इत्यस्य—णिचि लुङि चङि तु—सन्वदभावाद दीर्घाथ—भार्ताथपदिति । इति तृतीय—फक्कार्थः ।

अथ व्याख्याविकल्पावकास्ते दीर्घं सन्वदभावविकल्पौ भवत इति दर्शयति—

चकास्ताविति—णिजन्तस्य चकास्तेः—लुङि (चङि) तु व्यवस्थया व्याख्यापेक्षया इदम् उभयम् इमौ दीर्घं सन्वदभावी न स्यात् न भवेत्, स्यात्—भवेच्च । तथा च 'सन्वद्वचुनि—' इत्यत्र 'चङ् परे णौ यद्वचु' इति प्रथमव्याख्याने 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति न्यायात् (न्यायोऽयं—'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१८६) इत्यत्र व्याख्यातम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम्) 'अचचकासत्' इत्यत्र चङ्परस्य णेः चकास् इत्यनेकांजव्यवधानात्—दीर्घं सन्वदभावी न भवतः (अचीकमत—इत्यत्र तु एकाज्जाताव्यवधानाद् भवतः) ; 'चङ् परे णौ यद्वचु'मिति द्वितीयव्याख्याने तु (दीर्घं सन्वदभावेन) 'अचीचकासत्' इति भवति । 'चकास्' इत्यस्माद्वसंज्ञकत्वेन तत्परतः एव णेः सत्त्वाद् व्यवधानाभावात् इति ज्ञेयम् । अथोत्तराहोण व्यवस्थामेव दर्शयति—चौविशेष्यमिति—चेरित्यस्य विशेष्यम् सन्निहितं (समीपवर्ति) 'लघुनि' इति—यदा अनुवृत्तिलभं दूरवर्ति 'अङ्गमि'ति इत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने 'णौ यद्वचु' इत्यनेन 'लघुनि' इत्यस्य विशेष्यत्वं फलितम् ; द्वितीय व्याख्याने तु 'णौ यद्वचु' इत्यनेन अङ्गस्यैव विशेष्यत्वमिति भावः । इति चतुर्थफक्कार्थः ।

ननु किमेवं द्वैविध्येन व्याख्यानं स्वकपोलकल्पितम् उतास्यत किञ्चिद् मानमित्याशङ्क्याह—इति व्याख्या विकल्पस्येति ।

इति इत्यं क्षेत्रेनैव नलस्येन केनविद् (एतेन एकं कैद्यटमतमन्वदं हरटमतमिति ; व्याचक्षाणा उपेत्या इति एवकारेण—गम्यते ; तथाचास्याभिरपि सन्वद्वचुनि सूते—कैद्यटयस्य उद्भूतः) वर्षनात्—कथनात्—तमनुसृत्यान्माभिरपि तथैव व्याख्यातमिति वाक्यशेषः । ननु 'णिरितीसमावत्त' 'णावग्लोपेऽसति' इत्युक्ता (सगवत् सूते)

अग्लोपेऽपि तस्य सम्बन्धः साधितः । स च कथम् इत्यत्राह—चेरिति । अगितान् अपि सिद्धये योः अग्लोपे अपि—सम्बन्धः स्वीकृत इति वाक्यशेषोऽन्वयः । योः णिचः अग्लोपे सत्यपि सम्बन्धः स्वीकृतः अन्यथा—कमिशक्तिपचिप्रभृतौनामगिस्त्वमादाय—तेषां णिचि चङि दीर्घं सन्वदभावी न भवेताम् इति भावः । इति पञ्चमप्रवृत्तिवार्थः ।

अथ क्त्वात्वा इति क्रमु पादविधेये इत्यन्ता इत्यर्थः । वकारादित्वादिति 'न शश-ददवादिगुणानाम्' (२२६३) इति निषेधादिति भावः । ओष्वाश्चकार इति इजादि-त्वादाम् । अर्धमेदादिति—एकत्र शब्दाद्यंशः अन्यत्र संभक्ताविति भेदः ।

२३१८ । ये विभाषा ॥६॥३॥४३॥

दी—। जनसनखनामाप्त्वं वा स्यात् यादौ किङ्कति । सायात्—सन्धात् । 'अम ४६५ गत्यादिषु ।' 'कन दीप्ति—कान्तिगति'—इत्यत्र गतिः परयोः शब्दसंभक्तयोरुपशब्देन संग्रहः । अमति । आम । 'द्रम ४६६ ह्रस्व ४६७ मीमृ ४६८ गतौ' । द्रमति । दद्राम । 'ह्रान्त—' (२२८८) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । ह्रस्वति । जह्रस्व । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । 'चमु ४६८ कमु ४७० जमु ४७१ भमु ४७२ अदने' ।

The roots जन्, सन् and खन् optionally end in ञ् when a कित् or डित् affix beginning with a यकार follows. Thus सायात् etc.—(आशीर्लिङ्) here the augment यासुद् is कित् by 'किदाशिषि' (2216). Similarly जायात्—जन्धात् and खायात्—खन्धात् । कन—दीप्ति कान्ति etc. अम गत्यादिषु—means 'to move' (गति) and also 'to sound' (शब्द) and 'to serve' (संभक्तौ) for the word आदि in गत्यादिषु implies 'शब्द' and संभक्तौ which follow गति, read

in कन दीप्ति (to shine) कान्ति (to wish) गतिषु etc. द्रम is मान्न hence इडि is prohibited by 'भ्रान्त etc. (2299). चमु etc means 'to eat.'

मित— । 'जनसनखनां सन्भक्षीः' (२५०४—६१४'४३) इत्यती जनसन—
खनामित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामिति । 'विश्वनीरनुनासिकस्याऽत्' (२८८२
—६१४१४१) इत्यत आदिति (आ) ; अत आह आत्ममिति । वेति विभाषा—
पदार्थः । 'अनुदाचोपदेश—' (२४२८—६१४३७) इत्यतः 'किञ्चति' इति
चानुवर्तते तच्च सूत्रेण 'ये' इत्यनेन तदादिविधिमाद्यित्य विशेष्यते । तदाह—
यादौ किञ्चति इति । 'ये' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । य्—भावं तिष्ठति ।
सायात् इत्यादि—अत किदाशियोति आशीर्लिङि यामुटः कित्वात् प्राप्तिः । एवम्
कायात्—जम्बात्, खायात्—खन्यात् इति । अम इति आदिजित्वादिपदयाच्चार्यमाह
—कनदीप्तिकान्तीत्यादि । 'यङो'यङ्चम् । वनशब्दे वनसन संभक्षी इति हि तत्र पाठः ।
तेन आदिपदेन अमेः शब्दसंभक्तावप्यर्थो भवतः इति । चमुअदने इत्यस्य रूपविधिं
दर्शयति ।

२३२० । ङिवुक्लमुचमां शिति ॥७३॥७५॥

दी— । एषामचो दीर्घः स्याच्छ्रुति ।

“आङि चम इति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमीत् ।

जिमिं केचित् पठन्ति । जेमति । क्रमु ४७३ पादविच्छेपे ।

The अच् of the roots ङिङ् (ङिङ्), क्लमु (क्लम्) and चमु
(चम्) is lengthened when a शित् (य्—eliding) affix comes after
these. Thus चम् becomes चाम (and ङिङ् becomes ङीव and क्लम् be-
comes क्लाम्)— . 'It should be expressed that the अच् of चम्
is long only when it is preceded by the उपसर्गे आङ्' (आ) (Vartika)

Thus आचामति; why say आङि—witness—चमति and विचमति without दीर्घं. अचमीत् (लुङ्) by ह्यन्त etc (2299). क्रमु—'to step'—

मित—। 'शिति' इति श्कारित्प्रत्यये शबादौ परे इत्यर्थः। दीर्घं इति 'शमानहानां दीर्घः' श्यनि' (२५१६—७।३।७४) इत्यतोऽनुवर्त्तते। दीर्घं इत्यनेन च 'अचय' लस्याः परिभाषाया उपस्थितिः। तदाह—'अच' इति। आङोति वार्त्तिकं वक्तव्यम्। अन्त्यत् स्पष्टम्। क्रमु (क्रम्)—पादविधेये इति—

२३२१। वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्तमुत्रसित्, टिलषः ॥३।१।७०॥

दी—। एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे।

The विकरण श्यन् (of दिवादि class) is optionally attached to these roots (भाश्, भ्लाश्, भ्रम्, क्रम्, क्लम्, तस्, तुद् and लृष्) when a सार्वधातुक affix follows in the कर्त्तर्याच्च।

मित—। भाशेत्यादि समाहारवन्तात् पञ्चम्यन्तम्। तदाह—एभ्य इति। 'दिवादिभ्यः श्यन्' (२५०५—३।१।६६), 'कर्त्तरिश्चप्' (२१६७—३।१।६८), 'सार्वधातुके यक्' (२७५६—३।१।६१) इत्येतिभाः क्रमेण श्यन्निति, कर्त्तर्येति, सार्वधातुके इति चानुवर्त्तते; तदाह—श्यन् वेत्यादि। श्यन्निति शिद्भवति, यकार—मातं शिष्यते।

२३२२। क्रमः परस्मैपदेषु ॥३।१।७१॥

दी—। क्रमेर्दीर्घः स्यात् परस्मैपदपरेशिति। क्राम्यति। क्रामति। चक्राम। क्राम्यतु—क्रामतु।

(The penultimates of) क्रम् become long, when a शित् (श— eliding) affix follows in the परस्मैपद। Thus—क्राम्यति—क्रामति (optionally श्यन् and शप्) but in the आत्मनेपद the form is क्रमते—विक्रमते etc. भाश् and भ्लाश् mean to shine—भाश्यते—भाश्यते ;

भ्लाश्रते etc ; भ्रु (भ्रम्) to wander भ्रमति—भ्रमति (in दिवादि—भ्राम्यति by 'शमामृष्टानां दीर्घः—') चक्राम—by 'अत उपधाया;' (2282).

मित—। शमामृष्टानां दीर्घः—' (१५१८—७३।७४) इत्यतो दीर्घ इति, द्विवृत्तमुच्यमानित्यतः शितौति चानुवर्तते । अन्येषां तु भाग्य भ्लाश्र दीर्घः—चाश्रते—भाशते । भ्लाश्रते—भ्लाशते । भ्रु चलने (भ्वादि)—भ्रमति—भ्रमति । (दिवादी तु भ्राम्यति) ; क्त्वा म्रानौ—क्राम्यति—क्रामति । वसी उर्ध्वं गी—वस्यति—वसति । तुष्टच्छेदेने—वृथ्यति—वृथ्यति । लपकानौ कान्तिरिच्छा । लप्यति—लपति इत्यादिहरणानि । चक्राम इति अत उपधाया इति णलि वृद्धिः । क्राम्यतु इत्यादि स्पष्टम् ।

२३२३ । स्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥७।२।३६॥

दी—। अतवेष्ट । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । 'अथ ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गती' । अयते ।

The roots स्रु and क्रम् get the augment इट् (in the कर्तृवाच्य only) provided there is no निमित्त or cause of आत्मनेपद in them. Thus अक्रमीत्—अट् क्रम् इट् सिच् ईट्—अ क्रम् इम् ईत्—अक्रम ४० ईत् (prohibition of वृद्धि by 'अल्ल—etc' (2299) and सलीप by 'इट् ईटि') । अय to go अयते—

मित—। स्रुक्रमोः + अनात्मनेपदनिमित्त इति वृद्धिः । स्रुय क्रम् च (इहः) तयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ; तेन स्रोः क्रमश्च परस्मै सिच् इट् इति लभ्यते । नामिशक्त्यप्रथमार्थे षष्ठीत्याह । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति अनात्मनेपदनिमित्तम्—'अथर्व-भावे अव्ययीभावेन सृष्ट नञ्त्तत्पुरुषो विकल्पते' इति वचनात् नञर्थेऽव्ययीभावे ।

तेन 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति द्विवचनस्थाने व्यत्ययेनैकवचनम् अनात्मनेपद-
निमित्तयोरित्यर्थः । केचित्तु 'आत्मनेपदनिमित्ताभावे' इत्यर्थः इत्याहुः । अर्थस्तु भयव-
समान एव । 'आहुं धातुकस्त्रेह्वादिः' (७।१।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते ।
तेनाद्यं सूत्रार्थः—आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (आत्मनेपदनिमित्ताभावे इति वा) स्त्रोः
क्रमस्य परतो वलादेराहुं धातुकस्त्रेहागमः स्यात् कर्त्तृवाच्ये नान्यत्वेति । कर्त्तृवाच्य-
नियमार्थमेवेदमित्याहु—अवैवेडिति । अक्रमीत्—छान्तक्षणेति वृद्धाभावः । 'इट्
इटि' इतिसलोपः । स्त्रोस्तु अस्त्रावीत् इति ('सिचिह्रडिः परथै—' इति ह्रडिः) ।
अवैचेट् इति किम् भावकर्म्मलकारेषु सामूत् उपस्योष्यते जलेन । इड भावे =
उपक्रम'स्यते । इदं कर्मणि । अवोभयवैवेडभावः । किञ्च 'स्रुक्रमोरुदात्तत्वेनेटि-
सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याहु अवैवेडि'ति तत्त्वबोधिनी । 'निमित्ते इति किम् । स्त्रीति
इति स्त्रविता—स इवाचरति स्त्रवितीयते । इड कथङ् एवात्मनेपदनिमित्तम् न तु
स्त्रीतिरित्याहु'रिति च तत्रैव ।

२३२४ । दयायासश्च ॥३१।३७॥

दी— । 'दय' 'अय' 'आस्' एभ्य आम् स्यात्त्रिणिति ।

अयाञ्चक्रो । अयिता । अयिषीष्ट ।

The affix आम् is attached after the roots दय, अय and आस् in लिट् । Thus दयाञ्चक्रो etc. अयिता (लुट्) ; अयिषीष्ट (आशीर्लिङ्) ।

मित— । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (२३०६—३१।३५) इत्यत आम्
इत्यनुवर्तते । दयायासश्च समाहारदन्तात् पञ्चम्यन्तः, तदाहु—एभ्य आम् सादिति ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२३२५ । विभाषेष्टः ॥३१।३८॥

दी— । इणः परो य इट् ततः परिषां षीध्वं लुङ्लिट्वां वा
मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीठम्—अयिषीध्वम् । आयिष्ट ॥
आयिठम्—आयिध्वम् ।

The ध optionally becomes मूर्धन् i. e. becomes ट्, of धीध्वम्, लुङ् and लिट् coming after the augment इट्, which again follows a root ending in इण् (a प्रत्याहार containing the letters इउऊलृ etc. up to 'लृण्') । Thus अयिषीदुम्—अयिषीध्वम् (अय + इट् + धीध्वम् (आशीः) । आयिष्ट—अय + लुङ् त = आट् इट् सिच् (०) त the त not being अङ्ग, there is no ईडागम by—अलिसिचोऽङ्गते) आयिदुम्—आयिध्वम् (अय् + ध्वम् (लुङ्) as before) .

मित— । विनाषा + इट् इति षट् । 'इणः धीध्वं लुङ् लिटां धीऽङ्गात् २२४७—८३१७८) इत्यनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्' इत्यतो मूर्धन् इति च ; तदाह—इणः पर इति । इट् इति प्रथमी तदाह 'ध इट् ततः परिषान्' इति । अयिषीदुम्—अयिषीध्वम्—अय + आशीर्लिङ् ध्वम् इति स्थिते सौयुटि अय सौयुट् ध्वम् इति जाति लोपो व्यौरिति यलोपे आह धातुकत्वेन सलोपाभावे, सौयुट् इडागमे च अय् इ सौ ध्वम् इति भवति ततो मूर्धन्यादेशे—अयिषीदुम् इति ; आयिष्ट् अय लुङ् त इति स्थिते आट्—इट्—सिच् । ततस्तकारस्य अङ्गत्वाभावाद् ईडाभावे सलोपाभावस्ततो रूपम् । आयिदुम्—आयिध्वम्—अय + लुङ् ध्वम् इति स्थिते आट् = अय इट् सिच् ध्वम् इति जाति आय् इ स् ध्वम् इत्यस्य 'धि जेति सलोपे,' मूर्धन्यादेशे च आयिदुम् इति ।

२३२६ । उपसर्गस्यायतौ ॥८२॥१८॥

दी— । अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते—पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोङ् रश्मिरञ्जौ' इति माघः । 'इट् किट् कटी' इत्यत्र प्रश्निष्टस्य एर्भविष्यति ।

यद्वा “अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्” (परि—८७);
 चक्षिङो डित्करणज्ज्ञापकात् । वादित्वाद—ववये । पेये ।
 मीये । चेये । तीये । प्रणयते । नेये । ‘दय ४८१ दानगति-
 रक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ‘रय
 ४८२ गतौ’ । ‘जयी ४८३ तन्तुसन्ताने । जयाञ्चक्रे । ‘पूयी
 ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च’ । पूयते । पुपूये । ‘क्यूयी ४८५
 शब्दे उन्दने च’ । चुक्यूये । ‘क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये ।
 ‘स्फायी ४८७ ओप्यायी ४८८ वृक्षौ’ । स्फायते । पस्फाये ।
 प्यायते ।

ल is substituted for the रेफ or र् of an उपसर्ग which is followed by अयति i. e. the root अय् । Thus प्र+अयते=प्र+अयते=प्रायते and परा+अयते=पला अयते=पलायते । But निस्+अयते and दुस्+अयते give निरयते and दुरयते without the substitution of ल for the रेफ or र्, because the रुल i. e. the र् of निस् दुस् is असिद्ध (as not having existed) by the rule ‘पूर्वतासिद्धम्’ (Note the situation of the rules उपसर्गस्यायती (४. २. १९) and ससजुगो रुः (४. २. ६६)—where the latter is subsequent hence it is असिद्ध or invalid towards what is enjoined by the former). But निर्- and दुर- prefixed to अयते gives निलयते and दुलयते for their र् is not the result of रुल । The word ‘प्रत्यय’ is not changed into प्रत्ययः for there is no अय following प्रति (प्रति—इ+अच्) । Now, if the root अय् is आत्मनेपदी then how to defend उदयति (उल्+अय्+शट्+७मी) used by माघ in ‘उदयेति

वितत—' etc (for to speak truly it would have been उदयमाने) ?
(The answer is) Do not explain it as उद् + अय etc, but derive as
उद् इ etc and this is obtained from disjoining क्तिटी (क्तिट् +
इ + ई) see under ह्रान्तचण etc (2299) ; or—It is correct by
the परिभाषा—'The आत्मनेपद due to the elision of अनुदात्त
(by 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्) is अनित्य, not persisting i.e. op-
tional.' And this is inferred on the strength of क्तिङ्करण
of the root चचिङ् which had it been read as 'चचि' (without
'ङ्'), would have been आत्मनेपद on account of the elision
of its 'इ' (चचि—चच् इ) which is अनुदात्त and elides and
thus is a sign of आत्मनेपद by the rule अनुदात्तङित—' । वादित्वात्
—the root वच् being begun with व at the beginning there
is no 'एत्वाभ्यासलोप' by the prohibition 'न शशददवादिगुणानाम् (2263).
Thus it does not give 'वेये' as पय which gives पेये not being वादि ।
प्रणयते—प्र + णयते । पूयो to burst and to discharge foul smell.
The 'इ' at the end of these roots indicate optional इट् by 'ओदितो
निठायाम्' and the 'ओ' of ओष्यायी indicates णत्वं in निष्ठा by 'ओदितश्च' ।
प्यायते :—

मित— । उपसर्गस्य + अयती इति छेदः । अयतायिति जित्वा निहिंष्टस्यास्येः
सप्तम्यपि—'उपसर्गस्य' इत्यस्य पारायणान् विशेषणम् इत्याह—अयतिपरस्मैपि । 'यो
रेफ' इति—'ऊपोरोलं' (२३५०—८२।१८) इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । प्रायते—
प्र + अयते । पलायते—परा + अयते । निस्सृष्टोरिति । निःसः दुसश्चोत्थः ।
असिद्धत्वात्—'पूर्ववासिद्धम्' (१२—८२।१) इत्यनेनिति यावत् । तथाच
'ससलुलो रुः' (१६२—८२।६६) इति सूत्रम्—एतत्सूत्रापेक्षया परस्मैवेति । उदा-
हरति निरयते इत्यादि । निरुदरोस्त्विति—नेर्लुक् सकारफलं तेनासिद्धत्वाभावा

दनेन लत्वम् । 'प्रत्यय इतीति—मति—इ + अच् इति इणधातोर्वाच्, प्रत्ययेन तत्-
सिद्धिः न तु अयतेरितिभावः—'अभिमिधानादिति' कैयटः । अथ अनुदात्तस्वलचञ्चतया
अयधातोरात्मनेपदित्वात् पृच्छति—अथ कथमिति । उट्—अय + शङ् + ७मी ईवचन
इति उट्पूर्वस्य शबन्तस्य ज्ञायतेः सप्तम्यन्तं मत्वा प्रश्नः । समाधत्ते—इट् किट् किटीति ।
तत इ ई इति स्त्रेषामिव मते प्रश्नेषेण पाठः कृतः ('प्रान्तचणश्चञ्जाराट्—'
(२२८६) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । पचानरेणैतत् समाधीयते यदिति । अनुदात्तत्वेति—
परिभाषितम्—'अनुदात्तलोपप्रयुक्तं यथात्मनेपदं विहितं तत्र सार्वविक्रमिति' तदर्थः ।
तत्र लिङ् दर्शयति—चञ्चिङ् इति । 'चञ्चिङ्' इत्यनुक्ता यदि 'चचि' इत्येव पठ्यते
तर्हि अनुदात्तस्य इकारस्य लोपेनैव 'अनुदात्तङित—' (२१५७) इत्यनेनात्मनेपदसिद्धि-
र्भवेत् । किन्तु तथापि यत् ङकारानुबन्धः क्रियते तेनैदं ज्ञायते यत्—अनुदात्तलोप-
प्रयुक्तमात्मनेपदं न सार्वव्येति । तेनापि 'उदयति' इति सिध्यतीति निष्कर्षः । शब्देन्दु-
शेखरे तु 'इदं (अनुदात्तत्वेतिवचनम्) भाष्ये—न दृश्यते' इत्युक्तम् । वादित्वादिति—न
शशदद—' (२२६९) इति निषेधात्—एत्वाभ्यासलोपी नैत्यर्थः । पेथे (पय +
लिट् ए) वकारादित्वाभावात् प्राप्तिः । प्रययते (प्र + यय + ते) उपसर्गादसमासे-
ऽपीति—णत्वम् । नेय (यय + लिट् ए) 'णो नः' इति णत्वम् । 'ऊय' इत्यादीनाम्
ईदित्करणम् 'ओदितो निष्ठायाम्' इति इङ् विकल्पार्थम् । ओप्यायी (प्याय) इति
ओदित्करणं 'ओदितय' इति निष्ठानत्वार्थं तेन 'पीन' इत्यादिसिद्धिः । अथ प्याय +
लिट् ए (लिट्; तन्मयोरेणिरच्) इति स्थिते—

२३२७ । लिङ् यङ्गोश्च ॥६॥१॥२८॥

दी— । लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात्—पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यन् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

'The root 'प्याय' is replaced by 'पी' in लिटि and यङ् । Now there
are two rules ('एकाची ई प्रथमस्य' and 'लिङ् यङ्गोः') to act upon

प्याय । By the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, the latter supersedes the former. But if the former (एकाचो—) is invalidated then how the reduplication is to be effected ? For there is another परिभाषा—namely—‘सकृदगतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव’—‘When (two rules), while they apply (simultaneously), actually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect),—Kielhorn. Thus as the rule ‘प्यायः पी’ has taken effect, the former ‘एकाचो—’ should not apply again (बाधितत्वात्); under the circumstances, Bhattoji says that according to the परिभाषा ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्,’ the word ‘पी’ will be reduplicated. This परिभाषा means—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for (सिद्धम्) by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again, (after it had been superseded by a subsequent rule.—’ Kielhorn. Thus though the preceding rule ‘एकाचो—’ is overruled by the subsequent rule ‘लिङ्यङो,’ yet it (‘एकाचो—’) applies again and so पी is doubled and we get पिप्य—पी पी ए=पि पी ए (‘ऋद्धः)=पि प्य ए (by ‘एरनेकाचः—’ (२७२)) ।

मित— । लिङ्यङोः + च इति षष्ठेदः । लिङ्यङोरिति सप्तम्यन्तम् तदाह—
लिटि षड्ङि चेति । प्यायः पीडाव इति ‘प्यायः पी’ (२०७२—६।१।२८) इति पूर्वसूत्रात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । अथमत्र निश्चयः—‘एकाचो ह’ प्रथमस्ये’ति (६।१।१) द्वित्वविधायकं पूर्वसूत्रम् ‘लिङ्यङोः’ इति च (६।१।१८) पीभावविधायकं परसूत्रम् । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति—नियमेन परेषा पीभावः क्रियते

‘एकाच—’ इति च बाध्यते । एवं चास्य बाधितत्वाद् अतः पीशब्दस्य द्वित्वं न सम्भवति । बाधितस्य पुनस्तथानासम्भवात् । उक्तं हि—‘सकृदगती विप्रतिषेधे—यद् बाधितं तद् बाधितमेव’ इति (परिभाषयम्—यदा द्वयोः सूतयोः तुल्यबलयोः कुवचित् युगपत्प्राप्तिर्भवति तदा एकेन इतरस्य—बाधे सति बाधितस्य (तस्य) चिराय बाधितत्वमेव भवति इति च तदर्थः । बाधितत्वात् एकाच इति लिङ्यङोरित्यनेन द्रव्यताम्) । एवं प्राप्तिं आह—‘पुनःप्रसङ्गविशानात् पीशब्दस्य द्वित्वमिति । परिभाषयम्—पुनःप्रसङ्ग-विशानात् सिद्धम्’ इति । विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तस्य पुनरपि क्वचित् प्रवृत्तिर्भवति— इति च तदर्थः । तेन ‘एकाच—’ इत्यस्य पुनःप्रवृत्त्या पीशब्दस्य द्वित्वं भवति इति भावः । एवं पी पी ए इति स्थिते अभ्याससूत्रादिशेऽपि पी ए इति जाते ‘एरनेकाच इति यणादिशे—पिष्ये’ इति सिध्यति । यल्लितु पेपीयते इति । अन्यत्—स्पष्टम् । अथ म्यायी लुङि विशेषमाह—

२३२८ । दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्रायिभ्योऽन्यतरस्याम्

॥३१॥६१॥

दी— । एभ्यश्चलेयिष् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।

The affix लि, coming after these roots (दीप्, जन, बुध, पूर, ताय and प्राय्) is optionally replaced by the affix चिष् (इ) when the affix त (3rd. person आत्मनेपदी sing.) follows.

मित— । दीपजनेति—इत्तात्—पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘चलिः चिष्’—(२२२२—३११४४) इत्यतश्चेति ‘चिष् ते पद’ (२४१३—३११६०) इत्यतश्चिष् इति ते इति चानुवर्त्तते । ‘अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थकत्वादाह—चिष्-नेत्यादि—इत्तौ एकवचने इति स्पष्टार्थम् । दीप दीप्तौ, जनो प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरौ आप्यायने । तायु सन्ताने इति धातवः ।

२३२९ । चिणो लुक् ॥६१॥१०४॥

दी । चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि—
अप्यायिष्ट । 'तायृ ४८८ सन्तानपालनयोः' । सन्तानः
प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि—अतायिष्ट । 'शल ४८०
चलनसंवरणयोः' । 'वल ४८१ वल्ल ४८२ संवरणे सञ्चरणे च' ।
ववले । ववल्ले । 'मल ४८३ मल्ल ४८४ धारणे' । भल
४८५ भल्ल ४८६ परिभाषणहिंसादानेषु । वभले । वभल्ले ।
कल ४८७ शब्दसंख्यानयोः' । कलते । चकले । 'कल्ल ४८८
अव्यक्ते शब्दे' । कल्लते । 'अशब्दे' इति स्वामी । अशब्द-
सुष्ठोभ्भाव इति च । 'तिष्ठ ४८९ तिष्ठ ५०० देवने' । तितेवे ।
दिदेवे । 'षेष्ठ ५०१ गेष्ठ ५०२ ग्लेष्ठ ५०३ पेष्ठ ५०४ मेष्ठ ५०५
स्लेष्ठ ५०६ सेवने' । 'परिनिविध्यः—(२२७५) इति षत्वम् ।
परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ।
तदभाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे ।
मेवते । स्लेवते । 'शेष्ठ' 'खेष्ठ' 'क्लेष्ठ' इत्यप्येके । 'रेष्ठ ५०७
प्लवगतौ' । प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'मव्य ५०८ वन्धने' ।
ममव्य । सूच्य ५०९ ईच्य ५१० ईच्य ५११ ईर्ष्यार्याः । 'हय
५१२ गतौ' । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः । 'शुच्य ५१३ अभि-
षवे' । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सम्भानं वाभिषवः ।
स्नानं च । शुशुच्य । 'तुच्य' इत्येके । 'हृथ्य ५१४ गति-
कान्त्योः' । जहृथ्य । 'अल ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु' ।
अलति । आल ।

The word or (affix) त elides when it comes after the affix चिण्—(३). Thus प्याय् + लुङ् त = अट् प्याय—चिण् त = च प्याय चिण् ० = अप्याय—इ = अप्यायि । अप्यायिष्ट—is formed when चिण् is replaced by सिच् । Thus अट् प्याय् इट् सिच् त = अप्याय् इस् त । ताट्—means सन्तान and पालन—of which सन्तान means to multiply or increase (and पालन to protect). अप्यायि etc, like अतायि etc. अयम्—i.e. धेव्—(सिच्) । न्यासकारादयः i. e. जिनेन्द्रबुद्धि and others. But that is against भाष्य—for धेव् is not read as सोपदेश there.

अथावत्यन्ताः etc.—i.e. ending is अव (600). रचणे । घान्तत्वात्—i.e. ह्य do not get वृद्धिः owing to the prohibition by 'घ्रान्तचण etc, (2299) and it ends in य । शुच्य अभिषवै—अभिषव means 'to render inactive' and to distil and also 'to bathe' । अल means to dress, to suffice and to forbid.' अल् :—

मित—। चिणः इति पञ्चम्यन्तम् तदाह—चिणः परस्येति । तशब्दं परिचिणो विधानात् 'चिणः' इत्यनेन तशब्द आशिष्यते तदाह—तशब्दस्येति । अप्यायीति—चिणि इडभावात् तशब्द—लोपाशेदं सिद्धम् । पक्षे सिचि इडागमे ईडभावात् सलोपाभावे च अप्यायिष्ट इति । प्रवन्वो विस्तारः । अतायि—इत्यादि अप्यायि इत्यादिवत् । अयमिति धेव् इति घातुः । न्यासकारादयो जिनेन्द्रबुद्ध्यादयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'यदि सोपदेशः स्यात् तदा स्यायतिरिव अयमपि—सोपदेशलक्षणे पर्युदास्यत तदकरणाद्भाषि सोपदेश इति—'तत्त्ववी—' ।

अथावत्यन्ता इति—अव (६००) रचणे—इत्यन्ता इत्यर्थः । घान्तत्वादिति—'घ्रान्तचणेति (२२९९) निषेधादित्यर्थः । ह्यर्थ इति—कान्तिरिच्छा । अप्यादेव ह्यर्थेति काम्यते इति हिरण्यम् इति 'ह्यर्थेति कान्यन् हिर्ये'ति उषादिभूत्वात् । अनेति वारणं निषेधः । अथास्य सिचि वृद्धिं विधास्यद्वाह :—

२३३० । अतो लान्तस्य ॥७१२॥

दी—। 'लृ' इति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्री
तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरि सिचि । 'नेटि'
(२२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः—' (२२८४) इति
विकल्पस्य चापवादः । मा भवान् आलीत् । अयं स्वरितेदित्येके ।
तन्मते अलति इत्याद्यपि । जि फला ५१६ विशरणे' । 'ढफल—'
(२३०१) इत्येच्चम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । 'मील
५१७ श्मील ५१८ स्मोल ५१९ क्ष्मील ५२० निमेषणे' । निमेषणं
सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । 'पील
५२१ प्रतिष्टम्भे' । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । 'शील ५२२ वर्णे' ।
'निनील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति । 'कौल ५२४
वन्धने' । 'कूल ५२५ आवरणे । 'शूल ५२६ रुजायां
सङ्कोषे च' । 'तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोषणम् ।
तच्चान्तर्गतस्य वह्निर्निस्सारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ सङ्घाते' ।
'मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्' । 'फल ५३० निष्पत्तौ' । फेलतुः ।
फेलुः । 'बुल ५३१ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।
'फल ५३२ विकसने' । चिल ५३३ शैथिल्ये—भावकरणे च ।
'तिल ५३४ गतौ' । तेलति । 'तिल' इत्येके । तिलति ।
'वेल ५३५ चेल ५३६ केल ५३७ खेल ५३८ क्षेल ५३९ वेल
५४० चलने' । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः । 'पेल ५४१
फेल ५४२ शेल ५४३ गतौ' । 'पेल' इत्येके । खल ५४४
सञ्चलने' । चखल । अखलीत् । 'खल ५४५ सञ्चये' ।
'गल ५४६ अदने' । गलति । अगलीत् । 'षल ५४७ गतौ' ।

सलति । 'दल ५४८ विशरणे' । 'खल ५४८ खल ५५०
 आशुगमने' । शखल । अखलीत् । शखल । अखलीत् ।
 'खोलु ५५१ खोळ् ५५२ गतिप्रतिघाते' । खोलति । खोरति ।
 'धोळ् ५५३ गतिचातुर्थे' । धोरति । 'तुसर ५५४ कृद्गतो' ।
 तत्सार । अत्सारीत् । 'कर ५५५ हर्षणे' । चकार ।
 'अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर ५५८ गत्यर्थः' ।
 चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवान् अभ्रीत् ।
 अङ्गान्तरिफस्यातः समीपत्वाभावात् वृद्धिः । 'ष्ठिबु ५६०
 निरसने' । 'ष्ठिबुक्तम्—' (२३२०) इति दीर्घः । ठीवति ।
 अस्य द्वितीयो वर्णव्यङ्ग्योवेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः ।
 तिष्ठिबुः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठवुः । 'हलि च—'
 '(३५४) इति दीर्घः । ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयम-
 जन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ।
 जयति ।

The word 'लृ' (in the rule) is an instance of लुप्तपठौ i.e. is elliptical for 'लृस्त्र' । The sense is—The वृद्धि substitute is directed to the short अ of an अङ्ग (verbal stem) which ends in लृ or र provided this लृ and र are very closely connected to (or are invariably present after) the short—अ । This rule supersedes the prohibition (of वृद्धि) taught in the rule 'नेटि' (२२६४) and and the optional presence of वृद्धि taught in the rule 'अतो हलादिः—' (२२६४) । Thus 'मा भवान् अलीत्' 'you should not dress yourself etc. Here the word 'मा' (माङ्) has been introduced to make

the वृद्धि obvious to the view ; otherwise the augment आद् being joined to आलीत् (अल् + इट् + सिच् + ईट् + त्) it would not have clearly been known whether it (आलीत्) is the result of सन्धि or वृद्धि ; for the form is the same in both the cases. अयम् etc.—Some say that अल is स्वरितित् or स्वरित—pitch-eliding. In that case अल would also give अलति etc by the rule 'स्वरित-जितः कत्तं भिप्राये क्रियाफले' (2158). जि फला, जि for 'जीतः क्तः' (3088) and आ for 'आदितश्च' (3036). अफालीत् (सिच्) by this rule, चल अल्ल—'to march quick', अचालीत् (लुङ्) by this rule, अचल्लोत्—want of वृद्धि by the explanation 'अतः समीपौ' । मा भवान् अभीत्—here the रेफ (र्) being not closely connected with the अ of अस् i.e. being intervened by भ in the middle, there is no वृद्धि of the short अ by this rule, जि to win. :—

मितः—। लुप्तपठौकम् इति । लुप्तपठौ (विभक्तिः) यस्य तत् इति विग्रहः । 'लुप्त' इत्यनुक्ता 'लु' इत्युक्तम् इत्यर्थः । लुच रश्च इति समाहारद्वन्द्वान्तस्य—अन्तशब्देन बहुव्रीहिसमासात् पठ्या 'लुप्तस्ये'ति । लुप्तपठौकलमेव विशदयति, परस्मैपदेषु—(२२८७—७२११) इत्यतोऽनुवचोरित्यर्थः । मा भवान् आलीत् इति । अत माङ् यङ्यपुरःसरमुदाहरणम् आङभावेन अलतिरकास्य वृद्धिः स्पष्टप्रतिपक्ष्यमिति बोध्यम् । आङागमेऽपि हि संहितया आलीदिति भवति । अतः समीपौ किम्—आखीरीत् अभीलीत् । अतएव सूत्रे 'लुप्तस्येति' अन्तग्रहणं कृतम् । अन्यथा तदन्तविधिनेव तत्सिद्धिं अन्तग्रहणं व्यर्थं स्यात्—इति सामीप्यार्थे व्याख्यातम् । लुप्तस्य किम्—मा भवान् अलीत् । अत सातत्यगमने—इति धातुः । अयं स्वरितेति—तेन तेषां मते—'स्वरित जितः' इति विकल्पेन अलति इत्यादि भवति । अफालीत्—अनेन सूत्रेण वृद्धिः । जिफला इत्यत्र जित्करणम् 'जीतः क्तः' इति निष्ठायेम् । आत्करणश्च 'आदितश्चेति' इट्—निषेधायेम् । शील इति । अयं चुरादिरप्यस्ति—'शीलं

नीलनिचोत्तम्' इति जयदेवः । यल यल्लेति—अश्लीत् अनेन वृद्धिः । अश्लीत्—
अतः समीप—त्वाभावात् हलभावः । लर इति । यत्सार हलादिः शेषः ।
अत्सारीत्—अत रकारस्य—अतः समीपत्वाद् अनेन वृद्धिः । सा भवान् अमीत् इति—
अय हलभावं स्पष्टयति—अङ्गान्तरफलेति । भकारेण व्यवधानादित्यर्थः । जि
इति अयमशनेष्विति—इकारान्नत्वात् । जि + लिट् यल इति स्थिते—

२३३१ । सन्लिटोर्जेः ॥७।३।५७॥

दी— । जयते; सन्लिनिष्पत्तिर्योऽभ्यासस्ततः परस्य कुलं
स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगुः । जिगयिथ—जिगेथ ।
जिगाय—जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् ।
अजैषीत् । 'जीव ५६२ प्राणधारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३
मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये' । पिपीव । मिमीव ।
तितोव । निनीव । 'क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसनं' । उर्वी
५६९ तुर्वी ५७० युर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः ।
ऊर्वाञ्चकाय । 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व ।
'गुर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'सुर्वी ५७५ बन्धने' ।
'पूर्व ५७६ पर्व ५७७ मर्व ५७८ पूरणे' । 'चर्व ५७९ अदने' ।
'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे' ।
'अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति ।
सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्तौ' । इन्वति । इन्वांचकार ।
'पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिचि ५९० सेचने' । तृतीयो
मूर्धन्योष्मादिरित्येके । 'सेचने' इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति ।

पिपिन्व । हिवि ५८१ दिवि ५८२ घिवि न०३ जिवि ५८४
प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ।

कुल is enjoined to जयति i.e. the ज of the root जि is replaced by ग, when it (जि) comes after the अभ्यास, effected or caused by the affix सन् or लिट् । Thus जि+णल्=जि जि च 'अचो जिति' (254)=जि गै अ=जिगाय । जि जि अतुस्=जि गि अतुस् etc (no guna due to कित्त्व of अतुस् by 'असंयोगात्' 2242) जिगयिष्य—जिरीष्य—the augment इट् is optional here by the saying 'अजन्तोऽकारणान्वा यस्तास्रनिट् यलिविडयम्' । जिगाय जिगय—('णलुप्तमोवा') (under 'चतो—' 2296) जिग्यिष्य जिग्यम (इट् by 'क्राद्यन्तो लिटि सृङ्भवेत्' and यण् by एकनेकाचः (272). जीता—('तास्रनिट्') । जीयात् ('आशीर्लिङ्—'अकृतृ—'(2298). अजीवीत्—('सिचिङिङिः—') । हिवि (हिन्व्) 'इदितो लुप्त धातोः'—हिनूति :—

मित— । सन्लिटोः + जेरितिच्छेदः । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी, नतु पर—सप्तमी अभ्यासविशेषणम्—तदाह—सन् लिट्निमित्तो योऽभ्यास इति । 'अभ्यासाच्च' (३४२०—७।३।५५) इत्यतोऽभ्यासादिति पञ्चम्यन्तमभ्यासपदमनुवर्तते । कुलमिति—'चतोः कुचिच्छतोः' (२८६९—७।३।५२ः) इत्यतः कुलत्वानुवर्तते । 'सन् लिट्-निमित्तो योऽभ्यास' इत्येतन्माधवमतम् । 'सन्लिटि च परे योऽस्यास' इति परसप्तम्या-त्रयशंपुरःसरं प्राचां व्याख्यानं नादृतम् । जयतेयंलुगन्तात् सगि 'जिजायिषति' इत्यत्र कुलप्रसङ्गात् इति बोध्यम् । जिगाय—जि जि णल्=जि गै अ=जि गै अ ('अचो जिति' इति इङिः—तत्र आयादेशः) । जिग्यतुः—असंयोगादिति कित्वाद गुणमावः । जिगयिषेति 'एकाच उपदेशे—' इति बाधित्वा भारद्वाजनियमाद् इङ् विकल्पः । जिगाय—जिगय—'णलुप्तमोवा' इति णिङ् विकल्पाद् इङ्गिविकल्पः । जिग्यिषेति—क्रादिनियमादित् । 'एरनेकाच' (२७२) इति यण् । जीता—चनिट्—कत्वात् तासाविडभावः । जीयात्—आशीर्लिङि—'अकृतृ—' (२२८८) इति दीर्घः ।

अजैषीत्—सिचिहङिः—(२२६०) इति हङिः। लटि जैष्यति लङि अजैष्यत् इति। धिन्वति इत्यादौ तुमि रूपम्। अथ धिदिर्विशेषविधिसाह—

२३३२। धिन्विक्कण्वोर च ॥३।१।८०॥

दी—। अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिषये। 'अतो लोपः' (२३०८)। तस्य स्थानिवद्भावाद् लघूपधगुणो न। उ-प्रत्ययस्य पितृसु गुणः। धिनोति। धिनुतः। धिन्वति।

अकार is the final substitute of धिन्व and क्कण्व i. e. the final letter व of धिन्व and क्कण्व is replaced by अ and the affix उ is attached to them in connection with शप्। Thus धिन्व and क्कण्व become धिन and क्कण। Then comes उप्रत्यय। And this उप्रत्यय is आहंघातुक by 'आहंघातुकं शेषः'। Thus the rule 'अतो लोपः' (2308—6. 4. 48) comes in. Then by अलोप धिन becomes धिन्। Now appears the rule 'लघूपधस्य च' (2189—7. 3. 36) to take effect upon it. But it is counter-acted by the स्थानिवद्भाव of अलोप i. e. though the affix अ has disappeared by 'अतो लोप' yet it is to be treated as present (अकारवदेव विभाष्यम्)। Thus the इ of धि ceases to be the penultimate, for the root is धिन in reality, and not धिन्; so there is no लघूपधगुणः। See also our notes under धिनोति in Kirat 1. sl. 22. (Here you cannot rejoin that अलोप is not to be taken as स्थानिवत् by the rule स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (४८—१।१।१६) as in the case of a single letter (अल्मवम्) अ; for अ is not a letter, originally connected with the root. Thus.

अहोप here is an अजादेश and ceases to be an अलिङ्घि । It is for this reason that Panini has stated as 'धिन्विक्कन्धोरच' and has not said धिन्विक्कन्धोरलोपय, in which case it would be open to the above objection). Now the affix उ attaches itself to धिन giving धिनु by 'अतो गुणे' (191—6. i. 97). This उ is gunnated where the affix after it drop its प् (as तिप्, सिप् मिप् etc.). Thus धिनोति धिनोषि etc. धिनुतः (for तस् is not पित्) (Cp. 'सार्व'—२२३४) । धिन्वन्ति—(by इकोयणचि (48). (शब्दविषये is to be taken as—in place of शप्) । धिनु + वस् :—

मित— । धिन्विक्कन्धोः + अ च इतिच्छेदः । धिन्विक्कन्ध् इत्यनयोरेका निर्दिष्टयोः कृतवन्धसमासयोः षष्ठीद्विवचनम् । तदाह—अनयोरेकार इति । अनादेशः अलोऽन्यस्य इत्यनेन वकारमात्रस्यैव भवति । 'तनादिक्कञ् अ उः' (७।१।६८) इत्यत उरिति अनुवर्तते । 'कर्त्तरि कृतम्'—'सार्वधातुके य्क्' इति च । ततः सार्वधातुकपदं शब्दार्थे परिणमयन्नाह—शब्दविषये सति यत् शप् भवति तत्र इत्यर्थः ; शपः स्थाने इति निष्कर्षः । एतेन धिन् इत्यस्य वस्यले अकारे आदिह धिन इति जाते उपस्ययेन च धिन उ इति स्थिते आह—अतो लोप इति । 'आर्षधातुकं शेष' इत्यनेन अप्रत्ययस्य आर्षधातुकत्वम् । उपस्ययस्य आर्षधातुकान्तरं परतस्तिष्ठति । तेन अतो लोप इत्यनेन धिन् उ इति स्थिते धिनोतेल्लूपधगुणं वारयति—तस्य स्थानिवद्-भावादिति । तस्येति अहोपस्य अजादेशत्वादिति भावः । (अ इति स्थानी तस्य 'लोप' इति आदेशः । स च 'अ' अज्भवति । तेन तत्स्थाने 'य' आदिश्रुते स अजादेशो भवति । लोपस्य आदिश्रुते । अतएव 'लोपः' अजादेशः । स च पुनः स्थानिवद् भवति यतः तस्य पूर्वत्वेन दृढस्य धिनोतेस्तिवादयो विधीयन्ते । एवञ्च धिनोतेरिक्कारस्य उपधात्वाभावात् गुणो निवर्तते अकारान्तत्वात् (धिन् अपि स्थानिवद्भावाद् धिन एव भवति) । तदाह—लूपधगुणो नेति । पित्सु—तिप्सिपादिषु इत्यर्थः । धिनोति=स्पष्टम् । धिनुतः पिदभावान्न गुणः । धिन्वन्ति—इकोयणचि इति यणादेशे रूपम् । धिनु + वस् इति स्थिते :—

२३२३ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्त्रोः ॥६।४।१०७॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्त्रोः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः । मिपि तु परत्वादु गुणः । धिनोमि ।

The final (i.e. the उ) of an अङ्ग or verbal base which ends in उकार—an affix not having a conjunct letter preceding it—disappears optionally when म and व follow. Thus धिन् उ वस्=धिन् ० वस्=धिन्वः । Similarly धिन्मः । But in धिनोमि because the पितृविधि follows on लोपविधि, so गुण prevails.

मित— । लोपः + च + अस्य + अन्यतरस्याम् + स्त्रीः इति ष्टुदः । अङ्गाधिकारात् सूत्रस्य 'अस्य' इत्यक्षर्यमाह तदन्तस्य (उकारान्तस्य) अङ्गस्येति । 'स्त्रो' रिति मवयोः परयोरिति सप्तम्यन्तम् । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति' पूर्व सूत्रम् ; तदाह—असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार इति । धिन्वः—धिन् उ वस् इति स्थितेऽनेन उलोपे रूपम् । एवं धिन्म इत्यव । ननु धिनोमि इत्यव मकार-सदभावादपि कुवो नलोप—इत्यवाह—मिपिलिति लोपापेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार' इति किम् । शक्तुवः । आप्रुवः । अव 'क्त' 'प्र' इति संयोगवर्णसत्त्वान्नलोपः । प्रत्ययोकार इति किम्—यु मिश्रणे इति धातुस्य वकारमकारे च परे—युवः, युमः—इति लोपो ना भूत् ।

२३२४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०८॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारः तदन्तादङ्गात् परस्य हेलुक् स्यात् । धितु । नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । रिवि ५८५ रवि

५८६ धवि ५८७ गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । 'कृवि ५८८ हिंसाकरणयोश्च' चकाराद् गतौ । 'कृणोति' इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । 'मव ५८८ वन्धने' । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत्—अमावीत् । 'अव ६०० रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-लुप्यवगम-प्रवेश-अवण-स्वाम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीप्त्या-लिङ्गन-हिंसादान-भागवृद्धिषु' । अवति । आव । मा भवान् अवीत् । 'धावु ६०१ गतिशुद्धयोः' । स्वरितेत् । धावति—धावते । दधाव—दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । 'धुञ् ६०२ धिञ् ६०३ सन्दोपनक्तेशनजीवनेषु' । धुञ्जते । दुधुञ्जे । धिञ्जते । दिधिञ्जे । 'वृञ् ६०४ वरणे' । वृञ्जते । वृञ्जते । 'शिञ् ६०५ विद्योपादाने' । शिञ्जते । 'भिञ् ६०६ भिक्षायामन्नाभे लाभे च' । भिञ्जते । 'क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि' । 'बाधने' इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । 'दञ् ६०८ वृद्धौ शीघ्रार्थं च' । दञ्जते । ददञ्जे । 'दीञ् ६०९ मीण्डेऽन्योपनयननियम-व्रतादेशेषु' । दीञ्जते । दिदीञ्जे । 'ईञ् ६१० दर्शने' । ईञ्जाञ्जते । 'ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' । ईषाञ्जते । 'भाष ६१२ व्यक्तायां वाचि' । भाषते । 'वर्ष ६१३ स्नेहने । दन्त्यो-ष्ठादिः । ववर्षे । 'गिषृ ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'ग्लेषृ' इत्येके । अन्विच्छा=अन्विषणम् । जिगिषे । पिषृ ६१५ प्रयत्ने । पिषते । जिषृ ६१६ शेषृ ६१७ एषृ ६१८ प्रेषृ ६१९ गतौ । जिषते । निषते । एषाञ्जते । पिप्रेषे । 'रिषृ ६२० हेषृ ६२१

ह्रस्वः ६२२ अव्यक्ते शब्दे' । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वौ
 अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ङ्षते । कासृ ६२३ शब्द-
 कुत्सायाम् । कासाच्चक्रे । 'भासृ ६२४ दीप्तौ' । वभासे ।
 'णासृ ६२५ रासृ ६२६ शब्दे' । नासते । प्रणासते । 'णस
 ६२७ कौटिल्ये' । नसते । 'भ्यस ६२८ भये' । भ्यसते ।
 वभ्यसे । 'आङः शसि ६२९ इच्छायाम्' । आशंसते ।
 आशशंसे । 'ग्रसु ६३० ग्लसु ६३१ अदने' । जग्रसे । जग्लसे ।
 'ईह ६३२ चेष्टायाम्' । ईहाच्चक्रे । 'वहि ६३३ महि ६३४
 वृद्धौ' । वंहते । ववंहे । मंहते । 'अहि ६३५ गतौ' ।
 अंहते । आनंहे । 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्' ।
 जगर्हे । जगल्हे । बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये' । ओघ्यादी ।
 'वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' । दन्व्योष्ठादी ।
 केचित्तु पूर्वयोर्दन्व्योष्ठादितामनयोरोष्ठादितां चाहुः । 'प्लिह
 ६४२ गतौ' । प्लिहिहे । 'विह ६४३ जिह ६४४ बाह ६४५
 प्रत्यत्ने' । आद्यौ दन्तगोष्ठादिः । अन्यः केवलोष्ठादिः ।
 'उभावप्योष्ठादी' इत्येके । 'दन्तगोष्ठादी' इत्यपरि । जिह-
 तिर्गत्यर्थोऽपि । बवाहे । द्राह ६४६ निद्राक्षये' । 'निक्षेपे'
 इत्येके । 'कासृ ६४७ दीप्तौ' । चकाशि । ऊह ६४८ वितर्के' ।
 ऊहाच्चक्रे । 'गाह ६४९ विलोडने' । गाहते । जगाहे ।
 जगाहिषे—जघाक्षे । जगाहिठे—जगाहिध्वे—जघाद्धे ।
 गाहिता ।

The affix हि disappears coming after an अङ्ग that ends

in an उकार—the affix having no conjunct letter preceding it (उ)— Thus धिन् उ हि=धिन् उ ०=धिन् । The augment आट् (directed by 'आडुत्तमस्य पिङ्' (2204—3. 4. 92) is persisting or compulsory. (नित्य). Hence it precedes उकारलोप enjoined by this rule (6. 4. 106) although it follows upon the former ; for there runs the परिभाषा—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः'. Thus धिन् आव (आट् वस् सलोप by नित्यं छितः (2200)=धिनी आव (उ is gunnated and does not clide for the व is now intervened by आ)=धिनव् आव (अवादेशः)=धिनवाव । Similarly धिनवाम and also धिनवानि । जिवति etc— an example of जिवि read after धिवि । अमवीत्—अमावीत् by optional वृद्धि by 'अतो हलादिलौचोः (2284—7. 2, 27). अव—कान्ति to wish. प्रीति—to be glad. वृत्ति—to be satisfied. अवगम—to know. स्वाम्यर्थ—to exercise influence. अवाप्ति—to have. मा भवान् अवीत् here हृत्ति is prohibited by 'नेटि' (2268).

अघोषान्ताः etc—i.e., ending in श्चसङ्ग hence, upto वृषि (652) कान्तिकरणे । शिष—to learn. केचित् तु etc, i. e. read vice versa. ऊह—to surmise, conjecture etc. गाह् (गाह्) to bathe, enter etc. जगाहिषे—जघावे the augment इट् is optional here because the root is ऊदित्—ऊ dropping. जगाहिद्—जगाहिध्वे—जगाद्धे । The first, two are according to the rule 'विभाषेष्टः (2325), and the last (जगाद्धे) is thus—गाह् गाह्ध्वे=गगाह् ध्वे (by ऋस्त्रः)—ज गाह् ध्वे (by 'कुक्षीयुः') जगाद्ध्वे (by 'ह्रीटः'—324—8. 2. 31)—जगाद्ध्वे टुनाटुः (113—8. 4. 41)—जघाट्ठ्वे (by 'एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वीः' (326—8. 2. 37) । जघाट्ठ्वे (by टौ टेलोपः' (2335). गाहिता (लुट्)

इत्तास् । This is in case of इट् and when इट् is wanting then गाङ् + ता = गाङ् डा = गाङ् धा (by 'भषस्तथोर्ध्वः' (2:80—8. 2, 40) = गाङ् ता (by छुनाट् : (113) = गाढा by the next rule :—

मित—उतः + च, प्रत्ययात् + असंयोगपूर्व्यात् इतिच्छेदः । उतश्चेति उकारस्य ।

'प्रत्ययात्' इति—'असंयोगात्' इति चेतस्य विशेषणे तदाह—असंयोगपूर्व्येति इति । संयोगः ('हलोऽनन्तराः संयोगः') पूर्वो यस्मादिति विसृष्टः । न तथा असंयोग-पूर्वस्तस्मात् । अङ्गाधिकारादाह—तदन्तादङ्गादिति । हेरिति 'अतो हेः' (२२०२—६।४।१०५) इत्यतो हेरिति 'चिथो लुक्' (२३२८—६।४।१०४) इत्यतो लुगित्यस्य चानुवर्तनात् । धिनु इति स्पष्टम् । नित्यत्वादिति—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरी-चरं बलीयः' इति न्यायेन बलीयस्तादाटः प्राक्प्रवृत्तिः । नित्यो हि विधिः कृति अकृतेऽपि चेतरे—प्राप्नोति इति भाष्यवचनात् । ततश्चाट्-प्रवृत्त्या वकारस्य व्यवहित-त्वेन—उलोपाभावे तस्मिन्—अवादिशे धिनवाव इति (धिनु आट वस्—धिनु आव—धिनी आव—धिनव् आव इति) ; एवम् धिनवाम । धिनवानि इतितु—धिनु मिप् इति स्थिते 'मिनिः' इति मिभावे पूर्ववत् 'आहुत्तमस्यपिच्छेति' आडागमे धिनु आनिप् इति जाते पिच्छादशुभे अवादिशे—रूपम् । कृवि इति 'धिविकृत्वयो—' रिति सौबस्य ग्रहणं तदाह—धिनीतिवत् इति । अधमिति कृवि । असवीत्—अमावीत्—अतो-हलादेरिति वृद्धिविकल्पः । अवेति—अवगमो बोधः । अवातिरधिगमः । मा भवान् इति—नेटीति वृद्धिनिषेधः । मा भवानतीदितिवत् । स्वरितेत्—इति ततश्च पदविकल्पः (स्वरितजित इत्यनेन) इति दर्शयति धावते धावथे इति—

अथोपान्ताः इति—उप् (श ष स ह) वर्णान्ता इत्यर्थः । ततश्च लुपि (६५२) कान्तिकरणे इत्यन्तानां लाभः । दीर्घेति मौष्ण्य—इज्या—उपनयन—नियमव्रत आदेशेषु इतिच्छेदः । तत्र मौष्ण्यं केशवपनम्—इज्या यज्ञः इति अन्तः स्पष्टार्थः । कासाञ्चकं—'कास्प्रत्ययादाम्—इत्याम् । आङः शसि इति आङ् पूर्वः शस् इति यावत्—'तदा नाशंसी विजयाय सङ्गय' (महाभारतम्) ; "आशंसन्ते समितिषु सुराः" इत्यादि शाकुन्तले । "आशंसता बाणगतिं वृषाङ्गे" इत्यादिषु तु शंस स्तुतीभादिपरस्मैपदिनो ग्रहणम् । कैचिलिति—विपय्येति

पठन्ति इति भावः । काश् दीप्ताविति यथा सूर्यः प्रकाशते इत्यादि । ऊह-
वितर्क—विहितवितर्को युक्त्यायैर्निर्णयः । ऊहते इति—‘कथं तर्हि’ ‘अनुक्तम-
पूहति पण्डितो जनः’ अनुदात्तस्वराक्षरस्य तद्धीऽनित्यत्वाद्गदोष इत्याहु’रिति तच्च-
बोधिनी । गाह (ऊदित्) गाह इति शेषः । विलोडनमत्र प्रवेशनाद्यर्थपरं न तु
प्रतिघाताद्येकमिति ध्येयम् । जगाहिषे—जघाचे—ऊदित्वात् ‘स्वरतिमृतिमृत्युधूज्ज् दितो
वा’ इति इङ् विकल्पः । जघाचे इति । इडभावे जगाह् से इति स्थिति ‘हो ङ’
इति जगाढ् से इति जाते, एकाचो वशो भष् इति जघाढ् से इति सम्प्रदायानि ‘घटोः
कः सि, (२८५), इति जघाक् से इति भवति ततः सस्यादेशावयवत्वेन घत्वे—जघाचे
इति सिद्धम् । जगाहिङ्—जगाहिष्—जघाढ् इति । विभाषेः इति ढलविकल्पात्—
पूर्वरूपद्वयम् । एतद् इट् पक्षे, इडभावे तु जघाढ् इति । तदेवं प्रक्रिया—जगाह्—
(होङः)—जगाढ्—(एकाचो वशोभष्—) जघाढ्—(ट्टुनाट्टुः)—
जघाढ्—जघाढ् ष्—(ढी ङ लोपः)—जघाढ् ष्—जघाढ् । गाहिता—
लुटि—इट् पक्षे इदम् । इडभावे तु गाह्ता इति स्थिति—होङः—गाढ्ता (भाषस-
योर्धोऽधः (२२८०—८२।४०)—गाढ् घा—(ट्टुनाट्टुः)—गाढ्ता ततः—

२३३५ । ढी ढे लोपः ॥८।३।१३॥

दी— । ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाढा । गाहिष्यते—
घाच्यते । गाहिषीष्ट—घाचीष्ट । अगाहिष्ट अगाढ । अघा-
चाताम् । आघाचत । अगाढाः । अघाढम् । अघाचि ।
'गृह्ण ६५० गर्हणे' । गर्हते । जगृहे ।

“ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वि गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन”
(वार्त्तिक ५८३) । जगृहिषे—जघृक्षे । जघृक्षे । गर्हिता—
गर्हा । गर्हिष्यते—घच्यते । गर्हिषीष्ट—घृचीष्ट । लुङि ।
अगर्हिष्ट । इडभावे—

A. ङ elides when it is followed by another ङ । गाहिष्यते—

चात्यते—the former is with इट् and the latter without इट् (in छट्)। Thus गाह् + इट् सति ; गाह् सति = गाढ् सति = घाढ् सति = (‘एकाचो वगो भष्—’) = चाक् सति (घटो; कः सि) = चाक्यते। गाहिषीष्ट—घाचीष्ट (आशीर्लिङ्)—(गाह् + इट् + सीयुट् + सुट् + त) and (गाह् + सीयुट् + सुट् + त = गाढ् + सीय् + स् + त = घाढ् सी स् त = चाक् घी स् त = घाचीष्ट)। अगाहिष्ट—अगाढ (लुङ्)—अट् गाह् इट् सिच् त (इट्पच) अट् गाह् सिच् त (इडभावपच) = अ गाह् स् त—अगाढ् ० त (by ‘भलो भलि’ (2231—S. 2. 26) = अगाढ् घ (भषतघोऽधः) = अगाढ् ढ = अगाढ (by this rule). अवाचाताम्—अ गाह् सिच् आताम् then as before ‘च्’ for ‘ग्’, ‘ट्’ and then ‘क्’ for ‘ह’ and ‘स’ changes into ‘घ’। So अवाचत (here भं is replaced by अत् by ‘आत्मनेपदेष्वन्तः’ (2258—7. 1. 5), अगाढाः—अट् गाह् सिच् घास्—अगाढ् ० घास्—अगाढ् ढास् etc. अवाट्म—अट् गाह् सिच् ध्वम् अगाढ् ० ढ्वम् etc. अवाशि—अट् गाह् सिच् इट् अगाढ् स इ—अचाक् ष इ। गृह् (ऊदित्) गृहणे ‘to condemn’. अगृह्ये here गृह is not gunnated by the Vartika ‘अट्पचधो लिटः’ (593). See under rule ‘आदिर्जिट् ङवः—’ (2289—1.3.5). अगृह्ये etc like जगाह्ये etc.

मित—। स्पष्टम्। गाह्यते—चात्यते इड् विकल्पात् छटि पूर्वमित्पचि। परन्तु इडभावे, तदित्यम्—गाह् सति गाढ् सति (होदः)—चाक् सति (एकाचो वगो भष् इति भष्भावाद् गकारस्य चकारः, ‘घटोः कः सि’ इति ढकारस्य च ककारः)—चाक् सति (पलं) ततो रूपम्। गाहिषीष्ट घाचीष्ट (आशीर्लिङ्) इड् विकल्पः। इट्पच—गाह् इट् सीयुट् सुट् त—गाह् इ सीय्—स् त (यलोप—पलट्त्वानि। इडभावे—गाह् सीय् स् त—चाक्घीष ट (भष्भावढलकलपलट्त्वानि)। अगाहिष्ट—अगाढ (लुङ्) अगाह् इट् सिच् त (इडभावे)—अगाह् स् त (इडभावपचि) अगाढ् ० घ (होद—भषतघोः—सलोपश्च)—अगाढ् ढ

(अनेन लोपे) —अगाढ इति । अघाञाताम् —अगाह्, सिच् आताम्) —आगढ
स् आताम् —अघाक् ष आताम् (गकारस्य भ्रमभावेन घकारः ; ढकारस्य कत्वम्
ततः षत्वम्) । एवमघाञत (आत्मनेपदध्वनतः' (२२५६—७।१५) इत्यदादेशो
बोध्यः) । अगाढाः—अट् गाह्, सिच् घास्—अगाह्, स् घास्—अगाट्, ० घास्
(भ्रमस्तथोः—) अगाट्, ढास् (घुनाह्,) —अगाढास् (ङो ढेलोपः) —अगाढाः ।
अघाढम्—अट् गाह्, सिच् ध्वम्—अ गाह्, स् ध्वम्—अघाढ्, ङोम् (ङो ढेलोपः) ।
अघावि—अट् गाह्, सिच् इ (लृत्तमैकवचनम्) —अगाह्, स् इ—अघाढ्,
स् इ—अघाक् षि ततो रूपम् । अट् (अदिह्) गर्हणे इति । गर्हणं निन्दा ।
गर्हते पुगन्तलधूपधस्तेति गुणः । अट् इति लिटि कित्वादगुणाभावं दर्शयतिः
'अट्पधेभ्य इति वार्तिकमिदम् 'आदिर्जिटुडवः' (२२८६—१।१५) इति सूत्रस्या-
धस्तात् विवृतम् । अघृष्टिपे—अघृचे—अदिताद् अगाष्टिपे—अघाढ् इतिवदिङ्-
विकल्पः । अघृचे—अट् + से अट् अट् से—अभ्यासस्य—अरदत्वं रपरत्वं ह्रस्वादिशेषः
अश्रुत्वं ततः अट् अट् इति । तत एकाचोवशो—इति भ्रमभावे हकारस्य ढलकत्वे
सस्य षत्वञ्च—अघृक्पे इति । अघृढे—अघाढे इतिवत् । गर्हिता—गढी—गुणस्तता-
गादेतिगाहिवत् । एवमन्यत्रापि गाह्वत् केवलं गुणेन विशेषः । इडभावे लुङि-
रूपान्तरं दर्शयितुमाह—इडभावे इति—

२२२६ । शल इगुपधादनिटः क्सः ॥३॥१४५॥

दी— । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः क्सादेशः
स्यात् । अघृञ्त ।

The affix च्लि is replaced by the substitute क्स (स) when the root is अनिट् and has शल् (श ष स ह) letters at the end and ङक् (इलच्छल्) letters for the penultimate. Thus अट् + च्लि + त = अट् अट् क्स + त = अट् अट् स त = अघृ क् ष त ('हो ङः'—'एकाचो वशो भय'—' and 'षढीः कः सि') ।

मित—। शलः + (इक्—उपधात्) + अनिटः क्तः इतिच्छेदः। 'धातो-
रिकाचो हलादिः—' (२६२८—३।१।२२) इत्यतोधातोरित्यनुवर्तनात्—शल इत्यनेन
तदन्तस्य यङ्गम्। तदाह इगुपधो यः शलना इति। इक् उपधायां यस्तेति विग्रहः।
शलः (शलनात्) इगुपधात्—अनिटः—इतितयम्—अनुवर्तितलभ्यस्य धातोर्विशेषणम्।
क्तः सिजपवादः। तस्य सकारः अकारेण सङ्गतिष्ठति ककारो लुप्यते। अष्टचत—
यट् + चित् + त इति स्थिते अनेन क्सादेशेऽङ्गागमे—अ यट् क्त त इति जाते क्तस्य
किञ्चिन् गुणाभावे—अ यट् स त इति भवति। ततः पूर्ववत्—'हो ङः' 'षटोः
क्तः सि—' 'एकाचो वशी भष्—' इत्येषां—प्रवृत्त्या षत्वे च अष्टक्षत इति ततो
रूपम्।

२३३७। क्तस्याचि ॥७।३।७२॥

दी—। अजादौ तङि क्तस्य लोपः स्यात्। 'अलोऽन्तरस्य'
(४२)। अष्टृच्चाताम्। अष्टृचन्त। 'ग्लह ६५१ च'। ग्लहते।
'घुषि ६५२ कान्तिकरणे'। घुषते। जुघुषे। केचित् 'घष'
इत्यदुपधं पठन्ति।

अथार्हल्यन्ताः परस्मैपदिनः। घुषिर ६५३ अविशब्देन'।
'विशब्दनं प्रतिज्ञानं। ततोऽन्यस्मिन्नर्थ' इत्युक्ते। 'शब्दे'
इत्यन्ये पठुः। घोषति। जुघोष। घोषिता। इरित्वादङ् वा।
अघुषत्—अघोषीत्। 'अच् ६५४ व्याप्ती'।

क्त clides when an अजादि (beginning with a vowel) तङ्
(i.e. an आत्मनेपद affix) follow. By 'अलोऽन्तरस्य' the final letter अ
only elides and not the whole word 'क्त'। Thus अष्टृच् + चाताम् =
अष्टृच् + चाताम् = अष्टृच्चाताम्। Had the अलोप not been ordained by

this rule then the form would have been अघृक्षेयाताम् by the rule 'आतो ङितः' (२२३५—७।२८७) । अघृक्षन्त—अघृक्ष् + अन्त (the whole (अघृक्ष) being अदन्त the rule 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) does not apply here).

अघाईत्यन्ताः—i.e. upto अह (७४०) पूजायाम् । घुषिर् (घुष्)—It has been made 'इर्—eliding' to make it have optional अङ् in लुङ्, by 'इरितो वा' (२२६६) । प्रतिज्ञान—means to promise, to admit etc. घोषांत (by पुगन्त लघूपधस्य च) । अच् (अच्) to pervade.

मितं—। क्सस् + अचि इतिच्छेद । 'क्सस्' इत्यस्यादेव शायते यत् क्सादेशोऽदन्त इति । अचि इत्यनेन तदादिविधिक्षुदाहः अजादाविति । तङ्गीति 'लुग् वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदि दत्थे' (२३६५—७।३।७३) इत्यत एव अपकर्षेणात् आत्मनेपदसिद्धौ, [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षः] इती 'तङि' इति केषाञ्चित् प्रक्षेपः—काशिकादावनुक्तत्वादिति तत्त्वबोधिभ्यादौ स्पष्टम् । अलोऽन्यस्येति—अनेन क्सस् अ लोप इति भावः । अलोपाभावे तु अघृक्षेयाताम् इतिव भवेत् 'आतो ङितः' (२२३५) इति ङिताम् इत्यादिशविधानानात् । अघृक्षन्त—अघृक्ष् भ इति स्थिते भस् अजादित्वाभावात् क्सस् अकारलोपो न भवति । ततश्च (क्सस् अलोपाभावात्) 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) इत्यस्यापि अप्रवृत्तिः । भषभावदत्वकत्वत्वानि पूर्ववत् ।

अघाईत्यन्ताः इति—अहं (७४०) पूजायामित्यन्ताः घुषिर् (घुष्) 'इरितोवा' इति लुङि अङ्बिकल्पार्थमिरित्करणम् । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । अघुषत् इति अङ्पक्षे । अघोषीत् इति सिचपक्षे । इट् धातोर्गुण ईट् चिति ; सिजलोपः । अच् उदित्करणमिट्बिकल्पार्थम् 'स्वरतिसृति—' (२२७६)—इति सूत्रात् ।

२३३८ । अचोऽन्यतरस्याम् ॥३।१।७५॥

दौ—। अचो वा श्रुप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थे सार्वधातुके

परे। पक्षे शप्। अक्ष्णोति। अक्ष्णुतः। अक्ष्णुवन्ति।
 अक्षति। अक्षतः। अक्षन्ति। आनक्ष। आनक्षिथ—आनष्ट।
 अक्षिता—अष्टा। अक्षिथति। 'स्कोः—' (३८०) इति कलोपः।
 'षढोः कः सि' (२८५)। अक्ष्यति। अक्ष्णोतु। अक्ष्णुहि।
 अक्ष्णवानि। आक्ष्णोत्। आक्ष्णवम्॥ अक्ष्णुयात्। अक्ष्यात्।
 ऊदित्वाद् वेट्। 'नेटि' (२२६८)। मा भवान् अक्षीत्।
 (मा भवन्तौ) अक्षिष्टाम्। (मा भवन्तः) अक्षिषुः। इडभावे
 तु—मा भवान् आक्षीत्। (मा भवन्तौ) आक्षाम्। (मा
 भवन्तः) आक्षुः। तच् ६५५ त्वच् ६५६ तनूकरणे।

The affix च् is optionally attached to the root अक्ष् when a सार्धधातुक affix follows in the active voice, शप् comes in when च् is wanting. Thus अक्षोति—etc. अक्ष्णुवन्ति by 'अचिच् धातु—' (२७१) लङ्। इति अक्षन्ति—'अतो गुणे—' (१८१) इति पररूप। आनक्ष—by 'अत आदिः' (२२४८) and 'तच्चात्रुङ् द्विहलः' (२२८८)। आनक्षिथ—आनष्ट—optional इट्, for the root is ऊदित्। इट् पक्षे—अक्ष् अक्ष् इट् घल्—अक्ष् अक्ष् इथ—आ नुट् च् अक्ष् इथ—आन् अक्ष् इथ (हलादिः शेषः)—आनक्षिथ। इडभावपक्षे—आनक्ष् थ—आनक्ष् थ—आनक्ष् ठ ('स्कोः—' (३८०—८२२८) thus क elides and थ becomes ठ by टु ना टुः (११३)। अक्षिता—अष्टा (लुट्)। अक्षिथति—अक्ष्यति (लुट्) the process of the latter is being shown thus—स्कोः etc. अक्ष् स्वति—अ ० षस्यति (then by षढोः—(२८५) ष changes into क्)—अक् स्वति—अक्ष्यति—अक्ष्यति। अक्षोतु—by 'पितृसु गुणः' as अक्ष्णोति etc. अक्ष्णुहि—here 'उतथ प्रत्ययादसंयोगपूर्वत्वात्' (२३३४) does not apply for उ comes after a संयोगपूर्ववर्ण (च्) hence no द्विलोप। अक्ष्णवानि

अथ भ्वादिप्रकरणम् ।

३०५

see धिनवानि under 'धिनिकृष्णोर च' (२३३२) । आच्णोत्—अच्ण + लङ्
तिप्—आट् अच्णो त्=आ अच्णोत् । आच्णवम्—आणो + मिप् (अम्)—
'तस्यस्यमिपां तातंतामः' । अच्णुयात्—विधिलिङ्—hence no दीर्घ by 'अकृत्—'
(२२६८) । अल्यात्—(आशीर्लिङ्) । Here neither ऋ nor शप् comes
in, for, it is an आर्धधातुक । मा भवान् अचीत्—अचिष्टाम्—अचिष्टु—here
there is no वृद्धिः by the rule 'नेटि' (२२६८) । But if मा is dismissed
the लुङ् forms of अच् will be आचीत् आचिष्टाम् आचिष्टुः ect (by सन्धिः
with आट्) । When there is no इट्—वृद्धि will come in by
'वदन्नजहलन्त्याचः' (२२६७) giving (मा भवान्) आचीत् etc. तच् लच्छू
(ऊदित्)—to make thin or smooth etc.

मित— । अचः (इष्टी१व) + अन्यतरस्याम् इति ऋदः । 'स्मादिभ्यः ऋः'
(२५२३—३।१।७३), 'कर्त्तरि शप्' (२१६७—३।१।६८), 'सर्वधातुके यक्'
(२७५६—३।१।६७) इत्येतेभ्यः क्रमेण अ रिति, कर्त्तरीति, सर्वधातुके इति, चानुवर्तते ।
तदाह—अ प्रत्ययः स्मादित्यादि । तत्र शन्वभावपक्षे शवित्याह—पक्षे शविति । अ पक्षे
इपं दर्शयति—अणोति इत्यादि । पितृसु गुण इत्युक्त्वाह गुणः । अणुतः—तसः
अपिच्चाह गुणाभावः । अण्वन्ति—'अचिन्नुधातु—' (२७१) इत्युक्त्वाह । अचति—
अपि रूपम् । लघूपधलाभावाह गुणाभावः । अचन्ति 'अतो गुणे' (१८१) इति
पररूपत्वम्, भवन्ति इति वत् । आनच्—लिटि 'अत आर्द'रिति दीर्घः (२२४८)
ततः 'तस्मान्नुङ् द्विहलः' (२२८८) इति नुडागमः । अच् अच् अ—आच् अच् अ—
आनुट्च् अच् अ—आन् अच् इति । आनचिथ—आनष्ट इति । ऊदित्वादिङ्विकल्पः ।
पूर्वाक्षप्रक्रियया आनाच् इति जाति इति थलि—आनच् इथ—आनचिथ । इडभाव—
पक्षे आनच् थ—आनक् थ—'स्त्रोः'—(३८०) इति क्लोपे आनक्थ ततः—
ह्रनाहुरिति वक्ष्ये ह्रुत्वे—आनष्ट इति । अचिता—अष्टा (लुट्) पुञ्ववत् प्रक्रिया ।
लुटि रूपमाह—(इट्पक्षे) अचिष्यति (अच् इट् सति) ; अनिट्पक्षे—अच् सति
इति स्थिते स्त्रोरिति क्लोपे अच् सति इति जाति—पटोः कः सि (२८५) इति ।

यस्य कले स्वरस्य एवे च अक्ष्यति ततो अत्यति । अक्षीतु—पिप्त्वाद् गुणः । अक्षुहि—
 अत्र 'क्ष' इत्यस्य संयोग-संज्ञकत्वेन लकारस्य संयोगवर्णपूर्वकत्वाद् 'उतय'— (२१३४)
 इत्यस्याप्रवृत्तेर्हि लोपाभावः । अक्ष्वानि—'मनि' 'आङुतमस्य पिब' इत्यादिना—
 लप्रत्ययस्य गुणेन अवादेशेन च 'धिनवानि' इतिवद् रूपम् । आक्षीतु—आङजादीना-
 मित्याद् पिप्त्वाद् लप्रत्ययस्य गुणः 'इतये'ति (२२०७) तिप् इलोपश्च । अक्षवम्—
 आङ्गुणावादिनाः, 'मिपः' अमादेशश्च 'तस्यस्यमिपां तांततामः' इति । अक्ष्णयात्
 इति श्रुपच्चे विधिलिङि रूपम् । 'अकृत' (२२८८) इत्यस्य आङ्गधातुकविषयत्वाद्
 दीर्घाभावः । शपि तु—अच्चेत्—(विधिलिङि)—लङि—आचत्—लोटि—अचतु ।
 अत्यात् इति त्वाशीर्लिङि । अवाङ्गधातुकत्वेन श्रुशपोरभावः । लुङि रूपं
 दर्शयिष्यन् आह—ऊदित्वादिति । तत्र इट्पच्चे 'नेटि' (२२६८) इति वृद्धि—
 निर्पेधाद् अचीट् इत्यादि । माङ्गभावेतु आचीटित्यादि समानमेव । इलभावपक्षे—
 'वदव्रजिति' (२२६७) इलनलक्षणायां वदौ आचीत्—इत्यादि । अवापि माङ्गभावे
 पूर्ववत् । तच्चू त्वचू (ऊदित्)—तनूकरणं संस्करणं यदा—तच्छीति काष्ठं
 तच्चा इति । अनयोः पूर्वस्यैव अ प्रत्ययो भवति नेतरस्येत्याह—

२३३८ । तनूकरणे तच्चः ॥३॥१॥७६॥

दो— । श्रुः स्याद् वा शब्दविषये । तच्छीति—तच्चति
 वा काष्ठम् । ततच्चिथ—ततष्ठ । अतच्छीत् । अतच्चिष्ठाम् ।
 अताचीत् । अताष्टाम् । 'तनूकरणे' किम् ? वाग्भिः सन्तच्चति ।
 भर्त्सयतीत्यर्थः । 'उच्च ६५७ सेचने' । उच्चाचकार । 'रच्च
 ६५८ पालने' । 'णिच्च ६५९ चुम्बने' । प्रणिच्चति । 'वच्च
 ६६० वृच्च ६६१ णच्च ६६२ गतौ' । वच्चति । स्त्रच्चति । नच्चति ।
 'वच्च ६६३ रोषे' । 'संघाते' इत्येके । 'मृच्च ६६४ संघाते' ।
 'म्रच्च' इत्येके । 'तच्च ६६५ त्वचने' । त्वचनं संवरणं त्वचो

ग्रहणं च । 'पक्ष परिग्रहे' इत्येके । 'सूच' ६६६ आदरे' ।
सुपूच' । 'अनादरे' इति तु काचित्कोऽपपाठः । अवज्ञा-
वहेलनमसूचणम्' इत्यमरः । काचि ६६७ वाचि ६६८ माचि
६६९ काङ्क्षायाम् । 'द्राचि ६७० ध्राचि ६७१ ध्वाचि
६७२ घोरवाशिते च' । 'चूष ६७३ पाने' । चुचूष । तूष
६७४ पुष्टौ । 'पूष ६७५ वृद्धौ' । 'मूष ६७६ स्तेये' । 'लूष
६७७ रूष ६७८ भूषायाम्' । शूष '६७९ प्रसवे' । प्रसवोऽभ्यनु-
ज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । यूष ६८० हिंसायाम् । 'जूष
६८१ च' । 'भूष ६८२ अलङ्कारे' । भूषति । ऊष ६८३
रूजायाम् । ऊषांचकार । 'ईष ६८४ उच्छे' । 'कष ६८५
खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ भूष ६८९ शष ६९० वष ६९१
मष ६९२ रुष ६९३ रिष ६९४ हिंसार्थाः' । तृतीयषष्ठी
तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्तगोष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष ।
गिशेष । शिशेषिथ । शिष्टा । क्तः—अशिचत् । अशेचत् ।
जेषतुः । जभषतुः । शेषतुः । ववषतुः । भेषतुः ।

The root तच् meaning to thin, gets the affix श्नु optionally
in the matter of शप्, i. e. when a सार्वधातुक follows in the active
voice. तच्णोति like अच्णोति, and तच्चति like अच्चति । ततचिथ—
ततड—optional इट् because it is ऊश्नि (see स्वरतिसृति—२२.७८) तच्
तच् इथ—ततचिथ । तच् तच् थ=ततक्थ थ, then क is dropped by
स्त्रोः (३८०), and थ becomes ठ by 'टुनाटुः' (११३)—ततथ् ठ=ततड ।
अतचीत् (रुड्)—अट् तथ इट् सिच् ईट् त्—अतथ् इस् ईत् here इडि is

barred by 'नेटि' (२२६८)—अतच्, इ ० ईत् elision of स् by इट इटि'—
 अतच्, ईत् । अतच्चिहाम्—अट्, तच्, इट्, सिच् ताम् (तसस्ताम्)—अतच्, इस् ताम् ।
 अतच्चिषुः—अट्, तच्, इट्, सिच् मि (जुस्)—अतच्, इस् उस्—अतच्चिष् उस्—
 अतच्चिषुस् । These are in the इट् पञ्च and in the इडभावपञ्च—अताचीत्
 etc—वृद्धिः here being enjoined by 'वदव्रज'—(२२६७) । Why say
 तनूकरणे—'to thin or polish etc.'—witness वाग्भिः etc 'is reproach-
 ing with (harsh) words,' उच्च 'to sprinkle,' उच्चाक्षकार—'आम्' comes
 because it is इजादि and गुरुमान् by 'संयोगे गुरुः ।' प्रणिचति—being
 चोपदेश, चिच्च first becomes निच्च by 'योगः' then by 'उपसर्गादसमासेऽपि—'
 (२२४७) gets यत् । क्वाचित्क—means (read) somewhere, चूष to
 drink (to suck), शूष प्रसवे—here प्रसवे means permission, शिशेष—
 क्षिप् of शिष to injure etc. क्सः (in लुङ्) i.e. by the rule 'शल
 इगुपधाद'—(२२३६) ।

मित— । स्पष्टम् । ततच्चि—ततश्च । ऊदित्वादवेद् । इडभावे = ततश्च—
 तच्, तच्, थ—ततक्थ्, थ—कलोपः ष्टुलम्—ततश्च । अतचीत्—अताचीत्—
 ऊदित्वाद् इट्पञ्चे 'नेटि' (२२६७) इति हलन्तलक्षणाया हर्षं निषेधात् अतचीत् इति ।
 इडभावपञ्चे तु 'वदव्रजहलन्तस्याचः' (२२६७) इति वृद्धिः । भिप्रत्यये अतच्चिषुरिति
 (भोजुं स् इति ।) तनूकरणमिन्नार्थे अुप्रत्ययो नेति दर्शयति—तनूकरणे किमिति ।
 उच्चाक्षकारेति—संयोगपरत्वेन गुरुमत्वाद् आम् । प्रणिचति—'उपसर्गादसमासेऽपि
 चोपदेशस्य' (२२८७) इति सूचन्यादेशः । अनादरे इति—क्वाचित्कः इति—
 अमरादौ दर्शनादिति भावः । तथाच कोषः—'अवज्ञावहेलनमसृजं शमिति । क्सः—
 प्रति—शल इगुपधात्—(२२३६) इत्यनेन लुङि इत्यर्थः । अशिचत् (शिषो रूपम्) । एषु
 रूपरिषो रिङ्विकल्पं दर्शयितुमाह—

२३४० । तीषसहलुभरूपरिषः ॥७॥२॥४८॥

दी— । इच्छत्वादेः परस्य तादेरादिधातुकस्येङ् वा स्यात् ।

रोषिता—रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता—रेष्टा । रेषिष्यति ।
'भष ६८५ भर्त्सने' । इह भर्त्सने श्वरवः । भषति । बभाष ।
'उष ६८६ दाहे' । ओषति ।

The augment इट् is prefixed optionally to an आहंभातुक affix, beginning with त्, when it follows the roots इष्, सृष्, लुभ्, रुष्, and-रिष् । Thus रोषिता etc. by लघूपधगुण ॥ श्वरवः—'barking of a dog'. उष+लिट्—takes आम् by :—

मित— । ति+इषसृलुभरुषरिषः इतिच्छेदः । इष इत्यादि समाहार—
इन्हात् पञ्चम्यन्तम् । इष इच्छायाम् । एषिता—एष्टा । षहमर्षये । सहिता—सीठा ।
लुभ गार्धे । लोभिता—लोब्धा । रुपरिषो हिंसायाम् । 'आहंभातुकस्तेङ् वलादे-
रित्यनुङ्गत्तेराह—आहंभातुकस्तेति । ति इत्यनेन तदादेयं हणं तदाह—तादेरिति ।
इष इति तुदादेः क्पादेय यङ्गं न दिवादेः 'इषेक्तकारे यङ्गप्रत्ययात् प्रतिषेधः'
इति वार्त्तिकदिवाह—इच्छत्यादेरिति । ओषिता इत्यादि—लघूपधगुणे पूर्व्वत्
प्रक्रिया । श्वरवः कङ्कुरशब्दः । उषो लिटि—आम्बिकत्यार्थमाह—

२३४१ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥३१॥३८॥

दी— । एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । ओषाञ्चकार ।
उवोष । उषतुः । उवोषिष्य । जिषु ६८७ विषु ६८८ मिषु
६८९ सेचने' । जिजिष । क्पादिनियमादिट् । विवेषिष्य ।
विविषिव । वेष्टा । वेक्षति । अविच्छत् । 'पुष ७०० पुष्टौ' ।
पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु
'पुष्य' इति श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्तः । अङ्विधौ
दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । 'त्रिषु ७०१ स्त्रिषु ७०२ प्रुषु
७०३ म्रुषु ७०४ दाहे' । ओषति । शिशेष । ओषिता ।

श्लेषति । शिञ्शेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट्सु
देवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः ।

यत्खनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत् खोक्ति—
विरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्प्रोष । पृषु
७०५ वृषु ७०६ मृषु ७०७ सेचने । 'मृषु' सहने च । इतरी
हिंसासंक्लृप्तनयोश्च । पषति । पपष । पृष्यात् । 'पृषु ७०८
संघर्षे' । 'वृषु ७०९ अलीके' । 'तुस ७१० क्स ७११ ह्स
७१२ रस ७१३ शब्दे' । तुतोस । जह्रास । जह्रलास ।
ररस । लस ७१४ श्लेषणक्रीडणयोः । 'घस्ल ७१५ अदने' ।
अयं न सार्वत्रिकः । 'लित्यन्यतरस्याम्' (२४२४) इत्यर्धस्ला-
देशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य
प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करण—
मडि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्सरचि तु
विशिष्योपादानम् । घसति—घस्ता ।

In लिट् the affix आम् comes optionally after these roots
viz लष, विद् and जाग्र । Thus—ओषाक्षकार by लघूपधगुण and अनुप्रयोग
of क्त । In the आमभावपक्ष—उ लष अ—उवङ् ओष् अ (by अभ्यासस्यासवर्णे
(२२२०)—उव् ओष अ (लघूपधगुण)—उवोष । लषतुः—लष् लष् अतुस्—
उ लष् अतुः—here there is similarity of the letters ल and ल hence
'अभ्यासस्यासवर्णे' does not apply and we get ऊषतुः ('by अकः सवर्णेदीर्घ')
उवोषिथ—by इट्, लघूपधगुण and उवङ् । विवैषिथ—विष विष इट् घ—विविष
इथ—विविष् इथ (लघूपधगुण); affixes वस् मस् being कित् (by असंयोगाज्जिट्
कित्) their substitutes व, म also are कित् i.e. अगुणी hence

विविधिव विविधिम । वेष्टा—लुट् । वेष्टयति—लुट्—विष्, स्थिति (पठोः कः सि—) वेक्ष्यति । अविचत् (लुङ्) वचः by 'शल् etc' (२३३६). पुष्, 'to nourish.' It is सेट् hence पोषिता पोषिष्यति, 'अपोषीत्—अट् पुष् इस् ईत्—गुण—अपोष् ईत् ; under अनिट् roots पुष् is read as पुष्य with श्चन् ; hence it (भ्वादि पुष्) is सेट् and thus does not get the affix क्सः । In the अङ्गविधि, under 'पुषादिदातादलुदितः परस्मैपदेषु' (२३४३), the root पुष्—is referred to be दिवादि hence it i. e. भ्वादि पुष् cannot have अङ् । Thus अपोषीत् is the only form here in लुङ् । अयमपि i. e. the root झिष् (भ्वादि) is सेट् ; for Kaiyata and others (Haradatta etc) hold that 'दिवादि झिष् alone is read in the list of अनिट् roots. Hence the statement of न्यासकार (जिनेन्द्रबुद्धि) in the अनिट् verse (कारिका) 'that both भ्वादि and दिवादि झिष् are सेट्, should be rejected on the ground that it (the statement) is not only at variance with his own saying but also with that of others (Kaiyata etc). घञ् लु (लु for अङ्) to eat. This is not used in all the tense affixes (लकारः) ; for had it been used every where Panini could not have again enjoined it optionally in place of अट् by the rule 'लिटान्यतरस्याम्' (२४२४) । And its sphere of application is to be known from implication or (open) expression. Thus its reading here shows that it is परस्मैपदी in शप् ; to make it लुदित् (लु—eliding) shows that it gets the affix अङ् (in लुङ्) ; its instruction under the अनिट् कारिका proves that it (घञ्) is बलादि आर्षेधातुक् । But in क्करच् it is expressly mentioned by the rule 'सुवसदः क्करच्' (संभर—चक्षर—अक्षर) । Thus in शप् घसति, in लुट्—वक्ता (because अनिट्) ; for लुट् we look forward—

मित—। 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (११।३५) इत्यतोऽनुत्तेराह लिटि अभिति। औघाच्चकारेति। वेत्तिजागृत्त्वोस्तु विदाञ्चकार जागराञ्चकार इति। उवोष—आमभावे द्वित्वं—'वार्थादाङ्' वलीयः, इति सर्वणदीर्घं वाधित्वा अङ्गस्य गुणः, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यभ्यासस्य उवङ् ततो रूपम्। ऊषतुः—अतुसः कित्वेन (असंयोगाद्विद् कित्) गुणाभावात् सर्वर्णपरत्वेन उवङादेशाभावस्ततो रूपम्, सर्वणदीर्घमाश्रित्य (अकः सवर्णे—) इति। उवोषिध—घसः पित्त्वेन अङ्गस्य गुणे अभ्यासस्य उवङि रूपम्। जिषविदादेः दृढङिभूतत्वादाह—क्रादिनियमात् इति। विवेषिध—घलः पित्त्वेन धातोर्गुणः। विविषिव—कित्त्वेन गुणाभावः। वेष्टा (लुट्)। वेत्त्यति—विष् सतिप्—वेष् सति—वेक्ष्यति—षटो कः सि (२६५) अविचत्—(लुङ्) अट्—विष् क्स तिप्—अ विष् सत् (क्सस्य कित्वम-तो गुणाभावः)—अवेक्षत् ('षटोः—')। पुष पुष्ठाविति। अयं भ्वादिः। अतो लुङि विशेषमाह—अनिटकेष्विति। धातुषु इति योज्यम्। दिवादेरेनिङ्कत्वं, न भ्वादे—स्ततश्च सेट्भात् 'शल इगुपधात्' (२३३६) इत्यस्याप्रवृत्त्या सिजिव भवति न कश्च इति भावः। ननु 'पुषादिद्व्युतादल्यदितः पर्यायैपदेषु' इति निर्देशादत्र अङ् प्रत्ययोऽपि भवेत्। नित्याह—अङ्विधौ लिटि—तत्र सृते दिवादेरेव पुषेयं हणं न भौवादिकस्य। अतोऽङ्गपि न। अतः सिचि अपोषीत् इति (अट् पुष् इट् सिच् ईट्—अपोष् ईत्)। त्रिषु इति चत्वारोऽपि दाहार्थाः। अथति लघूपगुणः एवमन्यत। श्लिष इति पुष इतिवत् भ्वादावपि पठ्यते दिवादावपि। तत्र कः सेट् कोऽनिट् इति निर्णेतुम् आह—अयम् इति। श्लिष इत्यर्थः। सेट् (भ्वादिरिवेति)। भौवादिकश्लिषतेः सेट्त्वमेव प्रमाणयति—अनिट् सिति। दैवादिकस्य दिवादेः 'श्लिष्यति कामपि चुष्यति कामपि कामपि रमयति रामाम्' (जयदेवः) इत्यस्य। इति कैयटह्रस्वादयः इति। अथ न्यासकारं दूषयति—यल्लिति न्यासयन्मो निनेन्द्रकृतः। हयोरिति दैवादिकभौवादिकयोः। स्त्रीकृष्ठावत् 'अनिट् सु दैवादिकस्यैव रहणम्' इति। ग्रयान्तरविरोधश्च = कैयटादिग्रयैरिति बोद्धव्यम्। 'उपेत्यम्' तन्मतं परित्याज्यम्। अयमिति—अयं वसृष्ट (घस्) इति। लुदितकरणम् अङ्विधौ

लिङ्गमिति स्वयमेव वक्ष्यति । न सार्व्वत्रिकः—मर्ब्बं लकारिषु प्रयोगो न दृश्यते इति भावः । तादृशानुमानस्य प्रमापकमाह—‘लिङ्गान्यतरस्याम्’ (२४२४) इति । तथाच यद्यर्थं सार्व्वत्रिकोऽभविष्यत् तर्हि ‘अद भक्षणे’ इत्यस्य लिटि वसलादेशो व्यर्थोऽभविष्यत्—‘घस्ल अदने’ इत्यनेनेव सिद्धेः पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । असार्व्वत्रिकत्वेऽपि ज्ञापकेन विशेषवचनेन च प्रयोगविज्ञानं भवेदित्याह ततश्चेति—अत्रैव घस्ल अदने इति भ्वादी पाठः—अप्ययं परस्मैपदीति ज्ञापयति । लृटिदित्युक्तम् । अनिट् धातुषु—अस्य पाठात् ज्ञायते यदश्मनुदात्तोपदेश इति । एतदेव वलादाई धातुके प्रयोगविषये लिङ्गम् । एतानि लिङ्गानि (ज्ञापकानि) । अथ विशेषवचनमाह—वभरचीति—‘सूचस्वदः वभरच्’—(सूभरः घस्वरः, अश्वरः) इति । ‘उपादानं’ यद्वचनम् । घसा—वलादाईधातुके लिङ्गमित्यस्योदहरणमिदम् । लृटिविशेषमाह—

२३४२ । सः स्याद्धातुके ॥७४॥४८॥

दी— । सस्य तः स्यात् सादावाद्धातुके । घत्सति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यास्याप्रयोगः ।

A स् is replaced by त् when an आर्द्धधातुक (affix) beginning with a स follows. Thus घस् + सति—घस्यति । अघसत्—अङ् । There being no implication or express injunction whatsoever, the root is not used in आशीर्लिङ् ।

नित— । सः सि + आर्द्धधातुके इति च्छेदः । स इति षष्ठ्यान् तदाह—सस्य इति । सीति सप्तम्यन्तम् आर्द्धधातुकविशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह सादौ इति । घस् + सति—घत्सति । अघसत्—लृटित्करणलिङ्गात् अङ् । लिङ्गाद्यभावादिति—लिङ्गस्य विशेषवचनस्य च अभावात् आशीर्लिङि घसतिः प्रयोगो नैत्यर्थः ।

२३४३ । पुषादिद्युतादलृप्रदितः परस्मैपदेषु ॥३१॥५५॥

दी—। श्यन्विकरणपुष्पादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्ले-
 रङ् स्यात् परस्मै पदेषु । अघसत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ भर्भ ७१८
 परिभाषणहिंसातर्जनेषु' । पिष्ट ७१८ पेष्ट ७२० गतौ' ।
 पिपिसतुः । पिपेसतुः । 'हसे ७२१ हसने' । एदित्वान्न वृद्धिः ।
 अहसौत् । 'निश ७२२ समाधौ' । 'तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ।
 मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च' । तालव्योष्मान्तौ ।
 'शव ७२५ गतौ' । दन्तग्रोष्ठान्तरस्तालव्योष्मादिः । शवति ।
 अशवीत्—अशावीत् । 'शश ७२६ श्रुतगतौ' । तालव्योष्मा-
 द्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ । 'शसु ७२७
 हिंसायाम्' । दन्तग्रोष्मान्तः । 'न शसदद—' (२२६३) इत्येत्त्वं
 न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । 'शंसु ७२८ स्तुतौ' ।
 अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।
 शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । 'चह ७२९ परिकल्कने' ।
 कल्कनं शाठ्यम् । अचहोत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । 'रह ७३१
 त्यागी' । 'रहि ७३२ गतौ' । रंहति । रंह्यात् । 'दृह ७३३ दृहि
 ७३४ वृह ७३५ वृहि ७३६ शब्दे च' । 'वृहितं करिगर्जितम्'
 इत्यमरः । वृहिर् इत्येके । अवृहत्—अवर्हीत् । 'तुहिर् ७३७
 दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने' । तोहति । तुतोह । अतुहत्
 —अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका-
 स्वस्य दुहेर्ग्रहणं निच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः ।
 ओहिता । मा भवान् उहत् । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम्
 आनर्ह ।

अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तैः । 'द्युत ७४१ दीप्तौ' । द्योतते ।

The affix अङ् is substituted for छि coming after the roots पुष् etc, read with the विकरण—श्चन, after the roots under the द्युतादि class (see 'दुद्भ्यो लुङि' (२३४५)) and after the roots that drop छ, in the परस्मैपद । Thus अपुषत्—अद्युतत्—अचसत् । एदित्वात् i. e. by the rule 'छान्त—' (२२६६) । आशिषि—because it is not इदित् and because it is कित् hence the न disappears by 'अनिदितां—' (४१५—६।४।२४) । अचक्षीत्—by 'छान्तचण—' । अहहत्—अवर्हीत् by 'इरितो वा' । मा भवान् लहत्—अङ् being डित्—no वृद्धि by 'किङिति च' । आनहं—'अत आदिः' (२२६८) enjoins अभ्यास दीर्घ and 'तस्मान्नुट्' (२२४४) enjoins नुट ।

अथ etc—द्युत to shine—द्योतते by पुनन्तलक्षूपधस्य (२१८६)—

भित्त— । 'रलिः सिच्' इत्यतः सिच् ; 'अस्त्वित्यव्यक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (२४३८) इत्यतोऽङित्यनुवर्तते । तदाह—रलिरङिति । 'पुषधातुर्भादौ दिवादौ क्रादौ चुरादौ च पठ्यते । यदि तु पुष पुष्ठौ इति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्यते तदा द्युतादियङ्गमनर्थकः भवेत् । पुषेरुत्तरव द्युतादीनां पाठात् । नापि क्राद्यान्तर्गतः । तत हि पुषधातोरग्रे सुषस्त्वे, खच भूतप्रादुर्भावे, छेठ च. गृह्य उपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव विवचिताः स्फुर्त्वा हि लाघवात् लुदित एव क्रियेरन् । नापि चुरादिगतः पुषादिगणो गृह्यते इति शेषः । णिच्चा व्यवहितत्वेन ततोऽनन्तरस्य रलिरसंभावात् । अतः परिशिषात् दिवादय एव गृह्यन्ते इत्याह—श्चनविकरणपुषादेरिति । पुषादिर्दिवादिप्रकरणे द्रष्टव्यः । द्युतादिस्तु अनुपदमेव "दुद्भ्यो लुङि" (२३४५) इत्यत्र स्वयमेव दर्शयिष्यते । उदाहरणं क्रमेण यथा 'अपुषत् स्वपोषम्'—अद्युतत्—अचसत् इति । परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः । प्रथेयति—उपसर्गादसमासेऽपि (२२८००) इति शलम् । दुर्गा

दुर्गसिंहः । नलोपः 'अनिदिताम्'—(४१५) इत्यनेन । आनर्ह—अत आदिरिति दीर्घः
'तस्मा'दिति नुट् । अयं कूपपर्यन्ताः इति—द्योतते इति लघू पधगुणः—

२३४४ । द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणम् ॥७।४।६७॥

दी— । अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिदुते ।
दिद्युताते । द्योतिता ।

(The द् and the द्) of the अभ्यास of these two roots viz द्यात्
and स्त्रापि (स्त्रप् + णिच्) undergo संप्रसारणम् i.e. द् is replaced by द् and
व् by च (Cp.—'इग्यणः संप्रसारणम्' (323—1.1.45)). Thus द्यात्
द्यात् ए—द द् च द्यात् ए—द द् च द्यात् ए—दिदुते by 'संप्रसारणाच्च' (३३०—
३।१।१०८) । [Note that this द् which is samprasaranated (?) would
have elided by 'ह्लादिः शेषः', had not this rule been there and the
form would have been द्दुते which is not sanctioned by usage.]
The instance of स्त्रापि is 'सुष्वापयिषति (सन्) ।

मित— । द्युतिश्च स्त्रापिच (इन्द्रः), तयोः ; इष्टौ । अभ्यासस्येति 'अत लोपी
'अभ्यासस्य'त्वतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । संप्रसारणमिति—'इग्यणः संप्रसारणम्'
इति सूत्रात्—यकारस्य संप्रसारणम् 'इ' ; वकारस्य तु 'उ' इति बोधः । एवम्
द्युद्युत् ए इति स्थिते संप्रसारणे कृते द् द् च द्यात् ए इति जाते 'संप्रसारणाच्च'
(३३०—३।१।१०८ । इति पूर्ववृत्तमिति कादेशः । अत्र हित्वाह्लादिशेषेण लोपे
प्राप्ते वचनम् । स्त्रापिरिति णिजन्तस्य यङ्गणम् । तस्य सनि सुष्वापयिषति इत्युदा-
हरणम् । अन्यत् सुगमम् । पुषादिसुवे 'परस्मैपदेष्वित्युक्तम् । तदिदानीं द्युतादीनां
लुङि परस्मैपदित्वमेव दर्शयन्नाह—

२३४५ । द्युदभ्यो लुङि ॥१।३।८१॥

दी— । द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादि-

सूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्—अद्योतिष्ठ । श्रिता ७४२ वणे । श्वेतते । शिञ्चते । अश्वितत्—अश्वेतिष्ठ । 'जिमिदा ७४३ स्नेहने' । मेदते ।

The roots द्यात् etc (read under द्यातादि class) optionally become परस्मैपदी in लृङ् । Then अङ् replaces the affix सिच् coming after द्यात् etc, when the roots are परस्मैपदी by the rule 'पुषादि-द्यातादि—' (२३४३) । Thus अद्यातत्—अद् द्यात् अङ् त्—अद्युद्यात् अ त्—without गुण । अद्योतिष्ठ=अट् द्यात् इट् सिच् त (आत्मने)—अद्योत् इ स् त (the root is gunnated and not lengthened due to the prohibition—'नेटि' (२२६८); गुण by 'पुगन्त—') । [The roots read here upto 'घट (७६३) छेष्टायाम्' are known as द्यातादि] । श्वेतते by गुण । When श्रिता (आ here is to prohibit the aug. इट् by आदितय (३०३६) in the निष्ठा-प्रत्यय) is परस्मैपदी then it becomes अश्वितत्—by अङ् in लृङ्; and when it is आत्मनेपदी it becomes अश्वेतिष्ठ (इट् सिच्) in that very लकार । This is the process for all roots read under द्यातादि । जिमिदा—to grow fat' etc—मेदते । मिद + लिट् एण—

मित— । द्युद्भ्य इति बहुवचनस्यार्थमाह—द्य तादिभ्य इति । द्यु तादयश्च य तदौती श्रिता वणे इत्यारभ्य, घट (७६३) छेष्टायामित्यन्ताः । 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपदमिति, 'वा क्वाथः' (१।३।६०) इत्यतो वेति चानुवर्तते लुङि इति च षष्ठ्यर्थे वर्त्तते—अतो व्याचष्टे लुङः परस्मैपदं वेति । पुषादीति—'पुषादिय तादि—' (२३४३) इति सूत्रे य तादिः परस्मैपदिनः अङ् विधानादङ् । तट्टदाहरति अद्य तत् इति । पक्षे आत्मनेपदे इटि सिचि नेटीति ह्रस्व-भावाद्बहुपदगुणे—अद्योतिष्ठ इति । श्रिता इति । आदित्करणम् इतिविधे लिङ्गम् 'आदितय' (३०३६) इति सूचितत्वात् । अश्वितदित्यादि स्पष्टम् । एवमर्थे । जिमिदा

जित्करणं 'जीतः कः' (३०८८) इत्यत्राद्यम् । स्नेहनं मेदोद्विद्धिः । अथ
मिदिर्लिङि असंयोगत्वेन किञ्चिदपि गुणमाशङ्कितुमाह—

२२४६ । मिदेर्गुणः ॥७।३।८२।

दी— । मिदेरिको गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ।
एशः आदिशिच्चाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत्—अमि-
दिष्ट । 'जि प्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः ।' 'मोहनयोः' इत्येके ।
स्नेदते । सिध्विदे । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट । 'रुच ७४५
दोष्तावभिप्रीतौ च' । रोचते स्तूयः । हरये रोचते भक्तिः ।
अरुचत्—अरोचिष्ट । 'घुट ७४६ परिवर्त्तने' । घोटते । लुघुटे
अघुटत्—अघोटिष्ट । 'रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९
प्रतिघाते' । अरुटत्—अरोटिष्ट । 'शुभ ७५० दोषौ' । 'लुभ
७५१ सञ्चलने' । 'णभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम्' । आद्यो
ऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भुवन्नन्यके सर्व्व'
इति निरुक्तम् । अनभत्—अनभिष्ट । अतुभत्—अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादौ क्रादादौ च । स्त्रंसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंशु ७५६
अवस्त्रंसने । 'ध्वंसु गतौ च' । अङ्ङि नलोपः । अस्त्रसत्—
अस्त्रसिष्ट । 'नास्त्रसत् करिणां अत्रैवमिति रघुवंशे । 'भ्रंशु'
इत्यपि केचित् पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ।
'भृशु स्त्रंशु अधः पतने' इति दिवादौ । स्त्रभ्रु ७५७ विश्वासे ।
अस्त्रभत्—अस्त्रभिष्ट । दन्तप्रादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे
गतः । 'हृतु ७५८ वर्त्तने । वर्त्तते । ववृते ।

The इक् of निद् is gunnated when an affix having an indicatory श् in the beginning follows. Thus in निद् + लिट् एश्, the इ of निद् is not gunnated in as much as the affix एश् has its indicatory श् at the end and not in the beginning ; so the form is निमिद्दि and not निमेदि । अमिदत्—अमेदिट्—like अद्युतत्—अद्योतिट् । आद्य—i.e. यम also means want or absence. As for example—नमन्ताम् etc (this is the वेदमन्त and its explanation is :—) 'All others will not be or exist'—Nirukta of Yaska. अङि नलोपः—by 'अनिदिताम्' (४१५—६।४।२४) ; अससत्—the लुङ् form of स्र'स to fall away from,—is instanced in the Raghuvamsa in अससत् etc—'the necklet or necktie of the elephants did not unloose.' असंसिह—अट् स्र'स् इट् सिच् त—अस्र'स् इष्ट त । इत—to exist :—

मित— । मिदेरित्यवयवपठौ तदाह—मिदेरिक इति । इको गुण इति 'इको गुणह्री' इति परिभाषोपस्थितिः । 'इत्संज्ञकशकारादाविति । 'उडुक्कसुचमां शिति' (२३२०—७।३।७५) इत्यतः 'शिति' इत्यस्मानुवनेरित्यर्थः । आदिशित्वा—भावादिति । आदि शकार इत् यसेति ; आदौ शकारसेद् यसेति वा विग्रहः । प्राक् शकारित्त्वाभावादित्यर्थः । जिह्विदा—जित्कारणमादित्करणं पूर्व्ववत् । 'यि'इति योपदेशे लिङ्गम् । असिदत्—असेदिट् इति—अद्युतत्—अद्योतिट् इतिवत् । रोचते सूर्य=प्रकाशते इत्यर्थः । हरय इति अत अभिप्रीयर्थकः । लभयवाप्यर्थकः । आद्यः—यम इत्यर्थः । अभावार्थमेव दर्शयति नमन्तामिति । वेदमन्तोऽयम् । मा भवन्निति—तु निरुक्तकार-याक्तकृतं तस्मैव व्याख्यानम् । तत् नमन्ताम् इति लोटि प्रथमबहुवचनान्तम् । अयंस्तु मा भवन् इति । न भवत्वित्यर्थः । अन्ये—अन्य + अक् इत्यकच्प्रत्ययान्तस्य प्रथमावहुवचनम् । अन्ये इत्यर्थः । सने इत्यास्यार्थः—सर्व्वे इति । तेन 'अन्ये सर्व्वे न भवन्तु' इति अन्तरथो व्याख्यार्थः । अवस्र'सनमुच्चस्थानान्निपतनम् । अङि नलोप इति । तस्य डिलेन 'अनिदिता-मित्यस्य (४१५) प्राप्तिः । अङन्तमेवोदाहरति अस्रसदित्यादि । यैवं यौवालङ्कारः

अङ्गलादिर्वा बोद्धाः । सभ्यु विद्वासे इति । अयं शकारादिरपि दृश्यते विश्वम्भालाप इति यथा द्वितीपदेशादौ । स च भट्टोजिमते प्रामादिक इत्याह—तालव्यादिष्विति । हतु (हत्) वहते—असंयोगात् परत्वात् किञ्च न गुणाभावः । द्वित्वम् । अभ्यासस्य उरदलम्, हलादिः शेषः । ततो रूपम् ।

२३४७ । वृद्धयः स्यसनीः ॥१३॥८२॥

दौ— । वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च—

The roots under वृतादि class optionally take परस्मैपद terminations in लट्, लङ् and सन् ।

मित— । स्पष्टम्—प्रतिप्रसव (exception) विधिरयमिति नागेशः ।

२३४८ । न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥७१२॥५८॥

दौ । एभ्यः सकारादेराङ्गधातुकस्येङ् न स्यात् तङानयो-
रभावे । वर्त्स्यति—वर्त्तिष्यते । अवृत्तत्—अवर्त्तिष्यत् । अवर्त्-
स्यत्—अवर्त्तिष्यत् । 'वृधु ७५८ वृद्धौ' । 'शृधु ७६० शब्द
कुत्सायाम्' । इमौ वृत्तवत् । 'स्यन्दू ७६१ प्रस्रवणे' ।
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे—सस्यन्त्स्ये । सस्यन्दिध्वे-
—सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृद्धयः स्यसनीः' (२३४७)
इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा
चतुर्थ्यङ्गणसामर्थ्यात् 'न वृद्धयः'—(२३४८) इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्-
षीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः =
अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत ।
अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत ।

The augment इट् is not enjoined to such आहं धातुक affixes as begin with स, when they come after these four roots हवृ (हृत्), हवृ (हृत्), ग्रधृ (ग्रध्) and स्रन्दृ (स्रन्द्) provided there is no तङ् (त आताम् etc....upto महिङ्) or आन (आनच्, कानच्) । Thus हवृ when it is परस्मैपदी will give वत्स्यति (without इट्) and when आत्मनेपद (तङ्) will give वत्स्यते (with इट्) । In both the cases the root is gunnated by पुगन्तलच् पधस्य च (२१७८) । This is the instance in लुट् and in सन् the forms will be विहवृत्स्यति (without इट्) and विवत्स्यते (with इट् in तङ्) । अहवत् (अह् in the परस्मै—) अवत्स्यति (सिच्, इट् in तङ्) । अवत्स्यत् (लुङ् want of इट् in the परस्मै—) । अवत्स्यत (लुङ्—इट् in तङ्) । हवृ and ग्रधृ are conjugated like हवृ, thus—वत्स्यति—वत्स्यते । अहवत्—अवत्स्यति । अवत्स्यत्—अवत्स्यत । गत्स्यति—गत्स्यते । अग्रधत्—अग्रधत्स्यति । अग्रधत्स्यत्—अग्रधत्स्यत । स्रन्दृ (ऊदित्; स्रन्द्) to flow. स्रन्द्विधे—स्रन्द्विसे (option of इट् because the root is ऊदित्) । स्रन्द्विसे—स्रन्द्विसे—स्रन्द्विसे—स्रन्द्विसे (by खरिच—121—8. 4. 55). स्रन्द्विधे (with इट्) स्रन्द्विधे (without इट् and ध not being खर, द is not replaced by त्) । स्रन्दिता—स्रन्ता (लुट्) । हवृ etc.—After we have enjoined परस्मैपद to स्रन्दृ (in लुट्), the prohibition of इट् by 'न हवृः—' applies even though the root is ऊदित्, for though 'न हवृः—' (7. 2. 59) comes later than 'खरतिवृत्ति—' (2279—7. 2. 44) and also though this option of इट् due to the elision of ऊ is an inherent injunction (अन्तरङ्ग विधि) yet it (न हवृः—) will bar the option of इट् due to the elision of ऊ in परस्मैपद on the strength of

authority of the word चतुर्थः in the rule (न ह्रस्वाः—), otherwise Panini could have said 'न ह्रस्वाः' only and not 'न ह्रस्वश्चतुर्थः' । Thus though सन्द् is ऊदित् will not have the option of इट् due to the elision of ऊ in परस्मैपद in as much as it is included in the list हतु, हधु, ग्रधु, सन्द् । Therefore, there will be only one form in लृट् परस्मैपद—सन्त्स्यति and two forms in आत्मनेपद—सन्दिष्यते—सन्त्स्यते by option of इट् । Here it cannot be rejoined that this taking up of 'चतुर्थः' in the rule is to exclude कृप from the list ; for कृप has been taken separately so that the augment इट् becomes compulsory when a सकारादि आह्वंघातुक follows. [In भाष्य, however, the point is explained in a different way. The भाष्यकार says that the term 'चतुर्थः' should not be added so that the rule will be 'न ह्रस्वाः' and not 'न ह्रस्वश्चतुर्थः' and also says that the rule 'तासि च कृपः' (२३५२) should be modified as 'तासि च' on the strength of the परिभाषा 'निषेधाच्च बलीयांसः'—'Surely prohibitory rules are more forcible (than even अन्तरङ्ग rules)'. Thus 'न ह्रस्वाः' being an 'अपवाद' or special rule will bar the अन्तरङ्ग or inherent इट्विधि and give only one form in परस्मैपद as above ; and as it (न ह्रस्वाः) covers all the five हतादि roots हतु, हधु, ग्रधु, सन्द् and कृप, so the word 'कृपः' of the rule तासिचकृपः (२३५२) should be dispensed with ; for कृप alone is परस्मै—in तास् and not the other roots which are परस्मै—in लृङ्, स (लृट्) and सन् only (ह्रस्वाः स्यसन्तोः—२३४७)]. सन्दिषीष्ट सन्त्षीष्ट (आशीर्लिङ्—ऊदित् वेट्). [Remember that हतादि roots form a

part of दृतादि class hence); स्र्, like other roots, will have अङ् in परस्मै—by the rule 'द्वादभ्यो'—(2345) and give असदत् with नञोप by 'अनिदिताम्'—(415)—for अङ् is क्त्वि । असन्दिष्ट असन्त (लृङ् आत्मने—इङ् विकल्प) = अट् स्र् इट् सिच् त and (अट् स्र् इट् सिच् त—असन्द् स् त—असन्द् ० त (by भक्तो भक्ति 2281 and 'भक्तो भक्ति'—71). असन्तुता ताम् (अट् स्र् इट् सिच् आताम्). असन्तुसत (अट् स्र् इट् सिच् अत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258). असन्तुसत् (लृङ्) । असन्दिष्यत—असन्तुसत (लृङ् आत्मनेपद option of इट्) ।

मित— । न इत्याः + चतुर्भाः इतिच्छेदः । एभ्यः 'इतु-इधु-इधु स्र्भ्यः' सञ्चारा-देराहंभातुकस्य 'स्यति-स्यते—सन्निव्यादीनामित्यर्थः इट् इडागमो न स्यात् न भवेत् तङानयो [—तङः (तातामित्यारभ्य महिङन्तस्य) आनस्य च (शानच्कानचोश्च)] अभावे सति इत्येव । भाषा 'न इत्याः—' इति एतस्य विवरणप्रदर्शनावसरे 'इतादि—प्रतिषेधे च । किम् । कृत्यपसंख्यानं कर्तव्यम् । विवक्षिता (सन् ङर्) विवक्षितम् (सन् तुमुन्) । विवक्षितव्यम् (सन्-तव्य) । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषण इतादिभ्य, इट् प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इट् भवतीति वक्ष्यामि । इत्यात्मनेपदे परे इङ्भवतीत्युक्तं तस्यैव व्याख्यानं तङानयोरभावे इति—'एतच्च 'तङानावात्मनेपदमिति' (२१४६) सूत्रानुसारात् । वक्ष्यति—वर्त्तिष्यते (लृङ्) एवमन्यत्र यत्र यथायं इत्यादिनणः परस्मैपदपरस्य तत्रैवभाव आत्मनेपदपरस्य विद् भवत्येवेति ध्येयम् । केवलं स्र्भ्योऽङ्गोऽदितया आत्मनेपदपरयोरपि इङ्विकल्पा इति विशेषः । अइतत्—अवर्त्तिष्यत् (लृङ्)—'द्वादभ्यो लृङ्' (२३४५) इति परस्मैपदे प्राप्ते 'पुषादि—' (२३४२) सूत्रेण पूर्ववाङ् अन्यत्र तु सिच् इट् । नेटोति इतिनिषेधात् लघूपध गुणः पूर्ववत् । अवर्त्सत्—अवर्त्तिष्यत् (लृङ्) 'इत्याः स्र्—' (२३४७) इति 'स्र्'पदेन लृङ् लृटोर्गृह्यात्—परस्मैपदे प्राप्ते इङ्भावः । इमाविति इतुइधु इत्यर्थः तथाच अनयोः—वक्ष्यति—वर्त्तिष्यते । शतं स्यति शर्त्तिष्यते । अग्रधत्—अवर्त्तिष्यत् अग्रधत्—अवर्त्तिष्यत् इत्येव त्रैमण्यरूपाणि । स्र्भ्यः (स्र्भ्यः) प्रसवणी चरणे इत्यर्थः ।

ऊर्ध्वदयं धातुसौनात्मनेपदे इडविकल्प सिध्यति । परस्मैपदे तु 'न ह्रजः—' (२३४८)
 इति निषेधात्—नेत्यर्थे वक्ष्यति । सन्दते लघूपधस्वाभावात्—अपि गुणाभावः । ससन्दि-
 (लिट्) । अतः संयोगपरत्वेन लिटः किच्चाभावेऽपि—'त'—प्रत्ययस्य अपित्वमादाय गुणा-
 भावः । ससन्दिधे—ससन्त्सि (ऊर्ध्वत्वेन लटि इडविकल्पः) । ससन्दिध्वं—
 ससन्दिध्वं (इणः परत्वाभावेन—सूर्ध्वादिशाभावाद् ढत्वाभावः, ढस्य खरव्यतरित्ततया—
 दस्य चत्वाभावः) सन्दिता—सन्ता (लुट्) । ह्रजः स्वसनोरिति— । अनेन सूत्रेण
 लटि (सि) 'परस्मैपदे कृते' प्राते ऊर्ध्वलक्षणम् 'स्वरतिसृति—' (२२०६—७२।४४)
 इति सूत्रात् प्राप्तम् अन्तरङ्गम् अपि 'विकल्पम्' इडविकल्पम् 'बाधित्वा' अधःकृत्य प्रतिषिध्य
 इति यावत् 'चतुर्थं' इणसामर्थ्यात् 'चतुर्थः' इत्येवं सृजितत्वात् 'न ह्रजः—' (२३४८) इति
 सूत्रोक्तो निषेधः प्रवर्तते इति वाक्यशेषः । श्रूयमभिप्रायः—यदि लघुव (परस्मैपदे) ऊर्ध्व-
 प्रयुक्त इडविकल्प एव भवेत् तर्हि 'न ह्रजश्चतुर्थः' इत्यत्र 'चतुर्थः—' रहस्यं व्यर्थम् ।
 'चतुर्थः' इत्यनुक्तेऽपि हि 'न ह्रजः' इत्यनेनैव अभीष्टसिद्धेः । 'सन्दि—' धातोरपि
 ह्रज्वादिगणमध्यपतिब्रवात् । न च 'कूप'—व्याहृत्त्वार्थे तद्वचनमित्यपि वाच्यम् । 'तासि च
 कूपः' (२३५२—७२।६०) इति चकारेणैव सकारायाईधातुके नित्यमिन्द्रिपेक्ष—
 वक्ष्यमाणत्वात् पुनः कृपियङ्गानवर्धव्यप्रसङ्गात् । तस्मात् चतुर्थं इणस्यैव सामर्थ्यं यत्—
 अन्तरङ्गमपि 'स्वरतिसृति—' (२२७६—७२।४४) सूत्रोक्तसूदिङ्गलक्षणमिडविकल्पं
 बाधित्वा 'न ह्रजश्चतुर्थः' (२३४०—७२।५६) इति निषेधो बलवत् प्रवर्तते,
 'सन्त्सृति' इत्येकमेव च परस्मैपदे रूपं भवति इति । आत्मनेपदे तु 'न ह्रजः—'
 इति निषेधाप्रसङ्गात्—ऊर्ध्वलक्षणः इडविकल्पः सिध्यत्येव—सन्दिध्यते—सन्त्सृते इति ।
 एतेन 'लटि.सि' सति 'ह्रजः स्वसनी' इति परस्मैपदपक्षे 'न ह्रजः—' (७२।५६)
 इत्यस्य परत्वात् 'स्वरति—' (७२।४४) इति पूर्वसूत्रोक्तसूदिङ्गलक्षणमिडविकल्पं बाधित्वा
 'न ह्रजश्चतुर्थः' (७२।५६) इति इणनिषेधे 'सगत्सृति' इत्येव रूपमिष्यते
 (सूत्रकारेण) न तु सन्दिध्यते इति यदुक्तं तदपास्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तु एतत्
 प्रकारान्तरेण समाहितम् । तथा च तत्र 'निषेधाच्च वक्षीयांसः' इति न्याय-
 मात्रित्य अन्तरङ्गस्यापि ऊर्ध्वलक्षणस्य इडविकल्पस्य—'न ह्रजः' इत्यनेनैव बाधसिद्धेः

पुनश्चतुर्थः इति न वक्तव्यमिति कृत्वा चतुर्थं हणंभाष्यं प्रत्याख्यातम् । किञ्च—‘तासि च’ इत्येवं सूत्रितव्यं न तु ‘तासि च क्लृपः’ (२३५२—७२।६०) इति । क्लृपेरिव हि तासि परस्मैपदित्वात्नेतरिषां वृतादीनाम् इति । तथा च भाष्येवचनम्—
(नवद्वयः—इतिसूत्रे) ‘चतुस्तासि क्लृपिग्रहणानर्थक्यञ्च (वार्त्तिकम्) । चतुर्थं हणं चानर्थकम् । सर्वेभ्यो वृत्तादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिग्रहणं (तासि च क्लृप इति सूत्रे) चानर्थकम् । किङ्कारणम् । निवृत्तत्वात् सकारस्य । निवृत्तं सकारादाविति । तास्यग्रहणे चिदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि नार्थः । एषोऽपि हि वृत्तादिः पञ्चमः । भवेत् क्लृपिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तास्यग्रहणं तु कर्त्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति । न तच्छक्यं निवर्त्तयितुम् । त्वच्चपि प्रसज्येत । वर्त्तिता वर्त्तिता । तास्यग्रहणे चिदानीं क्रियमाणे क्लृपिग्रहणमपि कर्त्तव्यम् । भवेत् तासिग्रहणं कर्त्तव्यम् । क्लृपिग्रहणं तु नैव कर्त्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तासी कव्यान् भवति । परस्मैपदेष्विति वर्त्तते । क्लृपेरिव च तास् परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृत्तादिभ्यः ।’ इति । प्रदीपे च ‘..... तासि चैवपि कर्त्तव्यम् । हपि इत्येतत् न कर्त्तव्यम् क्लृपेरन्त्येभ्यो वृत्तादिभ्यः तासीरात्मनेपदपरत्वात् इटोऽभावादि’ति निगमितम् । शब्दन्तुशेखरकारैश्च भट्टोजि—
व्याख्यानमनादृत्य भाष्यपञ्च एव समाश्रित इति दिक् । स्यान्दिषीट्—स्यन्तुसीट् (आशीर्लिङ्) । नलोप इति—‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन अङ्ङित्वात् । अस्यदत् (अङ्) अस्यन्दिट्—अस्यन्त (सिच्पच्चे इङ्ङिकल्पः) अस्यन्त इत्यत्र ‘भल्लो भल्लि’ (२३८१) इति सलोपः । अस्यन्तस्यत् (लङ्) ‘न वृद्धाः’ इति निषेधात् पूर्व्ववत् परस्मैपदपच्चे इडभावः । अस्यन्दिष्यत्—अस्यन्तुस्यत् (आत्मनेपदपच्चे इङ्ङिकल्पः) ।

२३४८ । अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥८।३।७२॥

दो— । एभ्यः परस्य अप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुस्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु’

किम् ? अनुस्यन्दते हस्ती । 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात्
 'मत्स्योदके अनुस्यन्दते' इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव ;
 'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात् । 'कूप ७६२ सामर्थ्ये'—

The स of स्यन्द् turns optionally into ष when स्यन्द् agrees with a nominative other than a living being and comes after (any of) the उ र्गस अनु, वि, परि, अभि and नि । Thus अनु etc. 'the water is flowing.' Why say अप्राणिषु ? Witness—अनु etc. 'The elephant sports (in the water) or emits ichor,' The नञ्-समास in अप्राणिषु signifies a पर्युदासविधि and not प्रसज्य-प्रतिषेध one i.e. the नञ् is connected with the word प्राणी only (meaning न प्राणिकर्तृकेषु) and not with the verb भवति 'to be' (meaning प्राणिषु न भवति) । Hence by taking advantage of the पर्युदासविधि we can have option of ष also in cases like मत्स्योदके etc. 'The water and the fish are (i.e. the water along with the fish is) flowing. कूप (ऊदित्) कूप 'to be able :

मित— । अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः, स्यन्दते : + अप्राणिषु इतिच्छेदः । अप्राणिषु इत्यस्यार्थमाह—अप्राणिकर्तृकस्येति । तद्धि सप्तम्यन्तमपि स्यन्दतेविंशेषणतया षष्ठ्यर्थे वर्तते इतिभावः । —'सङ्घः साङ्घः स' (८१३।५३) इत्यतोऽनुवृत्तिः । यो वा इति 'अपदान्तस्य सूधम्यः' (८१३।५) इत्यतो मूधम्यादेशस्य 'सिवादीनां वाङ्मयादि-ऽपि' (८१३।७१) इत्यतो वा यङ्मस्य चानुवृत्तिः । अनुस्यन्दते—चरति प्रवहति विलयः । प्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः षत्वं न भवतीत्याह—अप्राणिष्विति । अनुस्यन्दते मद्' स्रवति जलकैलिं करोतीति वार्थः । अप्राणिषु इत्यत्र नञः प्राणिनैवान्वयात् प्राणिभिन्नस्यैवार्थलाभात् पर्युदासोऽयं विधिर्न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । क्रियायामन्वयाभावात् । उक्तं हि—

‘प्रधानत्वं विधेयं प्रतिविधेप्रधानता ।

पर्युदासः स विधेयो यवोत्तरपदेन नञ् ॥ इति—

‘अप्राधान्यं विधेयं प्रतिविधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिविधोऽसौ क्रियया सङ्ग यव नञ् ॥ इति च (साहित्यदर्पणे) ।

तेन यव प्राणप्राणिनाहुभावपि कर्तारौ भवतस्तव ‘अप्राणित्वानपायात्
अन्वादिपरस्य सन्दतेः पलविकल्पं भवन्वेति दर्शयति—‘अप्राणित्वान्वादिना ।
मख्योदके इति । मत्स्यश्च उदकश्च इति द्वयः । ‘परवर्जितं’ इत्यतत्पुरुषयो’रिति
नपुंसकत्वम् । मत्स्यसहितं जलमनुसन्दते इति तदर्थः । कूपू—सामर्थ्य इति
सामर्थ्यं शक्तिः—

२३५० । कूपो रोःलः ॥८२॥१८॥

दो— । कूप उः रः लः इतिच्छेदः ॥ । ‘कूप’ इति लुप्त-
षष्ठीकम् । तच्चावर्त्तते । कूपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् ।
कूपो ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यात् । कल्पते । चकूपे । चकूपिषे—चकूपसे । इत्यादि
स्यन्दिवत् ।

The disjoining of the rule is thus—कूप (:) + उः + रः + लः ।
कूप is elliptical for कूपः ending in the sixth case-ending

* द्रष्टव्यम्—‘कूपः उः रः लः’ कूप इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकम् । षष्ठीकवचने
उरिति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कूप उरिति स्थिते आद्यगुणे कूपोरिति
भवति । रः इति षष्ठान्तम् । कूपोर् रः इति स्थिते रोरि इति रेफलोप
‘कूपोः’ इति भवति । लः इति प्रथमान्तम् । अकारः उच्चारणार्थः । इति बाल—
मनोरमायाम् (११७) पृष्ठे ।

singular. And this कृप् moves twice i.e. is to be pronounced twice (so as to make the rule constituent of two sentences); thus—कृप् रः लः, (first sentence) which means that which is the रिफ् or र् of कृप् is substituted by ल्; and कृप् उः रः लः (second sentence) which affords the meaning 'that which is a part of the ऋकार of कृप् and which resembles a रिफ्' is also replaced by a letter which resembles a लकार। Thus according to first explanation we have कल्पते (by लघुपधगुणः;—thus कृप् शपते—क ल् प् श ते=कल्पते) and according to the next explanation we have चक्लपे etc (कृप् कृप् ए—कृप् क्लृप् ए—कृक् प् (by 'उरत्' and उरण् परः) कक् लृप् ए—क (इलादिः शेषः) क्लृप् ए—चक्लपे (कुहोद्युः etc) Similarly चक्लपिदे—चक्लृप्सी (कुदिन्, hence option of इट्). etc like the root स्यन्दु above.

मित—। 'ऋलृक्'—सूत्रस्य भाष्यमनुसृत्य प्रथमं सूत्राचाराणिविभजति कृप् इति। अथ वाक्यद्वयसमाविशार्थं सूत्रकारिण कृप् इति लुप्तपदीविभक्तिकतया पठितमित्याह—कृप् इतीति। लुप्ता षष्ठीविभक्तिर्यस्येति विग्रहः। तच्चेति कृप् इत्यन्वयः सूत्रमित्यन्वे। अथ प्रथमावर्तनस्य फलमाह—कृपो लो रिफ् इति। अथ त्रीण्येव सूत्रपदानि कृप् रः लः इति। अस्योदाहरणम्—कल्पते कल्पते कल्पन्ते इत्यादि लघुपधगुणैकतेरिफस्यलर्त्वे रूपम्। अथ द्वितीयावर्तनस्य फलमाह—कृपेः ऋकारस्य अवयवो यि र इति। अथ पक्षे चत्वारि सूत्रपदानि कृप् उः रः लः इति। तत्र कृप् इत्यवयवषष्ठी। उरिति ऋकारस्य षष्ठीकवचने रूपम्—यथा 'माह' इत्यस्य मातुरिति। तदाह—कृपेः ऋकारस्य इति। 'वर्णकदेशस्य वर्ण-यहणेन यहणं भवेत्' इति न्यासं पुरस्कृत्याह—ऋकारस्य अवयवः अंशः ऋकारैकदेश इत्यर्थस्यस्यापि वर्णयहणेन यहणात्। रिफसदृशऋकारांशरूप इत्यर्थः। एवं यथा रिफसदृशो रः ऋकाराग्नि लक्षणया गृह्यते एवं ल इत्यपि लकार-

सदृशे लकारांशे लाचणिकः । अयं स्पष्टार्थः—कृपघातोरवयवो यः ऋकारस्तस्य यो रीफः (ऋकारस्य अंशविशेषरूपः) तस्य लकारः स्यादित्यादि । अब पंचे चकृपे—चकृपिषे इत्याद्यादाहरणम् । तदित्यम्—कृप् कृप् ए—कृप् कृ लृप् ए कृप् कृ लृप् ए (अंशविशेषस्य स्थले लकार आदिभः अंशान्तरन्तु यथा—पूर्वं तिष्ठति) कर् वृप् (अभ्यासस्य उत्तरत् (२२४४) इतुलं ततो रपत्वम् ('उरण्पर' इत्यनेन) ततो हलादिशेषे अभ्यासे चर्च (२१८२) “कुहोयुः” इति चर्चं च कृते) चकृपे—चकृपे इति । एवमन्यत्र । चकृपिषे—चकृपुसे (कदित्वाद्वैट्) ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः ॥१।३।८३॥

दी— । लुटि स्यसनीश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

क्लृपि turns परस्मैपदी in लुट् and in लृट्, लृङ् and सन् also.

मित— । सूत्रमिदं 'वृद्धः स्यसनीः' (२३४७—१।३।८३) 'इत्यग्रादव्यवहित-परवर्ति' ; तेन चकारिण 'स्यसनी'रित्येवापि परस्मैपदमिति सम्बद्धान्ते तदाह—लुटि स्यसनीयत्वादि ।

२३५२ । तासि च क्लृपः ॥७।२६॥

दी— । क्लृपेः परस्य तासिः सकारादेराद्धातुकस्य चेट् नस्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्य । कल्पितासि—कल्प्तासि । कल्प्स्यति—कल्पिष्यते—कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट—क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत्—अक्लृपिष्ट—अक्लृप्त । अक्लृप्स्यत्—अक्लृपिष्यत्—अक्लृप्स्यत् । वृत् । वृत्तः सम्पूर्णां श्रुतादिर्वातादिश्चेत्यर्थः ।

The augment इट् is not enjoined to the affix तासि and to a सकारादि (having a स in the beginning) आर्द्धधातुक affix—

both (तास and आङ्धातुक) coming after the root क्लृप्ति provided there is no तङ् or आन i. e. an आत्मनेपदसंज्ञक affix. Thus कल्तासि (though the root is ऊदित्—yet it is not sanctioned to have the augment इट् in परस्मै—for which see rule 'न वृद्धाः' (२२४८)। कल्तास्य (य without इट्) कल्तासि—कल्तासि (the prohibition is invalid in the case of an आत्मनेपद hence the option of इट् here). कल्पस्सति—कल्पिष्यते—कल्पस्सते (exactly like स्यन्स्सति—स्यन्दिष्यते स्यन्स्सते)। कल्पिषीष्ट—कल्प्सीष्ट—(आशीर्लिङ् क्लृप् सीष्ट here it is not gunnated by the rule लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (२३००)। अकल्पत् (अङ्—गुणाभावः)—अकल्पिष्ट—अक्लृप्त (here the स of सिच् elides by 'कलो भलि' (२२८१)) अक्लृप्सत्—अकल्पिष्यत्—अक्लृप्सत् (लृङ् forms)। इत् i. e. here ends the टुतादि class along with the वृतादि class.

नित—। इदं सूत्रं 'न वृद्धायतुभ्यः' (२३४८—७।२।५६) इत्येतस्मात् अव्यवहितं परवर्ति। तेन तव यदुक्तं तदवापि सम्बहति। केवलं 'तासि' इत्येवाधिकं वर्धते तदर्थं सूत्रम्। अतएवाह—क्लृपेः परस्य तासिः सकारादीराङ्—धातुकस्य च इट् न इति (अवस्यचकारेण 'न वृद्धाः' इत्यतस्तस्य 'सकारादीराङ्धातुकस्य' लाभ इति ज्ञेयम्। भाष्ये तु 'तासि च' इत्येवमुक्त्वा क्लृपिगृहणं प्रत्याख्यातमिति प्रागुक्तम्। कल्तासि—क्लृप्+तासि (लघूपधगुणः)—कल्पतासि। कल्तास्य (य)। 'लुटि च क्लृपः' (२३५२) इति परस्मैपदे प्राप्ते ऊदित्प्रत्ययस्य इङ् विकल्पस्य 'तासि च क्लृप' इत्यनेन निषिद्धत्वात् प्रतिविभक्ति एकमेव परस्मैपदे रूपमिति विशेयम्। आत्मनेपदपक्षे तु इङ् विकल्पः सिध्यत्येवमाह—कल्पितासि—कल्तासि (लुट्—गुणः) कल्पस्सति—कल्पिष्यते—कल्पस्सते (लृट्), कल्पिषीष्ट—क्लृप्सीष्ट—(आशीर्लिङ्)। अक्लृप्त—(लृङ्—अङ्गुणाभावी) अकल्पिष्ट—अक्लृप्त (लृङ्—सिञ्गुणी)। अक्लृप्त—अट् क्लृप् सिच् त—अक्लृप्

स त । ततः सलोपे (भलोभलि—२२८१) रूपम् इत्यात्मनेपथे इङ् विकल्पात्, पूर्वव अकल्पिष्ठ इत्यत्र नेटीति निषेधात् इडाभावे लघूपधगुणः । उत्तरव तु लिङ्—सिचावात्मनेपदेषु (२३००—१।२।११) इति कित्वाद् गुणाभावः । ततोऽप्रातरव—‘अकृप’दित्यत्र तु ‘द्रादभ्यो लुङि’ (२३४५) इति परस्यैपदे कृते ‘प्रादि—’ (२३४३) सूत्रेण अङि कित्वाद् गुणाभावे रूपम् । अकृप्स्यत्—अकल्पित्यत—अकल्प्स्यत् (लुङ्) इति । अस्यन्तस्यत् इतिवत् । इत्—इत्यस्य अर्थमाह—इतः सम्पृक्तं इत्यर्थः इति । इत् + कृप् = इत् इति ।

दी— । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तैः धितश्च । ‘घट ७६३ चेष्टायाम्’ । घटते । जघटे । ‘घटादयो मित’ इति वच्चमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलन्तु णी ‘मितां ऋस्वः’ (२५६८) इति ‘चिश्चमुलोर्दीर्घाऽन्यतरस्याम्’ (२७६२) इति च वच्चते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि ‘कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये,’ ‘प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव’ इत्यादि । शृणु । ‘घट सङ्घाते’ इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मिच्चार्थमनुवादोऽयम् इति वाच्यम् । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति निषेधात् । ‘अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकथ्यतिरिक्ताश्चुरादयो’ मितो नैत्यर्थः । ‘व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

The thirteen roots ending in जित्वरा (७७५) सम्भ्रमे (to look sharp) are अनुदात्त—eliding and घ—dropping. [The object of अनुदात्त—eliding is to make the roots आत्मनेपदी and of घ—dropping is to affix अङ् (कृदन्त) after them by the rule ‘षिट्भिदादिभ्योऽङ्’ (३२४१—३।३।१०४) घटा—अथा—प्रधा—etc.]. घट to try. The root घट

is technically known as मित् or स-cliding by the गणसूत्र 'घटादयो मितः' । 'The root घट and others are 'मित्' to be announced here after. And the object of the मित्करण is to make their penultimate short by the rule मित्तां ऋस्वः (२५६८—६।४।८२) in चिच्, and to make it (penultimate) optionally long in चिच् and समुल by the rule—चिच् समुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (२७६२—६।४।८३) which (rules) also are to be expressed later on. Thus by ऋस्व—घटयति—विघटयति ; as in वेणी-संहार—'क्रुधा भीमः सन्नि' विघटयति द्यूयं घटयत' here though the sense varies yet it is to be held correct by the maxim 'धातूनामनेकार्थत्वात्' । कथं तर्हि etc—well you say that घट becomes दीर्घ optionally only in चिच् and समुल् how then applications like उद्घाटनम् (दीर्घ in ल्य ङ्) and प्रविघाटयिता (दीर्घ in लुट् ता) etc are to be defended in 'कमल-वमोद्घाटनं कुर्वते चे' and 'प्रविघाटयिता समुत्पत्तन्—[The former line is taken from 'सूर्यशतक' of the poet 'मयूर' ; and the latter is taken from Bharavi 2nd canto. 1st mens—'Such rays of the sun which open a number of lotuses ; and the 2nd means 'you, by rising all of a sudden will disperse or drive asunder (your friends) as the sun (हरिदश्वः) opens the petals of the bed of lotuses.] Hear this घट is 'घट सङ्गति to occur, to join together etc' read in चुरादि class (and not under घट read in भ्वादि) ! You cannot say that this चुरादि घट is read again, in a particular sense, in भ्वादि to make it technically known as मित् (i.e. you cannot say that घट is a single root read in चुरादि and that there is no other घट known as मित् in भ्वादि), for there runs the prohibiting गणसूत्र 'नाभ्ये—मितोऽहितौ' i.e., No चुरादि root other than the beginning

with ज्ञ प and the five घम, वह, रह, बल and चि, is to be treated as मित् in णिच् in the sense of 'it is his own or it is the same' (स्वार्थे) । Thus it is proved that घट (भ्नादि) is separate from घट (चुरादि) so that there are two घटs । व्यथ—to fear and to move—व्यथते—

मित्—। अथ त्वरत्नना इति—जित्तरा (७७५) सध्मे इत्यन्ता इत्यर्थः । पितृत्वेति—'घटादयो पितः' इति गणसूत्रादिति भावः । पितृकरणान्तु 'षिट्मिदादिभ्योऽङ्' (३२८१—३।२।१०४) इति कृतसु अङि टावर्थम् इति ज्ञेयम् । तेन च घटा व्यथा प्रदीत्यादि सिद्धमित्याहुः । घटते इति—'सर्व्वेषां तु कर्मपितृ' (२२३४) इति छिद्वच्चाद् गुणाभावः । 'घटादयो मितः' मित्संज्ञका इति वक्ष्यति । तदाह—इति वक्ष्यमाणेनेति । मित्करणप्रयोजनमाह—तत्फलत्विति—थौ णिच् 'मितां ऋस्वः' (२५६८) इत्युपधाऋस्वार्थम्—'चिण्मुलोदीर्घान्तरस्याम्' (२७६२) इति चिणि ण्मुलिच् दीर्घविकल्पाद्यम् इति (उदाहरणन्तु अधटि—अघाटि इति चिणि । घटं घटम्—घाटं घाटमिति ण्मुलि) । वक्ष्यते—चुरादावित्यर्थः । मित्त्वमेवोदाहरति—घटयति विघटयति इति । अर्थेदं बोध्यम् । धातुपाठे अर्थनिर्द्देश उपलक्षणार्थमिति शङ्का प्राक् । तेन च उपसर्गादिना अर्थान्तरवृत्तेरपि घटादेर्मित्काव्ये ऋसादिकं भवत्येवेति विघटयति इत्यादि सिद्धम् । अतएव 'क्रुधा भोमः सन्धि' विघटयति यूयं घटयत' (येथीसंहारः) इत्यादि सङ्गच्छते । ननु 'चिण्ण्मुलोः—' (२७६३) इत्यनेन चिण्ण्मुलोरेव परतो दीर्घः प्राप्तः न तु क्वाटि क्वाटि वा । तर्हि 'उद्घाटनमिति क्वाटि 'प्रविघाटयिता' इति क्वाटि चान्यत्र च ये दीर्घोपधप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र का गतिरिति प्रतिपिपादयिषुराह—कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनमिति—'प्रविघाटयिता' इति च ! तत्र पूर्व्वोदाहरणम् मयूरकवेः सूर्यशतके उत्तरान्तु किरताञ्जुनीय द्वितीयसर्गे इति ज्ञेयम् । शृणु—'उच्यते मयेति' शेषः । चौरादिकस्येति । चुरादौ पठितस्यैव घटधत्तेरिति रूपे न तु भौवादिकस्य । तेनात्र चिण्ण्मुलोरेवियेऽपि दीर्घो भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु 'घट' इत्येक एव धातुचुरादौ पठ्यते । तस्यैव चार्थान्तरवृत्तिलमादाय पुनर्भाषादौ पाठः, न

तु घट चेष्टयामिति भ्वाद्युक्तं धातन्तरम् । तत्कथमुक्तदोषपरिहार इत्याशङ्क्य
समाधत्ते—न चेति । तस्यैव 'चौरादिकस्यैव' अर्थविशेषे 'सम्भ्रमव्यतिरिक्तार्थे' 'घट
चेष्टायाम्' इत्याद्यर्थरूपे इति यावत् ; मित्रार्थे मित्करणार्थे अनुवादः अनु-
पपञ्चात्वादो वचनम् पुनः पाठ इति यावत् । अयम् 'घटधातुः' इति वाच्यं नेति
पूर्वेष्वपि अन्वयः । तत्रावाच्यत्वे प्रमाणं दर्शयति—'नान्यमितोऽहेतौ' इति निषेधान्
इति । गणसूत्रमिदं चुरादौ पठ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो
णिच् हेतुमत् तदभिन्नस्तु स्वार्थेच इति ज्ञापयन् स्वयमेव सूत्रं व्यावर्त्तय आह—
ताविति । अपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता इति । अत्र अतदनुचरविज्ञानो बहुव्रीहिः—
अपः आदिर्घेषां (पञ्चकानाम्) इति तेष्वपि व्यतिरिक्ता अन्ये । तथा च 'अप मित्र,
यम च परिवेषणे, चङ् परिकल्कने, रङ् त्यागे, वलप्राणने, चिञ् चयने' इति
षड् धातवः एवमित्येव नान्ये इति फलति । तेन च चुरादौ अपादिपञ्चकव्यति-
रिक्तानां भिन्नाभावात् चुराद्यान्तर्भूतस्य 'घट सम्भ्रमे' इत्यस्य मित्रार्थम् 'घट
चेष्टायाम्' इति भ्वादावनुवाद इति न समित्यमिति भावः । अतः सिद्धं यद्
'घट' इति विभिन्नं धातुवचनम् । एको भ्वादावपरस्य रादौ पठ्यते । नन्वेकोऽपरस्यानुवाद
इति । एतेन—'ये तु धातवो घटादिगण एव पूर्वं पठिता ते तु गणान्तरं तेषाम्
अर्थान्तररुत्तावपि मित्र' इति धातुवचनप्रादिकव्यसिद्धान्तः प्रतुष्टो वेदितव्य इति
दिक् । व्यय इति । अपित्वात् जिह्वस्तात् व्ययते इत्यादि ।

२३५३ । व्यथो लिटि ॥७४॥६८॥

दी । व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि—
शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ
७६५ प्रस्थाने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । स्वद
७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने । स्वदनं विद्रावनम् ।
ज्जि ७६९ गतिदानयोः । मित्रसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

‘चिस्समुलोः—’ (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । अचञ्जि—
अचाञ्जि । चञ्ज—चञ्जम् । चाञ्ज—चाञ्जम् । दत्त ७७०
गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्रयोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्ये-
हार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । क्रप ७७१ कृपायां गती च ।
कदि ७७२ क्रदि ७७३ कूलदि ७७४ व्यैकल्ये । ‘वैकल्ये’
इत्येके । तयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
कदि—क्रदी इदितौ क्रद—कूलद इति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदि—क्रदि—कूलदीनामाहानरोदनयोः परस्मैपदिपूतानां
पुनरिह पाठो मित्रार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जि त्वरा ७७५
सम्भ्रमे । ‘घटादयः पितः’ (ग. सू. १८६) । षित्त्वादङ् क्तसु
वच्चति ।

The अभ्यास (reduplicate) of the root व्यथ receives सम्प्र-
सारण in लिट् । This supersedes the rule ‘ह्लादिः शेषः’ (7. 4. 60) ;
but the चकार of the अभ्यास disappears by ‘ह्लादिः शेषः’, for
there is no special injunction for its being retained. Thus
विव्यथे—व्यथ व्यथ् ए—व्य० व्यथ् ए—व् इ व्यथ् ए = विव्यथे ; the व् of the अभ्यास
is not samprasaranated by (?) the rule ‘न संप्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (363
—6. 1. 37). निस्त्वामर्थात् etc—because खञि is read under
घटादि । अनुपधात् अपि—i.e. though there is no ‘अ’ in the pe-
nultimate (for the root being इदित् the न of तुम् occupies
the room of ‘अ’) yet by virtue of मिल the अ will optionally
become दीर्घ in चिष् and णसुल । Thus in चिष्—अखञ्जि—अखाञ्जि
(by ‘चिणो लुक्’—2329) and in णसुल्—खञ्जम् etc. The form

is doubled in each case by the rule 'अभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (3343). योऽयम् etc.—the root दृच् is read in the list of अनुदात्तेत् roots in the sense of 'increment and promptness' and yet it is again read here to the effect of making it मित्। Thus like खजि it also will have forms like अदधि—अदाधि in चिच् and दृखम्—दृचम्, दाचम्—दाचम् in णमुल्। वयोपि i.e. Nandi takes them (कद्, क्रद् and क्लद्) as अनिदित् or not इ-eliding i.e. as कन्द, क्रन्द etc.; while Swami takes them as they are as इदित् or इ-eliding. But Maitreya reads कदि and क्रदि as इदित् and क्रद् and क्लद् as not so. Roots कदि-क्रदि and क्लदि meaning to call and to weep are read in the परस्मैपदी list and yet they are read here with a view to making them मित् as well as आत्मनेपदी। जिलर् i.e. जर् (जि for 'जीतः क्तः' and आ for 'आदितश्च') to look sharp or to execute promptly. घटादयः etc.—this is explained. N. B.—घटादि roots will close with फण (821) गती।

मित—। 'अव लोपोऽभ्यासस्य—' (२६२०) इत्यतोऽभ्यासस्य इति 'द्युति—स्वाधोः सम्प्रसारणम्' (२३४४) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते। तदाह—अथोऽभ्यासस्येत्यादि। ननु अभ्यासे सम्प्रसारणाहमन्तरद्वयं वर्तते वकार इति यकार इति च। तदनयोः कस्यानेन सूत्रेण सम्प्रसारणमिति विप्रतिपत्तौ आह—ह्लादिशेषापवाद इति। तेन वकारयकारौ शिष्येते इति बोधः। तयोश्चापवादवचनसामर्थ्यात्—यकारस्यैव सम्प्रसारणं न वकारस्य। ननु तर्हि यकारसम्प्रसारणादूर्ध्वं वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्। मैवं वाच्यम्। 'न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणम्' (३६३—६१।३७) इति निषेधात्—ननु ह्लादिशेषापवादश्चेत् तर्हि यकारोऽपि शिष्येत। तवाह यस्य ह्लादिशेषेण—निवृत्तिरिति। सम्प्रसारणार्थं छत्र सूत्रप्रवृत्तिः। तेन यमधिकृत्य सम्प्रसारणं विधीयते सोऽनादिरपि शिष्यते वचनप्रामाण्यात्। यकारमधिकृत्य—त्वत्

न किञ्चिद् विधीयते अतस्तस्य हलादिशेषेण—निवृत्तिः प्रयोजनाभावात् इति भावः ।
 विव्यधे इति—व्यध् व्यध् ए इति स्थिते अनेन वकारस्तः—इकार (‘इग्यणः सम्प्र-
 सारणम्’), वलोपे = विव्यधे इति । ‘न—सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणमिति’ निवेधादभ्यास-
 वकारस्य सम्प्रसारणाभावः । मित्ससामर्थ्यादिति—चजिह्वं इदित्वात् तुमागमो
 भवति । तुमि च कृते एकाचरहद्वया चजिः चञ् इति नकारो भवति । तेन च
 नकारस्यैव उपधात्व’ भवति न लकारस्य । एवमकारस्य ‘अनुपधात्वेऽपि’ यदयं चजि
 घटादौ मित्सु पठितोऽतो मित्ससामर्थ्यादनुपधास्यस्याप्यकारस्य ‘चिच्चमुत्थोर्दीर्घोऽन्यतर-
 स्थान्’ इत्यनुसाराद् दीर्घविकल्पः स्यादेवेति दर्शयति—अचञ्जि—अचाञ्जि इत्यादि । अत
 ‘विष्णोलुक्’ (२३२८) इति इकारात् परस्य तशब्दस्य लोपः । खञ्जम्—खञ्जम् इत्यादिस्तु
 ‘आभौष्ण्ये णसुल च्’ (३३४३) इति णसुल् ‘नित्यवीक्ष्यो’रिति द्वित्वम् । योऽयमिति—
 दक्ष इति शेषः । ह्रस्वार्थे—शीघ्रत्वात्थे च अनुदात्तत्वे अनुदात्तजोपिषु धातुषु पठित
 उपात्तः, तस्य इह घटादौ अर्थविशेषे गतिहिंसनात्मके मित्वायः मित्करणार्थः अनुवादः
 पुनरुपादानमित्यर्थः । तथा च चञ्जिवत् अस्यापि चिष्णुसुलोः—अदचि—अदाचि,
 दचम्—दचम् ; दाचम्—दाचम् इति दीर्घविकल्पो भवतीति फलितम् । वथो-
 ऽपीति । नन्दिना—कद्, कृद्, क्लद् इत्येवं पठितमन्यत्—स्पष्टम् । ‘घटादयः पित’
 इति प्रागेतिषां धित्करणफलं दर्शितम् । फण गतौ (४२३) इति यावत् घटादयो
 बोद्धाः तव घटादिषु परस्मैपदिन आरभ्यन्ते—

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगी । ज्वरति ।
 जज्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हेड ७७८
 वेष्टने । ‘हेड् अनादरे’ इत्यात्मनेपदिषुगतः । स एवोत्-
 सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो
 ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्योऽनुवादसामर्थ्यात्
 परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि—
 अहीडि । अनादरे तु हेडयति । वट ७७८ भट ७८० परि-

भाषणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृतौ' इति पठितयोः परिभाषणे—
 मित्त्वार्योऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि
 पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाव्यमर्थः ।
 यत्कारिषु नटव्यपदेशः । व्याख्यार्थाभिनयो नाव्यम् । घटादौ
 तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदा-
 र्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु
 घटादौ 'नट नृत्तौ' इति पठन्ति । 'गतौ' इत्यन्ये । णोपदेश-
 पर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठादुघटादिर्णोप-
 देश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक ७८३
 तृप्तौ ।

दृप्ति-प्रतिघातयोः पूर्वं पठितस्य दृप्तिमात्रे मित्त्वार्यो-
 ऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्
 परस्मैपदम् । कखे ७८४ हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अकखोत् ।
 रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । ङगे ७८७ ह्रगे
 ७८८ षगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोचते ।
 'अस्यायमर्थ' इति विशिष्य नोचते । 'क्रियासामान्यार्थ-
 वाचित्वादि'त्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गतौ । कण
 ७९४ रण ७९५ गतौ । चकाण । रराण । चण ७९६ शण ७९७
 अण ७९८ दाने च । 'शणगतौ' इत्यन्ये । अथ ७९९ अम क्रथ८००
 क्रथ ८०१ क्थ ८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहणेति—(६१७)
 सूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्वन्तु
 निपातनात् परत्वात् 'चिस्समुलोः—' (२७६२) इति दीर्घे

चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं—क्रथम् । क्राथं—
क्राथम् ।

वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते ।
'वनु' इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः ।
उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासमान्ये वनतीत्यादि ।
प्रवणयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल
८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थ-
मनूयते । प्रज्वलयति । हल ८०५ हल ८०६ चलने ।
प्रहलयति । प्रहलयति ।

स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वा-
र्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्ताष्टापूर्वकं स्मरणम् । 'दृ ८०८ भये ।
दृ विदारणे' इति 'क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति
दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते
तु दरतोत्यादि । केचिद् घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर—' (२५६६)
इति सूत्रे च "दृ" इति दीर्घस्थाने ऋस्वं पठन्ति । तत्रेति
माधवः । नृ ८०९ नये । क्रादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
नयादन्यत्र नारयति ।

आ ८१० पाके । अ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य
च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्वि-
करणस्य' (परि ८१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्' (परि ११४) इति परिभाषाभ्याम् । अपयति—
विक्षेपयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ।

मारणतोषणनिशामनेषु—ज्ञा ८११। निशामनं चाक्षुष-
ज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। 'निशानेषु'
इति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णोक्तिकरणम्। एष्वेवार्थेषु
जानातिर्मित्। 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादौ। ज्ञापनं मारणादिकं
च तस्यार्थः। कथं 'विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेति' इति तज्-
'ज्ञापयत्याचार्यः' इति च। शृणु—माधवमते अचाक्षुषज्ञाने
मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु 'ज्ञा नियोगे'
इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति
पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः।

कम्पने चलिः ८१२। चल कम्पने इति ज्वलादिः। चलयति
शाखाम्। कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति। अन्यथा
करोतीत्यर्थः। 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी। सूत्रं चालयति।
क्षिपतीत्यर्थः। क्दि ८१३ ऊर्जने। 'क्द अपवारणे' इति
चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वार्थोऽयमनुवादः। अनेकार्थ-
त्वादूर्ज्जरथे वृत्तिः। क्दन्तं प्रयुङ्क्ते क्दयति। वलवन्तं प्राण-
वन्तं वा करोतीत्यर्थः। अन्यत्र क्दादयति। अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
इत्यर्थः। स्वार्थे णिचि तु क्दादयति। वलोभवति। प्राणीभवति।
अपवारयति वेत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लङिः ८१४। "लङ्
विलासे" इति पठितस्य मित्वार्थोऽनुवादः। उन्मथनं क्षोभनम्।
जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। लङ्यपि जिह्वाम्। तृतीयातत्-
पुरुषो वा। लङ्यति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन

तद्व्यापारो लङ्यति । समाहारहन्तोऽयम् । लङ्यति शत्रुम् ।
लङ्यति दधि । अन्यत्र लाङ्यति पुत्रम् ।

मदी ८१५ हर्ष-ग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवा-
दिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मद्यति हर्षयति ग्लेपयति
वेत्यर्थः । अन्यत्र माद्यति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति
घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
भोजः 'दलिवलिखलिसुखलिरणि ध्वनित्रपिचपयश्च' इति पपाठ ।
तत्र 'ध्वनिरणो' उदाहृती । 'दल विशरणे' । 'वल संवरणे' ।
'खल सञ्चलने' । 'त्रपूष् लज्जाया'मिति गताः । तेषां णौ
दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । 'चै चये' इति
वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निदेशः । चपयति । खन
८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
'खनयति । अन्यत्र खानयति । 'घटादयो मितः' (गणसूत्र—
१८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः ॥ 'जनोजृणसुरञ्जोऽमन्ताश्च'
(गणसूत्र—१८८)—'मितः' इत्यनुवर्तते । 'जृष्' इति षित्व-
निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेसु—जारयति । केचित्तु
'जनीजृणासु—' इति पठित्वा 'णासु निरसने' इति दैवादिक-
मुदाहरन्ति ।

'ज्वलल्ललल्ललनमामनुपसर्गाद्वा' (गणसूत्र १८९)—एषां
मिष्व' वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे
तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति ।

उन्नामयतीति । घञन्तात्—‘तत्करोति—’ इति णौ । कथं
संक्रामयतीति । ‘मितां ऋस्’ (२५६८) इति सूत्रे ‘वा
चित्तविरागे’ (२६०५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित—
विभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन ‘रजो विश्रामयन्
राज्ञाम्’, ‘धुर्यान् विश्रामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

‘ग्ला स्रावनुवमां च’ (गणसूत्र १८०)—अनुपसर्गा-
देषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा ।

“न कस्यमिचमाम्” (गणसूत्र १८१)—अमन्तत्वात् प्राप्तं
मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥
“शमो ऽ१८ दर्शने” (गणसूत्र १८२) । शाम्यतिर्दर्शने मित्र
स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय्य
वधूकथाः’ । कथं तर्हि । ‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्
गदतो मम’ इति । ‘शम आलोचने’ इति चौरादिकस्य ।
धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । “यमो ऽ१८
अपरिवेषणे” (गणसूत्र—१८३) यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्र
स्यात् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः ।
परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं
नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छब्दात् तत् करोतीति णौ
बोद्धव्यम् । “स्रदिर् ८२० अवपरिभ्यां च” (गणसूत्र—१८४)
मिन्नेत्येव । अवस्रवादयति । परिस्रवादयति । ‘अपावपरिभ्यः’
इति न्यासकारः । स्वामौ तु ‘न कसि—’ इति नञमुत्तर-

तिसूत्रग्रामननुवर्त्य 'शमः अदर्शने' इति चिच्छेद । यमस्तु 'अपरिवेषणे' मित्वमाह । तस्मात् 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि सम्यगेव । 'उपसृष्टस्य स्वदेशे देवादिपूर्वस्य' इति नियमात् प्रसूदादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरण-प्रत्युदाहरणयोर्व्याख्यासः फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ।

फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात् पूर्वमसौ न पठितः (मयेति शेषः) ; फणादिकार्यानुरोधात् ।

Now we are going to take up परञ्चैपद roots (of घटादि class) up to फण (४२१) गतौ—(where the घटादि class comes to a close) ; ज्वर like घट will give ज्वरयति—संज्वरयति ; ज्वरं ज्वरम् ; ज्वारं—ज्वारम् (शमुष) ; and अज्वरि—अज्वारि (चिष्) ; similarly all roots up to फण (including). ऐड to surround :—The root ऐड is spoken of in the list of टवर्गीयान् भ्वादि roots (see ऐडहोड (२८४—८५) अनादरे under अकृतसाध्यं—(२२८८) । This very root ऐड is again taken up here, apart from the indicatory च with a view to making it मित् and that in a different sense (viz to surround). It (ऐड), ought to have been read before the परञ्चैपदी ज्वरादि roots (because the root ऐड is read in the आत्मनेपदी list), but as it is read within the list (ज्वरादि परञ्चै—) so (on this ground) it is to be treated as परञ्चैपदी । Thus ऐडति—निऐड (ए=इ by 'इङ्' and 'एच इङ्'सादेशे' and इ=ज by 'ऊहोयुः' (२२४३) हिडयति (by मित्तां इङ्) । अहिडि—अहीडि

(alternatively दीर्घ—by चिण्णसुलोः—(२७६२) । But in the sense of 'disregarding' the form will be छिद्यति (because it is not मित् there and therefore not ङस्) षट् (root no. ३००) भट् (३०७) and षट् (३१०)—see under the rule 'ब्रान्तचण—(२२८६) । इत्यम् etc.—षट् is read as such also beforehand. Now the difference in meaning between the two is this:—The former means नाट्य (play)—the performers of which are termed as नटः (actors) ; and नाट्य means to act in words (and gestures) the subject or the time of the play : (Thus शकुन्तला विषादं नाटयति etc.) ; whereas this षटादि षट्—means नृत्य as well as नृत्त—the actors of which are called dancers. Of the two again—नृत्य means to dance so as to bring out the sense with the help of feet (thus माथुरी नटति नटयति etc) and नृत्त means to move only (some parts of) the limbs. Some read it in षटादि (i. e. here) as षट् नती 'to bow down' and others as षट् गती 'to go.' The भाष्यकार in the sentence—अनङ् नाटि (see 'शो नः' (२२८६) has mentioned नाटि as दीर्घ and not the short नट । Hence by this पर्युदासविधि, the root षट्—is दीपदेश । चक was first read in आत्मनेपदी list as 'चक ळती प्रतीघाति च' and here it is read again as 'चक ळती' meaning thereby that in this sense only the root is मित् (चकयति) and also being read within the परस्मै-पद roots is also परस्मै—करी नीच्यते—The term 'नीच्यते' (न—उच्यते) means 'its particular sense is not pointed out (by me)' ; for it is a verb in general and may bring out any sense, the speaker wishes to express by it. Others hold that because the root has multifarious

meanings so it is not read with its special meaning (by Panini). आसिनिप्रहण—etc.—Though the root कृष् being मित् (because it is read under षटादि) the form should have been कृषयति (by मित्तां ङस्), yet it (कृष्) gives क्राषयति (and not कृषयति) in an irregular way (निपातने) on the strength of its being read as क्राष् in the rule 'आसिनिप्रहणनाटक्राषयिषां ङिंसायाम्' (६१७—२१३५६) ; and the मित्त्व is valid only in the द्वीविविधि in चिष् and णमुल् by the rule 'चिष्णमुलोः—' (२७६२) because this rule comes after (६१७८३ the निपातन' expressed in 'आसिनिप्रहण—' (२१३५६) । The drift is—though the rule 'मित्तां ङस्' (२५६८—६१७८२) is also पर i. e. subsequent to आसिनिप्रहण—' (२१३५६) and not चिष्णमुलोः—' (६१७८३) only yet by the परिभाषा—'पुरस्तादपवादो अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' (परि ५८)—'Apavadas that precede (the rules which teach operations that have to be superseded by the Apavada operations) supersede (only) those rules that stand nearest to them, (and) not the subsequent (rules)'—(Kielhorn). Thus 'आसिनिप्रहण—' (२१३५६) bars 'मित्तां ङस्' (६१७८२) which is nearest and not 'चिष्णमुलोः—' (६१७८३) which is subsequent (उत्तर) । Hence we cannot have कृषयति by 'मित्तां ङस्' but 'चिष्णमुलोः—' not being barred we can have as usual अक्रथि—अक्रथि in चिष् and कथं—कथम्, क्राथम्—क्रायम् in णमुल् ।

'वृञ् च नोच्यते' etc—'वृञ् is a quite new root and not the re-expression of the तनादि वृञ् (1471) बाधने (see under the rule—'तनादिभ्यस्तथासौः (2547) on the authority of making it उद्दिष्टम् । The idea is this—Had this वृञ् been the

अनुवाद or re-expression of 'वृन् याचने—' of the तनादि class, then making it उदित् again becomes superfluous for it was already made उदित् there (in तनादि). Hence it is a separate root and does not belong to the तनादि class. Thus it expresses a verb in general and is conjugated as वनति etc. For मित्करण, it will give प्रवनयति etc with उपसर्ग prefixed to it but that—without उपसर्ग it will give वनयति—वानयति through the option of मित्—will be expressed later on (i.e. under the गणसूत्र 'ग्राह्यावनुवमाच्च' (190). [N.B. वन च हिंसायाम् (before वृन् च नोचति) is the re-expression of 'वन (462) शब्दे' and 'वन (463) संभक्तौ' under 'दीर्घो लघोः' (2318) to make it मित् so as to give वनति—वनयति, अवनि—अवानि (चिच्) and वनं—वनम्, वानं—वानम् (णमुल्]. ज्वल to shine. It will be read in 'व्यञ्जिति-कसन्तेभ्यो णः' (२६०२—3. 1. 140) under कृतप्रकरण and here it is read to make it मित् to effect प्रज्वलयति etc.

चृ आध्याने—आध्यान means to think fervently (of some one). This root will be read as 'चृ—(933) चिन्तायाम्' under the rule 'स्यकः किति' (2381—7. 2. 11) and here it is read to show that it is मित् in the sense of 'fervent-thought' only. The forms are चरति—चरयति ; अचरि—अचारि etc. हृ—to fear is the अनुवाद or transferred form of हृ, 'to rend' read in क्रादि. to make it मित् । Thus in चिच् the form will be दरयति in the sense of 'causing one (हृणन्तम्—हृ + शब् + २या १व) to fear'. In the sense other than to fear it will give दारयति—causing to rend—for in that sense it will cease to be मित् and hence

the form is दीर्घः । According to those, however, who hold that it is a separate root and not the transcription of 'हृ to rend' (क्लादि), the form will be दरति etc prescribed for भ्वादि । Some read this दृ to fear, read here in घटादि and also in the rule 'अन्त्यदृत्वरप्रथमदस्य स्पशाम्' (2566) as हृ (short) and not as दृ (दीर्घः); but that is not recommended by Madhava, the author of धातुवृत्ति । नृ to lead.— It is the transcription (अनुवाद) of नृ (1496) नये to be read in क्लादि under the rule ('प्रादीनां ऋस्त्रः' 2558). In the sense other than 'to lead' it will cease to be नित् and the forms will be नारयति etc.

आ to cook, or to ripen etc. This आ is the imitation form, in a general way, both of अ (919) पाके after it has been made to end in आ (by the rule 'आदेव उपदेशेऽशिति' (2370—6. 1. 59) to be read (later on) in भ्वादि and of 'आ (1053) पाके to be spoken of in अदादि (under 'लङ्: —' 2463 —3.4.111) by the परिभाषा 'लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव' and 'लक्षणाप्रतिपदीकृतयोः प्रतिपदीकृतस्यैव' (परि—90 and 105). Now the अदादि class is known as लुग्विकरण (by the rule अदि-प्रभृतिभ्यः शपः' (2423) and other classes like भ्वादि etc are called अलुग्विकरण । Hence the former (परिभाषा) means 'when there arises a case of doubt regarding the taking up of a root or term which is read both in the लुग्विकरण class and in the अलुग्विकरण class, (then) that root or term should be taken to belong to the अलुग्विकरण class only. Thus in this case भ्वादि being अलुग्विकरण, this 'घटादि आ' is to be taken

to be the transcription (अनुकरण) of अ भ्वादि (after it has been made to end in आ (कृतात्) and not of आ of लृग्विकरण (अदादि) । The latter (परि) means 'when, as to the taking up of a root or term which is expressed both directly (प्रतिपदीकृत) and indirectly (लक्षणीकृत), a doubt should occur then that root or term must be taken to belong to the spot where it is directly mentioned'. Thus this परिभाषा directs us to take this 'घटादि आ' as the imitation form of 'अदादि आ' and not भ्वादि अ which is made आ in an indirect way. Hence through the authority of these two परिभाषा we are to take this 'घटादि आ' as an imitation form of both 'भ्वादि अ' and अदादि 'आ' in a general way. Thus in चिच्—अपयति—is boiling or causing to boil' (with the augment पुक् by अर्चिङ्गीवृत्तीरीकृत्योच्चाख्यातां पुग्शी' (2570—7. 3. 36). In a sense other than cooking, the root आ will not be considered as मित् and hence the form will be आपयति (दीध) meaning 'causing to perspire or warm'.

The root ज्ञा means 'to kill, to satisfy and to perceive' and in these senses the root is मित् । Madhava says that निशामन means 'eye-perception', while others say that it simply means 'information'. Another reading for निशामनेषु is निशानेषु where निशान means 'to sharpen'. The root ज्ञप expressed in 'ज्ञप मिच्' is read in चुरादि and its sense is to inform and to kill. Thus the instances of the root ज्ञा in those senses will be in order—पश्य संज्ञपयति (kills), स्वामिनं ज्ञपयति

(satisfies) रूपं ज्ञपयति (sees or informs) and शरं ज्ञपयति (sharpens an arrow according to Haradatta and others). कथम् etc. —If the penultimate of the मित् roots become long only when चिण् and णमुल् follow, how will you defend applications like विज्ञापना (वि—ज्ञा+णिच्+युच्+टाप्) in 'विज्ञापना भक्त्यु सिद्धिमिति' 'information meets with success at the hands of masters'; and ज्ञापयति (ज्ञा+णिच्+लट्+ति) in 'तज्ज्ञापयति आचार्यः'.—Hence the Acharyya (or preceptor) informs or makes us understand'—(Mahabhasya). Hear me. These are alright because, according to Madhava, the root ज्ञा is not treated as मित् when its meaning is other than eye-perception. But according to those who opine that 'ज्ञा means to inform only', these should be explained as coming from or forms of 'ज्ञा—to appoint' read in तुरादि (because it is not मित् hence the penultimate is long). And though this ज्ञा is intended to mean 'appointment,' only yet it will bring out the sense of information also by the dictum 'धातूनामनेकार्धत्वात्' 'roots are of various implications'. But there is no question of anomaly according to the school of Haradatta and others who read निशानेषु in lieu of निशाननेषु ।

चलि (चल) means 'to shake'; this चल is the transcription of 'चल (८३२) to shake' preceded by ज्वल (under 'फणां च सप्तानाम्' (२३६४)). Thus चलयति etc. (But it will cease to be मित्) in a sense other than to shake; thus—शीलं चलयति when it means 'makes otherwise or changes

his conduct, and Swami says that it means 'to steal away' also सूत्रं चालयति 'throws off the thread.' छद्दिर् (छद्—इरित्) to invigorate.' This is the repetition of छद्—to screen or conceal' read in चुरादि, in order to make it मित् (even) when चिच् is wanting in स्वार्थे (by the गणसूत्र 'आष्टशब्द वा (२८२) under 'नाम्बोपि-शास्त्रादिताम्—' (२५७२) । The meaning is this :—According to the गणसूत्र 'नान्ये मितोऽहेतौ' explained under (२३५२), no root other than जप्, यम्, चङ्, रङ्, वल् and चिच् (these six) is entitled to be मित् in अहेतु or स्वार्थे चिच् । Hence he says स्वार्थे चिजिमावे (i. e. in हेतु चिच्) or 'when through the option or चिच् to the आष्टष—roots (under which fall छद्) there is no चिच् in स्वार्थे । Now to answer the rejoinder 'How can the 'अपवारणार्थक छद्दि' be taken to express 'छद् ऊर्जंने'—he says that it may be so taken according to the multifarious meanings of a root. Thus छदन्तम् etc. अन्वयः i. e. in other sense छादयति ; because in this sense it will not be मित् । In स्वार्थे चिच्, however, the form will be छादयति for it is not मित् in स्वार्थे चिच् । Thus the conclusion is—छद् is मित् in अहेतु चिच् in the sense of 'invigorating' only and in no other sense and also it is not मित् in स्वार्थे चिच् even in that sense. The root लङि (लङ्) means to move the tongue (to and fro) this is the re-expression of लङ् विलासे 'to enjoy', read under टवर्गान्त roots of भ्रादि to make it मित् । उन्मथन means चोभन (agitation) ; उन्मथन forms a षष्ठीतत्पुरुष with the word जिह्वा (जिह्वायाः उन्मथनम् चोभनम्) or it may form a द्वितीयातत् with जिह्वा (जिह्वया उन्मथनम्) । Others hold that here जिह्वा stands for 'the action of the tongue.' In

this जिह्वान्मथनम् is a समाहारद्वन्द्व compound (जिह्वा च उन्माथनम् च)
Thus लङ्घयति शत्रुम्—uses abusing words against foe'; लङ्घयति-
दधि—'churns the 'curd'. In other sense it is not मित्—so the
form there will be लाङ्घयति—'to cause to sport.'

मदी (मद्) to feel pleasure or pain (proverty) । This is the
re-expression of the दिवादि मदी हर्षे (under 'शमानशानां दीर्घः' (२५१८) ।
अन्वत् i.e. when it is not मित् the form will be मादयति (intoxicates
or affects the mind) इति गताः—i.e. read in भादि (at the end of
'लिङ्सिचौ' (२३००)) । The root जृष् occurring in the गण rule
'जनीजृष्' (१८८) is the repetition here for मित्त्व of जृष्—वयोहानी,
read in दिवादि and not जृ वयोहानी, read in क्तादि which gives
(without डख) जायति, for the former containeth indicatory
ष् while the latter does not. Some read the गणसूत्र
'जनीजृष्क्तसु' as 'जनीजृष्णसु' and say that णसु निरसने
read in दिवादि is repeated here for मित्त्व (The rule 'जनीजृष् etc.
means 'roots like जनी (जन्) जृष्, क्तसु, रञ्ज and those that
end in 'ञम्' (as क्रम्, गम्, शम्, रम् etc.) are to be treated
as मित् (though they are not read in घटादि list—so as to give
क्रमयति गमयति रमयति etc.)) ।

'ज्वलज्वल' (१८८) । 'The roots ज्वल, ज्वल, ज्वल and नम् op-
tionally become मित् when they are preceded by नो उपसर्गे ;
thus ज्वलयति—ज्वालयति । This is a प्राप्तविभाषा i.e. by it option of मित्त्व
is directed to ज्वल, ज्वल, ज्वल which were नित्यमित्त्व being read under
घटादि and to नम् which also was मित्त्व being चमत् by the rule
'जनीजृष् क्तसु रञ्जोऽनन्ताश्च' (१८८) । When, however, an उपसर्गे prece-

des, they will compulsorily become मित्—giving प्रज्वलयति etc. Then how to defend form like प्रज्वालयति, उद्गमयति (उद्—नम् + लट् + तिप्) which are with उपसर्गैः but yet not मित् । The defence is this—form प्रज्वाल and उद्गम first with चञ् (प्र=ज्वल + भावे चञ् and उद्—नम् + (भावे) चञ्) and then add the affix णिच् to them by 'नत्करोति तदाचष्टे'—(गणसूत्र to the end of 'ईचगुणः' (2573)) in the sense of प्रज्वालकरोति and उद्गमं करोति । Well, then how to defend संक्रामयति for though it (क्रम्) is मित् by 'जनोजृष्—' (ग. सू.—(188) yet it is made long and not short by 'मितां ऋक्षः' (2568) and you can not explain it by चञ् which gives संक्रम and not संक्राम by "नोदात्तोपदेशस्य सात्त्वस्य अनाचनेः" । Yes, but it can be explained by having recourse to व्यवस्थितविभाषा which is expressed in the परिभाषा—'व्यवस्थित विभाषायापि कार्याणि क्रियन्ते' (परि—99)—'occasionally operations which are stated to be optional, are not optional in the formation of one and same form, but must in particular instances necessarily take place, while in others they are not allowed to take place'—Kielhorn. Thus to serve our purpose we shall bring in the word 'वा' from the rule 'वाचिचविरागे' (2605—6. 4. 93) to the preceding rule 'मितां ऋक्षः' (2568—6. 4. 92) and explain as—'मित् roots occasionally become दीर्घं also—('मितादीर्घो वा स्वात् प्रयोजने सति'). Thus संक्रामयति is correct. This explanation is according to the ह्रस्वि though not to भाष्यकार । In this way, applications like 'रज्जोविश्रामयन् राश्वाम्' and 'धृष्यान् विश्रामयेति सः' etc. are explained. The latter means "let the horses be unloosed", said he," Raghuvarṃsa canto 1. sl. 54. The full verse is .—

‘अथ यन्तारमादिश्च ध्रुव्यान् विद्यामयेति सः ।

तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥’

Mallinatha has explained the point exactly in the same way and has also suggested (the कृत्पाठ) ‘विद्यामय’ in place of विद्यामय ।

‘ग्लान्नायनवमाच्च’ (ग. सू. 190) ‘These roots ग्ल्, न्ना, वनु and वम्, if not preceded by any उपसर्ग, become मित् optionally. This option or better this rule is to furnish मित् to the first two ग्ल् and न्ना which not being चटादि could not be मित् and to make उपधादीर्घ of the last two वनु and वम् which being मित् could not have the option (cp—‘वनु च नोच्यते’ and जनीजृष्—’ ग. सू. 188.). Instances are ग्लापयति—ग्लपयति । न्नापयति—न्नापयति । वानयति—वनयति । वामयति—वमयति ।

‘न कम्यमिचमान्’ (ग. सू. 191). ‘The roots कम् (कम्), अम् (अम्) and चम् will not be considered as मित् on the ground of their being अमन्त (by the rule ‘जनीजृष्—’ (188)). Thus कामयते etc without कृत् । शनो दर्शने’ (ग. सू. 192). ‘It is not मित्, though अमन्त, in the sense of ‘seeing’. Thus निशामयति —(sees). But it is मित् in other sense (i. e. in the sense of ‘hearing’) as—प्रनयिषो निशमय्य (hearing) etc. Then how to explain ‘निशामय तदुत्पत्तिम् etc.? ‘hear of me who am speaking in detail, the origin of the same?’ Take it as an application of the चुरादि ‘शम—पालोचने’ (to discuss). Roots being of various implications, it will mean here ‘to hear’ as in the case of शम् उपशमे (दिवादि) which gives the sense of ‘seeing’

here in मित्वविधि । 'यमोऽपरिविवर्णे' (ग. सू. १९३).—The root यम् is not मित् when it means other than 'taking food or better distributing food to'. Thus आयामयति—'lengthens or appoints. In the sense of distributing food, however, it becomes मित् as यमयति etc. Expressions like पर्यवसितं नियमयन् 'restricting the conclusion' etc are to be explained with णि (णिच्) attached to the word नियमयत् । [नियम (नि—यम् + ञप् (भावे) + सन्तुप् । Then after the disappearance of सन्तुप् by 'विन्मत्तोलुक्' (२००) and the addition of णिच्, the form will be नियमि । This नियमि will be considered as a root by 'समायन्ता धातवः'. Thus नियमि + ञप् + तिप् = नियमि + ञ + ति = नियमयति (युष्म and अयादेश) in शब्द = नियमयत् । But this explanation is modified by Nagesha. (See the 'Pika'). 'खडिर् अवपरिभ्याच्च' (ग. सू. १९४)—The root खड् is not मित् when preceded by अव and परि । Thus अव-खादयति etc. This rule is read by the न्यासकार as 'खडिर् अपावपरिभ्यः' meaning there by that खड् is not मित् when it is preceded by अप also—अपखादयति । स्वामी does not carry the word न (unlike to what we have done), occurring in the गणसूत्र 'न कस्यमिचमात्' (१९१) to the last three rules 'यमो दर्शने' (१९२), 'यमोऽपरिविवर्णे'— १९३) and 'खडिर् अवपरिभ्याच्च' (१९४). Moreover, he disjoins the rule 'यमो दर्शने' (१९२) as यमः अदर्शने and adds that यम in a sense other than distribution of food is मित् । Hence in his opinion the form नियमयन् in 'पर्यवसितं—' is alright. He also introduces a नियम or restriction here viz. 'If the root खड् is मित् with उपसर्गैः prefixed, then it is मित्

onlywhen it is preceded by अव and परि only and consolidates his point by taking 'प्रख्यादयति' as a counter evidence. Thus, in his exposition, there is (an obvious) contradiction regarding the examples and counter-examples of the two rules 'यसोऽपरिवेदने' (193) and 'खद्विर्वपरिभ्याश्च' (194). (For he says that यम् is अपरिवेदने मित् and forwards the illustration 'आयमयति' against the counter-illustration 'नियामयति ब्राह्मणान्' and in the next rule he says that खद् is मित् with only अव and illustrates his point by giving the forms अवखदयति परिखदयति against the form प्रख्यादयति । But in reality such comments are contradictory to the drift of the rules). Besides, this opinion (of his) is contrary to the Viritti and Nyasa etc, Hence it should be rejected.

फण—to go. Here there is no possibility of the अनुवृत्ति of 'न', occuring in the rule 'न कमि—etc' (191) for फण is first to be made मित् । So the मित्संज्ञा only comes and the 'न' ceases to do so ; and we have taken it (फण) here for the sake of its conjugation, which had we taken फण before 'न कमि etc.' would reach कमिचमि etc also which is impossible and absurd.

मित—। अथ फणान्ता इति—फण (८२१) गतावित्यन्ता इत्यर्थः । घटादि श्रयोदश—अनुदात्तैः आत्मनेपदीनी गताः । इदानीम् षट्चत्वारिंशत् परस्मैपदिन लभ्यन्ते । ज्वर रोगे—ज्वरति इति भादित्वाद्भूम्—मित्राणु—स्त्रार्थे यौ ज्वरयति अज्वरि = अज्वारि (चिण्) ; ज्वर—ज्वरम् । ज्वारि—ज्वारम्—(यमुल्) इति रूपाणि बोद्धानि । एवमयोऽपि बोध्यम् । छेड् इति—एवद् भूवादौ प्राक् टवर्गान्तिषु

पठितम् । स एव 'हेङ्गएव' उत्तुष्टानुबन्धः अनुबन्धेन षकारिण उत्तुष्टः परित्यक्तो विहीन इति यावत् अनुयते' पुनः पठ्यते अर्थविशिषे 'वेष्टनरूपे' मित्त्वाद्यम् मित्—संशयम् । तन्मध्य—स्वरादिमध्य—अनुवादसामर्थ्यात्—पुनरुक्तिवलात्—ज्वरादिवदेतस्यापि परस्मैपदिलमिति भावः । हेङ्गति इति भ्वादी । हेङ्गयति इति—मित्त्वाद् ऋस्वः । 'एच इग्नस्त्रादेशे' इति इत्त्वम् । अहिङि—अहीङि (चिणि—'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६९) इति दीर्घविकल्पः) । अनादरे लिति—मित्त्वाभावाद् ऋस्वाभावः । वेष्टनरूपार्थे एव मित्त्वमिति भावः । इत्यमेव षट् नृत्तावित्येव । पूर्वम्—३१० संख्यक धातुरूपेण—'द्वायन्त' (२२८८) इति सूत्रस्याधस्तादिति । तत् 'तयोः भ्वादिघटादयोः' अयम् एष विवेकः विशिष्टं ज्ञानम् । अयं भावः—अर्थान्तरेऽसति मित्त्वं न स्यात् । अयच्च धातुः पूर्वार्थे एवात्रापि पठ्यते । अत एव भेटं विवक्षुराह—तत्रायमिति । पूर्वं पठितस्य भ्रातृकस्य । यत्कारिषु—यस्य (नाव्यस्य) कारिषु (कर्तृषु) नटव्यपदेशः 'अयं नटः' इत्याख्या भवति । नाट्यस्यार्थमाह—वाक्यार्थभिनयो नाव्यमिति—तत्तर्थाष्टेङ्गितादिभिर्वाक्यैश्च यत्र अर्थस्य नाटकीयवन्तुनः बोधो भवति तत्राव्यम् इत्यर्थः । घटादौ लिति—मित्त्वात्—अस्व—पुनः नृत्यम् नृत्तमिति चार्थः । यत्कारिषु—यस्य नृत्यस्य—नृत्तस्य च कारिषु—कारकेषु—नर्तकव्यपदेश 'नर्तकोऽयमिति नाम भवति—इति पूर्वपरयोर्भेदः । नृत्यस्यार्थमाह—पदार्थाभिनय इति । पद्मां पदेन वा कलानैपुण्यात् यत्र अर्थावबोधो भवति तन्नृत्यम् इति नाव्यनृत्ययोर्भेदः । अथ नृत्तस्यार्थमाह—गावविशेष इति करशिरोवत्संज्ञा मनीहारितया सञ्चालनम् । षट् नृत्तौ इत्यस्य षोपदेशत्वं—दर्शयति । षोपदेश—पर्युदास वाक्य—इति—'षो नः' (२२४६) इति सूत्रस्य अधस्तात्—'अनर्हं नाटि' इति भाष्योक्तेः पर्युदासतया इत्यर्थः । प्रणटति—प्रणटयति इत्यादिरूपम् । चक दत्तौ—प्रतीघाते वेति पूर्वं पठितः । तत्र अनुवादसामर्थ्यात्—दत्तावेव मित्त्वं न प्रतीघाते इत्याह—दत्तिप्रतीघातयोरिति । आत्मनेपदिव्यति—स्पष्टम् । चकति—चकयति इत्यादि ; प्रतीघाते तु चाकयति । एदित्वाग्रहङ्गिरिति—'द्वायन्तश्च'—(२२८८) इति निषेधात् । मित्त्वात् षौ—कखयति रगयति इत्यादि

यथापूर्वं बोध्यम् । कर्मे नोच्यते इति । नोच्यते न उच्यते मया—अयंयोजकेन ।
अस्य सामान्येन क्रियावाचित्वाद् विशेषार्थबोधकत्वात्तन्मात्रात् इत्याह—अस्यायमर्थ इति ।
अर्थत्वमेकवर्त्तनादेवमुक्तमित्याहुः । कर्मावतीत्यादि । अथ अयेति हिंसार्थेषु कथं
विधत्ते—‘जासिनिप्रहण—’ (६१७—२।३।५६) इति । कायेति । अथ सूत्रे कायेति
निर्देशादित्यर्थः । मित्वेऽपि मित्वेन ऋस्त्वविधानस्यौचित्येऽपि वृद्धिर्निपात्यते ‘मितां ऋस्’
(२५६८—६।४।८२) इत्यस्य बाधितत्वेन अप्रवृत्तेरिति भावः । मित्वन्तु इति ।
निपातनात्—‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति सूत्रात्—परत्वात्—परवर्त्तित्वात्—
‘चिण्णसुलोर्दोर्धोऽन्यतरस्याम्’ (२७६२—६।४।८३) इत्यनेन चिणि णसुलि च चरितार्थम्
सिद्धम् । अयं भावः । यद्यपि ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इत्यपेक्षया—
‘मितां ऋस्’ (६।४।८२) इत्यपि परम्—न तु केवलम् ‘चिण्णसुलोः—’ (६।४।८२)
इत्येव तथापि ‘पुरस्तादपवादा—अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति परिभाषया
पुरस्तादपवादी ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति—अनन्तरस्य अव्यवहितस्य—निकटतर-
वर्त्तिन इत्यर्थः—मितां ऋस् (६।४।८२) इत्यस्यैव बाधकः—न तु ‘चिण्णसुलोः—’
इत्यस्यापि—तस्य व्यवहितत्वादुत्तरवर्त्तित्वाच्च । तेन काथयति इति शपि ऋस्,
चिण्णसुलोस्तु—अक्रयि—अक्रायि, क्रयं—क्रयम् कायं—क्रायमिति पूर्ववत् रूपम् ।

वन चेति—अयमाह—हिंसायामिति । अयं धातुर्बन शब्दे संभक्तौ च इति
दोर्धो लघोः (२३१८) इति सूत्रस्यान्ते पठिष्यते । अथ हिंसार्थां मित्रार्थांनुवादः ।
वनति—वनयति । अवनि—अवानि । वनं—वनम्—वानं—वानम् इति । वनु च
नोच्यते इति । अयं भिन्न एव धातुर्न तु तनादौ ‘वनु याचने’ इत्यस्यानुवादः । कुतो-
नेत्यत्राह—उदित्करणसामर्थ्यादिति । यदि स्त्रयं तानादिक एव स्यात्—तर्हि
‘वन च नोच्यते’ इत्येव ब्रूयात्—न तु ‘वनु चेति’ उदित्तया । तनादाविव हि उदित्करणा-
दवापुदितमादाय—क्ता प्रत्यये—इङ्गविकल्पस्य—निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः
पुनरिङोदित्करणं व्यर्थम् । अत उदित्करणमस्य अपूर्वत्वस्यैव आपकमिति भावः ।
तेन तनादावननभूतत्वेन क्रियासामान्ये (याचनादिविशेषार्थाभावे) वनति—प्रवनयति
इत्यादि । तानादिकस्य तु—वनुते—वानयति इत्याद्येव । अनुपपद्यते इति—उप-

सर्गरहितस्य—घटादिबर्नाः मिश्रविकल्पः—वनयति—वानयति इत्येवं रूपं—वत्यते
 'ग्लान्धावनुवर्मा च' (१८०) इति गणसूत्रे इत्यर्थः। ज्वल दीप्ताविति—गणप्रत्ययार्थं
 पठित्यमाणः 'ज्वलितकसन्तीभ्यो णः' (२८०२) इति कृतसूत्रे इत्यर्थः। इह घटादौ—
 मिश्रार्थम् अनूद्यते, पुनरुच्यते। 'ज्वलति मयि दारुणो मादकवनानलो—' इति
 जयदेवः। 'अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरे—' इति पञ्चतन्त्रम्। णी—ज्वाल-
 यति। उपसपघात्—तु प्रज्जलयति इति। चिणि अज्वलि—अज्वालि। णसुलि—
 ज्वलं ज्वलम् ज्वाल—ज्वालम् इति।

श्रु आह्वाने इति। श्रु चिन्तायामित्यर्थे वत्यते। तस्यस्यैव आह्वानरूपे
 विशेषार्थे मिश्रार्थमिहानुवादः। तद्दीबाह—चिन्तायामित्यादि। आह्वानस्यार्थमाह
 उत्तकण्ठेति। दृ भये। क्रादौ लयं दृ विदारणे इति पठित्यते। धातूनामनेकार्थत्वा-
 दिहाय मिश्रार्थमनूच्यते इत्याह। दृ विदारणे इति। अत्र हेतुमति णिजिति
 दृष्टान्तयति—दृष्टान्तमिति दृधातोः क्रादित्वाच्छ्रवणम्। दरयति भीषयते इत्यर्थः।
 क्रादौ तु दृषाति इति। भयादन्वयेति—विदारणार्थे इत्यर्थः। दारयति—इति तत्र
 मिश्रभावाद् दीर्घः। धालन्तरमेवेदमिति। अपूर्वे एवायं न क्रादिरिति मने इत्यर्थः।
 भ्रादौ पाठात्—दरति इत्यादि (श्रुतिपौ गुणश्च)। केचित्—पुनरिमं दृधातुं
 इह घटादौ, 'अतस्मदुत्तरप्रथमदक्षस्पृशाम्' (२५६६) इति सूत्रे च उभयतैव ह इति
 ऋस्त्वं पठन्ति। तन्नेति। माधवस्तु तत्पाठं नानुमन्यते। तत्र माधवस्यायं भावः
 —'यद्ययं ऋस्त्वान्त एव भवेत्तर्हि—'शृट्प्रां ऋस्त्वो वा' (२४८५) इति ऋस्त्वविधायके
 सूत्रे दीर्घसङ्गणमनयकं स्यादिति। नृ नये इति। स्पृष्टम्। नृणाति—नरयति।
 अनरि—अनारि। नरं—नरम्। नार—नारम् इति रूपाणि। नयमिन्नार्थे—
 मिश्रभाव इति दर्शयति। नारयति इति।

आ पाके इति—। एतेन धातुद्वयं सामान्येन अनुक्रियते। तत्र एकः 'श्रै
 पाके' (८१८) इति भ्रादौ पठ्यते। अपरस्तु 'आ पाके' (१०५६) इत्यदादौ।
 ननु 'श्रै' इत्यस्य एकत्वत्वात् कथं सामान्येन सङ्गः तत्राह कृतात्व इति।
 'आदेच उपदेशोऽशिति' (२३००) इति निर्द्देशात्। आदादिकस्येति—अदादौ

पठित्यमाणस्य । ननुर्वेवं सामान्येनानुवादस्य किं प्रमाणं तदाह—‘लुग्विकरण—’
इत्यारभ्य—इति परिभाषाभ्यामित्यन्तेन । तत्र प्रथमा (परिभाषा) स्मरते ‘स्वरति—
सूति—’ इति प्रापकमिहा—अपरा तु सर्वेषामपि मते न्यायसिद्धा ।

अथ प्रथमाद्ये—यद्येवं भवति, यत् य एव धातुर्लुग्विकरणे (षदादौ)
पठितः पुनः स एव धातुरलुग्विकरणे (भ्वादी अन्यत्र वा गणे) अपि पठित इति,
तर्हि तत्र लुग्विकरणस्य धातुं विहाय अलुग्विकरणस्य एव धातुर्याहाः ।
इत्थं सिद्धं कृतात्वस्य श्रैद्व्यस्य भौवादिकस्य यद्वयम् तस्य अलुग्विकरणत्वात्
(श्वाद्यो विकरणा येषां न लुप्यन्ते षदादीनामिव (‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’
स्तुक्) तत एवात्र अलुग्विकरणत्वेनादादि विहायान्येऽलुग्विकरणाः) । अथ द्विती-
याद्ये—लक्षणेन प्रतिपद्येति द्रष्टव्यम् । ताभ्यामुक्तयोरेति विग्रहः । तत्र लक्षणेन
विलम्बितोपस्थितिकम्—प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति नागेशः । एवञ्च शीघ्रो-
पस्थितिकस्यैव प्राग्यद्वयं लोकन्यायसिद्धम्—यथा संस्कृतासंस्कृतभृत्ययोः संस्कृतस्यैव
प्राग्यम्येन स्त्रीकारस्तद्वत् यथा वा विप्राश्चिप्रगमनयोः विप्रगमनैव यद्वयम् तथा षदादौ
पठितस्य आ इत्यस्यैव यद्वयं भवेत् शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, न तु भ्वादिपठितस्य
श्रैद्व्यस्य तस्य आत्वविधानेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् । एवञ्च द्वयोरपि पौनरुक्त्यं
सिद्धम् । अतएवाह—सामान्येनानुकरणमिति । मिलनेवोदाहरति । अपयति
इति—‘अत्ति’ ङीब्लौरीक्तुयीच् माय्यातां पुग्षौ (२५००—०३३३)’ इत्याकारान्तां
पुङ्निर्द्देशात् पुक् । ‘मितां ऋस्वः’ इतुगधाहस्वः । पाकभिन्नाद्ये तु ऋस्वः मिति
प्रतुगदाहरति—अपयति इति ।

अथः

‘मारणतोषणनिशमणेषु शा’—मित् इति शेषः । चक्षुर्विषयकमेव ज्ञानं निशा-
मनम् इति साधवमतम् । दर्शनमिति तदर्थः शनो दर्शने इति वक्ष्यमाणगणत्वात् ।
निशमणेषु इति । हरदत्तादिप्रभृतोऽयं पाठ इति स्वयमेव वक्ष्यति । एष्वर्वाद्येषु—
मारणतोषणनिशमननिशानेषु इत्यर्थः । जानातिरिति—शा मित् ; तेन ‘पय’
अपयति (मारयतीत्यर्थः) । विष्णुं विप्रपयति (तोषयतीत्यर्थः) । रूपं संश्र-
पयति—(साधवमते दृश्येति मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः) प्रप्रपयति शरम् (तौ-

‘श्रीकरोतीत्यर्थः’) । ननु निशानस्य आपनमात्र एवार्थः न चाचुषज्ञानम् ।
 अन्यथा कथं आचक्षुस्स्यादृशपां श्रीसमानः’ (५७२।१।४।१४) इति सूत्रे
 श्रीसमान इत्यत्र वृत्तिरुक्ता ‘बोधायनुमभिप्रेतः’ इत्येवार्थः स्वीकृतः स्वयञ्च स एवा-
 नुसृत इति चेत् । तत्राह—‘अप मिञ्’ इति, श्रीरादिकोऽयं धातुः । आपनमारणे
 च तस्यार्थः । तेन श्रीसमान इत्यादौ वृत्तिरुक्तादिवचनं सङ्गच्छते इति भावः ।
 ननु तर्हि मिञ्वाद् ऋषिबिधौ, कथं विज्ञापना आपयति इत्यादिषु दीर्घोऽपि दृश्यते
 तत्राह । नेति अपे रूपे किन्तु जानातेरेवेति गृह्याण । ननु तदपि कथम् ।
 तत्राह—साधवमते इति । अचाचुषज्ञाने इति । ज्ञानसामान्ये मित्वं नेति तदर्थः ।
 तेन मित्वाभावाद् दीर्घः सिद्ध एव इति । ननु तर्हि आपनमात्रमेवार्थ इति—
 आदिनां का गतिस्तत्राह—आपनेति । आ नियोगे इति चुरादौ पठितस्यैवेति
 रूपे भविष्यतः । नन्वेवं दीर्घः सिद्ध्यति । अथैस्तु भिद्यते । नियोगार्थं कधातो-
 र्ज्ञापनरूपवृत्तिकलाभावादिति चेत् । न । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थासिद्धिः । इदानीं
 हरदत्तमतं समाधत्ते—निशानेषु इति । अनुपपत्तिरसाङ्गत्वं नेति भावः । तेषां
 मते मारणतोषणनिशानेष्वेव हि ज्ञाधातोर्मित्वं । ततश्च फलितं यत् मारणतोषण-
 निशानभिन्नार्थे आपनादिरूपे नायं मित् इति । एवञ्च विज्ञापना,—विज्ञापयति
 (भाष्यवचनमेतत्) सम्यगेव । साधवमते तु रूपद्वयं बोध्यम् । चाचुषज्ञाने
 आपयति इति अचाचुषज्ञाने तु आपयति इति । चिणि चाचुषज्ञाने—अत्रापि—
 अत्रापि ; णसुलि—अप—अपम्—आप—आपम् । अन्यत्रोक्तम् । ‘अत्र साधव-
 मतमेव ज्याय’ इति नागेशः ।

कम्पने चक्षिरिति । इकानिर्द्देशः । मित् इति सम्बध्यते । आक्षयति इति
 कम्पनभिन्नाय मित्राभावात् । छदिर् ऊर्ज्ज् नेति । ऊर्ज्ज् नं प्राणनं बलाधानं वा
 तस्य मूलं दर्शयति छद् अपमारणे इति । चुरादौ पठित्यमाणस्य छद् अपवारणे व्यस्य
 ऊर्ज्ज् नरूपेऽर्थे मित्करणार्थमिहानुवादः । स्वार्थे णिभजावे इति । ‘आष्टयादा’
 इति चुरादयस्तरणसूत्रेण येषां हेतुमति णिच् प्राप्तः एवात्र मित्रार्थमनुयन्ते छदश्च
 तत्राणभुङ्क्तः । अतस्तस्यापि हेतुमद्विचि मित्रार्थमनुवादः फलति । ननु छदधातो-

रूपवारणार्थकस्य—ऊर्जं नार्थं कथं हतिसत्ताह—अनेकाद्येवादि । हेतुमत्त्वमेव दर्शयति छद्मन्मित्वादिना । अन्येति अपवारणार्थे इत्यर्थः । क्रीडयति इति तत्र मित्राभाद दीर्घः । हेतुमत्त्ववैषी मित्रम् 'नान्ये मितोऽहेतौ' इत्यात्मात्वात् अतः स्वार्थे णिचि मित्रं मा भूदिति प्रत्यादाहरति स्वार्थे णिचि चिति । जिह्वो-
न्मथने लङि रिति । एतदर्थेऽयं मिदिति शेषः । कस्यायमनुवाद इत्याकाङ्क्षायाभाच्च लङ् विलासे इति । भ्वादौ टवर्गायान्तेष्वथ पठितः । 'जिह्वोन्मथने'—इत्यस्य अर्थं व्याकरोति । उन्मथनं चोभनमिति । आपनमिति तु तत्त्वबोधिनीसम्मतः पाठः । लङ् यति जिह्वामिति—जिह्वां आपयतीत्यर्थे इति तत्त्वबोधिनी । रसनां रसान् आपय-
तीत्यर्थे इति तु बालमनोरमायाम् । ळतीयेति । जिह्वया उन्मथनम् इति ळतीया तत्पुरुषो वा समासः । लङ् यति जिह्वया तया पदार्थान्तरं आपयति । अन्व-
त्विति । तद्यपारः तस्याः जिह्वाया व्यापारः भाषणादिकमित्यर्थः । तस्मै उभयो—
जिह्वोन्मथनयोरैक्यात् समाहारद्वन्द्वः जिह्वाचोन्मथनश्चेति । लङ् यति श्रवमिति परुषपदप्रयोगपुरःसरं स्पष्टते इत्यर्थः । गालयति इति नागेशः । लङ् यति दधि इति मन्यातीत्यर्थः । लाङ् यति पुत्रमिति शर्करादिदानेनानुक्लृप्तयति क्रीडयतीति वेत्यर्थः ।

मदीति । देवादिकस्येति न तु भौवादिकस्येत्यर्थः । मायति इति न तु मदति इति । यौ तु मदयति इत्यादि पूर्ववत् । अन्येति—हृषैग्लिपनभिन्नार्थे इत्यर्थः । भाव्यधमिति । अर्थं ध्वनधातुज्ज्वालादौ पठित्यमाण इत्यर्थः । अन्येति—
शब्दव्यतिरिक्तार्थे मित्रं नेत्यर्थः । ध्वनिरणौ उदाहृतौ इति । ध्वनि तु [ध्वन शब्दे
इतीदानीमेषोक्तः । रणिस्तु कण रण गतावित्यत्र । गतौ इति भ्वादौ पठिता इत्यर्थः ।
यौ चये इति । वक्ष्यमाणस्य वक्तुम् इष्टस्य कृतात्वस्य—'आदिच उपदेशेऽशिति—
(२३७०) इति सूत्रेणेत्यर्थः एवमात्रे कृते 'अर्तिङ्गी—' पूर्वोदाहृतसूत्रेण पुगा-
निर्द्देशः । इदं 'दलिवलि—' इति भोगपाठनिर्द्देशस्य अपरेपसंख्यानम् । स्वन इति—
अवतंसनमलङ्करणम् । पठित्यमाणस्येति घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति ।
पठित्यमाणस्य अवतंसनेऽथ यौ मित्रार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । अन्येति—अवतंसन-

भिन्नाये इत्यर्थः । इदानीं घटाद्यन्तर्गतगणसुताणामृत्त्यक्रमेण व्याख्यायन्त—‘घटादयो
मित’ इत्यारभ्य । ‘जनौजृप्तसुरञ्जोऽमन्ताय’ (१८८) इति । मित इत्यनुवर्तते इति
‘घटादयो मितः—इत्यत इत्यर्थः । तत जनौ प्रादुर्भावे (दिवादि)—जनयति ।
जृप् वयोहानी पितृसामर्थ्यादृदिबाहिरित्वाह—जीर्यतेत्यङ्गमिति । जृ वयोहानी इति
क्रादीस्तु नेति दर्शयति जुषातेत्विति । क्रसु (क्रम्) ह्ररणदीप्तोः (दिवादिः)
क्रस्यति । रञ्ज रागे अयं देवादिकः भौवादिकश्च । ‘रञ्जोऽणौ सृगरमणे नलोपी
वक्तव्यः’ इति ‘वा चित्तविरागे’ (२६०५) इति सूत्रस्यार्त्तात् सृगयार्थे रञ्जयति
समान् । अन्यतु रञ्जयति पविणः । अत्र नलोपी न । अमन्तास्तु क्रमिगमि—
रम्यादयः । अम् अर्ने येषामिति वियङ् । क्रमयति । गमयति । रमयति ।
केचित्त्विति । ‘जनेजृप्कन्सु—’ इति गणसूत्रस्य—जृप्स्थाने जृ इति कन्सुस्थाने
अम् इति पठित्वेत्यर्थः । तथा च कन्सयतिस्थले ससयति इति वदन्तीत्यर्थः ।

‘ज्वलज्वलज्वल—’ (ग, सू. १८६)—अयमर्थः—प्रागुपसर्गेऽसति ज्वल-ज्वल ज्वल—
नमां मिश्रं वा स्यादिति । तत्र ज्वल-ज्वल-ज्वल इति त्रयाणां घटादौ पाठात्—नमेथ
‘जनौजृप्—’ (१८८) इति गणसूत्रेण—अमन्तत्वात्—इदं विकल्पवचनं तदाह—
प्राप्तविभाषेयमिति । ‘प्राप्तस्य’ मिश्रस्य ‘विभाषा’ विकल्प इति तदर्थः । ज्वलयति—ज्वाल-
यति । ज्वलयति—ज्वालयति । ज्वलयति—ज्वालयति । नमयति—नामयति । अनुप-
सर्गादिति पर्युदासिन उपसर्गसङ्गावे नित्यं मिश्रमित्याह उपसृष्टे त्विति घञनादिति—
प्रोपसृष्टाद् ज्वलतेरुत्तरं भावे घञ विधाय—‘तत्करोति—’ इति गणसूत्रेण प्रज्वालं
करोति आचष्टे वेत्यर्थे—ण्विचि टिलोपे गुणे रूपम् । एवम् उन्नामयति । कथं
तर्हीति—सोपसृष्टस्य क्रमतेर्मिश्राद् दीर्घाप्राप्तिः पूर्वोक्तप्रकारेण—अजि च विहितेऽपि
‘नोदात्तपदेशस्य मान्तस्थानाचमिः’ (२७६३—७३१३४) इति वृद्धिनिषेधात्—
‘क्राम’ इत्येवं रूपोभावे प्रश्नः । अवस्थितविभाषाश्रयादिति—‘व्यवस्थित विभाषयापि
कार्याणि क्रियन्ते’ इति परिभाषया (परि ८६) इत्यर्थः । व्यवस्थितं प्रयोजनवशाद्
विभाष्य विकल्पा इत्याद्यर्थः । तेन नित्यविधिरपि प्रयोजनवशात् कश्चित् विभाष्यते
यथावैव । कश्चित् पुनर्विभाषापि नित्यत्वेन सृज्यते यथा—‘अवङ् स्फोटायणस्य’

(८८—६।१।१२३) इत्यवङो—वैकल्पिकत्वेऽपि गवाचार्यं—नित्यत्वमेवेत्याहुः । इति वृत्तिकृदिति—भाष्ये स्वेतदृ न दृश्यते इति भावः । एतेनेति । 'व्यवस्थित-विभाषया कुवचित् कार्याणि क्रियन्ते' इति वचनेन । 'धृष्यान् इत्यादि रघुवंश-प्रथमसर्गस्यम् । अर्थः स्पष्टः ।

'आस्त्रावनुवमाम् च' (ग. सू. (१८०)) इति । अपेक्षितं पूरयन् व्याचष्टे अनुपसर्गादिति । एषामिति स्त्रा स्त्रा, वनु, वम इत्येषां धातूनाम् इत्यर्थः । वेति-अनुपसर्गात् वा' इति पूर्वसूत्रादनुक्तव्यते । आद्यधोरिति—स्त्रायते; स्त्रातेच घटा-दित्वाभावादप्राप्तेरिति बोध्यम् । इतरयोरिति—वनुवमोरित्यर्थः । तत्र 'वनु च नोच्यते' इति घटादौ प्रागुक्तम् । वमतेस्तु अमन्तत्वान्—'जनौजूष—' (१८८) इत्यनेन मित्वे प्राप्ते इदं विभाषावचनम् । उदाहरणानि तु—स्त्रापयति—स्त्रपयति (स्त्रति—स्त्रौ हृष्येच्ये इत्यस्य कृतात्वेन निर्द्देशः) । स्त्रापयति—स्त्रपयति । वन-यति—वानयति । वमयति—वामयति । अनुपसर्गादित्येव प्रस्त्रापयति—प्रस्त्रापयति प्रवनयति इत्यादि ।

'न कम्पमीति' (ग. सू. १८१) त्यस्य व्याख्यानं अमन्तत्वादिति । 'जनौजूष—' (१८८) सूत्रे अमन्ताद्येत्युक्तम् । तेषु अमन्तेषु—अम-कम्-चम् इत्येते मितो न । अत एव दीर्घः सिध्यति । कामयते इत्यादि रूपम् । शमी दर्शने (ग. सू. १८९) इति—शम् इति 'शम उपशमे' इति दिवादिरित्याह—शाम्यतिरित्यादि । अन्यत्रेति—अवणे—इत्यर्थः । कथं तद्वीति—'निशमय' इति वक्तव्ये 'निशामय' इति दीर्घनिर्द्देशात् प्रश्नः । समाधत्ते—शम् आलोचने इति चौरादिकस्य चुरादौ पठिष्यमाणस्य । ननु तथापि—आलोचनायकस्य धातोः कथमत्र अवणे वृत्तिरन्वाह—धातूनामिति । शाम्यति—वदिति—यथा 'शम उपशमे' इत्युपशमायकस्य दर्शने वृत्तिरन्वादित्यर्थः । 'यमीऽपरि-वेषणे—' (ग. सू. १८१) । भोजनतोऽन्येति भोजनभित्ताये । वस्तुतस्तु—'परिवेषणं भोजनानुकूलः (पात्रेऽन्नस्थापनादिरूपो—) व्यापार इति बोद्धव्यम्' इति—नावेशः । पर्यवसितमिति । परिवेषणभित्तायेऽपि मित्वप्राप्ते वचनम् । नियमवत् शब्दादिति नियमनं नियमः 'यमः समुपनिविष्टु च' (३२४०) इति भावे अप्

प्रत्ययः । ततो मनुपि 'नियमवत्' इति जाति—'विन्मतीकुक्' (२०२०) इति मनुबलुकि नियम इति स्थिते 'म मनुबलोपे 'टि' (१७८६) इत्यस्याप्राप्ती इदौ (सत्यां) पुगापत्तिः (अर्तिङ्गो—इत्यादिनेत्यर्थः) नियमवत् इत्यर्थकार्यं आद्यजन्तनियमश्चादित्यर्थेनादोषात्—' इति नामिशः । एवं टिलोपे नियम इति जाति णिति 'समायान्ता—' इति धातुत्वाच्छतरि गुणयादेशौ । ततो नियमयत् इति । खदिरवपरिभ्याम् च (ग. सू. १८४) । अवपरिपूर्वस्य 'सखदेर्मिल' नेति स्वार्थः । अव 'न कमि—' (१८१) इत्यतः नशब्दः 'शमी दग्धे' 'यमोऽपरिवेषणे' 'सखदिरवपरिभ्याम्' इत्युत्तर-सूत्रवयेऽनुवर्तते इति शोभ्यम् । अवसखादयति इति मिच्छाभावात् दीर्घः । न्यासकारो = जिनेन्द्रबुद्धिः । तन्मते अपपूर्वस्यापि 'सखदतेर्मिल' नेत्यर्थः । स्वामीत्विति । शमः + अदशने इत्येवं सन्धिविच्छेदं कृतवान्, न तु शमः + दग्धेने इति । तेनाव-नञनुवर्तनाभावेऽपि अर्थः समानः । यमस्तु इति—यमोऽपरिवेषणे इति—सूत्रे इत्यर्थः । मिच्छमाह—नञनुवर्तनाकरणादिति श्रियम् । तथाच परिवेषणमिन्नार्थे यमो मिच्छात् स्वामिमते 'नियमयन्' इत्यत न काप्यनुपपत्तिः । तद्बाह—तन्मते इति । अव 'यमोऽपरिवेषणे' इति सूत्रे स्वामिना कथित् नियमोऽपि उद्भाविता इत्याह—'उप—सृष्टस्य—सोपसर्गस्य' सखदेः सखदध्यातोर्थत्वं यदि मिच्छमिति शेषः तर्हि—अवपरिपूर्वस्यैव मिच्छं नान्योपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । तमेव नियमं द्रढीकर्तुं प्रसखादयति इति प्रत्युदाजहार । एवञ्च—स्वामिमते 'यमोऽपरिवेषणे' 'सखदिरवपरिभ्याम्' इत्युभयत्रैव उदाहरणप्रत्युदाहरणवैपरीत्यं फलिब्रम् । तथाहि—

(१८३) सूत्रमते—परिवेषणमिन्नार्थे मिच्छाभावात्, आशयमयति ।

स्वामिमते—तद्यिद्वेवाद्ये मिच्छात् आशयमयति इति ।

॥ सूत्रमते—परिवेषणार्थे मिच्छात् यमयति विप्रान् ।

स्वामिमते—तद्यिद्वेवाद्ये मिच्छाभावात्—यामयति विप्रान् इति ।

(१८४) सूत्रमते—अवपरिपूर्वस्यखदेर्मिच्छाभावात् अवसखादयति परिसखादयति ।

स्वामिमते—एतद्रूपसर्गद्वयपूर्वस्यैव सखदेर्मिच्छात्—अवसखदयति परि-परिसखदयति ।

(१८४) सूत्रमते—अवपरिभिन्नस्य सुखदीर्घात्—प्रसूखदयति ।

स्वामिमते—तादृशस्य सुखदीर्घि स्वाभावात् प्रसूखादयति इति ।

इति वैपरीत्यं स्पष्टमेव । तद्वाङ्—तच्चादित्यादि । व्यत्यासो वैपरीत्यम् । तदेतन्मते प्रामाणिकयन्यान्तरविरुद्धत्वाच्चेदमित्याह—इदञ्चेति । इतिःकाशिकाइतिकार-वचनम् । न्यासः जिनेन्द्रकृतः । उपेत्य 'हेयं परित्याज्यम्—'नियमयन्' इत्यादीनामस्य व्याख्ययापि सिद्धिरिति भावः । 'नियमयन्नित्यादेः सामञ्जस्येन अवमते (स्वामिमते) उपपत्तिः, तावेव (इतिकारन्यासकारौ एव) उपेत्यौ' इति कश्चित् इति—शब्दन्दुशीखरे उक्तम् ।

फण गताविति । अत्र घटादीर्निवृत्तिरिति वक्ष्यति फणां चेति व्याख्यानावसरे । 'न' इति निवृत्तमिति । 'न कम्—' इत्यवोपात्तो नकार इति बोध्यम् । प्राप्तस्यैव हि निषेधः सम्भवति नत्वप्राप्तस्य । तेन फणगतावित्यत्र मित्संज्ञाया एव प्राप्तिर्न तु 'न' इत्यस्य, विधিনিषेधयोश्चैव गतं प्राप्तसम्भवादिति । ननु तर्हि 'न कम्—' (१८१) इत्यतः प्रागेवेदं सूत्रं कुतो न पठितम्—तवाह—फणादि (सप्तानां) कार्यानुरोधादिति । तत्रहुक्ते फणादिकार्यं कर्मिणस्यादीनपि स्पृजेदिति भावः ।

२३५४ । फणां च सप्तानाम् ॥६॥४॥२५॥

दी— । एषां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । पफणतुः । पफुणुः । फेणिय पफणिय । फणयति । 'वृत्'-घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्मते फानयतीत्येव । राज् ८२२ दीप्तौ स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि—विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् । टु भ्राज् ८२३ टु भ्राश्व ८२४ टु भ्लाश्व ८२५ दीप्तौ । अनु-दात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व पाठस्तु

ब्रश्चादिषत्वाभावाद्यैः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव
 ग्रहणम् । भ्रेजे—बभ्राजे । 'वा भ्राश' (२३२१) इति श्यन्
 वा । भ्रांश्यते—भ्राशति । भ्रेशे—बभ्राशे । भ्लाशते—भ्लाश्यते ।
 भ्लेशे—बभ्लाशे । हावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८२६ स्वन
 ८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
 स्येमतुः—सस्रमतुः । अस्रमौत् । स्वेनतुः—सस्वनतुः ।
 सस्वनुः । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति ।
 सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'विश्व स्वनः—' (२२७४) इति षत्वम् ।
 फणादयो गताः । दध्वनतुः । षम ८२९ एम ८३०
 अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतोऽ-
 लान्तस्र' (२३३०)—(इति वृद्धिः) । अज्वालीत् । चल
 ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैच्चाणम् । टल
 ८३४ टुल ८३५ वैकल्ये । णल ८३६ स्थाने । हल ८३७
 विलम्बणे । णल ८३८ गन्धे । 'वन्धने इत्येके । पल ८३९
 गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने, धान्यावरोधने च ।
 बलति । बेलतुः । बेलुः । 'पुल ८४१ महत्वे' । पोलति ।
 कुल ८४२ संस्थाने वन्धुषु च । संस्थानं संघातः । वन्धुं
 शब्देन तद्व्यापारी गृह्यते । कोलति । चुकील । शल ८४३
 हल ८४४ पतलु ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात ।
 पेततुः । पतिता ।

एल and अभ्यासलोपः (the elision of the reduplicate) take
 place in connection with फण्, राज्, भाज्, भाश्, भ्लाश्, स्वन

and स्तन, when the क्त् लिट् and the affix यल् with इट् prefixed, follows. फेनतुः—फण् फण् अतुस्—० फण् अतुस्—फेण् अतुस् (by—‘असंयोगाल्लिट् क्त्’ (2242) and ‘अत एकहल्मध्ये—’ (2260)) राजति—राजते by ‘स्वरितजित—’ । अतः etc—Though there is अनुवृत्ति here of अत् (य) from अतः एक—(6. 4. 120), yet the आ of राज् will be changed to ए and the अभ्यास of the same will disappear on the authority of विधान or विधि injunction, i.e. the rule ‘फणां च सप्तानाम्’ । (So though there is no अ in राज भुज् etc yet they will have एव for their आ and the अभ्यास will vanish). We have read here खाज् to show the operation due to फणादित् । And we read it before (in एज् भुज् खाज् दीप्ती) to bring out that it might have the यल् laid down in the rule ‘त्रयसृज्—’ (294—8. 2. 36). For there i. e. in यलविधि, this फणादि—भाज् i. e. दुभाज् is meant (to have यल्) on account of its contact with राजि which also is फणादि । The drift is this :—In the rule त्रयसृज् सृज् सृज्यज् राजभाजच्छां यः’ (294), by भाज् is meant फणादि दुभाज् on account of its contact with राजि and not खाज् दीप्ती read in चवर्गान्त roots under ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (2290). To show this we have read खाज् and दुखाज् separately. Thus दुखाज् (with यल्) gives विभाट् विभाड्भ्याम् etc. whereas खाज् (without it) gives विभाक् विभाङ्भ्याम् etc. अस्मीत्—लुङ् prohibition of वृद्धि by ‘ह्रात्—’ (2299). अस्मीत्—अस्मान्—option of इट्—by ‘अती ह्लादिलोचोः’ (2284). फणादयो गताः—here ends the फणादि class. ज्वल दीप्ती—here ज्वलादि commences. Hence by ‘ज्वलितकसन्धौ यः—ज्वालः—चालः etc.

मित—एषां फणादीनामिति—फण्, राज्, भाज्, भाश्, भ्लाश्, स्म, स्न इति सप्तानाम् । फणामिति बहुवचनात्तदादीनां लाभः । वेति—‘वा जृभृजृमुवसाम्’ (६।४।१२४) इत्यतोऽनुवर्त्तते । एलाभ्यासलोपाविति—‘वृसोरिखावभ्यासलोपश्च’ (६।४।१२६) इत्यतोऽनुवर्त्तनात् । किति लिटौति—‘अत एकहल्मध्ये’— (६।४।१२०) इत्यतोऽनुवर्त्तः । सेटि घलि चेति—‘घलि च सेटी’त्यतोऽ (६।४।१२१) अनुवर्त्तनादिति बोध्यम् । फण् फण् अतुम्—असंयोगाल्लिट् कित्— इति लिटः कित्त्वादतः एकहल्मध्येऽप्येलाभ्यासलोपे फेणतुरिति एवमन्यत । तन्यते इति । निच्चा-भावादिति भावः । ‘अत’ इत्यनुवर्त्तावपि इति । यद्यपि—‘अतः एकहल्’— इत्यतः ‘अतः’ इत्यनुवर्त्तते तथापि विधानसामर्थ्यात्—‘फणां चेति’ सूत्रकरणात्—‘आतः’ राज् इत्यादेराकारस्यापि एवम् इत्यर्थः । भाजतेरिति—भ्राज्धातोः । पूर्वमिति ‘एजृ, मेजृ, भ्राजृ’ इत्यत्र । ब्रथादौति । ‘ब्रथ-भृजृसृजृमृजृयजृराजृभाजृच्छां थः’ इति सूत्रे यद्भाजतेः पत्वं विहितं तत् ‘वजृभृजृभाजृ’ इत्यत्र पठितस्य भ्राजतेर्भाभूदिति कृत्वा षौ भ्राजतिसत्त्वं पठितः । ननुतर्हि कस्य भ्राजतेरनेन सूत्रेण पत्वविधानमित्यत्राह—राजिसाहचर्यादिति । ब्रथादि—सूत्रे राजिरुपात्तः । स च फणादिः । तेन तत्संसर्गात् फणादेरिवभाजतेः पत्वविधानं न भवादः (एजृभृजृ—इत्यत्र पठितस्य) इति । तेन फणादेर्भाजतः—विभाद्—विभाङ्भ्याम् इत्यादि भवति, भ्वादस्तु विभाक् विभाङ्भ्याम् इत्याद्येवेति भेदः । ज्वल दौष्ठाविति । अधुना ज्वलादिरारब्धः । स च फण गतौ (८६०) इत्यन्तो बोध्यः । तत्र समातिश्रापक ‘इत्’—शब्ददर्शनात् । ‘ज्वलितिकसन्तोभ्यो थः’—ज्वालः—ज्वलः, चालः—चलः, इत्यादि कृतसु वक्ष्यते । अथ पतेर्लुङि अङि पुमागमः स्यादित्याह—

२३५५ । पतः पुम । ७।४।१८॥

दौ— । अङि परि । अपप्तत् । ‘नेर्गदनद—’ (२२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । कथे ८४६ निष्पाके । कथयति ।

अकथीत् । पथे ८४७ गतौ । मथे ८४८ विलोडने । मेथुतः ।
अमथीत् । टु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋत
इत्वम् इति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वा-
भ्यासलोपी न । भागवृत्तौ तु विमतुस्तियाद्युपदाहृतम् । तद्-
भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा भ्राश—'
(२६२१) इति श्यन् वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राभ्यति
इति तु दिवादी वक्ष्यते ।

The augment पुम् (प्) comes after the root पत् when the
affix षङ् follows. The root is पत् (छदित्) ; hence षङ् comes
in by 'पुषादि—' (2343). And this पुम् or प being नित् attaches
itself after 'प' of पत् by 'निश्चोऽन्वात् परः' । Thus षट् पत् षङ् तिप्—अप
पुम् त् षत्—अप पत् षत्=अपत्तत् । निष्ठाक—means extraction or pound-
ing अकथीत्—अपथीत्—(इङ्गि is barred by 'आन्त—' (2299)). टु वम्—
उद्गिरणे—Well—how to derive the word 'उद्गिरण—' ? If we take it
thus उद्—गु+गुट्, it will give उद्गिरण by 'सार्वाधातुकार्धधातुकयोः'
which being subsequent (7. 3. 84) bars the rule 'ऋत इहातोः'
(2390—7. 1. 100). In answer to this he brings forward
the explanation of सुधाकर who holds that it is formed irregularly
in this very case. वम् being वादि i. e. having a व at the be-
ginning is prohibited from having एत्व and अभ्यासलोप by 'न
शशदद्वादिगुणानाम्' (2263). In Bhagavrittī विमतुः etc. are ill-
ustrated in places of ववमतुः etc ; but these instances are
not found in भाष्य etc. Hence ववमतुः etc should be taken
as correct.

मित—। पतः पुम् इति—‘अह्नयोऽङि गुणः’ (२४०६—७।४।२६) इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवर्त्तनादाह—अङि परे इति । ‘सिद्धयोऽन्यात् परः’ इति मिच्छात् पकारात् परं प्रयोगः—अट् प पुम् त् अङ् (‘पुष्पादि—’ (२३४३)) तिप् अ पप् त् अङ् त्—अपप्तत् । (पत्—पत्—लदित्) । अङो ङिच्चात् ‘किङिति’ इति निषेधाद्—गुणाभावः । कथे इत्यादेरेदिच्चात् ‘भ्रान्त—’ (२२८८) इति वृद्धिनिषेधात् अकथीत् इत्यादि । टुवम् उट्गिरणे इति । टित्करणमद्युजर्थम् (टितोऽद्युच्) वमद्युरिति । गनु उट्गिरणमिति कथं सिद्धम् । लुगटि ङि ‘कृत इज्ञातोः’ (२३६०—७।१।१००) इतीमं बाधित्वा ‘सार्धधातुका—’ (७।२।८४) इत्यस्य परत्वाद् गुण्य उट्गिरणम् इत्येव युक्तं स्यात् । तत्र सुधाकरवचनं पुरस्कृत्यब्राह्म—इहैव अस्मिन्नेव स्थले (पाणिनीये प्रयोगे) निपातनात् साधुरिति शेषः । ववमद्युरित्यत एवाभ्यासलोपी नेत्याह वादिष्वादिति । ‘न शस—’ (३३६३) इत्यनेनेत्यर्थः । भागवत्तौ त्विति । तत्र वमिः ‘टु’ इत्यंशं एवादित्वेन स्त्रीकृत्य वादित्वाभावाद्-वमनुः वेमुर्तिव्यादुदाहृतम् । अस्ति च तादृशः प्रयोगः—वेमुश्च केचिद् रुधिरम् इत्यादि (-चङ्गी-) । तथापि प्रामाणिकस्य भाष्यादौ तथाविधोदाहरणाभावात्—असाधु-रेवायं प्रयोग इति भावः ।

२३५६ । वा जृभ्रमुत्तसाम् ॥६।४।१२४॥

दी—। एषामेत्वाभ्यासलोपी वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः—वस्त्रमतुः । अस्त्रमीत् । क्षर ८५१ सञ्च-लने । अक्षारीत् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । षष्ठ ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’ (२२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । ‘तोषसह—’ (२३४०) इति वेट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टृत्व—ढलोपाः ।

एव and अभ्यासलोप come in optionally in the cases of जृ,

सम् and दम्, when a कित् लिट and a सिद् यल्, i. e. the affix यल् preceded by इट्, follow.

अथ ह्री etc.—यह (सह्) to endure, forbear etc. यल् comes in स of सह when preceded by परि नि and वि by the rule 'परि-निविभ्यः—' (2275); and इट् comes in to it optionally where the affix त follow by the rule 'तीवसह—' (2340). Then when इट् is wanting 'ह्' will be replaced by 'ड' ('हो डः') त by ध ('भ्रमस्तथोर्धोऽधः' (2280)), this ध again will make room for टुल् i. e. ड, i. e. ध will have the substitute ड for itself in as much as it (ध) comes after a ढ (by the rule—टुनाहुः (११३)). This ड (i. e. the 2nd.) will disappear by 'ढी ढे लोपः'. Then the penultimate of सह will be replaced by 'ओ' by the rule ahead :—

मित—। वा नृ इति—पूर्ववदवाप्येतादिकं बोध्यम्। अभ्रमीत्—मान्वादस्य अभ्रमीत् इतिवत् 'अग्नयचय—' (२२८८) इति वृद्धिनिषेधः। अचरोत्—'अतो लरान्तस्य' (२२१०) इति वृद्धिः।

अथेति—यह मर्धणे—'मर्धणं चमा सा चापराधे सत्यपि कोपानाविष्करण'—मिति शब्देन्दुशेखरः। परिनिविभ्यः—इति स्पष्टम्। इडभावे इति। हो ड इति ढलम्। 'भ्रमस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धलम्। तस्य ढकारसाहचर्यात् 'टुनाहु' इति टुल् (ढलम्), तस्य टुलप्राप्तस्य ढस्य 'ढी ढे लोपः' (२३३५) इति लोपः। अथ ततः सङ्घतेरुपधास्यस्य अकारस्य ओद्विधानार्थमाह—

२२५७। सहिवहोरोदवर्णस्य ॥६॥३११५॥

दी—। अनयोरवर्णस्य ओत् स्याद् ढलोपे सति।

—पर्यप्लवृत्त etc. For सिवादि—see rule—‘परिनिविभ्यः—’ (2275—8. 3. 70).

अथ क्मन्ता; etc.—षट्प्ल (सदृ) षोपदेश and लुदित्—

नित—। सिवादीनाम् + वा + (अट्—अव्ययि) + अपि—इतिच्छेदः ।

सिवादीनां सिद्धसहस्रदत्तसूत्रात् परिनिविभ्यः परतो वर्तमानानां सकारस्य षत्वं वा स्यादङागमव्यवधाने सत्यपीत्यर्थः । पर्यपीव्यत्—पर्यसौव्यत् (सिवु) । पर्यप्लवृत्त—पर्यप्लवृत्त (सुट्) । पर्यप्लवृत्त—पर्यसौव्यत् (स्तु) । पर्यप्लवृत्त—पर्यप्लवृत्त (स्वञ्ज) इत्यादाहरणानि, एवं निव्यादियोगेऽपि बोध्यम् । रन्ता इति । रसीरुदित्वात् तावामिह्विकल्पेऽपि अनिट्-कलान्नेति माधवादयः । तेन रमित्वेत्साधुरेवेति बोध्यम् । रमिषे—क्रादि—नियमादिट् । अरन्त—लुङ् अनिट् । ‘यमरम्—’ (२३७७) इति सगिटौ न । तस्य परस्मैपदेष्वनियमात् ।

अथ फणान्ता इति षट्प्ल—सदृ षोपदेशो लुदित् च । विशरणम्—अवयवानां विशिष्टिः । अवसादनं नाशः । तस्य सौदादेशावभाह—

२३६० । पात्राध्मास्थान्नादाण्टश्चर्त्तिसर्त्तिसदसदां पिव-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्धौशीयसौदाः ॥७१॥७८॥

दी—। पादीनां पिववादयः सुपरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सौदति । ससाद । सेदतुः । सेदित्—ससत्य । सत्ता । सत्यति । लुदित्वादङ्—असदत् । ‘सदिरप्रतेः’ (२२७८)—निषीदति । न्यषीदत् ।

पा etc. are replaced by पिव etc. in order when a श-
eliding affix (as शप् etc.) follows. Thus सदृ is replaced by सौद
and we have सदृ + शप् लि = सौदति, सेदतुः—by एत्वाभ्यासलोप ; लुदित्वात्—
i. e. by ‘पुषादि—’ (2343).

मित—। पा, प्रा, धा, स्था, स्वा, दाण् ढशि, अर्त्ति (च गतौ), सर्त्ति (स धातुः), शद सद एषां इन्हात् षष्ठीवहुवचनम् । पिव, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय. सीद एषाम् इन्हात् प्रथमावहुवचनम् । पादौनानिकादशानां स्थाने पिवादय एकादश यथासंख्यं स्युः शिति प्रत्यये परे । 'ष्टिबल्लसुचमां शिति' (२३२०—७।३।७५) इत्यतः शितौत्वनुवर्त्तते । ससाद—इति शबभावात् सीदादेशो नः । सीदतुः—'अतः एकहल्—' इति एत्वाभ्यासलोपी । सिदिघ—ससत्थ—'उपदेशत्वतः' (२२८५—७।२।६२) इति निषेधेऽपि—'तास्निट् घलि वेडयम्' इति भारद्वाजनियमाद् वेद् । तास्निट्—सत्ता । छदित्वादित्वादि—स्पष्टम् । न्यषीदत्—'प्राक्दितादङ् व्यवायेऽपीति षत्वम् । निपूर्वस्य सदेः अङि रूपमिदम् । निषसाद इत्यत्र—'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधानेऽपि अङस्य सदः सस्य षत्वे प्राप्ते—

२२६१ । सदेः परस्य लिटि ॥ ८।६।११८ ॥

दी—। सदेरभ्यासात् परस्य सत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । शदलृ ८५५ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

The ष is not enjoined in place of the स of सद coming after the अभ्यास in लिट् । Thus निषसाद । This bars the षत्व enjoined by the rule 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (2277). निषेदतुः by 'अत एकहल्मध्ये—' (2260) शदलृ (शद)—छदित्—to cause to cut off i. e. it means to turn into dust or powder and the expression 'causing to cut off', is mentioned by way of the subject-matter. The idea is—The author by saying 'शातन' 'to cause to cut', does not give here the meaning of the root:

शद् but he only intends to show that the root takes the 'हेतुमण्णिच्' in लृट् (by the rule 'शदेरगतौ तः' (2598)).

मित—। सदेरित्यवयवौ सदेः सस्त्वित्यर्थः । तदाह—सदेरित्यादि । पर
शब्देनात्र अभ्यास आक्षिप्यते । तेन कुतः परस्व इत्याकाङ्क्षायामाह—अभ्यासात्
इति । पत्वमिति । अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतोऽनुवृत्तिः । 'न पर—' (३१३८)
इत्यतो नस्त्वानुवृत्तिः । निषसाह—इति । शित्परत्वाभावात्—सीदादेशविरहः ।
निषेदतुः—'अत एकहल्मध्ये'—(२९६०) इत्येवाभ्यासोपायौ । शदल्ल—लृट्—
करणमङ्गम् । शद्—इति शेषः । शातने इति न सम्बन्धे अतः समाधत्ते विशीर्णं
तायामयम् इति । अयं धातुः शद् इति यावत् विशरणार्थं वर्तते यथा—षदल्ल
इति । ननु तर्हि कथमेवं सूत्रकारेण निर्दिष्टः । तत्राह—शातनं त्विति ।
विषयतया व्यापारतया प्रयोजकव्यापारतया इत्यर्थः निर्दिश्यते उच्यते 'लृटि
चास्मादपि हेतुमण्णिज्भवती'ति दर्शयितुमेवमुक्तमिति व्याख्यातुराशयः । वस्तुतस्तु
शातनमित्यर्थे निर्दिष्टोऽसङ्गतः । सकर्मकतापत्तिरिति शिखरे स्पष्टम् ।

२३६२ । शदेः शितः । १।३।६०॥

दी—। शिदभाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते ।
शशाद । शिदतुः । शिदिथ—शशत्थ । अशदत् । क्रुश ८५६
आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । चलेः क्सः । अक्रुक्षत् ।
कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठभविलेखनेषु । कोचति ।
चुकोच । वृध ८५८ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधि-
यति । रुह ८५९ बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।
रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोष्यति । अरुचत् । कस
८६० गतौ । अकासीत्-अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगणः
समाप्तः ।

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेः । हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्द ।
 हिक्कति-हिक्कते । अच् ८६२ गती याचने च । अच्चति-
 अच्चते । 'अच्' इत्येके । 'अचि' इत्यपरे । टुयाच् ८६३
 याच्जायाम् । याचति—याचते । रेट् ८६४ परिभाषणे ।
 रेटति—रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात् ।
 चेते । अचतोत् । चचाद् । चेदे । अचदोत् । प्रोथृ ८६७
 पर्याप्तौ । पुप्रोथ—पुप्रोथे । मिट् ८६८ मेट् ८६९ मेधाहिंस-
 नयोः । मिमेद्—मिमिदे । मिमेदे । धान्ताविमौ इति स्वामी ।
 मिमिथ । धान्तौ इति न्यासः । मेधृ ८७० सङ्गमे च । मेधति ।
 मिमिधे । णिट् ८७१ षेट् ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् ।
 निनिदतुः । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं
 क्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । मर्धति—मर्धते ।
 बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ् वा ।
 अबुधत्—अबोधोत्—अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (२३२८) इति
 चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र
 ग्रहणात् । उबुन्दिर् ८७६ निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
 बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । बण् ८७७ गतिज्ञानचिन्ता-
 निशामनवादित्त्रग्रहणेषु । वेणति—वेणते । नान्तोऽप्ययम् ।
 खनु ८७८ अवदारणे । खनति—खनते ।

The root शब्द takes ण्त्वनेपद terminations—only when a शित्
 affix (such as शप् and ज्ञानच्) is to follow. Thus शब्द + शप् + ते = शीय्
 (by 'पाप्वा etc.' (2360)) + ण्ते = शीयते । शशाद्—लिट् not being

शित् there is no शीयादेशः । इडि by 'अत उपधायाः' (2282).
 शिदत्—एल and अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—' (2260) शिदिथ—
 शशत्य—option of इट् in थल by 'लृतो भारद्वाजस्य' and उपदेशिततः
 (2296—95). शत्ता (तास्त्रनिट्). अशदत्—अल् because शद is लृदित् ।
 कृष्—अनिट् । क्लिः कः i. e. by 'शल ङगुपधात्—' (2336) and कः
 being कित् the penultimate, though short, is not gunnated
 by 'पुगन्त—' (2. 89.). दुघ—to know सीट् । बोधति etc—by लघूः
 पधगुण । रोदा—लुट् ता—by 'हो ङः', 'भषन्तयोर्धोऽधः', 'हृनाट्' and 'हो डे
 लोपः' । रोक्षति—रुह + स्वति—रोह्स्वति—रोट्स्वति—रोक् षति ('षटोः कः
 सि') । अरुचत्—कः by 'शल ङगुपधात्—' अट रुह कः त्—अरुट् स त्—
 —अरुक् पत्—अरुचत् । अकासीत्—अकसीत् (लुङ्) option of इडि by
 'अतो ङलादिलघोः' । इत् i. e. here ends the ज्वलादि class.

अथ गूह्यन्ता, i. e. up to गूह् (398) संवरणे (to hide). अचतीत्
 —चते being एदित् the rule 'अन्तचण—' (3299) operates. छान्ता
 etc. i. e. स्वामी reads them as मिष्ट् मेष्ट् and न्यास or Jinendra-
 buddhi reads as मिष्ट् मेष्ट् । इरित्वादङ्वा i. e. by 'इगिती वा' (2269).
 अवुधत्—(अङ्) अवोधीत् इट् (सिच्, ईट्—मलोप) ; अवोधित्—(सिच्,
 इट् त । Here ईट् does not come in for त is not अवृक्त एकाल्) । The
 affix चिष् directed optionally to वुध् by 'दीपजनवुध्—' (2321)-
 does not come in for this वुध् is भ्वादि where as चिष् is en-
 joined to the दिवादि वुध् only—on the ground of the in-
 terposition of वुध् between two दिवादि roots जन and पूरि in
 that rule 'दीपजन etc.' उ वुन्दिर्—उ for option of इट् in जाच्
 and इर् for option of अल् as अवुदत् (here न elides by
 'अनिदिता (415)) and अवुदीत् (सिच्, इट्). खनु—(खन्) to dig :—

मित—। शितः श् इत् (इत्संज्ञकः) यस्मासौ 'शित्' तस्मादित्यत आह—
 शित्भाविनः इति—'शित्भावी भविष्यन् यस्मादिति' विग्रहः । 'शदेस्तिङ्'तृपत्तेः
 पूर्वं शितोऽसम्भवात् 'शित' इत्यस्य तद्विषये लक्षणा' इति भावः । तेन शित्-
 विषये इत्यर्थलाभः । शदेरिति पञ्चम्यन्तम् तदाह—यस्मादिति । आत्मनेपद-
 मिति—'अनुदात्तञ्जित आत्मनेपद' मिलितोऽनुवृत्तेः । शीयते—इति—'पान्ने'ति—
 (२३६०) शीयादेशः । शशाह—लिटि शित्वाभावाच्छीयादेशाभावः । अत उप-
 धाया (२२८२) इति वृद्धिः । शेदतुः—एत्वाभ्यासलोपी । शेदिध—शशत्य-
 भारवाजनिघमाद् वेट् । शचा—तासि अनिट् । अशदत्—लटिलादङ्, ङित्त्वाद्-
 गुणाभावः । अक्रुचत्—'शल्-इगुप'— (२३३६) इति सिचः क्तः । किच्चाद्-
 गुणाभावः । अक्रुचत्—अङ् । अकासीत्—अकसीत्—अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पः ।
 वृत्—इत्यस्यार्थमाह—ज्वलादिरिति ।

अथेति—गूढत्यन्ता गुह्यसंवरणे (८८६) इत्यन्ता इत्यर्थः । स्वरितः—
 उभयपदिन इत्यर्थः । चेते इति । एत्वाभ्यासलोपी । एवं चेदे । अचतीत्—एदि
 त्वात्रवृद्धिः । एवम् अवधीत् । पुप्रोथ इति । एच इगिति ऋसादेशः ।
 निनेधे—ए च इगिति ऋसादेशः । एवं निनेदे । वुधिर् इति । इरित्करणफल-
 माह—इरित्वादिति । 'इरितो वेत्य'नेनेत्यर्थः । वुध अवगमने—वुधिर् तु अवबोधने इत्या-
 भयोभेदः । अवगमनं ज्ञानम् अवबोधनन्तु ज्ञापनम् इत्यर्थात् । अवुधत्—ङित्त्वाद्
 गुणाभावः । अवोधीत्—सिच्-इट्-ईट्-सलोपाः । अवोधिष्ट—आत्मनेपदपक्षे
 सिचि इटि च रूपम् । अत उत्तरं चिष्नेष्यते इत्याह—दीपजनेति (२३२८) ।
 पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति । जनदूरीसाहचर्यादिति भावः । देवादिकस्यैव दिवादौ
 पठितस्यैव । उ वुदिर—उदित्करणं क्तायमिङ् विकल्पाद्यम्—इरित्करणान्वडर्थम् ।
 अवुदत् इति अङि 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलपोः । सिच्पक्षे—
 अवुन्दीत् इति । खनु—उदित् अतएव खणित्वा—खन्वा इति इङ् विकल्पः ।
 चखान्—अतुसितु—उपचालोपः स्यादि इत्याह—

२३६३ । गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यनङि ॥६॥४॥८५॥

दौ—। एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ किङ्कति न त्वङि ।
 चखन्तुः । 'ये विभाषा' (२३१८) । खायात्—खन्यात् । चौष्ठ
 ८७८ आदान-संवरणयोः । चिचीव—चिचीवे । चायृ ८८०
 पूजानिशामनयोः । व्यय८८१ गतौ । अव्ययीत् । दाशृ८८२ दाने ।
 ददाश—ददाशि । भेषृ ८८३ भये । 'गतौ' इत्येके । भेषति
 —भषते । भ्रष ८८४ भ्रलेषृ ८८५ गतौ । अस ८८६
 गतिदीप्तादानेषु । असति—असते । आस—आसे । अयं
 षान्तोऽपि । स्पश ८८७ वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् ।
 स्पशति—स्पशते । लष ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश—' (२३२१)
 इति श्यन् वा । लषति—लषति । लेषि । चष ८०८
 भक्षणे । कृष—८८० हिंसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे ।
 भ्रष—८८१ आदान संवरणयोः । भ्रक्ष ८८२ भ्रलक्ष ८८०
 अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दाशृ ८८४ दाने । माहृ
 ८८५ माने । गुहृ ८८६ संवरणे ।

The penultimate (अ) of the roots गम्, हन् जन्, खन् and
 घम् elides when an affix, which begins with a vowel and
 drops the indicatory ग् or क् or ङ्, follows—but not when अङ्
 follows (though it drops the ङ्). Thus खन् + अतुम्—खन् खन्
 अतुम्—ख खन् अतुम् (by हलादिः शेषः)—कखन् अतुम् (क by 'अभासे
 चञ्')) चखन् अतुम् ('कृहीद्युः')—चखन् अतुम् (2363)—चखतुः ।
 Similarly चखन्तुः—चखन्ते—चखन्ति etc. गम्—जगत्तुः । हन्—
 जघत्तुः । जन्—जञ् । घम्—जघत्तुः । But when अङ् follows the
 form is अगमत्—अघसत् । अव्ययीत्—without वृद्धि because व्यय ends

in य् and hence 'ज्ञान्त—' (2299) applies. अस—to go, to shine and to take. असति—असते (because स्वरितेत्) आस by 'अत आदिः'. चक्षत्—चक्ष् अतस्—चक्ष् अतस् (अभ्यासे चक्ष्)—चक्ष् तु (by 'छे स' (146—6. 1. 73). गृह् (गृह्)—to conceal.

मित—। गमय हनय जनय खनय घञ्चेति हन्तात् पठौवहुवचनम् ।
किङ्ति + अनङि इतिच्छेदः । 'ऊटुपधाया गोष्ठः' (६।४।८८) इत्यत उपधाया
इत्यनुवर्तते । तदाह—एषाम् उपधायाः इति । 'अचिन्धातुस्, वां द्यौरियङुवङौ'
(६।४।७७) इत्यतोऽचोत्यनुकृत्यते । स च (अचौति) अङ्गाचितङित्प्रत्ययस्य
विशेषणम् । ततश्च तदादिविधिलभ्यते । अतएवाह—अजादौ इति । अच्, आदौ
यस्येतिविग्रहः । तादृशि मित्प्रत्ययस्य कित्प्रत्यये कित्प्रत्यये च परे इत्यर्थः । अनङि इति
प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—'न त्वङि' इति । अङो ङित्वेऽपि तथान् परे गमादीना-
मुपधालोपो नैत्यर्थः । चखत्तुरिति—खन् खन् अतुस्—('असंयोगाङ्गित्कित्'—२२४२
—१।२।५) इत्यनेन अप्रितः तसः स्थाने आदिष्टस्—अतुसः कित्वं बोध्यम्) इति स्थिति
ह्लादिशेषे—ख खन् अतुस् इति जाति 'अभ्यासि चर्चे'ति (२१८२) चत्वे—क खन्
अतुस् इति सम्प्रयमाने—कुष्ठोश्चरिति (२२४५) ककारस्य चकारादेशे धातोरुपधा-
लोपे च चखन्तुः । असत्यखिन् सूत्रे तु गुणाभावे आदिशादित्वाद् एत्वादभावे
च चखन्तुरिति स्यात् । एवं चखन्तुः—चखन् चखन्ति इत्यादौ बोध्यम् ।
गमादीनां तु जग्मि, जग्ने, जग्ने, जचतुरित्यादि क्रमेण त्रयम् । अनङि किम् ।
अगमत्—अघसत् इत्यादि । आशीर्लिङि आत्वविकल्पार्थमाह—ये विभाषिते ।
अव्ययीत्—यान्तत्वात् 'ङ्गान्त—' (२२८८) इति वृद्धभावः । अयम् इति अस्
इत्यर्थः । लघ्यति—लघति—पक्षे लघ्यते लघते (स्वरितेत्वात्) । लेपे—एत्वा-
भ्यासलोपी । चष भञ्जने—चचाष—चेषतुरित्यादि । चच्छष्टुः 'छे च' (१४६
—६।१।७३) इत्याभ्यासकार्यादनन्तरं तुगागमेन रूपम् । 'आदिशस्येह वैकृष्य-
संपादक एवाशौवते—' (३२६१) इत्युक्तत्वादित्वाभ्यासलोपी न । गुहू—गुह्,
(ऊदित्कारणमिङविकल्पार्थम्)—संवरणम् = गोपनम् ।

२२६४— । ऊदुपधायाः गोहः ॥ ६।४।८८ ॥

दी— । गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहितावजादौ प्रत्यये ।
गूहति—गूहते । ऊदित्वादित्वा । गूहिता—गोहा । गूहि-
थति—घोच्छति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावं
कः । अघुञ्चत् ।

The उपधा or penultimate i.e. the उ of गुह become ऊ (ऊत्) when an affix which begins with a vowel and at the same time occasions गुण । Thus गुह्, शप्, तिप् (and ते) गूहति—गूहते. (Here अति (शप् + तिप्) and अते are considered as गुणहेतु). The root being ऊदिन्, the augment इट् will come optionally गूह इट् ता=गूहिता (here ता along with इट् (इता) is considered an अजादिप्रत्यय hence the ऊदादेश) । गूह + ता=गोह्, ता (by 'पुगन्—' (2189))—गोह्, धा (by 'हो ढः' (324—8. 2. 31) and 'भपस्तथोर्धोऽधः' (2280—3. 2. 40))=गोह्, डा (by 'हृ, नाहृः' (113))=गो ० डा (by 'ढो ढे लोपः' (2335—8. 3. 13)). This is in the इडभावपक्ष । गूह्यति,—घोच्छति (option of इट् in लट्) । In the former case (गूह्यति) इथति is a गुणहेतु अजादिप्रत्यय hence ऊञ्च । In the latter case गूह् + थति=गोह्, क् थति (by 'षढोः कः सि' (295))=घोक् थति (by 'एकाचो वशो भष्, भषन्तस्य सूध्वीः' (326—8. 2. 37))=घोच्छति । In आत्मने—गूह्यते—घोच्छते । गूहेत्—(विधिलिङ्) । गुह्यात्—(आशीर्लिङ्) here there being no अजादिप्रत्यय there is no ऊत्त्व and it being कित् there is no लघूपधगुण and finally गुह having no उ at the end, the rule 'अङ्गत्साम्'—(2298) does not apply ; hence no दीर्घादेश) । अगूहीत्—(लुङ् इट् पञ्च) गु is

changed to गू for इट् is an अजादिप्रत्यय । Thus अट् गुह इट् सिच् ईट् त् = अगूह इ इष् ईत् = अगूहीत् (सलोप by 'इट् ईटि' (2266). When इट् is wanting, on account of its ऊदित्व क्स will come in by 'शक्त इगुपधात्—' (2336) giving अघुचत्—अट् गुह क्स तिप् = अगूह् स त् । There being no अजादि प्रत्यय—गुह is not long and क्स being कित् it (गुह) is not gunnated. Thus the result is अगूह् सत् = अगुह् स त् ('हो ङः') = अघुक् स त (by 'एकाचो वयो भङ्—' ग is changed into घ and by 'षटोः कः सि', ङ is replaced by क् then by षत् the form is) = अघुचत् । Other forms in परस्मै, लुङ् are अगूहिषाम्—अगूहिषुः etc and अघुचताम्—अघुचन् etc.

मित— । क्त + उपधायाः + गोहः इतिच्छेदः । गोह उपधायाः स्थाने ककारः स्यादिति सामान्यतोऽर्थः । गोह इति किम् ? गुह इत्यस्य विकृतो निर्द्देशः । कथमित्य'कारं निर्द्देशः । गुणगुहणं यथा प्रत्याख्यायित इति क्तत्वं निर्द्देशः । अतएव वृत्तौ आह—गुह उपधाया क्त स्यादगुणहेतावित्यादि । अजादौ इति 'अचि श्रु—' इत्यतो 'ऽचि' इत्यनुवर्त्तमानेन अज्ञाचितप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च तदादिविधिसदाह—अजादौ प्रत्यये परे इति । गूहति—गूहते—अवोभयत्र श्रपः अजादिप्रत्ययत्वमादाय ऊदादिशो विहितः । एवमन्यत्र । एवञ्च गुणहेतावित्प्राक्त्वाद् गुचापवादो श्रयः । अन्यथा हि लघूपधगुण एवात्र स्यादिति दिक् । ऊदित्वादिति—गूहिता—गोदा (लुटि इड्विकल्पात् रूपवधम्) । तत्र पूर्व्वेव इटोऽजादित्वमादाय क्त्वम् । ततश्च गुणाभावः । अन्यत्र तु इडमानि गुह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे गोह् ता इति जाते 'हो ङः' (३२४), 'भयस्तयोर्वोऽधः' (२२८०) 'हृ ना हृः' (२१२) 'हो ङे लोपः' इति क्रमेण—उलधत्त्वट्त्वट्त्वलोपेषु—कृतेषु गोदा इति । गूहिष्यति—धीक्ष्यति (लुटि परस्मैपदपक्षे रूपे) गूहिष्यतीति पूर्व्ववत् । धीक्ष्यति इत्यत्र त्वयं विशेषः—गुह् सति—गोह् सति—घोह् सति 'एकाचो—' इति गकारस्य

भयभावेन घकारः 'हो ढः' इति च हकारस्य ढकारः ततः घोक्स्विति—'घोः कः सि' इत्यनेन। ततः घले इण्कोरादेशप्रत्यययोः इति, यथोक्तं रूपम् । गूहृत्—(विधिलिङ्) । गुह्यात् आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावात् 'किदाशिधि' इति कित्त्वेन गुणाभावात्—'अकृतसार्व'— इत्यस्याविषयत्वाच्च ऊस्वगुणदीर्घनिषेधा बोध्याः । नुश्वपि ऊदित्वेन 'स्वरति—' 2279 इति इडविकल्पादाच्च—अगूहृत् (इट—अजादित्वात् पूर्व्ववत् ऊच्चादि) इत्यादि—इडभावे अघुञ्चत्—अट् गुह् क्वा (श्ल इगुपधात्—' (२३३६) त्—ततो भयभावाद् ढलकलघत्वेषु सन्तु अघुञ्चत् । अथ गूहृतेरात्मनेपदपक्षे लुङि विशेषमाह—

२३३५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥७।३।७३॥

दो— । एषां क्सस्य लुग् वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वष्टुत्व-
ढलोपदीर्घाः । अगूढ—अघुञ्चत् । 'क्सस्याचि' (२३३७)
इत्यन्तलोपः । अघुञ्चाताम् । अघुञ्चन्त । अगुह्वहि—अघु-
चावहि । अघुञ्चामहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । अिञ् ८८७ सेवायाम् । अयति—
अयते । शिथियतुः । अयिता । 'णिथि—' (२३१२) इति चङ् ।
अशिथियत् । भृञ् ८८८ भरणे । भरति । वभार । वभूतुः ।
वभर्थ । वभृव । वभृषे । भर्ता ।

The affix क्त after दुह्, दिह्, लिह् and गुह् elides option-
ally when a dental तड् i.e. आत्मनेपद affix follows. Thus
when there is elision of क्त there will occur ढल धल, हृल,
ढलोप and दीर्घ [i.e. ढल of ह् by 'हो ढः' (324), धल of त
by 'भयभयोर्धोऽधः' (2280), हृल i. e. ढल of this धल by 'हुना हृः'
(113), ढलोप i. e. the former ढ of हो ढः disappears by 'दो ढे लोपः'

(2335) and दीर्घ i. e. longness of the penult—(उपधा) of गृह by 'दृलोपे पुर्वस दीर्घोऽणः' (174—6. 3. 111) operate] in order giving अगृह (the root cannot have क् because there is no अजाहि affix and it is not gunnated for क् is कित्) and when there is क् present the form is अघुचत् (see अघुचत् in the preceding rule). अघुच् drops its last accent 'अ' when आताम् and अन्त follow by 'क्त्वाचि' (2337) and through the result of this elision we get अघुच्ताताम्—अघुचन्त and not अघुच्चेयाताम् etc. by 'आतो ङितः' (2235). अगृहहि—अट् गृह् क् वहि (क्सलुक्)=अगृहहि the व of वहि is दल्योष्ठ hence 'होद्' (324) does not apply and गृह is not gunnated for क् is कित् । अघुच्चावहि (alternative form—here ग is turned into घ by 'एकाचो—' (326) and 'आ' comes in by 'अतो दीर्घो यङि') । अघुच्चावहि—here अगृह्महि cannot be taken as an alternative form for म is ओष्ठ दन्त । दुह, दिह लिह will give अघुग्ध—अघुचत्, अदिग्ध—अधिचत् and अलीढ—अलिचत् etc. Here end गृहल्यन्ता स्वरिततः ।

अथाजन्ता etc.—upto नीज् (901) प्रापणे । अयति—अयते (त्रि + शप् + तिप् = अति by 'सम्धातकाङ्'— (2168) = अय् अति by 'एचो ऽयवायावः' (61) = अयति । Similarly अयते । शिश्रियतुः—शिश्रि अतुस् = शि श्रि अतुस् (by 'ह्लादिः शेषः') = शि श्रियङ् अतुस् by 'अविश्रु-धातुं भु वा वोरिश्चलुवली' (271—6. 4. 71) = शिश्रिय् अतुः । In शल—शिश्राय by 'अचो ङिति' (254—7. 2. 115). Similarly शिश्रियुः etc. Other forms are—शिश्रियिद्य, शिश्रियद्युः, शिश्रिय, शिश्राद्य—शिश्रद्य, शिश्रियिद्य, शिश्रियिम (Note that in शिश्रियिद्य etc. the augment-

इट्. passes for an अजादि affix and hence comes द्यङ्) । अथितो—लुट् गुण इट् । यि occurs in the rule 'यिश्चिदुभयः कर्त्तरि चङ्' (2312). Hence it does neither take सिच् nor अङ् । Thus अशिग्रियत्—अट् + यि + चङ् + तिप् = अ यि यि अत् by 'चङि' (2315) = अशिग्रियत् by 'हलादिः द्वयः' and 'अचिश्चु etc.' अ—to maintain. भरति—भरते like गयति—गयते । वभार—by 'अचो-ञिति' (254) । वभ्रतुः—अ अ अतुम् = अ अतुम् (by इको यणचि' (47) here अ is not gunnated according to 'असंयोगाङ्गित् कित्' (2242)) = भर्त् भ्रतुम् (by 'उरत्' (2244) and 'उरण् परः' (70—1.1. 51) and 'इको—' (47) = भभ्रतुः (by हलादिः—) = वभ्रतुः (by 'अभ्यासे चङ्' (2182)) .

Similarly वम् । वमर्ष—वल् is पित्, being the substitute of सिप्, which is पित् then by 'पित्सु गुणः' अ is gunnated. You can not expect to have वमरिष with इट् for अ falls under the क्वादि restriction, mentioned in 'क्षुप्तभट्ट' (2293). Thus वभ्रव etc., without इट् and गुणः. Similarly वभ्रवे—भर्त्ता etc.

नित— । लुक् + वा, दुह-दिह-लिह-गुहाम् + आत्मनेपदे, दन्ते—इतिच्छेदः । लुक् लोपो वृत्ताच्यते । कस्य वा लोपः स्यात् — 'कस्यस्याचि' (२३३७—७।३।७२) इत्यतः 'कस्यस्य' इत्यनुवर्त्तनात् तस्यैव लोपः । किञ्चूतस्य कस्य लोपः—दुह, दिह, लिह गुह' इत्येषां परवर्त्तिनः । कदा लोपः । यदा—दन्तोच्चारणी आत्मनेपदविभक्तिः परतो भवेत् तदा । अत आह—एषामित्यादि । अथ अगृह इत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति—ठलेत्यादि—अगृह् + क् + त इति स्थिते कस्यस्य क्त्वाद् गुणाभावे ततोऽनेन तस्य लोपे अगृह् + त इति जाते 'होढः' (१२४) इति ढत्वम् एवम् अगृह् त इति स्थिते 'अशस्यार्थोऽधः' (२२८२) इति तकारस्य धत्वम् इति अ गृह् ध इति जाते 'टुना टुः' (११३) इति धकारस्य टुत्वेन ढत्वम् ततः 'ढो ढे लोपः' (१३३५) इति ढलोपः ततो 'ढलोपे पुञ्जस्य दीर्घोऽणः' (१७४) इति उपधोकारस्य

दीर्घे—अगूढ इति सिद्धम् । क् सपचे—अधु चत इति अधु चत् इतिवदत्र प्रक्रिया ।
 कस्यचि इति अनेन अलोऽन्त्यास्य इत्यकारमात्रस्य लोपस्येन अधुच्चाताम्—अधुचन्त इति
 सिध्यतः । अन्यथा 'वातो ङितः' इत्यनेन—अधु लीयाताम् इत्यादि स्यादिति श्रियम् ।
 अगुह्महि कस्य सङ्गादात्—गुणभावे ततः कस्य लोपे रूपम् । वमपचे तु—'अतो-
 दीर्घो यङि' इति 'भवावः' इत्यादिवददीर्घः । अधुचामहि अत मकारस्य ओङा-
 ख्येन दन्तात्माभावात् कस्य लोपो न । दुहादीनान्तु—अदुग्ध—अधुचत । अदिग्ध
 अधिचत । अलीढ—अलिचत इत्यादि । दन्ता तङि किम्—अधुच्चाताम् इत्यादि ।

अथाजन्ताः इति—नीज् नये—(२०२) इत्यन्ता इत्यर्थः । अयति—अयते—
 'सर्व्व—(२१६८) इति गुणे अयादेशे च रूपम् । यलि—शिशाय—'अचो ज्ञिति'
 (२५४) इति वृद्धिः । अतुसि—शिशियतुः—द्वित्वल्लादिशेषेयङादेशाः ('अचिञ्-
 —' (२७१) इतीयङ्) तासि—अयिता—गुणः अयादेशश्च । लुङि—अशि-
 श्रियत्—'णिशि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् ।
 ततः पूर्व्ववदृधलादिशेषेयङादेशादयः । लिटि यलि वमयोश्च इङागममजादिप्रत्यय-
 त्वेनादाय इयङादेशो बोध्यः शिश्रियिद्य—शिश्रियिव—शिश्रियिम इति ।
 अजायभावे तु शिश्रिय इति । 'बलुत्तमो वा' इति शिश्राय—शिश्रय—
 वृद्धिविकल्पः । भञ् इति—भरणे इत्याद्यापि बोध्यम् । वभार—
 भृ भृ णच् इति स्थिते वभार च (अचो ज्ञिति (२५४) इति वृद्धिः)
 भर्भार (उरत्—' उरण् रपरः' इत्यत् रपरत्वञ्च) वभार—वभार (अभ्यासे
 'चर्चे'ति जगलम्) । अतुसि—वभृतुः । किलेन गुणभावात्—'इको यणचि—'
 (४७) इति यण् । ईपे पूर्व्ववत् । उत्ति—वष्ः क्रादिनियमादिङभावे गुणा-
 भावो यण् (कस्यचि—', (२२८३) इति सूत्रमत्र प्रमाणम्) । वमयं—यलि पूर्व्व-
 दिङभावे अजादिप्रत्ययाभावो गुणः यलः सिवादेशत्वेन पितृत्वादिति श्रियम् ।
 वमयोस्तु पितृत्वाभावात्—गुणाभावेन वभृव—वभृम इति । वभृषे इत्यादि पूर्व्ववत् ।
 भर्ता—लुट् ।

२३६६ । ऋद्धनोः स्वे ॥७२॥७०॥

दी— । ऋतो हन्ते स्य स्य इट्, स्यात् । भरिष्यति ।

The augment इट् is prefixed to the affix स्य (of लृट् and लृङ्) coming after a ऋदन्त root and the root हन् (to kill). Thus भरिष्यति etc. by गुण under सार्व—(2168).

मित— । ऋत् (ऋदन्तो धातुः) च हन् च ऋजन्तौ (हन्ः) तयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । ऋकारान्तात् धातोर्हन्तेत्य परत इत्यर्थेलाभः । 'आहं-धातुकस्तेष्वलादिः' (२१८४—७२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । स्ये इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तदाह—स्यस्य इडिति । स्य इति च लृङ् लृटोर्ग्राहक इति बोध्यम् । भरिष्यति—इति गुणे रूपम् ।

२३६७ । रिङ् श्रयग्लिङ्छु ॥७४॥२८॥

दी— । शे यकि यादावाहं धातुके लिङि च ऋतो रिङा-देशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ् विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

रिङ् (रि) is substituted for the ऋ (of a ऋकारान्त root) when (the तुदादिविकरण) श, यक् and the आहं धातुकलिङ् (i.e. आशीर्लिङ्) affix beginning with a य follow. Thus भ्रियात् = भ्रियात्, here you cannot argue that शि will be turned into शी (दीर्घ) by 'ऋतुसाध'—(2298), for had the दीर्घ form भ्रियात् been intended by Panini he could have dispensed with this 'रिङ्' and have only said 'श्रयग्लिङ्छु' for the immediately preceding rule is 'रीङ् ऋतः' (7. 4. 27). Hence on the strength of the injunction of रिङ्, there will be no दीर्घ by 'ऋतु-
-etc.

नित—। 'श' च 'यक्' च 'लिङ्' चेति इन्धात् सप्तमीवहुवचनम् ।
 तेन प्रत्येकं सप्तमीविभक्तिस्तदाह—शे, यकि, लिङिचेति । शेति 'तुदादिभ्यः शः'
 (२५३४—३।१।७७) इति तुदादिविकरणस्य याङकम् । यक् इति—साञ्च्-
 धातुके यक् (२७५६—३।१।६१) इत्यस्य याङकम् । लिङ् इत्यनेन आशीर्लिङ्
 एव यङ्गणम् तदाह—आङ्धातुके लिङि इति । तथा—'अयङ् यि किङ्गति'
 (२६४८—७।४।२२) इत्यतो यीत्यनुवृत्तं लिङो विशेषणम् न तु शस्य असम्भावात् ।
 नापि यकः अव्यभिचारात् । अतः परिशिष्टाङ्गिवानेन विशेष्यते । विशेषणत्वेन च
 तदादि विहितस्तदाह—यादौ आङ्धातुके इति । रिङ्ः ऊकार इत् । 'ङिञ्'
 इत्यन्तादेशः । यद्यपि 'रिङ्यङ् लिङ्चु' इत्येवमुक्तेऽपि 'निङ्ङि' श्रमामस्यादिशा
 भवन्ति' इति परिभाषया 'क्षस्थाने रि भवेदेव' तथापि ऊकारोच्चारणं स्पष्टार्थमुपायम् ।
 किञ्च—इडागमेनैव सिङ् रफोच्चारणं स्पष्टार्थम् इत्यपि श्रेयम् । ननु अनेन विधिना
 भ्यात् इत्यत्र भिद्यात् इति जाते 'अकृतसाञ्च्—' (२२८८) इत्यनेन दीर्घे
 औयादिति स्यादिति चेत् । नैवम् । यदि ह्यत्र दीर्घः समन्वीप्सितः स्यात् तर्हि
 'रीङ् कृतः' (७।४।२७) इत्यनेनैव सिङ् 'रिङ्' यङ्गणसाञ्चक्यमापद्यते । अतो
 यद् रिङ्यङ्गणं करोति तद् आपयत्याचार्यो नाम दीर्घः स्यादिति । इदमेव हि
 रिङ्बिधेः सामर्थ्यं नाम । भिद्यात् इति स्पष्टम् । शे—सिधते । यकि—क्रियते
 —ङ्गियते इत्यादीन्मुदाहरणानि ।

२३६८ । उच्च ॥१॥१२॥

दी—। ऋवर्णात् परो भलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येती
 कितौ स्तः । ऋषीष्ट । ऋषीयास्ताम् । अमार्षीत् । अमार्ष्टाम् ।
 अमार्षुः ।

Both a लिङ् (आशीर्लिङ्) affix, beginning with a ऋल् letter
 and the affix सिच् followed by a तङ् (आत्मनेपद) affix become

कित्—provided they (the भ्लादीलिङ् and the तङ्परः सिच्) follow a root that ends in ऋ । Thus भृ + सीयुट् + सुट्, त (here लिङ् is भ्लादि for स is a भङ्ग letter) = भृषीय स् त (by 'इण्कोः' and आदेश-प्रत्यययोः) = भृषी ० ष् त (यलोप by 'लोपो व्योर्वलि' (873) = भृषीष्ट (by टुनाटुः (113)). Here लिङ् being कित्—there is no गुण by —साव्यधातुकाव्यधातुकयोः (2168). भृषीयास्तम्—भृ सीयुट् आताम् = भृ सीय् आ सुट् ताम् ('सुट्तिथोः and 'आयनौ टकितौ') = भृषीयास्ताम् । भृषी रन् (by यलोप and 'भस्तरन्' (2252)). तङ्परः सिच् will be instanced in the next rule ; here, the root being उभयपदी, the परस्मै-सिच् is dealt with ; this—अभार्षीत्—अट् भृ सिच् तिप् = अष्ट सिच् ईट् त—अभार स् ईत् (वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (2297) and want of इट् by 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) = अभार्षीत् (by षत्व). अभार्षीम्—अट् भृ सिच् तम् = अभार ष् ताम् (by तस्यस्यमिपां तां तं तामः) = अभार ष ताम् । अभार्षुः—अट् भृ सिच् ऋ = अभार स् जुस् (by 'सिञ्भक्तविदिभ्यश्च' (2226—3. 4. 109 (= अभर् ष् लस् = अभर्षुः । The remaining forms are अभार्षीः अभार्षम् अभार्ष्ट । अभार्षम्—अभार्ष्व—अभार्षम् ।

नित—। 'उः' इति ऋकारपञ्चम्यन्तम् तदाह—ऋवर्णात् इति । 'लिङ्-सिचावात्मनेपदेषु'—(१००—१।२।११) इति सर्व्वं सूत्रमनुवर्तते । 'इको भल् (२६१२—१।२।६) इत्यतो 'भल् इति' च । तत्र भल् इति उभयोर्विशेषणं 'आत्मनेपदेषु' इति तु सिचो विशेषणम्—तदेतत् सर्व्वं मत्वाह—भ्लादी लिङ् तङ् परः सिञ्चेति । 'असंयोगाज्जिट् कित्' (२२४२—१।२।५) इत्यतः किदित्यनुवर्तते तदाह—किताविति । भृषीष्ट इति आशीर्लिङ् आत्मनेपदपक्षे रूपमिदम्—भृ सीयुट् सुट् त—भृषीय् स् त (किच्चात्र गुणः)—भृषीष्ट (लोपो व्योर्वलि (८७३) इति यलोपः 'आदेशप्रत्यययोरिति' षत्वं तत् साहचर्यात्तकारस्य टुत्वञ्चेति । भृषीयास्तम्

—अ—सौयुट—आ सुट्ताम् (सुट्तिथोरिति—आद्यनौ टकित्ताविति—परिभाषया तकारात्ताक् सुट्) । भृषीरन् ('भस्व रन्') । तङ्परः सिच् परस्मै लडाहरिष्यते अतः तु परस्मैपदपरः सिच्—उदाहरिष्यते—अभार्षीत् इति—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६) इतीप्तिनियेधः, 'सिचि इक्षिः परस्मैपदेषु' (२३००) इति इक्षिः । इटः परत्वाभावात् 'इट ईटि' (२२८८) इत्यस्याप्राप्ता—सलोपाभावश्चेति प्रक्रिया । अभार्षीम्—सिच् इक्षिः, तसस्ताम् भलः परत्वाभावात् 'भलो भली'ति सलोपो न । अभार्षुः 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (२२९६) इति जुसि पूर्ववद्गुणम् । सिवादी तु—अभार्षीः अभार्ष'मित्यादाङ्लव्याख्यायां द्रष्टव्यम् । अथ तङ्परस्य सिचो लोपविधिं दर्शयति—

२३६६ । ऋसादङ्गात् ॥ ८२॥ २७॥

दी— । सिचो लोपः स्याज्भल्लि ॥ अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । हृज् ८८८ हरणे । हरणं प्रापणं स्त्रीकारः स्तोयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिम । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति । धृज् ८०० धारणे । धरति । अभार्षीत् । अष्टत । नीज् ८०१ प्रापणे । निनयिष्य—निनेष्य । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः—घेट् ८०२ पानि । धयति ।

The elision of सिच् comes about when it comes after a verbal stem (अङ्ग) which ends in a short vowel and is followed by a letter of the भल् प्रत्याहार । Thus भृ + सिच् त = अट् भृ ० त = अभृत (the root is not gunnated for सिच् being तङ्पर is कित् by 'उय' (२२६८) अट् + भृ + सिच् + आताम् = अभृषाताम् (आताम् has no भल् letter at the outset and hence the सिच् does not elide). (Want of guna as before). Similarly अभृषत, अभृषाः, अभृषाताम् अभृषन्

अभ्यसि—अभ्यस्वहि अभ्यस्महि । अभरिष्यत्—(लृङ्), The augment इट् comes in by 'सृजनीः स्त्री' (2366) and then the root is gunnated. हृज् हरणे—हरण means to convey, to accept, to commit theft and to destroy. जहार—in णत् । जहयं (in घल्) prohibition of इट् by चतुर् भारद्वाजस्य (2296). जक्रिब—जक्रिषे etc. get इट् by the क्रादिनियम under 'जृक्ष्' (2293). हरिष्यति—by चृजनीः स्त्री—(2366). In आत्मनेपद—जङ्—जङ्गते—जङ्गरे etc. In 'लृङ्' (परस्मै—) अघार्षीत् (by सिचि वृद्धिः—(2297)) अघार्षाम्—अघार्षुः—अघार्षीः अघार्षांस् अघार्षं, —अघार्षम् अघार्षं अघार्षम् ।—(आत्मनेपद) अघृत—अघृषाताम्—अघृषत ; अघृष्टाः etc. धृज्—to catch hold of, like हृज् । नीज् (नी)—नयति—नयति as before. निनयिष्य—निनय option of इट् by the भारद्वाजनियम under 'चतुर् भारद्वाजस्य' and 'अचस्तास्य तास्यनिटो नित्यम्' (2294). निमिषे—इट् by क्रादिनियम—cp—'क्तायन्तो लिटि सेङ् भवेत्' । Here and the उभयपदी roots.

अघाजन्ता etc.—i. e upto जि जि (Root No. 947) अभिभवे । धेद् (धि) टित्—to attach डीप् as सनन्धौ कन्या । धयति—(by अयादेश)—

मित— । हृसात् (जृक्षान्तात्) अघ्रात् (अङ्—संज्ञकात् धातोः) इति सूत्रवचनं ब्रह्मिष्यं विधाय शेषं पूरयन् व्याचष्ट—सिचो लोप इति । 'राक्तस्य —' (८२।२४) इत्यतः 'सस्य' इति सिचो प्रापकम् इति भावः । 'संयोगान्तस्य लोपः' (८२।२३) इत्यतो लोपः इति 'भल्लो भल्लि' (८२।२३) इत्यतो 'भल्लि' इति चानुवर्तते । अघृत इति एवं सिज् लोपे पूर्वेषु कित्त्वे, अनिट्कत्वादित्थभावे, सिज् लोपात् अघृक्तपरत्वाभावाच्च ईडभावे च रूपम् । अघृषाताम्—भल्लपरत्वाभावात् सिज् लोपो न तङ्परत्वात् तु कित्त्वेन गुणोभावः । एवमन्यत । अभरिष्यत्—सृजनीः स्त्री (२३६६) इति इट् । जहयं—भारद्वाजनियमादिडभावः । जक्रिब इत्यादि क्रादिनियमादिट । अघार्षीत्—सिचि वृद्धि (२२९७) रिति वृद्धिः—हृज् धृजो जि-

त्वादुभयपदत्वेन भृज् बहूपाणि । निनयिथ—निनेथ—भारद्वाज निनयादिङ् विकल्पः ।
निनिथे क्तादिनियमात् इट् । इतुभयपदिनो गताः ।

अथाजन्ता इति—जि जि (८४६—४७) अभिभवे इत्यन्ता इत्यर्थः । घेडिति—
टिप्त्वात् 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) 'इति लीवर्थम्—सामन्वयी । टिप्त्वात् व्यर्थतया
समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः ।

२३७० । आदेच उपदेशेऽशिति ॥६॥१४५॥

दी—। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्नतु शिति ।

A root which is taught as एजन्त i. e. ending in ए, ओ, ऐ, औ, gets आ in place of these ए ओ etc. when an affix except a श्-eliding one follows. Thus (धे becomes धा) ।

मित—। आत् + एचः + उपदेशे + अशिति इतिच्छेदः । आदिति प्रथमैक
वचनम् आकार इत्यर्थः । एच् इति एच् प्रत्याहार इत्यर्थः । एचः इति एच् प्रत्याहार—
षष्ठ्यैकवचनं ए ओ ऐ औणां षाड्कम् । 'धेन विधिसदन्तस्य' इति एच इत्यनेन
आशिष्यते तदाह—एजन्तस्य इति । लिटि धातो—(६११८) रित्यतो धातोरिति
लभ्यते । अशिति इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शिति इति । तेन शबादी परे—
आत्त्वं नेति ज्ञेयम् । 'शिति' इति कर्मधारयात् सप्तम्यन्तम् । 'श चासौ इत्येति ।
अशिति इत्यत्र यदि पठ्युदासो विज्ञायेत तर्हि सुम्भः सुम्भः इत्यादि दुरुपपादं स्यात् ।
तथाहि—सुम्भः इत्यत्र कप्रत्ययो विधीयते । स च पठ्युदासपञ्चाशयणे शिद्भिन्नप्रत्ययो
भवति । तेन चात्त्वस्य निमित्तं सम्पादते । पुनरात्त्वमेव कप्रत्ययस्य निमित्तमित्यन्वो-
ऽन्वाश्रयो भवति । शिति नेति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणे तु न दोषो भवति । तथा हि—
अधिन् पचे—शिदभाव एव निमित्तम् न तु कप्रत्ययः । ततश्चात्त्वं कृत्वे कप्रत्ययः
सिध्यति । किञ्च शिति इति बहुव्रीह्याश्रयणे—'ग्लै एश्' इत्यत्र जग्ले इति न
सिध्यति । एश् शित्वेन तद्धिन् परे आत्त्वस्य निषेधात् । कर्मधारयाश्रयणे तु इत्

संज्ञकशकारादौ परे नित्यसदभावादेशः आदिशिखाभावात्—आत्वं भवति । तत
‘आतो लोप इति (२३७२) आलोपे जम्बे इति भवति । अत भाष्यम्—‘कः
पुनरयं पर्युदासोऽदन्त्यकित इति । अङ्गीकृतं प्रसज्यायं प्रतिषेधः शितिः नेति ।
कथायं विशेषः । ‘अशित्यकादेशे प्रतिषेधे आदिवत्त्वात्’ (वार्त्तिक) । अशित्यका-
देशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नायन्ति । स्नायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।
शित्यशितोरिकादेशोऽशित आदिवत्त्वात् । अस्मात्प्रच्छित इति कृत्वात्वं प्राप्नोति ।
प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति । सुग्लः । सुखः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति ।
अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्वंम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य अवयवं प्रसज्यते । ‘अभ्यासरूपं
च’ (वार्त्तिक) । अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति । जम्बे । मम्बे ।’ इत्यादि—एवं
पर्युदासपञ्चं दूषयित्वा प्रसज्यप्रतिषेधपञ्चः श्रेयान् इति निगमित इति । उपदेशे किम् ।
चेता । धातोः किम् । गोभ्याम् ।

२३७१ । आत औ णलः ॥७।१।३४॥

दी— । आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

The affix णल् is replaced by औ when it (णल्) comes
after a root ending in आकार । Thus (ध + णल् = धा (२३७०)
+ णल् = धा धा + णल् = धा धा औ (२३७१) = धा धौ = ध धौ (by ङस्)
= दधौ (by “अभ्यासे चञ्च”) ।

मित— । आतः + औ, णलः इतिच्छेदः । आत् इति पञ्चमी । तदन्तस्य—
ग्रहणमित्याह—आदन्ताद् इति । धातोरिति—‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ (६।१।८) इत्यव
प्रकृतमनुवर्त्तने । णलः इति इष्टी । तस्यैव औकारादेशः । तेन—घट् + णल्
स्थिते पूर्वसूत्रेणालि कृते, द्विले, णल औकारादेशे, अभ्यासङ्गस्य, जङ्गले च दधौ इति—
एवं जम्बो—(जम्बे) मम्बो (म्बे) इत्यादि । अनुसादौ—आकारान्तानामालोपो
भवतीत्याह—

२३७२ । आतो लोप इटि च ॥६।४।६४॥

दी— । अजाद्योराधधातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात् परत्वालोपे प्राप्ते 'द्विवचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय— दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ।

The आ (of an आकारान्त root) disappears provided it is followed by such an अजादि (having a vowel at the beginning) आर्धधातुक (affix) which is कित् or गित् or ङित् and provided it (आ) is followed by the अजादि affix इट् (इट्, वृद्धिमङ्गिङ्) and the augment इट् । Now this rule (6. 4, 64) follows upon the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य—' (6. 1. 8) which directs duplication. Hence by 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' we are to take the former first. But if आ elides first, the root will cease to be एकाच् and consequently there will be no duplication. To avoid this, the author brings forward the rule 'द्विवचनेऽचि' (2243) and says that we shall first of all take up duplication and then enjoin आलोप (lit. after the द्वित्व has been effected, there will come in the आलोप or the elision of आ). Thus धा धा अतुम्=धा ध् अतुम्=ध ध तुम्=दधतुः । दधिय—दधाथ—option of इट् owing to the भारद्वाजनियम and दधिव etc take इट् compulsorily by the क्वादिनियमं । धाता—

मित—'आर्धधातुके' (६।४।६४) इत्यधिकारसूत्रम् । 'दीङो युङञि किङ्ङिति' (६।४।६३) इति चाव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः 'अचि' इति 'किङ्ङिति' इति चानुवर्तते ।

अचीत्याहधातुके' इत्यस्य—विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह—अजायोः
 आहंधातुकयोरिति । द्विचनोपन्यासः 'किञ्त्' इति 'इट्' इति चैतदपेक्षया । तेनायं
 ह्यर्थः—यदि अजायाहंधातुकः किञ्त् परतो भवति, यदि वा अजायाहंधातुक इडागम,
 इट्प्रत्ययश्च (इट्त्वहिमहिङ्प्रत्ययः इट्प्रत्ययः) परतो भवति तर्हि आकारान्तानां
 धातूनाम् आकारस्य लोपो भवति इति । सूते 'इटि चेति चकारिण पूर्वेणस्य
 किञ्तः संयुक्तः । किञ्समुसादीनाम् 'असंयोगाज्जिह्व कित्' (२२४२) इत्युक्त-
 त्वात् । इह्यहणसामर्थ्यात्—'किञ्ति' इति इटो न विशेषणम् । इट् आहं-
 धातुकत्वात् तदवयवत्वाद् अयम् । ननु धा + अतुस् इति स्थिते यद्यनेन परत्वाद्
 आतो लोपः प्रागेव विधोयेत तर्हि "लिटि धातो रनभ्यासस्तेति" हिलं न स्यात् एकाच्-
 लाभावात् इति चेत् । सत्यम् । परं 'द्विचनेऽपि' (२३४३) इति वर्तते ।
 तेन प्रागेव हिलं कर्त्तव्यं ततश्चाहोपः । एवमोभयं विध्यत्येवेति मनसिह्लाह—
 हिलात्परत्वादिति 'लिटि धातोः—' (६।१।८) इत्यस्मादितत् सूतस्य (६।४।६४)
 परत्वादिति तदर्थः । इति निषेधः इति—प्रवर्त्तते इति शेषः । हिले कृते विहिते
 तु निषेधो न प्रवर्त्तते इति भावः । तत्र '(द्विचने—' इत्यत्र) श्रुतं यद्
 'हिले कर्त्तव्यं' अथ आदेशो न स्यादिति कृते तु हिले अजादेशो भवत्येवेति
 आहोपः । तस्माद्—धा धा अतुस् इति जाते आनेनाहोपे धा ध् अतुस् इति
 स्थिते अभ्यासकार्यज्ञस्त्रजश्रुदिना दधतुरिति । एवं दधुरित्यत्र । अजायोः किम् ।
 ग्ले + यक् कर्मणि लट् ते—ग्लायते । अस्मावाव किञ्चमाहंधातुकत्वश्च परं ना-
 स्ताजादित्वम् । ततश्चाहोपाभावः । आहंधातुकयोः किम् ? यान्ति । वान्ति । अवा-
 स्मावाजादित्वं जिह्वश्च परं नास्माहंधातुकत्वम् । ततश्चाहोपाभावः । किञ्ति किम् ?
 दधी अवास्मावाजादित्वमाहंधातुकत्वश्च किन्तु किल नास्ति । ततश्चाहोपाभावः ।
 इडागमस्योदाहरणम्—दधिष इति । भारद्वाजनियमदिटिप्राप्ते इदम् ; इडभावे त्वालोपो
 न—दधाष इति ! एवं दधिव इत्यादौ आदिनियमादिटि प्राप्ते । इट्प्रत्ययस्योदाहरणम् ।
 दधे । ददे इत्यादि ।

दो—। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्—
दैपौ विना ।

The four kinds of दा and the two kinds of धा except दाप् and दैप् are technically known as 'घु'. The four kinds of दा are—डुदाञ् दाने (to give), दाण्—दाने, दो ञ्वखण्डने (to cut) and दीङ् रचणे (to protect or save) conjugated as ददाति—दत्ते ; यच्छति ; दति and दयते respectively. The two kinds of धा are :—डुधाञ् धारणपोषणयोः (to hold and to maintain—दधाति—धत्ते) and घेट् पाने (to drink धयति). Thus 'घेट् पाने (the root under discussion) is घुसंज्ञक—

मित—। दाधाः + घु + अदाप् इतिच्छेदः । दारूपाधा रूपाश्चेति—इह दारूपाश्चत्वारः—डुदाञ् दाने—ददाति—दत्ते । दाण् दाने—यच्छति (एतस्मैव 'पात्रे'ति (२३६०) सूत्रेण—यच्छादेशः) । दोऽवखण्डने—दति । दीङ् रचणे—दयते । धारूपाश्च द्वौ—डुधाञ् धारणपोषणयोः—दधाति—धत्ते । घेट् पाने—धयति । एतदर्थमेव घुसंज्ञावतारणमिति श्रियम् । 'दो दीङ्' इत्यनयोः कृतात्वेन निर्देशः । एवं घेटः । एवञ् दाद्य दाद्य दाद्य दाद्य दाः । धाद्य धाद्य धौ । दाद्य धौच 'दाधा' इति विग्रहः । इति घेटो घुसंज्ञायाम्—

२३७४ । एलिङि ॥६॥४॥६७॥

दो—। घुसंज्ञानां मास्थानीनां चैत्वं स्यादार्द्धधातुकेकिति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

The घुसंज्ञक roots and मा, स्था, गा (गै गाने), पा (पाने), हा (हाने) and सा (धोऽन्तकर्मणि) have their चा replaced by ए i. e. they end in ए, when the आर्द्धधातुक कित् लिङ् i. e. आशीलिङ् follows.

Thus घेट् + यासुट् + सुट् + तिप् = घे घास् स् त् = घे यात् (both the s-
elide by 'लिङः सलोपोऽनन्तस्य' (2211) = घा + यात् (by 'आदिचः—'
(2370)) = घेयात्—(by this rule). Similarly घेयास्ताम् etc. and
देयात्—मेयात् स्थेयात् etc.

मित—। एः + लिङि—इतिच्छेदः । एवमत्र सूत्रम्—'आङ्धातुके' (६।४।
४६) 'घुमास्त्राणापाजडातिमां हलि' (६।४।६६) 'एलिङि' (६।४।६७) ।
अवएवाह घुसंशानाम्—मास्त्रादीनाञ्चेति । एरिति प्रथमानाम् । तदाह—एत्वमिति ।
'अलोऽन्त्यस्य'—इत्यन्त्यस्य अकारस्य एत्वमिति फलितम् । 'दीङो गुडचि'—(६।४।६२)
इत्यतः कितोत्यनुवृत्तेराङ्धातुकाधिकाराच्च—आङ्धातुके किति लिङि—इति ।
तदेवम्—घेट् यासुट् सुट् तिप् इति स्थिते—'लिङः सलोपः—' (२२११) इति
सकारद्वयनिवृत्त्या—घेट् यात्—इति जाते, 'आदिचः—' (२३७०) इत्यात्वे कृते घा
यात्—इति सम्पदमाने अनेनैव घेयात्—इति । एवम्—घेयास्ताम् इत्यादिषु प्रक्रिया ।
घेटो—लुङि—चङ् विकल्पार्थमाह—

२३७५ । विभाषा घेट्-श्चोः ॥३॥४८॥

टी—। आभ्यां चलेयङ् वा स्यात्—कर्त्तृवाचिनि लुङि
परे । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

The affix चङ् is optionally enjoined in place of चिल्, coming after घेट् and त्रि (टु औचि गतिवृत्तौ), in the active voice in लुङ् । Thus घेट् is duplicated by the rule 'चङि' (2815) and we get अदधत्—(अट् घेट् चङ् तिप्—अ घा घा अत् (by 'आदिचः—' (2370), and 'चङि' = अ घा ध् अत् (by 'आतो लोपः—' (2372)—अ घ धत् (by 'कृत्तः' (2180)) = अदधत् (by 'अभ्यासे चङ्' (2182)). Similarly अदधताम् ।

मित—। 'स्लि लुङि' (३११४३) इत्यनुवर्त्तते । 'स्मिदिदुस्सुभ्यः कर्त्तरि चङ्' (३११४८) इत्यतः 'कर्त्तरि' इति 'चङ्' इति च । 'घेट् चोः' इति च इन्हात् पञ्चमोदिवचनम् तदाह—आभ्यामित्यादि । तदेवम् अट घेट् चिल तिप् इति स्थिते अट् घेट् चङ् तु इति जाति 'आदिचः—' (२३७०) इत्यादि कृते अ धा अत् इति जाति 'चङि' (२३१५) इति द्विले, 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपे च—अ धा ध् अत् इति स्थिते अभ्यासस्य ङस्त्वय्योः प्राप्तयोः अदधत् इति । एवमदधताम् । अदधुः । अदधाः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव—अदधाम इति लुङि स्लियङि रूपाणि । अयतेरुदाहरणम् 'अग्निद्रियत्' इति वक्ष्यते इति बोद्धवम् । अथास्य धातोयङभावपक्षे सिज् विकल्पोऽपि स्यात् तत्र सिजभावे रूपं दर्शयद्वाह—

२३७६ । विभाषा घ्राघेट् शाच्छासः ॥२१४१७८॥

दी—। एभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अधात् । अधाताम् । अधुः ।

The affix सिच्, coming after these roots viz.—घेट्, घ्रा, शा (शी तनूकरणे), छा (क्री क्रीदने) and सा (शोऽन्नकर्म्मणि), disappears optionally when a परस्मै. affix follows. Thus अद् घेट् सिच् तिप् = अ धा ० त् (आत्त ly आदिचः—(2370) = अधात् । Similarly अधाताम् and अधुः (आतः (2227) etc.

मित—। घ्रा च घेट् च शा च छा च सा चेत्येषां समाहारइन्हात् पञ्चम्येक—वचनम् । 'शा, छा, घा इति 'शी तनूकरणे', 'क्री क्रीदने', 'शोऽन्नकर्म्मणि' इत्येषां कृतात्वेन निर्देशः । 'यञ्चलियार्धभितो यूनि लुगण्योः' (२१४१५८) इत्यतो 'लुक्' इत्यनुवर्त्तते । 'गातिस्थाद्युपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु' (२१४१७७) इत्यतः सिचः' इति 'परस्मैपदेष्विति च तदाह—एभ्यः सिचोलुमित्यादि । 'गातिस्थ' इति

अ संज्ञकस्य धेटो नित्यं सिज् लोपे प्राप्ते अन्यथान्वप्राप्ते वचनम् । तदेवम्—अट् धेट्
सिच् तिप् इति स्थिते सिज् लोपे—‘आदेचः—’ (२३७०) इत्यात्वे च अधात्
इति । एवम् अधाताम् । अधुः (आतः (२३२७) इति (भर्जुम्) ततः पररूपम् ।
अधाः अधातम् अधात । अधाम् अधाव अधाम इति सिज् लोपपक्षे रूपाणि ।
अथ सिच्पक्षे विशेषमाह—

२३७७ । यमरमनमातां सक् च ॥७२॥७३॥

दो— । एषां सक् स्यादेभ्यः परस्य सिच इट् च परस्मै-
पदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । ग्लै ८०३
ग्लै ८०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायन्ति । जग्ली ।
जग्लिथ—जग्लाय ।

In परस्मैपद, the augment सक् (स्) is enjoined to these roots
(यम्, रम्, नम् and the आकारान्त roots as धा etc) and the
augment इट् is prefixed to the affix सिच्, following them.
Thus अट् धेट् सिच् तिप् = अ धास् (सक्) इ ० ईत् (सिच् लोप by इट् ईटि
(२२६९) = अधासीत् । Similarly अधासिष्टाम् etc.

N. B. Observe that the root धेट् is thus thrice conjugated
in लुङ् परस्मैपद पक्ष according as it gets चङ्, सिच् लोप and सिच् ।
According to चङ्—अदधत्, अदधताम्, अदधुः । अदधाः, अदधतम्, अदधत ।
अदधम्, अदधाव, अदधाम । सिज् लोपे—अधात्, अधाताम्, अधुः । अधाः etc.
सिच् (with सक् इट्)—अधासीत्—अधासिष्टाम् अधासिषुः etc. यम् रम् etc.
will give अयसीत्—अयसीत् etc.

मित— । यमश्च रमश्च नमश्च आतश्च इति हन्तात् षष्ठीवहुवचनम् । आत् इत्या-
कारान्तधातोर्षाङ्कम् । सन्ते ‘सक्च’त्यनेन सगागमो गृह्यते । स च क्तिन्वात्
‘आद्यान्ती टगितौ—’ इति यमरमादिभ्यः परं प्रयुज्यते । चकारयाञ्चमाह—एभ्यः सिच

इट् चेति । एभ्यो—धातुभ्यो यः सिच्प्रत्ययो विधीयते—तस्य इडागमश्चेति तदर्थः ।
 'इड्त्वर्तित्यथतीनाम्' (७।२।६६) इत्यत 'इट्' इति, 'अङ्गेः सिचि' (७।२।७१) इत्यतः
 'सिच्' इति 'स्तुमुचूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (७।२।७२) इत्यत्र परस्मैपदेऽपि चानुवर्तते ।
 अधासीत्—अट् धेट् सिच् तिप् इति स्थिते 'आदेचः—' (२३७०) इति अधा सिच्
 इट् त् इति जाति सगागमे इटि—अधा सक् इट् स् ईत् इति स्थिते सिज्लोपे अ धा स्
 इ ० ईत्=अधाम् ईत्=अधासीत् । एवम्—अ धासिष्टाम्—इत्यत्र अट् धेट्सिच् ताम्
 इति—अ धा सक् इट् सिच् ताम्=अ धाम् इस् ताम्=अधासिष्टाम् । अ धा
 सिष्टुरित्यत्र सिज्भ्यश्चविदिभ्यश्चेति भोजुंस् पररूपम् । तदेवम्—धेटः रूपवधं चङ्
 सिच्सिज्लोपापेक्षम्—चङि—अदधत्—अदधाताम् इत्यादि । सिचि—अधा-
 सीत् अधासिष्टाम् इत्यादि । सिज्लोपे—अधात्—अधाताम्—अधुः इत्यादि । धातुचय
 इति । 'रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशक्नाणि धातवः' (आयुर्वेदसंग्रहः) इत्येषां चय
 वलचय इत्यर्थः । ग्लायति इति शपि आयादेशे रूपम् । जग्लौ ग्लौ ग्ले गल्—ग्ला
 ग्ला गल् (आदेचः—(२३७०))=ग्ला ग्ला औ (आत् औ ग्लः)=गा ग्ला
 औ (ह्लादिः शेषः)=जग्लौ ('जङ्गलः' 'अभ्यासि चर्च' 'कुलोचः')—(२२४५)
 जग्लतुः—ग्लौ ग्लौ अतुस्—ग्ला ग्ला अतुस् ततः आलोपाभ्यासङ्गुजग्लत्वादीनि ।
 दधतुरिति वत् । जग्लिष्य—जग्लाय भारद्वाजनिघमादिङ् विकल्पः ।
 २३७८ । वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥६॥४॥६८॥

दी—। घुमांस्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एवं वा
 स्यादाद्धातुके किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्ला-
 सीत् । ग्लायति । यै ८०५ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ।
 द्वै ८०६ ध्रै ८०७ ढसौ । ध्यै ८०८ चिन्तायाम् । रै ८०९
 शब्दे । स्तौ ८१० ध्यै ८११ शब्दसंघातयोः । स्तत्रायति ।
 षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ-
 सति । अतिष्ठपदित्यत्र षत्वम् । खै ८१२ खिदने । क्षै

८१३ जै ८१४ पै ८१५ जये । जायति । जजौ । ससी । साता
 'बुमास्था—' (२४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राघेट्—' (२३७६)
 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्त्वसिज्जुलुक् न ।
 सायात् । असासीत् । कै ८१६ गै ८१७ शब्दे । गायात् । अगा-
 सीत् । शै औपाके । पै औवै पोषणे । पायात् । अपासीत् ।
 'बुमास्था—' (२४६२) इतीत्वं, तदपवाद 'एलिङि
 (२३७४) इत्येत्त्व', 'गातिस्था—' (२२२७) इति सिज्जुक् च, न ।
 पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । छै ८२२ वेष्टने । स्तायति ।
 ष्णै ८२३ वेष्टने । 'शोभायां च' इत्येके । 'शौचे' इत्यन्ये । स्त्रायति ।
 दैप् ८२४ शोधने । दायति । अद्युत्वादेत्त्वसिज्जुलुक् न । दायात् ।
 अदासीत् । पा ८२५ पाने । 'पाप्राभास्था—' (२३६०) इति
 पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् ।
 अपात् । प्रा ८२६ गन्धोपादाने । जिब्रति । प्रायात्—
 घ्रेयात् । अग्रासीत् । अग्रात् । ध्रा ८२७ शब्दाग्निसंयोगयोः ।
 धमति । छा ८२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्या-
 सेन—' (२२७७) इति षत्वम् । अधितष्ठौ । 'उपसर्गात्—'
 (२२७०) इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्वेयात् । न्ना ८२९
 अभ्यासे । मनति । दाण् ८३० दाने । प्रणियच्छति ।
 देयात् । अदात् । ङ् ८३१ कौटिल्ये । ङ्गरति ।

The आ, of a root, which begins with a conjunct (संयोग)
 letter and is other than बु, मा, स्था etc, is optionally replaced
 by ए when the आर्द्धधातुक कित् लिङ् i.e. the आशीर्लिङ् follows.

Thus ग्लायात्—ग्लियात् (proceed as before). अग्लासीत् same process as in अधासीत् । But स्वी and स्त्री will give the same form as स्वायति etc., स्त्री (the second root) being धोपदेश the ध will be replaced by the dental स (by 'धात्वादिः धःसः') and as a result ट will make room for त, so that स्त्री will figure as स्वी । Hence the equality of both in form. The result of this धोपदेश—reading will be evident in मत्व (cerebrality) of तिष्ठ्यासति (सन्) and अतिष्ठापत् (चङ्) etc. Thus ह्ये + सन् शप् तिप् = स्वी स् च ति (by 'धात्वादिः—') = स्वा स ति = स्वा स्या सति (by 'सन्धलोः') = ता स्वा सति (by शपूर्वाः खयः) = तस्यासति (by 'ऋस्त्रः') = तिष्ठ्यासति (by 'सन्धतः' (2317) and 'इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः' (211-212)) । But स्वी with सन् will give तिष्ठ्यासति for the स of स्त्री being a natural स and not a substitute स (आदेशसकार), the rule 'आदेशः' (212) will not apply and as a consequence you will not have तिष्ठ्यासति । In the same way स्त्री and not स्वी will give अतिष्ठापत् in चङ् । Thus ह्ये + शिच् + तिप् = स्वा शिच् तिप् by 'आदिचः—' (२३७०) = स्वापि ० त् by 'अतिङ्गोव्लोरीकृयोऽप्राध्यातां प्रक् स्त्री—' (257०) = अट स्वापि + चङ् त् (by 'शिञिद्वन्द्वभ्यः—' (2312)) = अस्ताप् चङ् त् (by खेरनिटि' (2318)) = अ स्वेप् स्वप् अत् (by 'शी चक्षुपधायाः ऋस्त्रः' (2314)) and 'चङि' (2315) = अ त स्वप् अत् (by 'शपूर्वाः खयः' (2256)) = अ ति स्वप् अत् (by 'सन्धतः' (2317)) = अतिष्ठापत् (by 'इण्कोः and आदेशः—' (211—12)) । पुमास्या etc.—In the rule 'पुमास्या—' (2462) and in the rule 'विभाषा—' (2376), by 'सा' is meant the दिवादि 'बोऽन्तकर्मणि' and not this वे चये । Hence it (वे) will have no एत्व by 'एलिङि'

(2374) nor will it have its सिच् elided by 'विभाषा—' (2316). Thus सायात् in आशीर्लिङ् (not also सीयात्) and असासीत् in लुङ् (with संक् and सिच्) and not असात् also by सिज् लोपः । (process as in अधासीत्—अधात्) । स्वेयात्—स्वै + आशीर्धात् = स्वायात्—स्वेयात् (2370—74) ; अगासीत् like अधासीत् । पै ओधि—to dry up'. ओ is prefixed to पै to have वान् in निटा by 'ओदितश्च' । पा resulting from पै (by आदेशः—270) being secondary or साचयिक and not primitive (प्रतिपदीक or मौलिक), will neither have ईत् directed by 'घुमास्या etc' (2462) nor its' (ईत्'s) अपवाद (supersession) एत् in लिङ् enjoined by 'एलिङि' (2374), nor will it have the elision of सिच् (सिज्लुक्), taught in गतिस्था—' (2223). Thus in लिङ् (आशोः) the form is पायात् and not पेयात् and in लुङ्—अपासीत् and not अपात् by सिज्लुक् and in यक्—पायते and not पीयते (by घुमास्या) । दैप्—to purify. दैप् not being च् सञ्ज्ञक will have neither एत् in आशीर्लिङ् nor the elision of सिच् in लुङ्—thus दायात् । अदासीत् । The substitute पिब of the root पा to drink being अदन्त or अकारान्त there is no possibility of gunnation of its penultimate (by पुगन्तलचूपधस्य च—(2289) for the इ in पिब then ceases to be the उपधा or penultimate. Thus पिबति and not पेवति । पेयात्—by 'एलिङि' (2374). घृ—'to smell'. The substitute जिघ्र also is अदन्त and hence जिघ्रति etc. प्रायात्—प्रीयात् by ('वाङ्मस्य संयोगादेः' (2378). अघ्रासीत्—अघ्रात् by 'विभाषा प्राघेदृशाच्छासः' (2376). धा—to make sound (blow) and to put fire to. धमति by 'पान्ना—etc.' (2360) डा—(स्था) by 'धात्वादेः षः सः') तिष्ठति because the substitute

तिष्ठ is अदन्त । अधितठौ—अधि—स्था + णल्—अधि स्था स्था औ (भात औ णल्:) अधि या स्था औ (by 'शपूर्वाः खयः')—अधियस्था औ—अधितस्था औ (by 'ऋस्वः' and अभ्यासे चर्ध) —अधितठौ (by 'स्थादिष्वभासेन—' (2277)) । स्थियात् by 'एलिङि' । दाण्—is substituted by यच्छ् by 'पान्ना—' । देयात् and not दायात् for this is घुसंज्ञक and thus 'एलिङि' applies. ह् to be crooked ; then लघूपधगुण—ह्वरति—

मित—। 'संयोगादेरन्यस्य—वेति' अन्ययः । कस्यादन्यस्य इत्याकाङ्क्षां पूरयन् व्याचष्टे—घुमास्थादेरिति । 'घुमास्थागापालङ्घातिसां हलि' (६।४।६६), 'एलिङि' (६।४।६७) 'वाच्यस्य संयोगादेः' इति सूतविन्यासप्रकारः । 'आहंघातुके' (६।४।४७) इति चाधिकृतम् वर्तते । तदाह—आत एत्वं वित्यादि । तेन 'घुमास्था-दिस्त्वे अमुपात्तस्य संयोगादिधांतोरित्याद्यर्थः । ग्लौ इति संयोगादिघुमास्थेत्यनुपात्तस्य 'आदिच, इत्यनेन कृताच्चादेशश्च तेनाव प्राप्तिरेत्त्वस्य विकल्पेनेति दर्शयति, ग्लायात्—ग्लीयात् इति । झुङि सिज्जलोपाभावसगागमाच्च रूपमाह—अग्लासीत् इति—'यमरम-नमातां सक्चे' (२३७७) व्यनेन इत्यर्थः । अट् ग्लौ सिच् तिप् इति स्थिते आदिच इति आत्वे कृते—सगागमे, सिच इटि अप्रकृतस्य ईटि—अग्ला सक् इट् सिच् ईट् इति जाते—'इट ईटि' (२२६६) इति सिज्जलोपे अग्लास् ईत—अग्लास् ईत् इति । क्वै क्वै इति । षोपदेशस्यापीत्यादि—तथाच 'धात्वादेः षः सः, इति सत्वे कृते तत्संसर्गात् ण्त्वस्य निवृत्त्या 'ठ्रौ' अपि—'स्रा' एव भवति । एवञ्च तुल्यरूपता । किं तर्हि षोपदेशो व्यर्थः । नेत्याह । षोपदेशफलान्वित्यादि । तिष्ठ्यासति इति—सन्प्रत्यये उदाहरणम् । तथाच ष्टौ सन् शप् तिप् इति स्थिते सत्वालयोर्धांतोर्द्विलं स्रं स्रा स्रा सति इति जाते 'शपूर्वाः खयः' इति तान्मावस्य शेषे तस्य ऋस्वे तस्य 'सन्तः' (२३१७) इतीत्वे तिस्रासति इति सम्ययमाने इयः परत्वात् आदेशावयवत्वाच्च सकारस्य सूर्जन्यादेशेन पत्वे प्राप्ते तिष्ठ्यासति इति सिद्धम् । स्यौ इत्यस्य सनि तु तिस्रासति इत्येव । तस्य सस्य स्वाभाविकत्वेन आदेशावयवत्वाभावात् पत्वं न भवति इति भेदः । अतिश्वपत् इति—णिजन्तस्य स्थायतेयङि रूपम् । अत्रापि अट् क्वै + षिच्

+ चङ् + तिप् इति स्थिते सत्वे, आत्वे, णिचि पुगागमे च अस्यापि चङ् त् इति जाते—‘गेरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपात् स्याप् इति प्राप्ते तस्य ‘णौ चङ् युप-
धायाः ऋस्’ (२३१४) इति उपधाऋस् ‘चङि’ (२३१५) इति द्विले कृते—अस्याप्
स्याप् अत् इति सम्पदानि—शपूर्वाः खयः इत्यभ्यासे तकारमात्रस्य शेषे तस्य ऋस्
इले तत्परत्वत्वात् पूर्ववत् धातोः यत्वे अतिष्टापत् इति यत्नं फलति ; स्या इत्यस्य
चङि तु अतिस्रापदित्वे तस्य सकारस्य—आदेशावयवत्वाभावेन यत्नाप्रवृत्तेरित्यत्रापि
भेदः । घुमास्येति स्वतेरेव ‘घोऽन्तकर्मणि’ इति दैवादिकस्यैव कृतात्त्वेन ग्रहण—
‘निर्द्देशः’ न तु ‘न पुनः’ अस्य ‘अतोपात्तस्य’ ‘पेक्षये’ इत्यस्य—विभाषा घेत्यत्र च
शाब्दाभ्यां साङ्गचर्यात् शून्यविकरणस्यैव ग्रहणं न शब्दविकरणस्य इति व्याख्यानादिति
भावः । तेन ‘अतएव’ एवं ‘एलिङि’ इत्यनेन सिज्लुक् च ‘विभाषा प्राप्तेदृशच्छासः’—
इत्यनेन न क्रियते इति शेषः । अतएव सेधात्—इति लिङि असात् इति लुङि च नेति
विभाव्यम् । सेधात्—कृतात्त्वानन्तरम् ‘एलिङि’— इत्येत्वम् । अगासीत्—अधासी-
दितिवत् । ओ वै—ओदित्करणं निष्ठानन्तरम्—वानः इत्यादि । ननु पायतिरपि कृता-
त्त्वेन ‘पा’ इति जाते—घुमास्येत्यनेनेत्वे कृते सति—पीयते इति स्यात्, लिङि च
‘एलिङि’ इति सेधात् इति स्यात् । किञ्च—‘गातिस्थानुपा’ इति सिज्लुकि—अपादित्वपि-
स्यादिति चेन्मैवम् । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति—पै इत्यस्य लक्षणेन पा-
रूपत्वादयद्ग्रहणं नेति बोध्यम् । अघृत्वादिति—उक्तं हि ‘दाधा घृदावि’त्यत्र दाप्दैवी
विनेति । तस्य—पिवादेशस्य—अदन्तत्वादकारान्तत्वात् इकारस्योपधात्वनिष्ठत्वेरिति
भावः । एवं जिघ्र—तिष्ठादौ श्रियम् । पेयात्—‘एलिङि’ । अपात्—‘गातिस्थे’ति
(२२२३) सिज्लोपात् । प्रायात्—प्रायात्—‘वान्यस्य’— इत्येत्त्वविकल्पः ।
अप्रासीत्—अप्रात्—‘विभाषा—’ (२३०६) इति सिज्लोपे अप्रात् इति अन्यथा—
‘यमरस्य—’ (२३०७) इति सगागमे सिच् षटि च अप्रासीत् इति । स्यादिभ्यासेनेति—
तेन इण् कृत्वा परत्वाभावेऽपि प्लमित्याह अभितठी इति । स्येधात्—(‘एलिङि’)
स्यात् इति दारूपत्वात् घुसंज्ञकत्वेन एत्त्व—सिज्लुकौ—देधात् अदात् इति । ऋ-
कौटिल्ये (अनिट्)—इति लघुपधगुणे ह्रति—

२३७८। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥७।४।१०॥

दी—। ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्यात्त्रिटि।
किदर्थमपीदं परत्वात् णत्थपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः
जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्त्ता। 'ऋद्वनोः
स्ये' (२३६६)—ह्वरिथति।

The ऋ or the base of a root, ending in ऋ and beginning with a conjunct letter, is gunnated when लिट् follows. Though this rule is to enjoin गुण to the ऋ only when a कित् affix such as अतुस् etc., follows, yet it is to be taken to direct गुण to the ऋ also when the affix णल् follows. For this rule being subsequent to 'अचो जिति' (254—7. 2. 115) which teaches the ह्रस्व substitute in णल् bars the same (and thus enjoins गुण)। The drift is :—Without this rule ह्र् अतुस् would give जह्वरतुः (like चक्रतुः with यण्) and not जह्वरतुः for अतुस् being कित् would not have गुण। Hence the author says—किदर्थमपीदम् etc. Moreover the ह्रस्व enjoining rule 'अचो जिति' (7. 2. 115) being prior to this rule (7. 4. 10), cannot come in, when णल् follows. Thus though 'ऋतश्च—' (7. 4. 10) is mainly intended for कित्—affixes yet being पर or subsequent to 'अचो—' (7. 2. 115), it applies in णल् also. Thus the ऋ (ह्र्) being gunnated will be रपर or followed by a र् by 'उरण् रपरः' (70). Then the penultimate of ह्रर् will have the ह्रस्व substitute by 'अत उपधायाः' (२२८२)। The अथास ह्र् will, by 'उरत्' (२२४४), 'उरण् रपरः' (७०) and ह्रत्वादिः शेषः' (२१०८) have ह्र (only), which again by 'कुहोचुः' (२२४५)

will make room for ज। Thus the form is जङ्गार (with अ of णल् attached to it). जङ्गरतुः (by गुणः and रपरत्वम्) जङ्गरुः (उस्) like जङ्गरतुः। जङ्गर्थ—want of इट् by the भारद्वाजनियम = 'अतो—' (२२६६). The rest is easy.

मित—'दधतेर्दिगि लिटि' (७।४।८) इत्यतो 'लिटि' इत्यनुवर्त्तते। ऋदित्यनेन तदन्तस्य गृहणम्। षष्ठान्तमिदम्। 'संयोगादे' रिति ऋदन्तस्येति अङ्गस्य (अधि-कृतस्य) विशेषः। तदाह—ऋदन्तस्य इत्यादि। इदानीं सूत्रप्रयोजनं विशिनष्टि—किदर्थमपीदमिति। यद्यपि अतुस् इत्यादीनां किञ्चिन् गुणाप्रवृत्त्या जङ्गरतुरित्याद्यभि-मतरूपसिद्ध्याद्यन्तेतद् गुणविषयकं सूत्रं प्रवृत्तं तथापि—णलि परे यथाङ्गस्य गुणो भवतो-त्येदमेवपीदं सूत्रं विभावनीयम्। तथाहि 'अचो जिष्णति' (७।२।११५) इति णलि वृद्धिविधायकं सूत्रम्। तदपेक्षया तु इट् सूत्रम् (७।४।१०) परवर्त्तते। तेन परत्वादितत् णलि वृद्धिं बाधित्वा गुणमेव विदधाति। ततश्च (गुणात् परम्) 'उरण् रपरः' (७०) इत्यनेन अङ्गस्य रपरत्वे 'ङ्गर्' इत्येवं रूपे जाति 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यनेन उपधावृद्धौ 'ङ्गार्' इति सम्पद्यते इत्यङ्गकार्यम्। अभ्यासस्य तु 'उरत्' (२२४४) इत्येत्त्वम् 'उरणि रपरत्वम्। इत्यादिः शेषः कुट्टोश्च रिति (२२४५) इति हकारस्य जकारादेशेजङ्गवर् अ (णल्) जङ्गवार इति भवति। एवं जङ्गवरतु-रित्यत्र गुणे रपरत्वे पूर्ववदभ्यासस्य जकारादेशे च रूपं सिध्यति। एवं जङ्गवरुः। जङ्गवर्थ इति गुणे भारद्वाजनियमादिगुणनिषेधे च पूर्ववदभ्यासकार्ये च सिद्धम्। अन्यत्—स्पष्टम्। आदिनियमात्—जङ्गवरिव इत्यादि।

२३८०। गुणोऽर्त्ति संयोगाद्योः ॥७।४।२८॥

दी—। अर्त्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद् यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च। द्वर्थात्। अह्वार्थीत्। अह्वार्थम्।

भृत् ८३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति
वेत् । सस्वरिथ—सस्वर्य । वमयोस्तु—

The substitute गुण is enjoined to an अङ्ग or verbal stem which begins with a conjunct letter and ends in ऋकार and also to the root ऋ (both भ्वादि and जुहोत्यादि), when the aug. यक् and the आर्द्धधातुक लिङ् beginning with a य (i. e. परस्मैपद आशीर्लिङ् यात् etc) follow. Thus ऋ + यात् (आशीः) = ऋर् + यात् = ऋयात् (ह्रित by 'अचो रहाभ्यां ङे' (५८—पा४।४६)). अङ्गाधीत्—अट् + सिच्—तिप्—अ ह्वा (अनिट्) सिच्—इट्—त्—अह्वार् स्—इत्—अह्वार् ष्—इत्—(वृद्धि by 'सिचि—इङिः परस्मैपदेषु—(२२६७)) । अङ्गाष्टाम्—तस् being replaced by ताम् of which again the त is changed into ट in contact with ष । अङ्गापुः etc. स्तृ etc easy.

मित— । गुणः अति संयोगोरिति च्छेदः । अतिथ संयोगादिथ (इन्द्रः) तयोरिति षष्ठोद्विचनम् । 'रीङुतः' (७।४।२७) इत्यत 'ऋत' इत्यनुवर्त्तते । तच्चाङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । अर्त्तः संयोगादृच्छदन्तस्य चेति (अङ्गस्येतिशेषः) । संयोगादेरित्यप्यङ्ग-विशेषणमिवेति द्रष्टव्यम् । 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (७।८।२८) इत्यतो यगित्यनुवर्त्त्य सप्तम्यां विपरिणम्याद्—'यकि' इति । 'अयङ् यि किङिति' इत्यतो 'यि' इति 'किति' इति चानुवर्त्तते । किञ्च 'अङ्गात्सार्वधातुकयोर्दोषः' (७।४।२५) इत्यतो नञ्शब्दस्य प्रत्येकं योगात्—असार्वधातुके इति चानुवर्त्तते । तेन आर्द्धधातुके इत्यर्थलाभः । अपिच 'एतेलिङि' (७।२।२४) इत्यतो 'लिङि' इत्यप्यनुवर्त्तते । तदेतत् सर्व्वं मत्वा यथायोगं विशेष्यविशेषणभावेन सम्बद्धा व्याचष्टे—सादौ आर्द्धधातुके इत्यादि । परस्मैपदीयाशीर्लिङि इति तु स्पष्टोऽर्थः । अर्त्तरित्यनेन भ्रादौ पठितस्य—जुहोत्यादौ च पठितस्य—अचतोर्यङ्गणम् (भ्रादौ—अच्छतोति ; जुहोत्यादौ तु—इयति इति रूपं वक्ष्यते) । 'अतिसंयोगादोर' इत्यकारे विधेये गुणशङ्कं चित्यप्रयोजन-

मिति तत्त्वबोधिन्याम् । ह्वरय्यात्—ह्वय्यास्ताम् ह्वय्यासुः इत्यादि । प्रक्रिया
सुगमा । अट्-वार्षीत्—तुङि—अट्-ह्-सिच ईट् त् इति स्थिते सिचि वृद्धिरिति-
वृद्धौ—इडागमे च रूपम् । संयोगादिरिति किम् । क्रियात् । याश्री इति किम् ?
संस्कृषीष्ट । आर्षधातुके किम्—इययात् । स्त्रु शब्दोपतापयोरिति—अयमप्यनिट् ।
अथ कितोर्वमयोः परयोः—‘श्रुकः—’ इतीप्तिनपेधेऽपि क्रादिनियमाद् इड्भवत्ये-
वेत्याह—

३३८१ । श्रुकः किति ॥७१॥११॥

दी—। श्रिज एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिट्
न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेध-
काण्डारम्भसामर्थ्यात् अनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ।
सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वात् ‘ऋद्धनोः स्वे—’ (२३६६)
इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वा-
रिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ८३३ चिन्तायाम् ।
हृष्ट ८३४ संवरणे । स्मृ ८३५ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ ।
मस्त्व । रिङ्—स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ।

The augment इट् is not directed (prefixed) to the गित् and
कित् affixes, (both) coming after the root श्रिज् (श्रि) and after
monosyllabic (एकाच) roots ending in the उक् letters (उ, ऋ,
लृ) । Though the rule ‘स्वरतिसूतिसूयतिध्रुज्दितौ वा’ (२२७८—७११४४)
is subsequent to this : 7. 2. 11) and hence though
according to the ‘विप्रतिषेध परिभाषा’ it possesses greater force, yet
this ‘श्रुकः—’ will bar the same on the strength of the

reverse order of the enjoining and prohibiting of इट् rules of Panini. The meaning is this :—It is proper to enjoin some thing first and then to forbid the same when necessary but not vice-versa. But Panini has dealt with the इट्—prohibiting rules first and then with the इट् enjoining rules as for example निङ्वशिकृति (7. 2. 3) (निषेधकाण्ड) and 'आहंघातुक-स्नेह्वलादेः' (७. २. ३५) (विधिकारण्ड) । This wilful behaviour on the part of the Sutrakara shows that the विप्रतिषेध rule 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is not to be adhered to in connection with इट् to व and म etc. Hence finally on the ground of the handling of the prohibitory rules (प्रतिषेधकाण्ड) of इट् first (पुरस्तात्), rule 'श्रुतः—' wields greater influence than 'स्वरति etc.' (7. 2. 115) i. e. bars the same and forbids इट् (to गित् and कित् affixes). This being the case i.e. prohibition of इट् being due to व and म, the क्वादिनिघम appears and enjoins इट् to व and म (for स्वर is not enlisted in 'क स ख ङ etc.—2293) in a compulsory way. Thus सस्वरिव etc. (स्वरु स्वरु इट् व—स्वरु स्वरु इव—स स्वरिव) । This is not the case, however, when लुट् and लुङ् follow ; for here the 'विप्रतिषेध' rule must be had recourse to and thus there will be नित्य इट् in स्वरिष्यति and अस्वरिष्यत् etc by the rule 'अङ्गनोः स्वे' (२३६६—७. २. ७०) । स्वर्णात्—(आशीर्लिङ्) like ह्वय्यातः—This लुङ् form is effected when इट् is prefixed to सिच् by 'स्वरति—' (२२७८) and the वृद्धि substitute comes in by 'अतो ज्ञानस्य' (२३३०) । (Thus—अट् स्वरु इट् सिच् ईट् त्—अ स्वरु इव ईत्—अस्वारीत्) but when इट् is wanting, the form is अस्वारीत् etc. where in both case वृद्धि is effected by 'सिचि वृद्धि—'

(२२८७) । Here the सिच् is not dropped inasmuch it is not preceded by इट् (अट् सट् सिच् ईट् त्—असार्व ईत् etc. रिङ् in आशीलिङ् by 'रिङ् शयक् लिङ्' (२२६७) ; असार्वीत्—(लुङ्) the root (सृ) being अनिट् सिच् does not disappear and the root gets the वृद्धि substitute by 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) ।

मित—। शिञ् (शिञ् धातुः) उक् वेति समाहारद्वयान्—पञ्चमी । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६—७२१०) इत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तते । तत्र उक् एव विशेषणम् । उक् इति प्रत्याहारः—उ च्छ लृ इति वर्णवययाहकः । तेन च तदन्तं लक्ष्यते । तदाह—शिञ्, एकाच उगताच्चेति । 'गित्—कितो' रिति । 'किति' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति बोध्यं किञ् 'म्नाजिस्त्रय'— इत्यत्र सृ प्रत्ययस्य गित्तम् एव न कित्तं तथात्वे 'पुमास्त्र'ति (२४६६) ईत्त्वप्रसङ्गात् । अतः किति इत्यनेन गितोऽपि संयुक्त इति बोधनार्थमिदम् । इण्णसादिति—'नेड्वशि कृति' (७२१८) इत्यतस्तदनुवर्त्तेरिति भावः । परमपि इति—यद्यपि 'स्वरतिसूति'— (२२७८—७२१४४) इति इङ्गविकल्पविधायकं शास्त्रं 'श्रुतः—' (७२१११) इत्येतदपेक्षया परम्—परवर्त्ति, तथापि—तं परमपि, अथवर्त्ति श्रुतः इति सूत्रं बाधित्यते । ननु तादृशबाधने किं मानं तत्राह—पुरस्तादिति । आदौ हि विधिरिव प्रवर्त्तयितव्यः पश्चान्निषेधः । न तु तथोच्यं त्यासेन निर्होऽशौ युक्तः । पाणिनिस्त्वैवमेव कृतवान् । तथाच 'आह-धातुकस्येड् वलादेः' (७२१३५) इतीङ्गविधायकसूत्रे पुरस्तात् (प्राक्) वक्तव्यं 'नेड्वशि कृति' (७२१८) इतीङ्गनिषेधविधायकसूत्रमेव प्राक् प्रयोजितवान् । नहि तेनाचार्यस्य प्रमादो गम्यते । किन्त्वस्मात् प्रयोजनम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न सन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति स्मरणात् । प्रयोजनञ्च 'परमपि—स्वरत्यादिविकल्प' बाधित्वा श्रुत इति निषेधो यथा प्रवर्त्तते इति । अत आह—पुरस्तादिति । एवञ्चेङ्गिन्धेधे प्राप्तेऽपि इङ्ग-भवत्येवेत्याह—क्रादिनियमात्—इति । उक्तं हि क्रादिसूत्रे ('कृत्स्नञ्'— (२२८१)) 'प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा—यावान् इङ्गिन्धेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य एव नानेभ्य' इति । अत च प्रत्ययाश्रय इङ्गिन्धेधः (गित्कितोरिणसादित्युक्तत्वात्) ।

स्रुधातुश्च क्रादिभ्यः अन्यः । अतोऽत्र भवत्येवेडिति फलितम् । सस्वरिच
 सस्वरिम (स्रु, स्रु—इटव—स्वव् स्वव् इव—सस्व इव इत्यादि) । लिटं
 विद्यायान्यत्र तु परलस्यैव प्रावल्थम् इत्याह—परलादिति । ऋजुनोः—(७।२।७०)
 इत्यस्य 'स्वरति—' (७।२।४४) इत्यपेक्षया परवर्त्तितादियं । तेन स्वरव्यादुक्तम्
 इडविकल्पं वाधित्वा ऋजुनोरित्यनेन नित्यमेवेडिति उदाहरति—स्वरिष्यति
 इति । 'लुङि अस्वरिष्यत्—इत्यादि । लट् लङोः क्रादिप्रसङ्गभावात्—
 पुराणादित्यादि नावतारितमिति ध्येयम् । एकाचः—किम् । जागरितः । जागरित्वा
 इत्यादि । अस्मारीत्—इति स्रुधातोर्वैट्कलादिट्पक्षे शुभे कृते रपरत्वे—
 अतो लुप्तस्व—' (२३३०) इति वृद्धिः । 'इट ईटि' (२२१६) इति सिञ्-
 लोपः । इडभावपक्षे तु अस्मारीत् इति—सिचि वृद्धिरिति (२२८७)
 वृद्धिः । इटः परलाभावात्—इट ईटोति सिञो लोपाविरहः । स्रु चिन्ताया-
 मिति अनिङ्येयं धातुः । तस्य—इडभावात्—अस्मारीत् इत्येव अस्मारीदितिवत् ।
 एवं ह्रस्व इत्यत्र । क्रादित्वादिति स्पष्टम् । रिङ् इति—'रिङ्—शयक्लिङ्' (२३६७)
 इत्यनेनित्यर्थः । अस्मारीत्—इङ्निनपेधात्—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः ।
 त्रिजस्तु त्रितः । त्रितवान् इत्यादि । अन्योगितां—भुतः । भूला—इत्यादुदाहरणानि
 ज्ञेयानि ।

२३८२ । सत्तिंशास्त्वर्त्तिभ्यश्च ॥३।१।५६॥

दी—। एभ्यश्चेरङ् स्यात् कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा
 शासिना साहचर्यात् 'सत्तिंशती' जौहोत्यादिकावेव गृह्येते ।
 तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शोघ्रगतौ तु 'पाप्माभा—' (२३६०) इति
 शिति धौरादेशः । धावति । ऋ ८३६ गतिप्रापणयोः ।
 ऋच्छति ।

The affix षङ् replaces the affix च्छि coming after स्र, शस्

and च । But here you cannot expect अङ् for शास् is लुप्तश्च or लुगविकरण अदादि hence through the contact of the same, सृ and च also are taken to be जुहोत्यादि, which roots also are लुप्तश्च by 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (2486). Thus भ्वादि सृ and च will not get अङ् (the difference in conj. between them is—सरति (भ्वादि) ससर्त्तु (जुहो—) and चच्छति (भ्वादि) इवर्त्ति (जुहो)) । The root सृ (भ्वादि) is conjugated as सरति etc. then it means 'slow movement' but when it signifies 'quick movement or running' it will be replaced by 'घौ' in शप् by the rule 'पात्रो etc' (2360). Thus सृ शप् ति—घौ शप्ति—धाव् अति—धावति । च to go and to cause to have—चच्छति by 'पात्रो—etc.'—

मित— । सत्तिञ्च (सृ) शान्तिञ्च (शास्) अत्तिञ्च (च) इति इत्यात्—पञ्चमीवहुवचनम् । 'अस्त्वतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्' (३११५२) इत्यतोऽङ् इत्यनुवर्त्तते 'णिश्चिदुसुभ्यः—' (३११४८) इत्यतः कर्त्तरीति, 'च्लि लुङि' इत्यतश्चल्लेरिति 'लुङि' इति च तदाह— । 'स्त्रीरङ्' इत्यादि । एतेन 'अडा' असरदिति भवत्विति न भमितव्यम् इत्याह—इति । अङ्विधिरयं जीहोत्यादिकसृधातु पचे न त्वं भ्वादिगणसृ पचे । एवं चधातुपच्नेऽपि ऋयम् । शास् धातुर्हि अदादौ पठ्यते । तस्माच्च गणाच्छपी लुक् भवति—'अदि प्रवृत्तिभ्यः शप्' इत्यादि वक्तव्यमाणात्वात् । तेनायं धातुः (शास्) लुप्तश्च भवति । सत्त्वं चोँ (सृ च) च जीहोत्यादिकावपि स्तः । तस्माच्च गणाच्छपः जुर्भवति इति (२५८६) च वक्तव्यते । अतो लुप्तविकरणत्वरूपधर्मैः साम्यात्—शास् साहचर्यात्—'संसर्गात्' सत्त्वं चोँ 'सृ च' इत्याद्यान्तस्य धातुद्वयम्—जीहोत्यादिकावपि जुहोत्यादौ—पठिष्यमाणावपि गृह्यते—स्त्रीक्रियेते अद्याभिरिति शेषः । तेनात्र पठितस्य सत्तेः पठिष्यमाणावपि च अर्त्तरङ्ग न उभयोरेव भ्वादिलात् । असरत् । अशिषत् । आरत् इति अङि इति रूपाणि द्रष्टव्यानि । शीघ्रगतावित्विति । स गतौ इत्यनेन स्रधातोर्गति सामान्यार्थे रूपं दर्शितम्, यदा त्वस्य शीघ्रगतिरर्थः तदा—पाघेत्यादिना धीरा-

देशी भवति श्वादी परतः । ऋ धातुरनिट् । पात्रेत्यनेन ऋच्छादेशे ऋच्छति इति ।
अथास्य लिटि गुणं दर्शयति—

२३८३ । ऋच्छत्यृताम् ॥७।४।११॥

दो— । तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः
स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

गुण is directed to the root ऋच् read in तुदादि, to ऋ read in
भादि and to those that end in ऋ, when (the tense affix) लिटि
follows. The penultimate will have वृद्धि as before (see गुणोऽस्ति
संयोगाद्योः (२३७९)) । Thus आर आरतुः etc. ऋ ऋ णल्—अर्, अर्, अ—
आ अर् etc.—अत आदिः (२३४८) = आर्, (by अत उपधायाः (२३८२))
अ = आर ; ऋ ऋ अतुस्—अर्, अर्, अतुस्—(षष्ठादिः—) आर् (अत
उपधायाः) अतुस्—(२३४८) आरतुस्—आरतुः । Similarly—आरुः etc.

मित— । ऋच्छति + ऋ + ऋताम् इति समासगतच्छेदः । इन्धात्—षष्ठी
बहुवचनम् । ऋच्छति इत्यनेन तुदादी—पठिष्यमाणस्य 'ऋच्छ (१२९०) गतीन्द्रिय-
प्रलयमूर्तिभाषिणु' इत्यस्य ग्रहणम् ; तदाह—तौदादिकस्येति । ऋ इति भादिर्यं हणम् ।
ऋताम् इति ऋदन्तान् सर्वान् गृह्णाति । 'ऋतय संयोगादेर्गुणः (२३७९—७।४।१०)
इत्यतो गुण इति 'दयतेर्दि'मि लिटि (२३८८—७।४।९) इत्यतो लिटि इति चानुवर्तते
तदाह—गुण इत्यादि । णलि प्राग्वदिति ऋतय इत्यत्र (२३७९) उत्तमम्—किदर्थ-
मपौदमित्यादि । 'उपधायाः' (२२८२) इत्यनेनेति बोध्यम् । तथाच—ऋ ऋ णल्
इति स्थिति 'उरत्' (२२४४) 'उरण् रपरः' (७०) इति पूर्वस्वखण्डस्य—(अभ्यासस्य)
गुणे रपरत्वे च कृते, ऋतय इति उरण् रपर इत्युत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य) च गुणेरपरत्वे च
—अर्, अर् अ इति आति षष्ठादिशिषे 'अत आदिः' (२२४८) इत्यकारदीर्घे उत्तर-
खण्डस्य च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ—प्राप्तयाम्—आ आर्, अ—आर इति भवति

एवमारतुरित्यत्र पुर्व्वखण्डस्य दीर्घेण—‘आ’ इत्येवं रूपे जाति अनेन (२३८३) गुणे उत्तर खण्डस्य—‘अर्’ भावे सम्पदमाने—आ अर्, अतुस् इति भवति ततो रूपम् । एतत्सुवाभावे तु यणं बाधित्वा परत्वाद गुणे अरतुरिति स्यात् । एवमारित्यादौ । अथास्य यलि भारद्वाजनियमान्नित्यनिनिषेधे प्राप्ते आह—

२३८४ । इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥७॥२॥६६॥

दी—‘अट्’ ‘अट्’ ‘व्येज्’ एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् ।
आरिथ । अर्त्ता । अरिथति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् ।
अट् ८३७ घृ ८३८ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जयिव । रिङ् । गियात् । अगार्षीत् । ध्वृ ८३८ ङ्क्त्तुने ।
सु ८४० गतौ । सुस्रोथ । सुसुव । सुयात् । ‘णिन्नि—’
(२३१२) इति चङ् । लघूपधत्वादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुसुवत् ।
षु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ—
सुषविथ । सुषुविव । सीता ।

The aug. इट् is compulsorily prefixed to षल्, coming after the roots अट्, अट् and व्येज् (व्ये) । Thus अट् अट् इट्, घल्—अर् अर् इट्—आ अर्, इट्—आरिथ also in व and म आरिव आरिम (by इट्, owing to क्तादिनियम) । अरिथति by—अङ्गनोः स्त्री—(२३६६) ; अर्यात्—(आशीर्लिङ्) गुण by—‘गुणोऽस्ति—’ (२३४०) ; आर्षीत्—(लुङ्) by ‘आडजादौ—’ and ‘सिचि ङङिः (२२८१) । Note that अट् will not have अङ्, cp.—‘सति—’ (२३८२) । जगर्थ—want of इट् by भारद्वाजनियम । जयिव by—क्तादिनियम । रिङ् i. e. by ‘रिङ्, शयक्—’ (२३६७) गियात् (आशीर्लिङ्) ; अगार्षीत् by अट्, सिचि ङङिः and want of इट् । सु गतौ—this is what is stated in ‘णिन्निदुस भ्यः—’ (२३१२)—अनिट् । सुसोथ = सुसु, यल् सुसोथ (by इलादि—

‘सार्ज्व’ and ज्ञतो भार—) । In णल्—सुखाव । In व and म—सुखं व । सुखं म by क्रादिनियम (कृच्छ्रभङ्ग—) (२२१३) and want of गुण due to the क्त्वि of व and म । स्रुधात्—दीर्घ by अङ्गत्सार्ज्व— (२२६४) । Because चरत्—is अन्तरङ्ग owing to its concern with चङ् which lies within (अन्तः) it, will supersede लघूपधगुण, which, though subsequent to लवङ् (‘अचिञ्च—(६।४।७७) and ‘पुगन्त—(‘अ३।३६), is concerned with तिप्—which lies without (बहिः) । Thus by the परिभाषा— ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः,’ लवङ्—only is legitimate here, so अट्, स्रु, लवङ्, तिप्—असुस्रु, लवङ्, अत्—असुस्रु, व्, अत्—असुस्रु, वत् (It is also to be noted that चङ्, being क्त्वि—‘सार्ज्व—’ (२१६८) can not apply here). पु (सु)—here प्रसव means to permit and not to give birth to, पु+शप् तिप्—सु अति—सी अति (by सार्ज्व— (२१६८)—सव् अति—सवति । सवतु । असवत् । सवेत् । सुषाव (बहिः) सुषवतुः (लवङ्). सुषवः (लवङ्) । सुषोय—सुषविष (option of इट् by भारद्वाज— नियम—सुषुविष (लवङ् and इट् by क्रादिनियम) । सीता—लुट्, आशोः—स्रुधात्—

मित— । इट् + अच्यत्ति (अति + अर्त्ति) व्ययतीनाम् इतिच्छेदः । ‘आहं-धातुकस्तेह् वलादे’ रित्यत इलनुवृत्तापि—इङ् यङ् च स्पष्टार्थमिति नावैशः । अर्त्तीति भौवादिकजीहोव्यादिकयोः समर्थोरपि ऋधातोर्गङ्गणम् । अर्त्ति—इत्यनेन अट्—धातुर्गङ्गते, तदाह—अट् इति । व्ययतिना च—वेच् धातुर्गङ्गः । बली नित्यमिदं—इति—‘अचस्तासत्—’ (७।२।६१) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । विभाषा सुञि—(७।२।६५) इति तु स्वरितत्वान्नानुवर्त्तते । ज्ञतो भारद्वाजस्येति निषेधं प्राप्ते वचनम् । ऋ ऋ इट् थ—इति स्थिते पूर्ववदभ्यासस्य—‘आ’ इत्येवं रूपे जाते अङ्गस्य च अर इति जाते आ अर इत्ये—इति स्थिते आरिथ इति । अरिथ्यति—‘अङ्गनोः—’ (२३६६) इति इट् । अर्थात्—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३८०) इति गुणः ।

आर्षात्—आडागने सिचि ङङी च रूपम् । अनिट्त्वादिङभावः । जगर्थ—भारद्वाज-
नियमादिङ्निषेधः । जयित्—क्रादिनियमादिट् । यियात्—(भागीः)—‘रिङ् श्यक्
—’ (२३६७) इति रिङादेशे, रिङ् सामर्थ्याद् दीर्घाभावे च रूपम् । अगार्षात्—
अडागने सिचि ङङी रूपम् । अनिट्कत्वेन इट् परत्वाभावात् सिञ् लोपो न । सुसौध—
सुसूव (कृष्ट भृङ्) इति इङ्निषेधः । सूयात्—‘अङ्गत्सार्ज्व—’ (२२८७) इति
दीर्घः । लघूपधगुणादित्यादि । लघूपधगुणः परः—(‘पुगन्त—’ ७।१।८६) उवङ् तु
अन्तरङ्गः (अचित्रु—६।४।७७) । तेन परमपि लघूपधगुणं बाधते ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्ग’
इति न्यायिनाम्—(उवङ्) बलौघस्वात् । अयं भावः—असुस्, अ (चङ्) त् इति स्थिते—
‘रेफाट्तरस्य ‘सार्ज्वधातुकार्ज्वधातुकयो’रिति गुणस्य चङ् निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि-
उवङ्पेक्षया परत्वात् तिप् निमित्तीकृत्य रेफाट्कारस्य लघूपधगुणोऽपि न । स हि
(लघूपधगुणः) बहिर्भूततिवपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । उवङ् तु अन्तर्गतचङ्पेक्षत्वाद्
अन्तरङ्गः । अतो लघूपधगुणं बाधित्वा उवङ्गैव भवति । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त-
रत्वादिति । ततश्च असुस्वत् इति सिद्धम् । पु इति (धोपदेशः) । प्रसवणव्यस्य प्राणि-
गर्भमीचनार्थो नित्याह—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानम् अनुमतिः—‘यो’ प्रणयेति
—ब्रह्मा प्रसौति’ (अनुमनुते) इत्यादौ दर्शनादिति भावः । सुषीय—सुषविष
(भारद्वाजनियमादिङ् विवाक्यः) । सुषविष—क्रादिनियमादिट् । सोता—लुट् गुणः ।
अथास्य सिचि विशेषनाह—

२३८५ । सुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु ॥७।३।७२॥

दी— । एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् ।
पूर्वात्तराभ्यां जिदुभ्यां साहचर्यात् सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे
असौषीत् । श्रु ८४२ । अत्रणौ ।

The augment इट् is prefixed to सिच् coming after सु, सु and धू.
in परस्मैपद । Thus अट्, सु इट् सिच्, तिप्—असौ इ ० इट् त् (इटि

by—‘सिचि इङिः—’ (2297) and सलोप by ‘इट ईटि’ (2266)—
असाव् ईत् by ‘एचोऽय्—’ = आसावीत् । Some say that this सु is not आदि
(‘यु प्रसवैश्च—य्ययोः’ but it is स्वादि, ‘युञ् अभिषवे’ 1248—Root No.) on
account of its being interposed between ङुञ् and धुञ्, which also
are जित्—In that case there will be another form असौवीत् without
इट् (अट्, सु सिच् ईट्, त्—असौव् ईत् etc.) ; श्रु to hear—

मित— । स्र इति ‘ङुञ् सती’—अदादिः । सु इति ‘यु प्रसवैश्चय्ययोः’
(भ्रादि) मतान्तरे तु ‘धुञ्—अभिषवे’ स्वादि इति वक्ष्यति । ‘इङ्ङित्तिव्ययतीनाम्’
(७२।६६) इत्यत इङिति । ‘अङ्गेः सिचि’ (७२।७१) इत्यतः सिचि इति च ।
तच्च पठ्या विपरिणम्यते । तदाह—एभ्यः—सिच इङिति । परस्मैपदेषु—किम्—
असौट—अधीट । असावीत्—अट सु इट् सिच् ईट् त् इति स्थिते सिचि इङी ‘इट
इटी’ति सिञ् लोपे रूपम् । पचान्तरमाह—पूर्वोत्तराभ्यामिति । पूर्वोत्तराभ्याम्—ङुञ्
धुभ्याम् जिह्वाभ्यां अलोपिभ्याम् साहचर्यात्—संसर्गात्—सुनोतिरेव—स्वादी पठित्यमाणस्य
‘युञ् अभिषवे’ इत्यस्यैव गृहणं तेन भ्रादेरिति अप्राप्तं—असौवीत्—अट सु सिच् ईट्
त् इति स्थिते इङिः ; इटः परत्वाभावात्—सिञ् लोपस्तु न । श्रु अवश्ये इति—

३२८६ । श्रुवः श्रु च ॥३१।७४॥

दी— । श्रुवः ‘श्रु’ इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च (शब्दविषये—
इति तत्त्वबोधिण्याम्) । शपोऽपवादः । ओङिर्त्वाद्वातोर्गुणो
न । श्रुणोति । श्रुणुतः ।

The substitute श्रु is posted in place of the root श्रु and
the affix (vikarana) श्रु (णु) is then affixed. This (श्रु) over-
rules शप् here । The affix or vikarana श्रु—being ङित् (by—‘साङ्ग-
घातुक्कनपित् (2234)), the root (श्रु) is not gunnated owing to the

prohibition—‘किङ्ति च’ (2217). But नु is gunnated when पित् affixes follow. Thus शृणोति where तिप् is पित् but तस् being ङित्—we have शृणुत—

मित—। श्रुः इति ‘श्रु’—शब्दस्य इष्टीकवचनम् । अत्र चकारिण—‘स्वादिभ्यः श्रु’ (३।१।७३) इत्यतः श्रु इत्यनुकृष्यते—तदाह श्रु प्रत्यययेति । तच्च बोधिनां अप्रत्यययथेत्यनन्तरम्—‘शब्दविषये’ इत्यधिकं दृश्यते तच्च फलिताद्येकघनपरतया अधिक-नपि सोढव्यम् । श्रु धातुं केचित् स्वादी पठन्ति । तन्न । तद्याले चकार वैयर्थ्यापत्तेः । स्वादित्वादिषु श्रु प्रत्यये सिद्धे प्रभाष्य दर्शयितुमस्य ब्रह्मोपन्यासः । शपोऽपवाद इति । अनेन कर्तृवसार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिरिति विभावनीयम् । शीर्षिं स्वादिति—‘सार्वधातुक-मपित्’ (२२३५) इत्यननेति भावः । धातोः ‘श्रु’ इत्यस्येत्यर्थः । नुप्रत्ययस्य तु पित्सु शृणो—भवत्येवेति दर्शयति—शृणोति इति । शनुतः—तसः ङित्त्वात् नोर्गुणो न । अद्यास्य अन्विमलौ उवङि—प्राप्ते (यच् विध्यर्थम्) आह—

२३८७ । हुश्रुवोः सार्वधातुके ॥६॥४।८७।

दी—। जुहोतेः श्रु प्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोग-पूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः—शृणुवः । शृण्मः—शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृणुवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रूषीत् । ध्रु ८४३ स्थैर्ये । भ्रवति । अयं कुटादौ—गत्वर्थोऽपि । दु ८४४ द्रु ८४५ गतौ । दुदोथ—दुदविथ । दुदुविव । दुदोथ । दुदुव । णिथि—(२३१२) इति चङ् । अदुदुवत् । जि ८४६ जि ८४७ अभिभवे । अभिभवो नूनी-करणं नूनीभवनं च । आद्ये—सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये—त्वकर्मकः । अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं स्वाय-

तीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जिः' (२६८५) इति तद्ध । 'पराजि-
रसोढः' इत्यपादानत्वम् ।

The substitute यञ् is enjoined in place of the छ of the root कृ and in place of that of an अङ्ग or verbal base to which is added the affix त्रु, which is marked with more than one syllable or vowel (अच्) and the letter छ in which is not preceded by any conjunct letter at the outset,—provided a Sarvadhātuka affix, beginning with an अच् or vowel follows. This (यञ्) supersedes लवङ् (directed by अचिशनुधातुश्च वा योरियङ्वडौ (271—6.4.77)). Thus शृण्वन्ति (श् + शप् + क्ति = श्रु श्रुन्ति = श्रुण्वन्ति ; 'श्रुणोति by नुप्रत्ययस्य पितृसु गुणः'—श्रुण्वः—श्रुण्वः by 'लोपश्चास्यान्तरस्यां स्तोः' (२३३३) । श्रुणाव—(यल्—वृद्धि of श्रु, for it is not replaced by श्रु when आर्द्धधातुक affixes follow). श्रुओद्य—यल्—prohibition of इट् by 'कृ स भ ह—' (२२६३) and the अङ्ग is gunnated by 'साव्य—' (२१६८), श्रुव (2nd per. pl. अ—here लवङ् comes in by 'अचिशनु—' (२७१) । श्रुण्व (लोट् साव्यधातुक hence श्रुप्रत्यय comes in and हि disappears by 'उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) ; श्रुण्वानि—गुण and अवादेश by 'आहुत्तमस्य—' (२२०४), 'पितृसु गुणः and 'एचोऽद्य—' (६१) । श्रुण्वयात् (विधिलिङ्) । श्रुयात् (आशीः—दीर्घ by—'अकृत—' (२२६८) । अश्रीषीत्—(लुङ्) ; वृद्धि by 'सिचि—' (२२६७) and the root being अनिट्—सिच् does not elide. दृदोद्य—दृदविच (दृ + यल्) option of इट् by भारद्वाज-नियम i. e., by 'अचस्तासत्—' (2294) and 'अतो—' (2296). दृदविच—इट् by आदिनियम and the affix व being कित्, the root is not gunnated and thus लवङ् comes. दृदोद्य prohibition of इट् by

‘अक्षभृ’ (2293). Similarly दृष्टुव (here उवङ् comes in by अचिश्नु— (271); अदृष्टुवत् like असुखुवत् (under rule 2384). जि जि—अभिभव means to defeat and to be defeated. In the former case it is transitive as शत्रुन् etc ; and in the latter, it is intransitive as अध्ययनात् etc. ‘thinks it unbearable to study.’ Here जि is आत्मनेपद । by ‘विपराम्याम्—’ (2685) and अध्ययन takes the fifth case-ending by ‘पराजिः—’ (589).

मित— । इय श्रुयेति वृद्धात्—इटीद्विवचनज् । ‘अङ्गस्य’ (६।४।१) इत्य-
धिकृतमनुवर्त्तते । ‘एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६।४।८२) इत्यतोऽनेकाचः’ इति असं-
योगपूर्वस्य’ इति चानुवर्त्तते ‘इको यण्’ (६।४।८१) इत्यतो ‘यण्’ इति च । ‘अचि-
श्रुधातु—’ (६।४।७७) इत्यतोऽचीति च । तच्च ‘सार्वधातुके’ इत्यस्य विशेषणम् ।
तेन तदादिविधिः । किञ्च श्रु इत्यनेन च तदन्तं लक्ष्यते । तदेतत् सर्वं मत्वाह—
श्रुप्रत्ययान्तस्य इत्यादि । असंयोगपूर्वस्य इति तु उकारस्यैव विशेषणं न तु श्रुप्रत्ययस्य ।
तेन ‘आश्रुवन्ति’ इत्यत्र उवङ् इव न यण् । उवङ्कोऽपवादः परत्वादित्यर्थः । श्रण्वन्ति—
श्रु--णप् भि इति स्थिते श्रवः इवेति आदिशादौ कृते—श्रण्व अन्ति इति जाते यणादेशे
(उकारस्थाने वादेशे इत्यर्थः) श्रण्व् अन्ति—श्रण्वन्ति इति । जुहोतेन्तु जुहति इति
वक्ष्यते । एवं मुञ्चन्ति इत्यादौ । हश्रुवोः किम् ? योषुवति । युधातोयङ् लुकीदम् ।
अत्र भाष्यम्—‘हश्रुयणं आपयति भाषायामपि यङ्लुग् भवतीत्युक्ता—‘किमेतस्य
आपने प्रयोजनं—वेभिदीति । चेच्छिदीति इत्येत् सिद्धं भवति’ इति । असंयोगपूर्वस्य
किम् ? अच्चावन्ति । उकारस्य प्रत्ययविशेषणत्वे तु ‘अच्चावन्ति’ इत्येतैव निषेधः स्वाप्नत्वाप्र-
वन्तीत्युत्पापीति ज्ञेयम् । श्रणोमि—‘पितृसु गुण’ इत्युक्तत्वाद् गुणः । श्रणवः—श्रणवः—
‘लोपश्चास्त्रान्तरस्यां षोः’ (२३३४) इत्युक्तारस्य—पञ्चिको लोपः । णलि वङ्गी श्रयाव ।
श्रश्रीय—यलि रूपम्—‘कृ ष्ट भृ वृ ष्टु षु श्रुवो लिटि ।’ (२२८१) इति इक्षिषिधाद्
गुणि (सार्व—(२१६८)) रूपम् । श्रुश्रुव उवङ् मध्यमवहवचने रूपम् । श्रणु—‘उत-
श्चात्ययादि’त्यस्य (२३३४) प्राप्तेर्हि लोपे रूपम् । श्रणवानि—‘आहुतमस्य पिबेति
आटि गुणे अवादेशे च निर्निरिति निः(२२०४—२२०३सं.); श्रणुवात्—विधिलिङ् ।

अयात्—‘अकृत्—’ (२२८८) इत्याशिधि दीर्घः । अगौषीत्—लुङ् सिचि वृद्धा-
विडभावे (अनिट्त्वात्) इटः परत्वाभावात् ‘इटः इटि’ (२२६६) इति सिञ्-
लोपाभावः । भ्रु—स्थैर्यं—स्थिरत्वेऽस्मादेव ध्रुव इति । भ्रवति ‘साव्यं—’ (२१६८) इति
गुणेऽवादिशे च रूपम् । दद्रु इति आद्यस्य रूपं दर्शयति यलि—दुदोष दुदविव भारद्वाज-
नियमादिङ्विकल्पः । उभयवापि गुणः । उत्तरव अवादिशे विशेषः । दृदुविव—क्रादि-
नियमान्नित्यमिट् ‘क्राद्यन्यो लिटि सिङ् भवेत्,’ वप्रत्ययस्य कित्त्वान् गुणाभावे ‘अचिञ्-
—’ (२०१) इत्यवङ् । अथ क्रादिसूत्रोपात्तस्य—(२२८३) द्रवते रूपमाह—यलि—
दुदोष—स्पष्टम् । दृदुव—क्रादिनियमादिङ्निषेधे—प्रत्ययस्य—कित्त्वाद् गुणाभावे पूर्व-
वदुवङ् । अदृदुवत् चङि हित्वे रूपम् । अथ यद् वक्तव्यम् तद् (२३८४) सूत्रस्य—‘लघु-
पधगुणादि’तिवृत्ति—यन्व्याख्यानावसरे प्रोक्तम् । न्यूनीकरणमधःकरणम्—एतेन
‘कस्य चिदि’ति कर्मण्यङीत्वाच्चेपात्—स कर्मकमिति गम्यते, तदाह—आदि इति ।
न्यूनीभवनमधोभवनम् । एतेन कर्त्तृमात्रस्याच्चेपादकर्मकत्वमनुमीयते तदाह—
द्वितीयेति—अन्यत् स्पष्टम् ।

दी— । अथ ङीङन्ताङितः । ङिङ् ८४८ ईषत्सने ।
स्मयते । सिम्भिये । सिम्भियिद्धे—सिम्भियिध्वे । गुङ् ८४८
अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् ८५० गतौ । गाते ।
गाते । गाते । इट—एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत ।
गीयाताम् । गीरन् । गासीष्ट । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’ (२४६१)
इति सूत्रे इडादेशस्यैव गाङी ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वात्—
‘घुमास्था—’ (२४६२) इतीत्वं न । अगास्त । आदादिको-
ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ८५१ घुङ्
८५२ उङ् ८५३ डुङ् ८५४ शब्दे । अन्ये तु ‘उङ् कुङ् खुङ्
गुङ् घुङ् डुङ्’ इत्याहुः । कवते । चुकुर्वे । घवते । अवते ।

जवे । 'वार्णादाङ्' वलीयः' (परि ५६) इत्यवङ् । ततः
सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । डवते ।
जुडुवे । डोता । चुङ् ८५५ जुङ् ८५६ प्रुङ् ८५७ म्रुङ्
८५८ गतौ । 'क्लुङ्' इत्येके । रुङ् ८५८ गतिरेषणयोः ।
रेषणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे । घृङ् ८६० अवध्वंसने ।
घरते । दध्ने । मेङ् ८६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं—विनिमयः
प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'निर्गद्—' (२२८५) इति णत्वम् ।
तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्य दृष्ट-
त्वात् । देङ् ८६२ रक्षणे । दयते ।

अथ ङीङन्ताः etc.—i. e. upto ङीङ् (968) विहायसा गतौ—। ङित्—
i. e. आत्मनेपदिनः । मिङ् (मि) to smile. कयते—मि शप् तिप् (by
धात्वादिः—2264)—मी अते (by सार्व—' (2168) and 'टित—' । सिमिये—
duplication, गुण being barred on account of its कित्त्व । इयङ् by
अचिश्नु—comes in and यत् by 'इण्कोः—आदेश प्रत्यययोः'—(211-12).
सिमिदिदे—सिमियिध्वे—option of टल by 'इणः—' (2247)—
(मि + ध्वे—मि मि इट् (बलादि—) ध्वे—सिमियङ् इट् by इयङ् । without
टल—सिक्खियिध्वे । गवते—गु शप् ते—गो अते—गर् अते । जुगुवे—गु ए—
जु गुप् ए (by कुहोचु (2245) and अचिश्नु etc.) । गा to go—गा + शप् ते
by 'टित आत्मनेपदानां टेरे—गाते (1). गा + शप् + आते=गा अ आते=
गा आते by 'अकः वर्णे दीर्घः' (856. 1. 101)=गाते (2). Here
though the rule 'आतो ङितः (2235—/. 2. 81.) was legitimate on
account of its being posterior to the former ('अक—'), yet
it ('आतो—') does not apply on the ground that the परिभाषा
'वार्णादाङ्' वलीयः—' is superseded by सवर्णदीर्घ । But in गा शप् भ—

गा—अ अन्—गा अन्—, the subsequent rule 'आत्मनेपदजनतः' (2251—7. 1. 5), applies and thus अन् being replaced by अत् (अत् + 'टित आत्मनेपदानां टेरे' + ए) we get the same form गाते (3). इद् (first person sing.) being substituted by ए (by 'टित आत्मने—') ग। gets the single वृद्धि substitute by 'वृद्धिरेचि' (72—6. 1. 88). Thus गा शप् इद्—गा अ इद्—गाए = गै। In the case of the affix इद् of लङ्—अद् ग। शप् इद्—अगा अ इ—अगा इ (लङ् not being टित्—'आद् गुणः' (69+6. 1. 87) applies = अगे— (गेत etc. in विविचिङ्—'अतो धेयः'—(2212). गाचौट—(आर्णोः सीयुट् सुट् त)। In the rule 'गाङ्कुटा—' (2561) the substitute 'गाङ्' of इङ् (1946) 'अध्ययने' अदादि comp 'गाङ् लिटि' (2459). is meant and this 'गाङ्' to go' is (भादि)। Thus it being other than the गाङ् substitute is not ङित्—by 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिङित्' (2461) and not being ङित्—it does not get ईत् (ई) by—घुमास्यागापाजहातिसां हलि (2562). Thus अद् गा सिच् त—अगास्त। Haradatta and others take this to belong to the अदादि (class and not to भादि class as we have done. There is no distinction, however, as to the consequence. In the लिटि—ए form of लङ्, the process is—उ ए उ=उ उउवङ् ए—by the परिभाषा 'वाचौदाङ्क वलीयः—An operation which is taught in the अङ्गाधिकार—possesses greater force than an operation which concerns the combination of letter i. e. which is taught in the Sandhi-rules.' Thus उवङ् comes first and then the 'वाचौ' (operation or सर्वर्ण दीर्घ by 'अकः—' (85) giving उ उवे—ऊवे।

[Note that without this परिभाषा, the process would have been diametrically opposite i. e. सर्वर्णदीर्घ would come to operate

first and then the अङ्ग operation and the result would have become उवै (उ उ ए=ऊ ए=उव् ए and not ऊवै (as shown above). Note also, by the way, that in some cases, though not in all, the authoritative explanation alone is our refuge (व्याख्यानमेव शरणम्) and hence there runs the परिभाषा 'अङ्गतत्पुनः पाणिनीयाः'—The followers of Panini do not insist on the taking effect of a rule, when its cause or causes disappear' (Kielhorn). This is why in the former, case मा अ (अप्) आते, the सवर्णक्षेपः applies first and the अङ्ग परिभाषा later where as in this case (ऊवै) the अङ्ग परिभाषा or उचङ् takes effect first and the वर्ण later.] ओषीष्ट—(आशीर्लिङ्); ओष्ट—लुङ्—आट् ओसिच् त वृद्धिः); उवते—उङ् (ङ्) + अप् + ते = ऊो अ ते = ऊव् अते etc. जुहुवे लिट्—ङ् in the अभ्यास is replaced by अ by 'कुहोयुः' (2245) । मेङ्—प्रणिदान means to exchange and also to give back, restore to—प्रणिमयते—। How to defend the णत्व of नि here, the rule 'निर्गन्तदन्तपदघुमा—' (2285) read मा and not मेङ् ? In answer to this he (Bhattoji) says that मात्व—how ever in the above mentioned (2285) rule, the reading should be 'वाघुप्रकृतिसाङ्' in place of 'घुमा' : so that the (लाक्षणिक or secondary) ङ-eliding माप्रकृति (or मेङ्) also will be included as the ङित् दा प्रकृति (or देङ्) is taken within the घुसंज्ञा । Thus the णत्व is legitimate. देङ् to protect—दयते ।

नित—। अथ ङीङन्ता इति—ङीङ् (८६८) विहायसा गतावित्यन्ता इत्यर्थः । ङित इति—आत्मनेपदिन इत्यर्थः 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५०) इति सूत्रात् । सिधिये—धोपदेशत्वात् षत्वम् (आदेश—' २१२ इत्यनेन) । सिधियिट्—सिधियिष्—इषः षीष्-लुङ्लिटौ धोऽङ्गान् (२२८८) इति मूर्धन्वादेशेन ढत्वविकल्पः ।

इङ्गुणायादिशः । पाते गाते गाते—इति—तातांकेषु क्रमेण—रूपाणि—‘टित-
 आत्मने- पदानां टेरे’ इति सर्वत्र एत्वम् । एवञ्च प्रथमं स्पष्टम् । द्वितीये तु गा शप्—
 आते=गा अ आते इत्येत्वे रूपे स्थिते—‘वर्णादाङ्’ वलीयः’ इति परिभाषाव नाश्रीयते
 तस्य स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः । एवं च परमपि ‘आतो—ङितः’ (२२३६—७१।८८)
 इति सूत्रं वाधित्वा—‘अकः सर्वत्र’ (८५—६।१।१०१) इति दीर्घे कने गा आते
 इति भवति ततोऽप्यनेनैव गाते इति । वार्णपरिभाषाश्रयणं तु ‘आत—’ इत्यस्य प्राक्
 प्रवृत्त्या गेते इति स्यात् । तृतीये तु—गा अ भ इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (२२५८—
 ७।१५) इत्यादिदेहे एत्वे सर्वत्र दीर्घे च गाते इति सर्वत्र रूपं तुल्यम् । गासी गाये
 गाव्ये । गौ—(गा अ इट्—गा अ ए—गा ए—हङिरेवि—७२) । गावहे गामहे ।
 लोटि—गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गायाम् गाध्वम् । गौ गावहे गामहे ।
 लङि—अगात् अगाताम् अगात् । अगाघाः अगायाम् अगाध्वम् । अगे (अट गा
 शप् इट्—अगा अ इ—अगा—इ—‘आद गुणः’ इत्येत्वम्) । विधिलिङि—गेत
 गयाताम् गेरन् इत्यादि स्पष्टम् । गासीट गासीयास्तामित्याद्याशीर्लिङि । अय गाङ्
 गतौ इत्यस्य ङित्त्वात् ‘गाङ्कुटादिवत्—’ (२४६१)—स्यगाङो यङ्गं नित्याह—
 गाङ्कुटादीति । तत्र ‘गाङ् लिटि’ (२४५६) इत्यनेन इङ् (१०४६) अध्ययने
 इत्यादिदृष्टस्य—गाङो यङ्गं न त्वस्य भौवादिकस्य । अतएव गाङ् कुटादिव्यतिरिक्तत्वात्
 लिङ्गं भवति । अङित्त्वाच्च घुमास्थिति—(२४६२) इत्यमपि न । तेन अगास्त
 इत्यादीन्त्येव लुङि रूपाणि न त्वगीष्ट इत्यादीनि । आदादिक अदानौ पठितः अयम् गाङ्
 गतौ इति धातुः इति हरदत्तादयो मन्यन्ते । फलन्वति—तवाहि गा शप् ने इति स्थिते
 ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ इति शब् लुकि गाते इति रूपम् । आते इत्यादावपि समानमेव
 रूपम् । अथ ‘उङ्’ इत्यस्य रूपं दर्शयति—अवते इत्यादि, ओ शप् ते—ओ अते—अव्
 चते—अवते सार्धेति (२१६८) गुणत्वेऽबादिशः । लिटि विमिश्रमाह वर्णादाङ्
 वलीयः इति ‘संहिता कार्यात्—अङ्कार्यं वलवत्तरम्’ इति तदर्थः । तेन उ उ ए
 इति स्थिते उवङि प्राप्ते उ उव् ए इति जाते अकः—इति सर्वत्र दीर्घे ऊवे । अन्यथा
 सर्वत्र दीर्घे प्राग् विहिते ऊ ए इति स्थिते उवङि—उव् ए—उवे इति स्यादिति

भावः । औषीष्ट—परतः माने—आशिषि रूपम् । औष्ट—लुङि षाट्येति ङङौ इडभावे च रूपम् । मीङ् प्रणिदाने इति । विनिमयः परिवर्तनेनादानम् । ननु 'नैर्गदन-
दपत पद पुमास्त्विति' (२२८५) 'इति सूत्रे माधातोरुत्तरस्थस्यैव ने प्रादुपसर्गव-
शात्पत्वं विधीयते 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति न्यायात्—मीङ् च लाक्षणिक-
त्वात् । तथाच तस्य न स्वादित्यव्याप्तिः । न च 'गा-मा-दा-यङ्गेष्वविशेष' इत्यभुपगम्य
अविशेषात् (सामान्येन यङ्गणात्) मीङोऽपि—स्वादिति वाच्यम् । तथाले हि स्वादिक्ता-
योर्लुमिङ्मौजोरात्वे कृते 'प्रणिमाता प्रणिमास्त्विति' इत्यादिष्वपि नेर्णत्वं स्वादित्यव्याप्ति-
रिति चेत् । सत्यम् । 'पुसंज्ञासूत्रे (दधा स्त्रदाप्) प्रणिदयते प्रणिधयति इत्यादौ न स्वरणत्व-
सिद्धये—भाष्यकारेणित्य' सिद्धान्तितम् । नैर्गदनद—इति णत्वविधौ—'पुमा—' इत्यस्य
स्थाने 'पुमप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । पुमप्रकृतियमाङ् चेति इहः । प्रकृतिः कस्येत्या-
काङ्क्षया पूर्वोत्तरयोः (पुमाङ्गोरिव) । तेन न क्ताप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यव-
निनातिमिनोव्योच्य (मीङ् लुमिजोच्य) अतिव्याप्तिः । 'माङ्' इति ऊकारानुबन्धकस्यैव
पठितत्वादिति (तत्त्वबोधिनी) । अत भाष्यवचनञ्च— '..... अवश्यं तत्र (सुदृश्यत)
मार्थं प्रकृतियङ्गणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणमयत इत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तात्—
अपहृष्यते धुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतियङ्गणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनि-
मिनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथ—क्रियमाणेऽपि प्रकृतियङ्गणे इह कश्चात्रभवति ।
प्रणिमाता प्रणिमातुं प्रणिमातव्यम् इति । आकारान्तस्य—ङितो यङ्गणं विज्ञायते ।
यद्येव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतियङ्गणे—आकारान्तस्य ङितो यङ्गणं विज्ञायते एवं
क्रियमाणेऽपि प्रकृतियङ्गणे—ङितो यङ्गणं विज्ञास्यते । विज्ञातार्थेनापि (प्रणिमाता
प्रणिमातुमित्यद्यर्थेन) चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषायाः 'लक्षणप्रदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति गा-मा-दा-यङ्गेष्वविशेष इति । एतदेवाभिप्रेत्याह—तत्रेति णत्व-
विधवावित्यर्थः । दीङिति—

२३८८ । दयतेर्दिगि लिटि ॥७॥४॥८॥

दी— । 'दिग्यादेशेन द्वित्ववाधनमिष्यते' इति वृत्तिः ।
दिगेत् ।

The substitute 'दिगि' replaces the root देङ् in लिटि । By this, दिगि will not be duplicated—cp.—the vrittikara i.e. the Kasika vritti. 'It is intended that the duplication will be barred by the substitute दिगि' । Thus देङ् + ए = दिगि + ए = दिग्ये (इतो यच्चि (४७)') ।

मित— । दधतेदेङ् धातोः (स्थाने) दिगि (इत्यादेशः) स्नात् लिटि—इति सूत्राद्यः । एवञ्च देङ् + लिटि ए इति स्थिते दिग्यादेशेन (दिगीति लुप्तप्रथमाकमिति त्रिथम्—अनेकाल्लान् स्रज्वादेशे) दिगि ए इति जाते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (२१७७—६।१।८) इति हिले प्राप्ते आह—'दिग्यादेशेन' इति । स्पष्टम् । वृत्तिरिति भाष्यस्याप्रापलक्षणम्—'दिग्यादेशः क्रियताम् दिवचनमिति । परत्वाद दिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । एवं तर्हि (साभ्यासस्य इति वचनेनेत्यर्थः) दिग्यादेशो दिवचनं बाधियते' इति तत्रस्वभाष्यवचनात् । न चैवं 'प्यायः प्री' 'चलिङः स्थाङ्' इति प्री स्थाङ्भ्यामपि हिलवाधनं स्यादिति बाध्यम् । तत्र परसप्तमीलाभावादिति एतत् सूत्रस्वभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एवं बभूव इत्याद्यापि विषयसप्तम्याश्रयणात् हिलासिद्धिरित्यलम् । अथ दधते लुङि विशेषमाह—

२३८८ । स्थाघोरिच्च ॥१।२।१७॥

दी— । अनयोरिददेशः स्यात् सिञ्च कित् स्यात् तङि । अदित । अदिथाः । अदिषि । श्येङ् ८६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । पैङ् ८६४ वृद्धौ । प्यायते । पपेय । प्याता । त्रैङ् ८६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ८६६ पवने । पवते । पुपूवे । पविता । मूङ् ८६७ वृन्धने । मवते । डीङ् ८६८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ्गे । डयिता । तृ ८६९ प्लवनतरणयोः ।

The इत् or इ is the final substitute of the roots स्था and the six दा धा—technically known as 'घ' and the affix सिच्, after them is कित्—(in आत्मनेपद) । Thus अट्, देङ् सिच्, त + अ दा स् त (आदिचः—(२३७०))—अ दि त=अदित (स् लोप—by ऋसादङ्गात् (२३६८)), similarly अदिधाः etc. श्वायते—श्वैङ् + शप्, ते (by 'टितः—') श्वाय अ ते । शश्वे—श्वैङ् + ए=श्वा ए—(by—आ दी च)—श्वा श्वा ए—श श्वा ए (ह्रस्वादिः शेषः)—शश्व्, ए (by 'आतो लोप इटि च' (२३७२)) ;—श्वैङ् and वैङ् are like श्वैङ् । पूङ्, to purify पवते=गुण and अवादेश । पुपुव by अभ्यासङ्गस्य and उवङ् । डौङ्, to go in the sky डिङ्—by अभ्यासङ्गस्य and यङ् । तृ to swim and cross—

मित— । स्था च वृक्ष तयोरिति स्थानं षष्ठी । तेन तयोः स्थाने इत्यर्थलाभः । 'अलोऽन्यस्य—' इति अन्त्यस्य आकारस्यैव इत् (इ) इत्यादेशः । चकारार्थमाह—सिञ्चति 'असंयोगाज्जित् कित्' (१।२।५) 'इनः सिच्' (१।२।१४) इत्यतः कित्—सिञ्चोरनृवर्तनादितिभावः । परस्मैपदेषु—नेदं प्रवर्त्तते—अस्यात् । अदात् । अधात् । आत्मनेपदेषु अदित—(अट् दा सिच्, त—अदिम् त—अदि ० त 'ऋसादङ्गादि'ति सिञ्चो लोपः । एवम्—अधित । अस्थित । अस्थिधाताम् इत्यादि । श्वैङ्गिति—शश्वे—'आदिचः—(२३७०) इत्यात्वे कृते अभ्यासङ्गस्य, 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्युत्तरखण्डस्य आलोपे च रूपम् । वैङ् श्वैङ् वत् । पुपूर्वे इति पूप् ए इति स्थिते पूर्वखण्डस्य ऋस्य उत्तरस्य उवङादेशे पुपुव् ए इति जाति रूपम् । पविता लुट्, इट् । सूङ्—पूङ् वत् । डौङ्—डिङ् अभ्यासङ्गस्य यणादेशे च रूपम् । तृ इति—

२३८० । ऋत इक्षातोः ॥७।१।१००॥

दी— । ऋदन्तस्य धातोरङ्स्य इत् स्यात् । "इत्वोत्वाभ्यां-
गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन ।" (वार्त्तिक ४३७३) । तरति ।

‘ऋच्छतृताम्’ (२३८३) इति गुणः । ‘तृफल—’ (२३०१) इत्येतत् । तेरतुः । तेरुः ।

The इत् or इ is the final substitute of the ऋ or base of a root that ends in long ऋ i.e. this ऋ is replaced by इ, then by ‘उरण् रपरः’ (७०) the forms are किरति (कृ विक्षेपे) गिरति (गृ निगरणे) etc. But in the case of तृ, this इत्, though अन्तरङ्ग, will be barred by the subsequent rule सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः (७३।८४) according to the Vartika—इत्तोच्चाभ्याम् etc. ‘After having barred the इत् (ऋतइत्तातोः—७१।१००) and उत् (उद्योष्टपूर्वस्य (७१।१०२), the गुण (सार्वधातुकार्द्ध—७३।८४) and वृद्धि (‘अचो जिति’ ७३।११५) will come in (to operate in their places in conformity with the विप्रतिषेध rule (‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’) । Thus तरति—ततार (पिपत्ति—पपार) etc. In तेरतुः, the process is तृ + अतुस् = तर् तर् अतुस् by ऋच्छतृताम् (२३८३) = ० तेर् अतुस् by ‘तृफल—’ (२३०१) । Similarly तेरुः, तेरिथ, तेरधुः etc.

नित्— । ऋदिति तदन्तस्य यावकम् । ‘अङ्गस्य’ (६।४।१) इति सप्तमाध्याय—परिसमाप्तिपर्यन्तमधिकृतम् । तदाह—ऋदन्तस्येत्यादि । ननु इत्ये कृते किरति गिरतिवदवापि ‘तिरति’ इति स्नात्—तथा—‘पिपत्ति’ इत्यत्र ‘उद्योष्टपूर्वस्य’ (२४८४—७१।१०२) इति उच्चं स्नात् तयोर्नन्तरङ्गत्वादिति चेत् । न । तन्निषेधपरवार्त्तिक—सङ्गात् इति वार्त्तिकमुपन्यस्यति—इत्तोच्चाभ्यामिति—इत्तश्च उच्चश्च (इत्तः) ताभ्याम्—व्यञ्जोपे पञ्चमौ । इत्तोच्चा वाधित्वा इत्यर्थः । गुणवृद्धौ कर्तृपदे । विप्रतिषेधेन द्विती करणे वा तृतीया । तेनायमर्थः—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति सूत्रं निमित्तीकृत्य अन्तरङ्गमपि इत्तम् उच्चश्च वाधित्वा गुणः (‘सार्व—’ ७३।८४) वृद्धिश्च (‘अचोजिति—७३।११५) भवतः । अतः तरति, ततार, पिपत्ति, पपार इत्यादि

सिध्यति । एतेन 'पूर्वपरमित्यान्तरङ्गापवादानामिति परिभाषा नान्वितव्येति विभावनीयम् । अथ तेरुतिरिवादिः प्रक्रिया दर्शयति—चृच्छेति । अभ्यासलोपश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं तेरिथ, तेरुः, तेर । ततार—ततर, तिरिथ, तिरिम ।

२३८१ । वृत्तो वा ॥७॥२॥३८॥

दी— । हङ् हञ् भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता—तरीता । 'अलिटि' इति किम् ? तेरिथ । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । तोर्यात् ।

The augment इट्, coming after हङ्, हञ् and roots ending in long ऋ, becomes long optionally—except when लिट् follows. Thus in लुट्—तरिता—तरीता (तृ इट् ता—तर् इ ता गुण—by सार्वधातु—(२१६४)) : Why say अलिटि—not in लिट्—? witness तेरिथ (without the long alternative) । In आशोः—the form being तृ यात्—तिर् यात् ('चत इत्' (२३८०)). 'उरण् रपरः' (७०), here गुण does not apply ; for यासुट् is कित् by 'किदाशिधि' । But the rule 'हलि च' (३५४) applies giving तोर्यात्—similarly, तोर्यं, कीर्यं, गीर्यं etc.

नित— । ह च चृत् ऐति समाहारइन्द्रेण दृत् इति, तच्चात्—इति पञ्चम्यन्तम् । ह इति हङ् हञोर्याङ्कम् ऋम् इति च तदन्तस्य । तदाह—हङ् हञ् भ्यामृदन्ताच्चेति । 'सार्वधातुसंज्ञावर्धः' (७१२३५) इत्यत इटमनुवर्त्तय पठ्या विपरिणम्याह—इटः इति । 'यस्योऽलिटि दीर्घः' (७१२३७) इत्यतोऽलिटौति दीर्घ इति चानुवर्त्तते तदाह—दीर्घ इत्यादि । तरितेत्यादि गुणे रपरत्वे दीर्घविकल्पः । अलिटि इति प्रसज्यप्रतिषेध—तेन लिटि न स्यादित्यर्थः । अतो लिटि उदाहरति तेरिथ इति । तोर्यात्—आशिधि यासुटः कित्वाद् गुणाभावे 'चत' इति इत्वं रपरत्वं हलि चेति (३५४) दीर्घश्च । ए' कोरं गीरं गीर्याः । तद्यास्य सिचि इटो दीर्घो नित्याह—

२३८२ । सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ७।२।४० ॥

दी— । अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप् ८७० गोपने । तिज् ८७१
निशाने । मान ८७२ पूजायाम् । बध् ८७३ बन्धने ।

The augment इट् does not get the long substitute when it comes after इङ्, इज् and ऋकारान्त roots, provided सिच्—follows in the परस्मैपद । Thus अतारिष्टाम् (अट्, तृ इट् सिच्, ताम् (तस्) —अतार (सिचि इङि:—' २३८७) इष्टाम् etc). इज्—अवारिष्टाम् । The former (इङ्) is आत्मनेपदी hence it has got no such form similarly अतारिषु: etc. The singular form is अतारीत् (सिच्, लोप by 'इट् ईटि' २२६६) ।

अथ etc.—Now we take up the eight अनुदात्तेत् or आत्मनेपदी roots (beginning with गुप् and ending in इट् (८७०)). तिज्—to sharpen etc.

मित— । 'आहंघातुकस्येत्—' (७।२।३६), 'यद्दोऽलिटि दीर्घः' (७।२।३७) 'वृत्तो वा' (७।२।३८), 'न लिङि' (७।२।३९), 'सिचि च परस्मैपदेषु' (७।२।४०), इत्यष्टाध्यायीसूत्रक्रमः । तदाह—अवेति । परस्मैपदपरे सिचि इत्यर्थः । वृत्तः—इङ्-इज्भ्यामुदन्ताश्च परवर्त्तिन इटो दीर्घादेशो न । आत्मनेपदित्वाद् इङ् लृदाहरणं नास्ति । इतरयोस्तु अतारिष्टाम् अवारिष्टाम्—सिचि इडोदीर्घाग्राप्तौ च रूपम् । एवमतारिषुः अवारिषुः इत्यादौ । सिचि तिपि तु अतारीत्—'इट् ईटि' (२२६६) इति सिज् लोपे इडौ रूपम् ।

अष्टाविति । गुप् इत्यारभ्य इट् पुरीषोक्तर्गे (८७०) इत्यन्ता इत्यर्थः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इत्यादि ।

२३८३ । गुप्तिज्किङ्गः सन् ॥ ३।१।५ ॥

२२८४ । मानवधदान्शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३१॥६॥

दी— । सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् । मानादीनामभ्यास-
स्वेकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वार्त्तिक १६८७) ।
'तिजः क्षमायाम्' (वा—१६८८) । 'कितेर्याधिप्रतीकारे'
(वा—१६८९) 'निग्रहे' 'अपनयने' 'नाशने' 'संशये' च ।
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा—१६९०) 'बधेश्चित्तविकारे' (वा—
१६९१) । 'दानेराजवे' (वा—१६९२) । 'शाने निर्शाने'
(वा—१६९३) । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वम् ।

The affix सन् is added to roots (गुप्, तिज् कित्, मान्, बध्, दान् and शान्) mentioned in (these) two rules. And the इकार occurring in the अभ्यास (duplicate) of मान् etc. (बध्, दान्, शान्), becomes दीर्घ or long. (But these roots will not take सन् in the sense attached to them by Panini but in particular senses as expressed by the vartikakara. Thus गुप् takes सन् in the sense of censure ; तिज् in the sense of patience or enduring ; कित् in the sense of healing a disease, punishing, removing, destroying and in the sense of apprehension ; मान् in the sense of wishing to know i. e. deciding ; बध् in the sense of affecting the mind ; दान् in the sense of straightforwardness and शान् takes सन् in the sense of whetting. After सन् has been added (to them), they will be considered as secondary roots by 'सनाद्यन्ता धातवः' (२३०४).

मित— । मानवधदान्शानभ्यः + दीर्घः + च + आभ्यासस्य इति ऋदः । सूत्रद्वयो-

नीभ्य इति—गुप्, तिज्, कित् इत्येभ्यः मान्, वध्, दान्, शान् इत्येतिभ्यश्च इत्यर्थः । ततः
 आभ्यासस्य इतिर्ध्वजः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यास (अण्प्रत्ययः) स च 'सन्धतः'
 (२३१७) इत्यतः विहितस्य इत्यस्यैव यावत्कः न तु 'क्रस्वः' (२१८०) इति क्रस्वस्य इति
 'गुणो यङ् लुको' (७४८२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदाह मानादीनामिति ।
 अयमर्थः—गुपादिभ्यो मानादिभ्यश्च सन् स्यात् । विशेषस्तथं यत्—मानादीनामेव
 अभ्यासावयवस्य इकारस्य दीर्घ इति गुपादेस्तादृशादेशाभावात् । स यै तेभ्यः सूत्रकार—
 भिर्दिष्टेभिषु न गचति किन्तु वार्त्तिकेण विहितार्थे ध्वजेति वार्त्तिकेण तत्कमुपस्य दर्शयति
 गुप्—निन्दाधाम् इत्यादि शानेर्निशाने इत्यन्तम् । अस्मा शक्तौ सत्यामप्यहितमनम् ।
 अपनयनं दूरीकरणम् । संगयो विचिकित्सा (विचिकित्सातु संगय इति कौषात्) ।
 जिज्ञासा विचारः 'मानेर्विचारे' इति वक्तव्यम् । चित्तविकारी घृणादिः । आर्त्तव
 कापव्यविरहः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । सनोद्यन्ता इति धातुत्वमिति—तत एभ्यः
 शप्तिवाच्यः स्फुरिति भावः ।

२३८५ । सन्यङोः ॥६॥१॥८॥

दी— । सन्नन्तस्य—यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेसु
 द्वितीयस्य । अभ्यासकार्थम् । गुपिप्रभृतयः किङ्कित्रा निन्दा-
 द्यर्थका एवानुदात्तेतः । दान्शानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं
 सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य
 केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात् सनोऽत्र
 नार्द्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साश्चक्रे ।
 तितित्तते । मौमांसते । भष्भावः । चर्त्तम् । वीभक्षते ।
 रभ ८७४ राभस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा । रप्सते ।
 ङ, लभष् ८७५ प्राप्ते । लभते । ष्वञ्ज ८७६ परिष्वङ्गे ।

The first syllable of any root and the second syllable of any:

अजादि (beginning with an अच् or vowel) root are duplicated after the roots (both हलादि and अजादि) have been affixed with सन् and यङ् । These desiderative and frequentative roots will then have the operations due to duplication viz—हलादिशेष etc. The roots गुप्ति etc. except कित् i. e. गुप्, तिज्, सान् and बध् are अनुदात्ते (आत्मनेपद) in the senses of censure, endurance or forbearance etc only. The rest two दान् and शान् are स्वरितेत्—(i. e. they are आत्मनेपद—only when the result of the action accrues to the agent). These seven roots are always used as desideratives. In the senses other than censure etc i. e., in the senses of concealing etc, they have not the अनुदात्त अनुबन्ध and belong to the चुरादि class (and not to the भ्वादि) । But when they are taken to belong to the चुरादि class, they will take both the आत्मनेपद or परस्मैपद termination according as the fruition rests on the agent (कृतृगे क्रियाफलं) or not (बह्वर्तृगे क्रियाफलं) by the rule 'षिचश्' (2554—1.3.74). Thus the Panini's instruction in the चातुपाठ, that these roots are अनुदात्ते; or आत्मनेपदिनः, when used singly, is of little consequence, for they are never used singly. Hence the अनुदात्तानुबन्ध having no scope there i. e. in the cases of the roots' being singly used, they (roots गुप् etc) will have तद्ध्—(only) after they have been affixed with सन् । Here (in गुप्तिज्क्रियः सन्) the affix सन् is not an आहंघातुक for there is no mention of the term 'घातोः' (as in 'घातोः कर्मणः—' (2608), 'घातोरेकाचो—' (2629), etc.) Hence neither इट् will be prefixed to सन् nor will गुण be enjoined

to a root, followed by this सन् । Thus जुगुप्सते—(गुप् सन् शप् ते—गुप्
गुप्—न् अते—गुगुप् स् अते—जुगुप् अते ('कुहोयुः—2245)—जुगुप्सते—
('अतो गुणे' (191) । जुगुप्साक्षके by 'कार्प्रत्ययादाम्—' (2309) and अतो
लोपः (2308). तितिचते—तिङ् तित्ज सन् शप् ते=तितिज् अ ते then
by 'स्वरि च' (121) तितिक् स अते (इण् लोः—(211) and आदेशप्रत्यययोः—
212)—तितिच अते—तितिचते (by अतो गुणे—191). मीमांसते—मा
मान् स अते—ममान् स अते ('ङलः' 2180)—मिमान् स अते—by 'सन्धतः'
—2317)—मीमान् स अते ('मान्वधदान्शान्भ्यो—2394)—मीमांसते
('मयापदान्तस्य झलि' 123 and 'अतो गुणे' 191 । भवभवः and चल्
are applicable in बीभत्सते—ववध् स अते—वीवध् स अते—बीभवत्सते
('एकाचो वयो भङ् भपन्तस्य स्ञोः'—329)—बीभत्सते (स्वरि च—121) ।

मित — । सन् च यङ् चेति (इण्) तयोरित्यवयवपट्टी । 'येन विभिसिदन्तस्ये'ति
सन्नन्तस्य यङन्तस्य च इत्यर्थे लाभः । 'एकाचो ई प्रथमस्य—' (६।१।१) 'भजादेर्द्वितीयस्य'
(६।१।२) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते तदाह—सन्नन्तस्य इत्यादि । सन्धलोरीत्यत्र पर-
सप्तमोमात्रित्व 'सनि यङि च परे' इति व्याख्याने तु प्रतिपूर्वादिनः सनि प्रतीषिषति
इति सन्प्रत्ययसङ्घितस्य द्वित्वं न स्यात्, तथा अटघातोर्धङि—यङ्प्रत्ययसङ्घितस्य
अटतेर्द्वितीयाभावात्—अटायते इति न भिज्जीत्— । तेनावयवपट्टीमवलम्बा तदन्त-
विधिना व्याख्यानमेव साधोयः । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसङ्गेरिति
श्रेयम् । ऊथ गुपादिषु—के केङ्घोषु अनुदात्तैः स्वरितैः वा भवन्ति इति विवेक-
प्रदर्शनपरः सरं तेषां नित्यानित्यसन्नन्तत्वं व्यपस्थापयति—गुपिप्रभृतय इति । किट्-
भिन्ना गुप्तिग्रमान्वधाश्चत्वार इत्यर्थः । एते 'गुपेर्निन्दायां,' 'तिजिः चमायाम्'
इत्यादिषु—वार्त्तिके कट्ठविहितेष्वेवाणेषु—अनुदात्तैः आत्मनेपदिनः सन्धः सन्प्रत्यय-
चमने । किट्घातुः परस्मैपदिषु पठिष्यमाणत्वाद् यथर्थ अनुदात्तैर्भवति तदा
कारायथ्यपक्षकेषु एव सन्भान् भवति । दान्शनौ त्विति— । एतौ दान्

ने इति स्वरितेषु पठितौ इह लार्ज्वलिशानयोरेवार्थयोः सन्भानी

भवतः । एते इति गुप्तिजादयः सप्त इत्यर्थः । नित्यं सन्नता इति । निन्दार्थेषु इति योज्यम् । अर्थान्तरिष्विति— । धातुपाठोपात्तेषु—गोपनाद्यर्थेषु इत्यर्थः । 'अनुवन्धकाः' अनुदात्तेल्लक्षणानुवन्धरहिताः सन्तः चुरादौ पठ्यन्ते नतु भूादौ । तत्र च (चुरादौ) चानुदात्तानुवन्धकरणेऽपि 'णिचयेति' कर्तृगे फले तङ् स्यादेव । ननु तर्हि केवलं (णिज्विरहिते) गुपादेः अनुदात्तानुवन्धकरणं व्यर्थम् केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् तत्राह—अनुवन्धस्य इति । यतः केवलस्य गुपादेरात्मनेपदत्वेन प्रयोगाभावात् तत्रानुवन्धकरणं व्यर्थं ततः सन्नतस्यैव तस्य (गुपादेः) आत्मनेपदत्वेन प्रयोगः । अयं स्पष्टार्थः—गुपादेः केवलस्य 'अघाष्टानुदात्तेतः' इत्याह्वा आत्मनेपदं विधीयते । अथच एतेषां केवलत्वेन (णिजादिसहायरहितत्वेन) प्रयोगो न दृश्यते । तेन अनुदात्तेल्लक्षणमनुवन्धकरणं व्यर्थम् । न च णिजर्थं तन्विधानमिति वाच्यम् । तत्र कृतेऽप्यकृतेऽपि वा तडि—णिचयेति कर्तृगे फले तङ् भवत्येव । अतः परिशेषात् सन्धेव तङ् यतः सन्निवौ विहायैव न प्रयुज्यते । तत्रापि (सन्धपि) निन्दार्थेष्वेव तङ् न गोपनाद्यर्थेषु इति । धातोरित्येति—तत्राह—'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छया वा ; 'धातोरिकाचो ह्लादिः क्रियासमभिहारे यङ्' इत्यनयोः 'धातो'रिति सन् यङौ विधीयते तेन तत्र सनयङोराईधातुकत्वं भवति । अत्र तु ('गुप्तिज्किदम्भः सन्' इत्यादिषु) ताडशविधानविरहः । अतोऽत्र सनन्तो नाईधातुकत्वं किन्तु सार्वधातुकत्वमेव । यतश्चाईधातुकत्वं नास्ति अत इङ्गुणावपि न भवतः । जुगुप्सते—गुप् सन् शप् ते—गुप् स अते—गुप् गुप् स अते—गुगुप् स अते—जुगुप् स अते ('कुडोश्च'—(२२४४))—जुगुप्सते ('अतो गुणे' (१८१)) । जुगुप्सां चक्रे—कास्प्रत्ययादा-मित्याम् । अतो लोप इत्यलोपः । आम्प्रत्ययवदित्यनुप्रयुक्तस्य कृजोऽप्यात्मनेपदम् । तितित्चते—तितित्ज्चते—तितित्गुप्तते चोःकुरिति कुलेन गः । तस्य खुरि चिति चले-न कः । ततः सनः प्रत्ययावयवत्वात् दण्कोः 'आदिशप्रत्यययोरिति षत्वम् । सोमांसते—मामान् सते—समान् सते—इस्य इति इस्यः, मिमान् सते सन्धतः (२३१७) इति इत्वम्, सोमान् सते मानवधेति दीर्घः—सोमांसते 'नद्यापदान्तस्य भलि' (१२३) इत्य-नुस्वारः । भष्भाव इति—'एकाचो वशीभश्च'—(८२ ३७) इति वधो वकारस्य भकारः ।

चलमिति 'खरिच' (८।४५) इति वधो धकारस्य—तकारः । ततः भत्सिति भवति । 'पूर्वतासिद्धम्' (८।२।१) इति भषत्वचल्व्योर्हित्वं प्रति (एकाचोर्द्वी—६।१।१) अशिङ्गलाद् द्वित्वादिकं प्राक् सम्पाद्यं ततो भषत्वचल्वे इति भावः । एव वधश्च सति इति स्थिते इत्वदीर्घत्वमध्वचल्वेषु कृतेषु वीभत्सते इति । इति गुपादयश्चत्वारो गताः । कितिप्रभृतयस्त्रयस्तु तव तव धातुपाठक्रमेणोदारिष्यन्ते ('न दृशः' (२४००) इत्यत्र दृश्यम्) । रभ इति रामस्यं श्रीघ्रीभावः उपक्रमोवा । प्रायेणाङ्पूर्व्ये इति दर्शयति—आरभते इति ; आरभे—एलाभ्यामलोपी । रब्धा—लुटि तासि रूपम् । भल्लः तकारस्य धकारः—ततो भल्लां जगिति भकारस्य वकारः । रप्स्यते—रभ्स्यते इतित् स्थिते खरिष्विति चल्वेन भस्य पत्वम् । लुलभष् डित् करणं 'डितः क्तिः' इत्यर्थम् । षित्—हरणन् 'षिद्धिमिदादिभ्योऽङ्' इति 'लभा' इत्यर्थम् । लभते इति । लिट् लङोस्तु—लीमे अलध्व षादि । लृट्—लप्स्यते । युञ्ज इति षोपदेशः अनिट् व ।

२३८६ । दंशसञ्जष्वञ्जां शपि ॥६॥४।२५॥

२३८७ । रञ्जेष्ट ॥६॥४।२६॥

दी—। एषां शपि नलोपः । खजते । परिष्वजते । 'अन्थिग्रन्थिदम्भिल्लञ्जोनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । 'देभतुः' 'सखजे' इति भाष्योदाहरणदेकदेशानुमत्या—इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि—' (२३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्ज रूपसंख्यानम्' (वा ४८६८) । अतोऽभ्यासात् परस्य—षत्वं न । परिष्वजते—परिष्वज्जे । सखजिषे—सखज्जिषे । खङ्क्ता । खङ्क्ष्यते । खजेत । खङ्क्षीष्ट । 'अखङ्क्त । प्रत्यष्वङ्क्त । 'प्राकसितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । परि-

निविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा—' (२२५८) इति विकल्पः । एत-
दर्थमेव 'उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०) इत्येव सिद्धे सुस्वञ्जरोः
'परिनिवि—' (२२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यषङ्क्त—
पर्यसङ्क्त । हृद ८७७ पुरोषोत्सर्गं, हृदते । जहृदे । हत्ता ।
हत्स्यते । हृदेत । हत्सोष्ट । अहत्त ।

The न् of दन्श्, सञ्ज्, खञ्ज् and रन्ज् disappears when श् follows. Thus दशति सजति सजते etc. In another grammar it is found that the लिट् of श्च्य्, यच्य्, दभ्य् and खञ् becomes कित् optionally. Here we have recourse to this (above) statement, though it is un-pāṇinian, on the strength of the partial sanction (एकदेशानुमत्या) of the भाष्य where, of the 'श्च्यियच्यि etc.' the two only, namely, दभ्यि and खञ्जि are taken as कित्—and conjugated accordingly as 'देभतुः' (in the rule—'अत एकहल्मधी—'(228)) and सखजि (in the rule 'सदेः परस्य लिटि' (2361)). There runs the vartika 'खञ्जिः—etc'—'the root खञ्ज also should be enlisted within the rule 'सदेः परस्य etc.' (2361). Thus the verabl base coming after the reduplicate or अभ्यास will not get षत्व and accordingly we have परिषखजि etc—the षत्व of the अभ्यास is owing to the उपसर्गे परि—by 'परिनिविभ्यः सेवसित etc.' (2276). There (in परिषखजि) the न्-कार elides by 'अनिदितां' (415) for खञ्ज is optionally कित् thus the other from is परिषखञ्जे with the न्कार ; similarly सखजिषे सखञ्जिषे (लिट्—से इट्) ; खङ्क्ता (लुट्) here there is no elision of न् for लुट् is not कित् (and the root is अलिट्) । खञ्ज् ता खन्ग्ता ('चो.क.' 378) here जकार being replaced by गकार—जकार is replaced by

the original नकार—। Then this नकार will make room for अनुस्वार by नञापदान्धस्य भलि and न will be substituted by क्, by the rule 'खरि च' (121) giving खक् ता then, finally, by "अनुस्वारस्य यधि परसवर्णः" we have खङ्क्ता । Similarly खङ्क्षते—(खङ्क्स्यते) । खङ्क्षीष्ट (खङ्क्क्षीष्ट with सौयुट् सुट् षत्व etc.) । अखङ्क्त—लुङ्—अट् खञ्ज् सिच् त—अखन्ज् स् त—अखक् ०त (स elides by 'भली भलि' and अनुस्वार and क as before) । प्रत्यध्वङ्क्त (प्रति अट् खङ्क्त) here षत्व is provided for by 'प्राक्सितादध्ववायेऽपि' (2276) । But when खञ्ज comes after परि, नि and वि it will have optional षत्व by 'सिवादीनां वाड्यवायेऽपि' (2359). It is only to direct optional षत्व to खञ्ज (when it comes after परि etc.) that it is again mentioned in the rule 'परिनिविध्यः—etc' (2275), although it was included in उपसर्गात् सुनोति—etc' (2270). Thus पथेखङ्क्त (परिअट्खङ्क्त—लुङ्) etc. हृद् to discharge excrement. It is अनिट् । जहद्—by अर्धयोगाजिह्व कित् (2242). हृत्ता (लुट्)—हृद् ता—it is replaced by त by 'खरि च' (121). Similarly हृत्स्यते—हृत्सीष्ट (आशीर्लिङ्) and अहृत्त (लुङ्) । Here end the eight अनुदासीत् roots.

मित—। एषां 'शसञ्चस्वप्नरश्मिर्वायः । नलोपः इति । आत्रलोपः (२५४४—६१४२३) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । परिष्वजते—परिनिविध्य इति षत्वम् । अथ खञ्जोरसंयोगादित्यस्याप्राप्ता अकिञ्चिदपि व्याकरणान्तराश्रयणात्—भाष्ये कादेशानुमत्या च किञ्चविकल्प इत्याह—अन्वियन्तीति । ननु अपानिनीयं कथमिह पानिनीये समुपपन्नं तत्राह—भाष्योदाहरणादिकदेशानुमत्येति । यदापि 'अन्वि-यन्ती' भाष्ये न दृश्यते तथापि दक्षिणस्त्री तु दृश्येते एव । इयमेव एकादेशानुमतिर्नाम । अन्वि-यन्त्यादेरेकदेशस्य एकांशस्य अनुमतत्वात् किञ्चस्त्रीकारादित्यर्थः । तत्र दक्षिणः (दम्) इति 'अत एकहल्मध्ये' (२३६०) इति सूत्रभाष्ये उदाहृतम् । सखजे इति

तु सदैः परसंलिङि इति सूत्रमाख्ये किच्चादिकव (दीभतुरित्त्व) नलोपैवाभ्यासलोपाः ।
 अन्यत्र न लोपमात्रम् । ऐकल्पिकत्वात् सस्त्रञ्ज इत्यपि । सस्त्रञ्जाते—सस्त्रजाते ।
 सस्त्रजिजरे—सस्त्रजिजरे । इत्यादिष्वपक्रमो लिङि इत्येव अन्यत्र तु स्त्रञ्क्ता इत्यादि
 नलोपाभावेन रूपम् । स्त्रञ्कारूपसंख्यानमिति । सदैरित्यस्यास्त्र संख्यानं परिगणयन्तर्भावः
 कर्त्तव्य इति यावत् । तेनेति । अभ्यासात् परस्य नत्वाभावात्—परिषस्त्रञ्जे—परिषस्त्रञ्जे
 इति पर्युपसर्गवशादभ्यासस्य षत्वम् । किच्चाविकल्पात् नलोपविकल्पः ‘अनिदिताम्’
 (४१५) इत्यनेनेति बोध्यम् । एवं सस्त्रजिषे—सस्त्रजिजषे इत्यत्र । स्त्रञ्क्ता इति
 स्त्रञ्ज् लुट् ता इति स्थिते जकारस्य चोः कुरिति कुत्वेन गत्वं तस्य च युत्विग्नत्वे-
 कारस्य युत्विग्नत्वा पुनर्नैत्वं कृते स्त्रन्गता इति जाते खरि चेति—गस्य चले न
 शपदान्तस्य भलि इति नस्थानुसारि च कृते स्त्रञ्क्ता इति सम्पद्यमाने अनुस्वारस्य
 यथैति परसवर्णे स्त्रञ्क्ता इति भवति । एवं स्त्रञ्ज्यते इत्यादिषु प्रक्रिया ऊह्या ।
 स्त्रञ्जेत=विधिलिङ् । स्त्रञ्ज्भीष्ट—आशीर्लिङ् । (लुङ्) प्रत्ययङ्क्त (प्रति—
 अट्—पाङ्क्त) प्राकसितादङ्ग्यवायऽपीति षत्वम् । परिनिविभ्रमिति—अत्र
 षत्वविकल्प इति दर्शयते सिवादीनां बाङ्ग्यवायऽपीत्यनेन । तत्र षत्वविकल्पे
 युक्तिमपि प्रसीति एतदर्थमेषेति । षत्व—विकल्पार्थमित्यर्थः । इत्येव सिद्धे इति—
 अनेनैव षत्वे सिद्धे इत्यर्थः—उपसर्गादित्यनेन सर्वोपसर्गग्रहणात्पर्यादेरन्तर्भावादिति-
 भावः । ‘स्तु स्त्रञ्जोः’—स्तुधातोस्त्रञ्जधातोश्चेत्यर्थः । पुनरुपादानं पुनरङ्गणम् ।
 अघोदाश्रयविकल्पं दर्शयति—पर्यषङ्क्त (परिषषङ्क्त) इत्यादि । इदिति—
 अयमप्यङिट् । जङ्गदे—असंयोगाङ्गिट् किदिति किच्चाद् गुणाभावः । जसा (लुट्—
 जङ्ग ता इति स्थिते इत् ता खरि चेति चत्वम्) एवम् इत्स्वने इत्यादिषु । इत्यष्टावनु-
 दात्तेतो गताः ।

दी— । अथ परस्मैपदिनः । जि विदा ८७८ अव्यक्ते
 शब्दे । स्कन्दिर् ८७८ गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—
 चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः स्कन्तात् ।

इरित्वादङ् वा । अस्तदत्—अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् ।
अस्कान्तसुः ।

Now we take up sixteen परस्मैपदो roots beginning with जिप्विदा (978) 'to make inarticulate sound' up to कित (993) 'to dwell and to remove ailments'. जिप्विदा—(स्विद्)—जि for 'जीतःक्लः'—स्त्रिन्; and अ for prohibition of इट् 'आदितय' । By लघूपधगुण स्वेदति (पत्य by इण्को; आदेशप्रत्यययोः (211—12)) सिधिवदतुः (prohibition of गुण on account of the किल्ल of अतुस्) सिधिवदुः etc. स्तन्दिर् (स्तन्द्) इट् is to make it have अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269). It means to move and to drain. It is also अनिट् । स्तन्दति । चस्तन्द etc.—चस्तन्दिथ—चस्तन्त्य option of इट् by भारद्वाजनिघम ; स्तन्द स्तन्द इट्थ क स्तन्द इथ (शर्पूर्वाः खयः) चस्तन्द इथ (कुहोयः) । In the इडभावापद्य—चस्तन्द् थ—चस्तन्त् थ by खरि च (१२१) । Similarly स्तन्ता स्कन्त्यति । न लोपः i.e. in स्कन्तात्—(आशीः) by 'किदाशिषि' and 'अनिदिताम्' (415), अस्कदत्—अस्कान्त्सीत् (अङ् and सिच्). The former drops न by 'अनिदिताम्' because अङ् is डित् and the latter gets इङ्गि by 'वदन्नङ्गलन्तस्याचः' (2267) and takes सिच् ईट्त् (but not इट्) अस्कान्ताम्—अटस्कन्द्, सिचतस्—अस्कान्द्, स् ताम्—अस्कान्द्, ० ताम्—अस्कान्त ताम् (by खरि च), अस्कान्तसुः by 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' भि is replaced by जुस्—The rest is as above.

सित— । परस्मैपदिन इति । कित (९९३) निवासि रोगापनयने चेत्यन्ता इत्यर्थः । जि प्विदा—स्विद् धोपदेशत्वात्—सिध्वेद—जित्करणं निष्ठान्तार्थ—स्त्रिन्; स्त्रिन्वान् । आदित्करणम् आदितयेति—इङ् विकल्पार्थम् । लघूपधत्वात् स्वेदति, स्वेदतु, स्वेदेत्, स्विद्यात्, अस्वेदीत्, स्वेदिता, वेदिस्वति, अस्वेदिष्यत् । स्तन्दिर्—इरितो-वेत्यर्थमिर्त्करणम् । स्तन्दति—संयोगवर्णान्तत्वेन लघूपधत्वाभावाद गुणो न । चस्तन्द

‘अजन्तत्वाभावात् ‘अचो जिति’ इति अदुषधत्वाभावात् अत उपधायाः इति वृत्तिर्न चस्कन्दिद्य—चस्कन्त्वा भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः—स्कन्द् भ्क्कन्द् इच्—कस्कन्द् इद्य (शपूर्व्याः खयः) च स्कन्दिद्य । इडभावे तु चस्कन्द् इच्—दस्य खरिच्येति चर्त्वेन तत्वम् । स्कन्ता—स्कन्त्वप्ति—पूर्व्ववत् चर्त्वेन तत्वम् । स्तायात्—आशीर्लिङि—यासुटः—कित्वात् अनिदितामिति न लोपः । अङि—अस्कदत्—नलोपः अनिदितामित्यनेनैव । अस्कान्स्तीत्—अडभावे सिच् । वटव्रजति (२२६७) हलन्तलक्षणा-वृद्धिः । न चाव सिचः एकहलव्यबहुतत्वेन स्कन्दरूपस्याङ्गस्य कार्यं वृद्धिरिति वाच्यम् । रज्ज्जः अराङ्गौदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकान्वयवधानेऽपि हलन्तलक्षणावृद्धेः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भाष्य—प्रपञ्चितत्वात् । इडभावेतत्परत्वाभावादिट ईडि (२२६६) इति सिज्लोपो न । अन्यत पूर्व्ववत् ।

२३८८ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥८।३।७७॥

दी—। पत्वं वा स्यात् । कृत्यवेदम्—‘अनिष्ठायाम्’ इति पर्य्युदासात् । विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ।

The स of स्कन्द् coming after the उपसर्ग वि, becomes cerebral optionally—except when a निष्ठा (क्त, क्तवत्) प्रत्यय follows. The पर्य्युदासविधि in ‘अनिष्ठायाम्’ (निष्ठाभिन्नप्रत्यये परे—when any affix other than a निष्ठा follows) implies that this option takes effect—only when a क्त affix follows but not when a तिङ् affix follows. Thus विष्कन्ता—विस्कन्ता (वि—स्कन्द् + ङच्) but विस्कन्दति and not also विष्कन्दति । The idea is—If you are asked to bring an अन्नप्राण— you bring any man other a Brahmin but you don't bring a stone or straw.. In the same way अनिष्ठा connotes any क्त affix but not a निष्ठा—but not a तिङ् affix also (which is not a निष्ठा). Thus तिङ् forms like विस्कन्दति etc will not have the

option. But Nagesha holds that भाष्य does not sanction this (कृत्येवेदम् etc.). Cp. his remark—‘परि त्वत्—न भाष्यानुयङ् etc.’ where परि means others i. e. not ourselves. In निष्ठा the form is विस्कन्न without षत्व ।

मित— । वीरिति व्युपसर्गस्य पञ्चम्यन्तम् । स्कन्देरिति अवयवप्रथो । अपदान्तस्य सूधन्वः’ (८३।५५) इत्यधिकारसूत्रम्— । ‘सिवदौर्ना वा अङ्ग्यवावेऽपि’ (८३।७१) इत्यतो वेति चानुवर्त्तते । अनिष्ठायामिति पर्युदासात्—निष्ठाभिन्न कृतप्रत्यये परत इत्यर्थः । तेनाथं सूत्रार्थः—वेः परस्य स्कन्दतेः पस्य—सूधन्वोर्न स्वादिष्ठाभिन्ने (कृत) प्रत्यये परतः । कृत्येवेदमिति—अयं भावः । अत्राज्ञापमानय इत्युक्तौ न हि लोष्टपाषाणादिकमानीयते किन्तु ब्राह्मणेतरः कश्चिद् मनुष्य एव, वचनस्य सजातीयपेक्षत्वात्— । तद्वदत्रापि अनिष्ठायामित्यनेन नञा—निष्ठाभिन्न एव कृतप्रत्यय आशिष्यते न तु कृद्भिन्न इति । तेन तिङन्तप्रत्ययानां यङ्गणं न भवति । अतएव विस्कन्दति इत्यादौ—षत्वविकल्पो न । नागेशस्य नेदमभ्युपगच्छति—तथाच तद्वचनम्—‘परिस्त्व न भाष्यानुयङ् । अतएव अनुविपरिभ्य इति सूत्रे इव अत्र भगवता—पर्युदास-प्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः । तस्माद् विपूर्वस्यास्य तिङि अप्रयोगो वा प्रयोगो वेत्याहुः’ इति । विष्कन्ता इति तृचिरूपद्वयं न तु तासि । निष्ठायाल्लिति—षत्वाभावः इत्यर्थः ।

२३८८ । परिस्त्व । ८३।७४॥

दौ— । अस्मात् परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात्—‘अनिष्ठायाम्’ इति न संवद्व्रते । परिष्कन्दति—परिस्कन्दति । परिष्कस्त्वः—परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया वहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्व’ धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन’ इति भाष्यम् । ‘पूर्व’ साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।

यम् ६८० मैथुने । येमिथ—ययब्ध । यब्धा । यप्सरति । अया-
प्सीत् । णम् ६८१ प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ—ननत्थ । नन्ता ।
अनंसौत् । अनंसिष्टाम् । गन्तु ६८२ छल्ल ६८३ गती ।

The स of स्कन्द, coming after the उपसर्ग—परि also, becomes cerebral optionally. The term 'अनिष्टायाम्' (in the former rule) is not connected with this rule owing to the force of योगविभाग or breaking up of the योग or rule. In other words, पाणिनि could have said—'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्टायाम्'; but he has broken it into two ('विः स्कन्दिः—' and 'परिश्च') only with a view to dispensing with the term अनिष्टायाम् in the case of परि । Thus परिष्कन्दति परिस्कन्दति and परिष्कण—परिस्कण (optional प्ल in तिङ् as well as in निष्ठा) । In the case of प्ल there will occur श्ल (in परि—स्कन्द + क्तः—परिस्कन्द नः—परिष्कणनः—परिष्कणः) । Here you cannot argue that the प्ल (of स्कन्द owing to परि) is असिद्ध or invalid on the ground that it (प्ल) is बहिरङ्ग ('external') on account of its being effected by having recourse to two separate पदः. The drift is this—परि and स्कन्द are two separate पदः or words. And प्ल is effected owing to परि. Thus it (प्ल) is बहिरङ्ग (an external matter—the cause (अङ्ग) of which lies outside (बहिः)). Again this प्ल is the cause or निमित्त or अङ्ग of श्ल by the rule 'वात् पदान्तात्' (३३१०). And this श्ल is अन्तरङ्ग or internal (the cause or causes (अङ्ग) of which lie within (अन्तः)). Thus by the परिभाषा—'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गम्—' That which is बहिरङ्ग is (regarded as) not having taken effect (or as not existing, when

that which is अन्तरङ्ग is (to take effect). Here एत्वं is to take effect; thus एत्वं becomes असिद्ध । But here the एत्वं also is अन्तरङ्ग on the strength of the admittance (अभ्युपगम) 'the operation affecting the root and its उपसर्ग is अन्तरङ्ग' । According to भाष्यकार also it is अन्तरङ्ग—who says—'The root is first connected with the उपसर्ग and then with the प्रत्यय or affix (साधनेन) । According to others, however, who hold that the root is, first of all, joined with the affix (and then with the उपसर्ग) there will not arise the case of एत्वं in परिदृक्त्व । Both these opinions are to be met with in the भाष्य । यम् to keep sexual intercourse. यमिष—ययञ् option of इट् by 'उपदेशेऽलतः' (2295) and अतोभारद्वाजस्य (2296). भारद्वाज नियम् being superior to all restrictions. We have एत्वं and अभ्यासलोप in येमिष although the affix यल् is पित् and not कित् (otherwise it would have been ययमिष). ययञ्—ययम् यल्—ययम् ध by 'भ्रवस्तथोऽधः'—यव् च by 'भ्रलां जश् भ्रशि'. Similarly यञ्वा (लुट्) यप्स्यते—यम् + स्यते—यप्स्यते to 'स्वरि च (121). अयाप्सीत्—अट् याभ् सिच् ईट् त् (वृद्धि by 'वदन्नजहललनस्याचः' (2267))—अयाप्स् ईत् by 'स्वरिच' । यम् (नम्)—It is उपदेश and अनिट्; it means to be modest to make sound. नमति ननाम etc. नेमिष—ननय like यमिष etc. अनं सौत्—prohibition of इट् by 'अनन्तचक्षुषजायतिश्चेदिताम् (2299). Then come the augments सक् and इट् by the rule 'यमरमनमातां सक् च' (2377). Thus अट् न स् सिच् इट् त्—अनम्सक् इट्सिच् ईट्—अनं स् इ० ईत्—by इट्: ईटि (2267)—अनं स् ईत् । अनंसिष्टाम्—अनम् सक् इट् सिच् तस्—अनं स् इस् ताम् । In लिट् वस, the forms are नेमिष—नेमिष by क्वादि नियम and एत्वाभ्यासलोपः । In आशीलिङ्—नप्यात्—लङ्; अनंस्वत् etc. गन्तुं सङ्ग—to go (गम् सृप्=लुदित्—to have अङ्—these are अनिट् also)—

मित— । परेरिति । वेरिति वत्—पञ्चम्यन्तम् । 'अनिष्टायामिति' बर्जं परस्व-
मत्वानुवर्त्तते । तदाह—अस्मान् परस्य इत्यादि । ननु 'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्टाया-
मित्येव सूत्रायां किमेवं पृथक् सूचितम् । तदाह—योगविभागादिति । योगविभागः
किमर्थम् ? इष्टसिद्धार्थम् । किञ्चेष्टम् ? परिपूर्वात्—स्कन्दतेर्निष्ठायां षलनिषेधो मा-
भुदित्येवं रूपम् । परिस्कन्तः—परिष्कन्तः । किञ्च अनिष्टायामित्यनुक्तोः सध्वश्चित्रपि—
प्रत्यये परतोषिकत्वं सिद्धाति परिष्कन्दति परिस्कन्दति । षलपक्षेणत्वम् इति स्थिते—
अनेन षलं परिष्कन्दतः इति जाते—ताप्रत्ययस्य कित्त्वेन अनिदितामिति
(४१५) नलोपे—कृते परिष्कन्दतः इति प्राप्ते 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः'
(३०१६—८३५२) इति दकारान् परस्य—निष्ठातस्य नत्वे धातोर्दकारस्य च तद्यात्वे
—परिष्कन्तः इति भवति । ततः 'चत्-पदान्तात्' (३३१० ८ ४३५) इति दकार-
स्थानिकस्य प्रथमनकारस्य णत्वम् । ततसंसगात् णुनाष्टुरिति तकारस्थानिकस्य—
द्वितीयनकास्य णत्वेन णत्वमिति । अत्र धकारो णत्वनिमित्तम् (अङ्गम्) ।
णत्वञ्च निमित्ती (अङ्गी) । तेन निमित्तनिमित्तिनोरङ्गाङ्गिनोरिक पदस्यतया णत्वम्
अन्तरङ्गं भवति । अन्तर्मध्ये—(वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये)—
अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । षलं तु पठ्यपसर्गरूप विभिन्न—
पदाश्रयतया वहिरङ्गं भवति । वहिर्भूतानि—(अन्तरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदाया-
दित्यर्थः) अङ्गानि निमित्तानि यस्य तद्वहिरङ्गम् । एवञ्च षलं कर्त्तव्यं षलम् असिद्धं
भवति 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इति न्यायात् । एतदेवाह न चेति । ततः
समाधानमाह—धातूपसर्गेशोरिति । इत्यभ्युपगमादिति अभ्युपगमः स्त्रीकारः । तथाचैवं
षलस्य—वहिरङ्गत्वं निवर्त्तते इति भावः । पुनर्भाष्यसंमत्या तद् द्रष्टीकरोति—
पूर्वमिति स्पष्टम् । साधनेनेति—यद्यपि साधनशब्दो मुख्यतः कारकवाच्यश्च
तथाप्यत्र प्रत्ययार्थे निरुद्धः साधनेन प्रत्ययेन तिङादिना । मतान्तरे तु षलं नैत्याह-
तत्र षलस्य असिद्धत्वादित्याह—पूर्वं साधनेनेति । पथादुत्सर्गेण इति वाक्यशेषः ।
मतद्वयमपि भाष्यारुढम् । यम् इति अयमप्यनिट् । यभति—ययाम् इत्यादि । यिभित्—
ययव्य इति । अत्र भारद्वाजः नियमादिकृदिकल्पः । भारद्वाजनियमस्य नियमान्ता-

पेक्षया प्रबलत्वात् । यत्नः पितृन् अक्षिप्त्वा अपि खलि च सेटीति (२२६१) इतीट्पचे
एत्वाभ्यासलोपी—अन्त्या तु ययभिय इति स्यात् । ययञ्—ययम् यल इति स्थिते
भक्षन्त्यो—रिति यय धत्वम् । ततो भक्षां जगिति भक्ष चलमिति । एवं यञ् (लुट्)
यप्स्यति—खरि चेति भक्ष चल्लेन पत्वम् । अयाप्सीत्—वदन्नजेत् इत्यन्तलक्षणा
वृद्धिः । पूर्ववत् पत्वम् । इट् परत्वाभावात् सिच इट् इटीति (२२६६) सिञ्जलोपी न ।
चम प्रह्वले शब्दे च—प्रह्वलं विनयावनतत्वम् । शीपदेश्यानिट् च । नमति—ननाम
इत्यादि । भारद्वाजनियमात् यलि पूर्ववदिट्पचे—एत्वाभ्यासलोपी इडभावे तु अनुस्वारस्य
यथीति परसवर्णेन ननय्य इति । एवं नन्ता । अनंसीत् इति—अट् नम् सिच् तिप्
इति स्थिते 'यमरमनमातां सहचेति' (२२७७) सगागमे इटि च प्राप्ति—अ—नम्सक्
इट्सिच इट् त् इति जाति अनं स् इ० इ—अनं स् ईत् । 'अन्तलक्षणसजायुशि-
वोदितान्' (२२८८) इति वृद्धिनिषेधः । एवम् अनंसिहाम् इति तसप्तमादिषु अयुक्त-
त्वाभावादीडभावे कृपन् । एवम्—अनंसिपुरित्यादि । गम्, छप्, इति लुदिताव-
निटी च भवतः ।

२४०० । इषु-गमियमां छः ॥७॥२॥७॥

टो— । एषां छः स्याच्छ्रुति परे । गच्छति । जगाम ।
जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ—जगम्य । * गन्ता ।

The final (य् and म्) of इष्, गम् and यम् is replaced by छ—
when a श्—eliding affix (शप् etc.) follows. Thus गम् + शप् तिप्—
गच्छ् अति—गच्छति—(तुगागमे by 'छि च' (46)). Similarly गच्छति । यच्छति ।
जगाम—गम्—गम् यल्—ग गाम् अ—जगाम (ज replaces ग by, 'कुक्षीय
and वृद्धि comes in by 'अत उपधायाः' (2282)). जग्मतुः—जगम्
अतुस्—here the penultimate अ् of गम्, disappears by 'गमहन्
अनखनवर्षां लोपः किरुत्यनङि' (2353)—giving जग्म् अतुम्—जग्मतुः । Simi-

early जम्; । जगमिथ—जगन्थ—option of इट् by भारद्वाजनियमः । जगाम—जगम्—जग्मिव—जग्मिम—इट् by, क्रादिनियमः । गन्ता (लुट्) ।

नित— । 'द्विवृत्तसुचमो शिति' (७।३।७५) इत्यतः शिति इत्यनुवर्त्तते ।
 द्रष्टुमियमामिति षष्ठीबहुवचनं तेन 'अलोऽन्तास्य' इति परिभाषया छकारो मकार
 भावस्य स्थाने आदिष्यते । ततः गङ् शप् तिप् इति जाते 'छि च' (१४६) इति
 तुगागमे—गच्छति इति भवति । एवम् इच्छति यच्छती । शिति किम् ? जगाम—अव
 शित्वाभावाच्छो न । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावृद्धिः । 'कुहोय रिति'
 मकारस्य जकारः । जग्मतुरित्यत्र 'गमहनेति (२३६९)' अतुसः किञ्चन
 उपधालोपे—गुणाभावे च रूपम् । एवं जग्मु रित्यत्र । जगमिथ—जगन्थ—भारद्वाज—
 नियमादिङ् विकल्पः । आदेशादित्वादेश्चाभ्यासलोपविरहः । जगन्थुः—जग्म ।
 जगाम—जगम् । जग्मिव जग्मिम—वसयोः क्रादिनियमान्नित्यमिद् । गन्ता
 (लुट्) :—अथ लुटि इडर्थमाह—

२४०१ । गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥७।२।५८॥

दी— । गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमि-
 ष्यति । लृदित्वादङ् । 'अनङि' इति पर्युदासात् नोपधा-
 लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

The augment इट् is directed to an affix beginning with a स and coming after the root गम् in परस्मैपद । Thus—गमिष्यति—अगमिष्यत्—जगमिष्यति etc. गम् being लृदित् (लृ—sliding) will take the affix अङ् in the place of णि by 'पुषादि—' (२३४३) and the term अनङि in the rule 'गमहगजनखनघसा लोपः किङ्खनङि' (२३६३) being a पर्युदास injunction i. e. having meant 'when an affix other than अङ् follows', the उपधा or the penultimate of गम् will not elide. Thus—अगमत् । सर्पति—ससर्प etc. by लघूपधगुणः ।

मित—। गमेरिति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—गमेः परस्वेति । 'सिऽसिचि—' (७।२।५७) इत्यतः 'सि' इत्यनुवर्तते ; 'आर्धधातुकस्येड् वलादिः' (७।२।३५) इत्यत आर्धधातुकस्य इति च । तच्च पूर्वेषु विशेष्यते । तदादिविधिः—तदाह—सकारादिरिति—'आर्धधातुकस्येति भावः । परस्मैपदं परे इति वाक्यशेषः । गमिष्यति, इति अगमिष्यत्—जिगमिषति—। गम् इति लृता पठितं तदाह—लुदित्वादिति । 'अनङि' इतीति—'गमह्न'— इति सूत्रे इत्यर्थः । पठ्यंदासात् इति अङ्भिन्नप्रत्यये परे इत्यर्थादङि परे तत्सूत्रस्यगमादीनाम् अङ्परकानाम् उपधालोपो न इति फलितम् । अतएव अगमत् इति लभ्यते । अथ साहचर्यात् सपे रूपमाह—सर्पति इत्यादि लघूपधत्वाद् गुणः । एवं ससर्प इति । अथ सपेरन्विधिमाह—।

२४०२ । अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्याम् ॥६।१।५८॥

दी—। उपदेशे अनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज् भलादावकिति परे । सप्त—सर्ता । सप्स्यति—सर्पस्यति । असृपत् । यम ८८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ—ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तप ८८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

The augment अम् (अ) is directed optionally to that root, the penultimate whereof is a ऋकार and which is read अनुदात्त in the उपदेश or धातुपाठ,—provided an affix, which is other than कित् and the beginning letter of which is one of the भल प्रत्याहार,—comes after it. Thus—सप्ता (with अम्)—सर्ता (without अम्) । सप्ता—सृप् ता सृअम् प्ता (by 'मिदचीनायात्परः')—सप्ता— (by इको यणचि (47)) । सर्ता—सृप् ता—सर्प्ता by पुगन्तलघूपधस्य च (2।89) —सर्प्ता । Similarly सृप्स्यति सर्पस्यति etc and असृप्स्यत्—असर्पस्यत् etc. ऋदुपत्—by अङ् in लुङ् । In लिट् यल the form is ससर्पिथ only and not.

सम्पृ also—for the root (सृप्) is neither अजन्त (अचस्तासत्—2294) nor अदान्—(उपदेशेऽलतः—2295) and in व and म the forms are सृपिव—सृपिम—इट् by क्तादिनियम्—and prohibition of गुण on account of क्त्वि of व and म : यम् to cease from work, to restrain etc. Conjugation like यम् । तप्—to make hot, to effuse light etc. तपति etc.—अताप्सौत्—the root being अनिट्, सिच does not elide and इङि comes in by 'वद्वज्जलन्तस्वाचः' (२२६७) ।

मित— । अनुदात्तस्य च + ऋदुपधस्य + अन्यतरन्धामितिच्छेदः । 'आदेश उपदेशेऽशिति' (३।१।४५) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । 'सृजिदृशोर्भ्रम्यमकिति' (६।१।५८) इत्यतो भ्रलि, अम्, अकिति इति पदव्ययमनुवर्तते । 'भ्रलि' इत्यस्य च विशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह उपदेशे इत्यादि । अम् इति मिदभवति । तेन अन्त्यादयः परः प्रयुज्यते, 'मिदयः—' इत्यनेन । तदेवं सृप् ता इति स्थिते—अमि सति स्र अम्प् ता इति जाते—म्लोपे—स्र अप् ता—स्रप्ता—इति ('इको यणचि' (४७) इत्यनेन यण्) । अमभावे तु लघूपधगुणे स्रप्ता—इति ; एवं स्रप्ताति—स्रप्ताति । उपदेशे किम्—स्रप्ताम्—तुमुनि परे 'जिगत्यादीर्निवृत्ति' लुदात्तत्वात् । ऋदुपधस्य किम्—स्रप्ताः (ऋः) । लुदित्वादङ्—अस्रपत्—ङित्त्वात् गुणः । यमेति—अनिङ्यम् । उपरमो विरामः । वैमिश्र—ययस्य इत्यादि नमप्रद्वले इतिवत् । यच्छति इति । इषुमिधमामित्यवोक्तम् । लुटि यंस्वति । लुङि—अयस्वत्—आशीर्लुङि यस्यात्—अव पदत्वाभावात्—'भोऽनुस्वारः' (१२२) इत्यनुस्वारो न । तप इति अयमय्य- निट्—तपति तताप् इत्यादि । अताप्सौत्—इलन्तलवशा इङि । इट् परत्वाभावात् सिज्जलोपो न । अद्यास्त्वलविधायकं सूत्रं विधत्ते—

२४०३ । निसस्तपतावनासेवने ॥८॥३॥१०२॥

दो— । षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यम्—ततोऽन्यस्मिन् विषये । निष्टपति । त्यज एवङ् हानौ । तत्त्यजिथ—तत्त्यक्त्य ।

त्यक्ता । अत्याचीत् । षञ्ज ८८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जसञ्जां
शधि—' (२३८६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर्
८८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

The स of the उपसर्ग निस् becomes cerebral when the root तप् follows and आसीवन is not implied, आसीवन means frequent discharge (of rays). Thus when the speaker intends to bring out that sense the form is निष्ठपति (blazing repeatedly) otherwise the form is निस्तपति without वल । In the former case त becomes ट—by 'टुना टुः' (११३) । लज्—to leave or give up ; अनिट्—'लजति तत्वाञ्च' etc. तलत्रिष—तलक्व—option of इट् in चल् by the भारद्वाजनियम । In तलक्व—ल is changed to ग् by 'चोः कुः' and then to क्—by 'खरि च' (१२१) । Similarly—त्यक्ता—(लुट्) ; अत्याचीत्—अत्याञ् ('वद-त्रज—' (२२६७)) स ईत्—अत्याञ् सीत्—अत्याक्वीत् । लज्यात् in आगीलिङ् । बज्ज्—to mix or keep company with etc. It is शोपदेश and अनिट् । It drops its न by 'दंश—(२३८६)' । In लिट् ससञ्ज—for there is no शित् affix and neither 'अचो—(२५४)' nor 'अत उपधायाः' (२२२) applies. सङ्क्ता (लुट्—सञ्ज् ता—स न् ग् ता—सं क् ता—सङ्क्ता—(by चोःकुः, खरि च, नञापदान्तस्य and अनुसारस्य यवि परसवर्णः—see also—सङ्क्ता etc. under (२२८६—८७)) ; similarly सङ्क्षति—असङ्क्ष्यत्—असाङ्क्षीत् (लुङ्) etc. दृशिर्—इति—दृश् to see—'दृष्ट्रा—' (२३६०) इति पश्यति, पश्यतु etc.—

नित— । अपदान्तस्य मूर्धन् इत्यधिकृतं वर्त्तते । तेन निष्ठः—नि इत् उपसर्गस्य—सस्य षः स्नात्—तपधातो परे आसीवनादन्वयिन् विषये इत्यर्थः । निष्ठपति इति ; आसीवने तु निस्तपति । अतः वलं न । लज्ज् इति—इतिरुत्तरः । अथमपि

धातुरनिट् । ल्यजति तल्याज इत्यादि । यत्नि तु भारवाजमियमादिङ्क्वित् इत्याह—
तल्यजिष्—तल्यक्थ इति । इडभावपक्षे जस्य 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वेन ग
तस्य 'खरि चेति' (१२१) चर्त्तेन क् । एवम् ल्यक्ता (लुट्) । अत्याचीत्—अ त्याक् चीत्
—हलन्तलचषा वृद्धिरन्यात् पूर्व्ववत् । एवम्—अत्याविष्टाम् अत्याचिपुरित्वादि ।
आशीर्लिङि—त्यज्यात् ताज्यासाम् इत्यादि । सज्ज—अनिट्ययं बोपदेशो नकारोप-
पद्य । सजति सजतु इत्यादि । लिटि तु—ससज्ज । अथ शिष्यत्याभावात्—'दंशेति
—'(२३८६) नलोपो न, अजन्तत्वाभावात्—अदुपधत्वाभावाच्चायं 'अचो व्रिति' (२५४)
इत्यस्य—'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्य चाविषयः । तेन समञ्जीत्यात् वृद्धिर्न ।
सङ्क्ता—सञ्जता इति स्थिति—जस्य कुत्वेन गत्वम् तस्यच लनिवृत्त्या जकारस्य—इत्-
निवृत्तिर्नत्वम् । तस्य नद्यापदानस्य भ्रलीति अनुस्वारत्वम्—गस्य च 'खरि चेति' चर्त्तम् ।
ततोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति ककारसाम्यात् लत्वम् इति प्रक्रियाविवेकः ।
एवम् असाङ्चीत्—सङ् ल्यति—असङ् ल्यत्—इत्यादि । वृश्चि, (वृश्च=इरित्) ।
अनिट् । 'पान्नाभस्वेति' पश्चादेशात्—यपि पश्यति, पश्यतु इत्यादि—

२४०४ । विभाषा सृजिट्शोः ॥७॥२॥६५ ॥

दी— । आभ्यां यल इड्वा ।

The augment इट् is enjoined optionally to the affix यल coming after the root सृज् and वृश् ।

मित— । सृजि च वृश् चेति इन्द्रः । तयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी तदाह—आभ्या-
मिति । 'गमि रिट् परस्मैपदेषु' (७१२॥५८) इत्यत इडिति 'अचस्तावत्—' (७१२॥६१)
इत्यतो यलि इति चानुवर्त्तते । अत आह—यल इड्वेति ।

२४०५ । सृजिट्शोर्भल्यमकिति ॥६॥१॥५८ ॥

दी— । अनयोरमागमः स्याज् भलादावकिति । दद्रष्ट-
ददशेय । द्रष्टा । द्रक्षति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ।

The augment अम् is attached to the roots सृज् and दृश्, when an अकित् (other than कित्) and भलादि (having a भल् letter in the beginning) affix follows. यल् is अकित् and भलादि । Thus दृग् यल् (In the दृढभावपक्ष) — दृग् दृश् यल् — दृग् दृश् अम् य (by 'उरत्' — (2244) 'उरण् रपरः' (70)) — दृदृश् य (भलादिः शिव and म् लोपः) — दृदृश् य (by इको यणचि (47)) — दृदृष्ट (by यल् and 'दृ' ना दृः' (113)) and in the दृढपक्ष — दृदृग् दृदृश् य — (दृट् is not भल् hence no अम्) — दृदृग् दृश् (by 'पुगन्' — (2239)) — दृदृशिष । दृष्टा — (लुट् ता by 'भल्यम्') । Similarly द्रव्यति — दृश् अम् य स्यति — दृश् स्यति (यल् by त्रयादि) द्रक् स्यति (by 'षटोः कः सि') — द्रक् स्यति (य by "इणकोः" etc.) and अद्रव्यत् — etc. दृश्यात् — आशीर्लिङ् — not having शप् there is no पश्चादेषः । Being इरित् — it will take चङ् optionally in place of चिल् by (इरि — तोवा 2269) ।

मित — । सृजिदृशोः + भलि + अम् + अकिति इति च्छेदः । सृजिदृशोरिति 'अनुदात्तस्य चटुं पधस्य' — (२४०२) इत्यस्मात् पूर्वसूत्रम् । नित्यविधिरयम् । सृजिदृशोरिति हन्तात् — षट्ठी द्विवचनम् । अमिति प्रथमा । भलि इति सप्तम्यन्तम् । तच्च अकिति इति सप्तम्यन्तस्य विशेषणम् । तेन च तदादिविधिसंज्ञा — भलादावकिति इति । अमिति इट् पञ्चे नास्ति, इटः अजादिलात् — ; मिच्चादन्वाच्च परः । दृग् दृश् य इति स्थिते दृग् दृश् अम् य य (उरत् — उरण् रपरः — दृदृश् अम् य — (भलादि शिवः इत्यादि) — दृदृश् य (यणादिभ्यः, त्रयादिभ्यश्च यल्) — दृदृष्ट — दृ' ना दृ' इति धस्य ह्रस्वेन ठत्वम् । इट् पञ्चे तु लघूपधगुणः अन्यत् पूर्ववत् — दृदृशिष । दृष्टा — पूर्ववदम् । द्रव्यति — अमि पूर्ववत् त्रयादिभ्यश्च यल् — दृश्, स्यति इति स्थिते — 'षटोः कः सि' इति षस्य कर्त्वे ततः सस्य षत्वे च द्रक् स्यति — ततो रूपम् । आशीर्लिङ् शबभावात् — पश्चादिशाभावे किदाशिषि इति किच्चाद्गुणाभावे च दृश्यात् — । इरित्वादिति । इरितो वेति (२२६९) सूत्रादिति भावः — तत्र अलो लिच्चाद्गुणाभावे विशेषविधिमाह —

२४०६ । ऋट्शोऽङि गुणः ॥७।४।१६॥

दी— । ऋवर्णान्तानां ट्शेष गुणः स्यादङि । अदर्शत् ।
अङभावे—

The substitute गुण is enjoined to the roots ending in ऋ and to ट्श, when अङ् follows. Thus अदर्शत्—when अङ् is wanting (by इरितो वा) we have सिच् in place of णि and not क् (see next rule), which was due by 'शल इगुपधादनिटः कः' (2336—3.1.35)

मित— । ऋ इति जातिपरं न तु व्यक्तिपरम् । तदन्तविधिः । तेन ऋवर्णान्तानां सर्वेषां ग्रहणम् न तु ऋधातुमात्रस्य । तदाह—ऋवर्णान्तानामिति । अदर्शत्—पूर्ववत् प्रक्रिया । अथ ट्श इगुपधत्वात् शलन्तत्वाच्च पक्षे कस्य प्राप्ते तन्निषेधप' सूत्रमवतारयति—

२४०७ । न ट्शः ॥३।१।४७॥

दी— । इगुचलेः को न । अद्राचीत् । दंश ८८८ दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज्ञ—' (२३८६) इति नलोपः । दशति । ददंशिय—ददंष्ट । दंष्टा । दंङ्छति । दश्यात् । अदाङ्चीत् । कृष ८८० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा—कर्ष्टा । कृच्छति—कर्च्छति । "सृश-मृश-कृश-लृष ट्पां चलेः सिञ् वा वाच्यः" (वार्त्तिक—१८२६) । अक्राचीत् —अकार्चीत् । अक्राष्टाम्—अकार्ष्टाम् । अकाचुः । पक्षे—क्व । अकृचत् । अकृचताम् । अकृचन् । दह ८८१ भस्मीकरणे । देहिय—ददग्ध । दग्धा । धच्छति । अधाचीत् ।

अदाग्धाम । अधाक्षुः । मिह ८८२ सेचने । मिमेह । मिमे-
हिय । मेढा । मेक्षति । अमिक्षत् । कित ८८३ निवासे
रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः ।
'विचिकित्सा तु संशय' इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य—
'चिकित्सते' इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ।

The substitute क् will not replace च्ल coming after the root दृश् (in लुङ्) । Thus—by सिच् and अम् ('सजिह्वोः—' 2405) we have—अद्राक्षीत् (अ—द्राश् सिच् ईट् त्—अद्राप् स् ईट्—अद्राक् ष ईट् etc.) —अद्राष्टाम्—अद्राक्षुः । अद्राक्षीः अद्राष्टम् अद्राष्ट । अद्राक्षम् etc. दंश् to bite. To bite is the matter of teeth or fangs. The word दृश्न (used here) should have been दंश्न for the affix लुट् is neither कित् nor शित्—thus neither the rule 'अनिदिताम्—' nor the rule 'शसञ्सञ्जां शिपि' (2396) applies. Hence Bhattoji says पृथोदरादित्वाद् etc i. e. the अनुनासिक or न of दन्श् (in the case of दृश्न) elides by 'पृथोदरादीनां यथोपदिष्टम्—' (1034—6. 3. 109). Some take it as निपातने or irregularly formed, from this very application of Panini. But their meaning is not beyond what we have said, inasmuch as the attachment of meanings against the roots is modern and not old (of course some roots were mentioned with their corresponding implications by Panini also). In दन्श्+शप्+लिट्—' न of दन्श् elides by the rule 'दंश्—etc.' (2396). In ददंश् (दन्श्+क्लृ), the न elides neither by 'दंश्सञ्ज—etc.' nor by 'असंयोगात् (2242) for दन्श् is not followed by शप् and लिट् after it being संयोगपर is अकित् ददंश्च—ददंश्—option इट् by भारद्वाजनियम । ददंश्—ददन्श् य—

दटं ष् च (अनुस्वार—by 'नयापदान्तस्य भलि' (123)) and श becomes ष by 'ब्रह्मसूत्रसूत्रसूत्रयजराजभाजच्छां षः' (294)) then ष becomes ट by 'दृष्टुनाटुः' (113). Similarly दंष्ट्रा (लुट् ता) । दङ्क्ष्यति—दन्श् + स्यति—'श् स्यति (by 'नयापदान्तस्य—' and 'ब्रह्मसूत्र—' (294))—दंश् स्यति (by 'षटोः कः सि' (295))—दङ्क्ष्यति—(by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (124))—दङ्क्ष्यति (by इण्कोः—and आदेश—(211—12)). दृष्ट्वात्—अग्नीलिङ्—न elides by 'अनिदिताम्—' (415) for आशीः—is कित् । अदाङ्क्षीत्—वृद्धि by 'वदव्रज—etc.' (2267) and the rest is as in दङ्क्ष्यति । कृष् to attract or draw—अनिट् । कर्षेति by लघूपधगुणः । चकर्ष—(गुण and 'कुहोयुः') कृष्ठा—कर्ष् by अम्विकल्प in 'अनुदात्तस्य चटुपधस्य—' (2402)—with अम् कृष्ठा (कृष् ता—कृ अम् ष् ता—कृष् ता), and without अम् गुणः । Similarly कृष्यति (कृ अम् ष स्यति—कृष् स्यति—कृष्यति) and कर्षात् (कृषस्यति—कर्ष स्यति कर्ष्यति) ।

सृग्मृश् etc 'It should be expressed that सिच् optionally replaces the लिङ् of (i. e. coming after) सृग्, मृश्, कृष्, लृप् and हृप्' (Vartika (1826)). Thus with सिच् and अम्—अ क्राचीत्(अ कृष् सिच् ईट्—अ कृ अम् ष् सिच् ईत्—अकृष् सृईत्—अ क्राष् स् ईत् (by वदव्रज—(2267))—अक्राक्षीत्—(by 'षटोः कः सि;). Similarly अक्राष्टम्—अक्राचुः । But अम् being optional by—अनुदात्तस्य च—(2402) there will be another form with सिच् and without अम् as अक्राचीत् (अ कृष् सिच् ईट्—अक्राष् सीत्—अ कर्कषीत्—by षटोः कः सि, इण्कोः and आदेशप्रत्यययोः), similarly अक्राष्टांम् and अक्राचुः—(अ कर्ष सिच् भि—अकर्ष स् उष्ट—अकर्कषुस्) । Now सिच् being optional, we have another series of forms with कृ by 'श्ल ऋगुपधात्—' (2336). Thus अकृचत्—(अ कृष् क्म तिप्—अकृष् सत् (here neither गुण nor अम् will come in for कृ is कित्)—अकृक्.

षत् (by षटोः कः सि and 'इण्कोः—'आदेश...' (211...12)); similarly ...अकृचताम्... (तस=ताम्) and अकृचन् (here जुस् will not replace णि for there is no सिच् but it will make room for 'भौऽन्तः' and अन्ति will drop इ by 'इतश्' (2207) and त् by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)) । दह् 'to turn to ashes' अनिट्...दहति ; ददाह etc. देहिथ...ददध्—option of इट् by 'भारद्वाजनियम । देहिथ...एत्वाभ्यासलोप by 'यलि च सेटि' (2261) ददध्...ददह् य...ददध् (by 'दादिर्धातोश्चः' (3251)...ददध् (by 'भष-स्यथोर्धोऽधः' (2280))...ददध् (by भक्षां जग् भग्नि' (52). Similarly दग्धा । धत्सति...दहस्यति...दग् स्यति (by 'दादिर्धातोर्धः' ; (3255))...धग् स्यति (by 'एकाचो वशो भष्—' (326)...धक् स्यति (by 'खरि च' (121)...धक्थति (by 'इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः). अधाचीत्—अ दह् सिच् ईट् त्—अदाह ('वदव्रज—' 2267) स् ईट्—अ धाग् सीत्—अ धाक् सीत् etc). अदाग्धाम्—अ दाह् ('वदव्रज—') तस्—अदाग्ताम्—अदाग्धाम् (by 'भषस्तथोर्धोऽधः') अधाचुः—(like अधाचीत् with 'मिजुस् by 'सिजभ्यस्त—'). मिह्—to sprinkle, to drip etc. It is अनिट् । मिहति—मिमिह by लघूपध-गुण । मिमिह्य—compulsory इट् by क्वादिनियम । भारद्वाजनियम does not apply here for the root falls neither in 'अचस्तास्यत्' nor in 'उपदेशे—' (2294—95). मीढा—लुट् मिह् ता—मिह् ता—मीढ् ता (ङोढः—(324))—मीढ् धा ('भषस्तथो—(2280)—मीढ् टा (ङुनाट् (113))—मीढ् टा (by टो टे लोपः (2335) । मित्यति—मिह् स्यति—मिह् स्यति—मीढ् स्यति—मीक् स्यति ('षटोः कः सि')—मीक्थति (इण्कोः—आदेश—) । Similarly—अमित्यत् (लृङ्) । अमिषत्—अ मिह् चिल तिप्—अ मिह् क्त त् ('शल इगुप—' (2336)—अ मिढ् स त् (no guna for क्त is कित्) अमिक् मत् ('षटोः कः—' अमिक्थन्—(by इण्कोः—' आदेश—') । कित्—to live and to remove diseases, (Note other meanings

of the same under 'गुप्तिप् कित्भ्यः सन्' (2393)) चिकित्सति—
 कित् कित् सन् शप्ति it not being आहंघातुक no इट् or गुण—किङ्कित्स
 अति—चिकित्सति by कुङ्कित्; and अतो गुणे (161). It is often
 preceded by the उपसर्ग वि in the sense of doubt. Thus Amara
 says 'विचिकित्सा (वि-चिकित्स + अ (by 'अप्रत्ययात्') + टाप् स्त्रियाम्) is the
 synonym of संशय—'. Some one has read it under अनुदात्त
 roots and instanced as चिकित्सते etc. But in the sense of
 living the form is कृतयति (चुरादि). In a sense other than
 the five under—'कित्त्वाधिप्रतीकारे, नियुक्ते, अपनयने, नाशने, संशये च'
 वा—1659), the root is चुरादि and hence कृतयति by लघूपधगुणः ।

मित— । 'च्लिः सिच्' (३।१।४४) इत्यतश्चरिति, 'श्ल इगुपधादनिटः क्सः'
 (३।४।४५) इत्यतः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—दशः च्लिः क्सो नेति ।
 किन्तु सिञ्जिति भावः । अत उदाहरति—अद्राक्षीत् इति—अ दृश् सिच् ईट्
 न् इति स्थिते 'सिञ्जिहोरिति' अमागमे, अ दृ अम् श् स् ईत् इति जाति—
 यणादेशे 'वदञ्जिति' हलन्तलचचायां ङङ्गौ च अद्राश् स् ईत् इति सम्प्रत्ययानि 'द्राशः'
 अकारान्तात् 'अश्चञ्जञ्जञ्जिति' पले तस्य 'पदीः कः सीति' कले 'इषकोः
 आदेशप्रत्ययायस्येति' सिचः पले च—अद्राक्षीत् इति ततो रूपम् । अमागमस्यैह
 नित्यत्वात् अदार्क्षीत् इति पाठिकरूपं न । नापि अदृचत् इति ; क्सस्त्राव्यभावात्
 इति श्रियम् । एवम् अद्राष्टाम्—(तस्यैवमादेशे तस्य टुत्वे च) । अद्राक्षुः—
 सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति ऋजुसादेशे षत्वकत्वपलाणि प्राप्यत् । दंश् दशने इति ।
 अयमप्यनिट् दृष्टाणां व्यापारः (कर्म) इति विग्रहः यद्वा दंष्ट्रानिष्ठव्यापारः । अवास्
 दशनइत्यस्य व्युत्पत्तिं दंशयति पृथोदरिति—'पृथोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (१०३४—
 ६।३।१०८) इति न्यायेन अनुनासिकलोपः—नकारलोप इत्यर्थः । अन्यथा हि दनञ् +
 लुट् इति दंशनमित्येवस्यात्, लुट् प्रत्ययस्य कित्त्वाभावात्—'अनिदिता इक्ष
 उपधायाः किङ्कित्' (४१५) इत्यप्राप्तेः । 'दंशञ्ज—' इत्यस्य तु शप्प्रत्ययभाव—

विषयत्वात् । अत एव इति अस्मादेव पाणिनेः प्रयोगादेव निपातनात् निपातनम् आश्रित्य शब्दोऽयं साधुरिति केचित् मन्यन्ते । अतैव तात्पर्यमिति—तैरपि पृथोदर-
 दिरेव द्रष्टव्यः । कृत इत्यबाह—अर्थनिर्द्देशस्त्विति । यद्यपि पाणिनापि क्वचित् क्वचित्
 धातुपाठे अर्थनिर्द्देशः कृतः; तथापि आधुनिकैरेव प्रायशो धातुनामार्था निरूपिताः ।
 दृशति इति 'न्यापदान्तस्य—' (८२।२४) इति नलोपस्य असिद्धत्वादिति भावः ।
 अलि तु ददंश् इति—तस्यालंघातुकत्वेन 'दंशसञ्ज्ञां शप्—' इत्यस्याप्राप्तेः
 संयोगपरत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च 'अनिदितामित्यस्य' प्राप्त्याभावात् नलोपी न ।
 अथ यलि भारद्वाजनियमात् इडविकल्पाद्रूपद्वयं दर्शयति—ददंश्चि ददंश्च इति ।
 तव ददंश्चिषेति स्पष्टम् । ददंश्च इत्यत्र तु ददनश्च इति स्थिते 'न्यापदान्तस्य—'
 इति नस्य अनुस्वारः—'व्रथभसृजति' शस्य षत्वे तत्साहचर्यात् यस्य ङुत्वेन ङत्वे
 च रूपम् । एवं दंष्टा (दनश् + ता) इत्यत्र । दङ्क्यति दनश्च्यति इति स्थिते-
 नस्यानुस्वारः । शस्य व्रथेति षत्वम् । तस्य 'षट्ठोः कः सि' इति कत्वम् । ततोऽ-
 नुस्वारस्य परसवर्णो ङः । ततः 'स्य'—स्य षत्वे रूपम् । दद्यात्—यासुटः कित्वात्
 'अनिदितामिति' (४१५) नलोपे रूपम् । अदाङ्चौत् इति—अ दनश्च सिच
 ईट् त इति स्थिते ङलन्तलक्षणायां वृद्धौ नयेति अनुस्वारः । व्रथेति शस्य षः ।
 तस्य षट्ठोरिति कः । ततः अनुस्वारस्य परसवर्णो ङः । सिचः षत्वम् । एवम—
 अदांश्चिष्ठम् । अदांश्चिषुः—सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति मीजुस् । कृष विलिखने इति ।
 अनिट्—कर्षति (लघूपधगुणः) । चकर्ष—अत्रापि 'अचो जिति—' (२५४) 'अतः
 उपधायाः' (२२८२) : इत्यनयोरप्राप्तयोः पुगन्तीति (२१८८) गुणः । एवं 'अचस्ता-
 स्तत्—' (२२८४), 'उपदेशेऽलत्वः' (२२८५) इत्यनयोः प्राप्तयोः 'कृतो भार-
 द्वाजस्त्विति' (२२८६) नियमे अप्राप्ते क्वादिनियमान् यलि वमयोश्च नित्यमिट्—
 चकर्षिथ । चकर्षिव । चकर्षिम । कृष्टा—कर्ष्टा इति 'अनुदात्तस्य चेति'—
 (२४०२) अमागमविमत्त्वात् तामिरूपद्वयम् । कृषता—कृ ष ता—कृ ष
 ता—कृष् ता इति । अन्यत्र कृषः ता—कर्षता—कर्ष्टा—लघूपधगुणीन रूपम् ।
 कल्यति—कल्यति—कृष + सति—अमि—कृष् सति, यस्य कल् कृक् सति षत्वम् ।

कृत्यति । अन्यत्र कृष्यति—कर्ष्यति (अमभावे गुणः) कर्कष्यति कर्कष्यति ।
अथ लुङि—‘श्लक्ष्णगुणधादिति’ (२२२६) इति कृष्यस्यमावे प्राप्ते वार्त्तिकमुप-
न्यस्यति—‘स्यृशस्येति—’ एभ्यः परस्य च्लिः स्थाने सिजदेशोवेति तदर्थः ।
तदेवं कृषे लुङि सिजविकल्पात् कृषप्राप्तेय रूपत्रयम्—अक्राक्षीत् (सिजमागमात्)
अकार्षीत् (विध्यमभावे) अकृचत् (कृषादेशे) ।

(१) अक्राक्षीत्—अ कृष् सिच् ईत्—अकृष् सीत्—अक्राष्, सीत्
(वदन्नजेति—(२२६०) ङङिः)—अक्राक्षीत् (पूर्ववत् कल्पत्) ।

(२) अकार्षीत्—अ कृष् सिच् ईत्—अकार्ष् सीत् (वदन्नजेति ङङिः)
अकार्ष् सीत्—(पूर्ववत्पदोरिति यस्य कल्म, इण्कोरादेश—इति पत्वम्) ।

(३) अकृचत्—अकृष् क्स तिप् (अत्र अपृक्तत्वेऽपि सिचोऽविद्यमानत्वात्—
‘असिसिचोऽपृक्ते’ इति इडागमो न) अकृष् सत् (कस्य कित्त्वेन गुणामागमौ न)—
अकृक्षत् (पूर्ववत् कल्पत्) । एवम् (१) अक्राक्षिष्टाम् अक्राक्षिषुः (२) अका-
क्षिष्टाम् अक्राक्षिषुः (३) अकृचताम्—अकृचन् । अक्राक्षिषुर्वित्यादिषु ‘सिजभ्यस्त
विदिभ्यश्चेतिभेजुंस् । अकृचत्—इत्यत्र तु सिजभावात्—‘केऽलः’, ‘इतश्’, ‘संयोगान्तस्य
लोपः’ (५४) इति, अमवन्नितिवत् प्रक्रिया बोध्या— । दह भस्मीकरणे इति । अयमप्य-
निट् । दहति । ददाह । देहिथ—ददग्ध इति भारद्वाजनियमादिङ्ङिकल्पः । तत्र इट्
पत्वे—यलि च सेटि (२२६१) इति एवाभ्यासलोपौ । अन्यत्र—दह्, च इति स्थिते
‘दादिधातोर्धः’ (३२५) इति हस्य चलम् । ‘भपस्तयोर्धोऽधः’ (२२८०) इति यस्य
धत्वम् । ‘भलां जश् भशि’ इति यस्य चलम् । एवम् दह्-ता = दग्धा । धत्त्यति—
‘दह् स्यति इति स्थिते दादिरिति घः । ‘एकाचो वशो भष् भपन्तस्य म्ध्वीः’ (३२६) इति
दस्य भषभावो धः । यस्य जश्त्वेन गः । तस्य चल्लेन कः । तत ‘इण्कोरादेश-
प्रत्ययययोश्चेति’ ‘स्य’—स्यत्वम् = धक् ध्यति—इति । एवमधत्त्यत् । अधाचीत्—
इति अदह् सिच् ईट् त् इति स्थिते हलान्तलक्षणायां ङङौ हस्य घः । दस्य
भषभावो धः । यस्य जश्त्वेन गः । तस्य चल्लेन कः । ततः पूर्ववत् पत्वम् ।
अदग्धाम् इति । अ—दह्सिच् तस् = अ दह्—स् ताम् = अदह् स् ताम् अदग्न

सु धाम् = अदाग् ० धाम्—भली भलीति सलोपः । अधाच्—अ दाङ् सिच् भि =
 अदाङ् स जुस् = अदाङ् स उस् = अधाग् सुस् ('एकाचो वशी—', 'भलीं जस्—')
 = अधाक् पुस्—(पूर्ववत् कल्पत्वे) । मिह् सेचने इति । अत्र सेचनस्य चरणे
 तात्पर्यम् । मेहति । मिमेह—'अचो जिणति—', 'अत उपधाया' इत्यनयोः प्राप्तयोः
 पुगन्तेति लघूपधगुणः । मिमेहिथ—आदिनियमान्नित्यमिद् । 'यलि च सेटोति' एल-
 मन्थासलोपश्च । मेढा—मिह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे ङोढः, 'भषन्तयोः—', 'ङु नाट्—'
 'ढो ढे लोपः—' इति ढत्वधत्वढत्वढलोपाः । मित्यति = मिह् प्यति मेह—स्यति—मेद्—स्यति
 मेक्—स्यति—मेक् प्यति इति । एवम् अमेत्यत् इति । अमिचत् इति—अ मिह् क्सत्
 इति स्थिते क्सस्य किल्नेन किङ्तीति गुणनिषेधः । ढत्वकल्पलाणि । अमिचाताम्—
 'क्ससाचीति' अलोपेन—'आतो ङित' इत्यस्याप्रवृत्त्या एयादीशो न । एवम् अमिच-
 त्रित्यादि । कित निवासे रोगापनयने वेति । तत्र रोगापनयनाद्यर्थपञ्चकेष्वेव 'गुप्तिज-
 किदम्भ—' इति सन्प्रत्ययः । चिकित्सति—कित् कित् सन्—चिकित्स इति सनाद्य-
 न्ता इति धातुसंज्ञायाम् शप्तिपौ चिकित्स अति 'अतो गुणे' (१६१) इति पररूपैका-
 देशे चिकित्सति । संशये इति स्पष्टम् । मतान्तरमाह—अस्तेति । अनुदात्तत्वम्
 इति अतएव तङ् । निवासे तु चुराद्यन्तर्गतत्वात् गुणः । शब्दे चिकित्सति—
 निगृह्णातीत्यर्थः । चेदे त्वणं चिकित्सते अपनयतीत्यर्थः ।

दी— । दान् ८८४ खण्डने । शान् ८८५ तेजने ॥ इतो
 वहत्यन्ताः स्वरितेतः ।—दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—
 शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ।
 डु पचष् ८८६ पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पपक्य । पेचे ।
 पक्ता । पचोष्ट । पच ८८७ समवाये । सचति—सचते ।
 भज ८८८ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—
 बभक्य । भक्ता । भक्षति—भक्षते । अभक्षीत् । अभक्त ।
 रञ्ज ८८९ रागे । नलोपः । रजति—रजते । रज्यात् ।

रङ्चीष्ट । अराङ्चीत् । अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । अथ १०००
आक्रोशे । आक्रोशी विरुद्धानुध्यानम् । अशाप—शेषे । अशा-
पीत्—अश्रम् । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति—त्वेषति । तित्विषे ।
त्वेषा । त्वेक्षति—त्वेषति । त्विष्यात्—त्विषीष्ट । अत्विक्षत्—
अत्विक्षत । अत्विक्षताम् । अतिक्षत । यज १००२ देवपूजा-
सङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

दान् to cut. शान् to sharpen. Roots, beginning from here and
ending in वृह (1004) प्रापणे are स्वरिते—i. e. उभयपदी । Thus दीदां
सति—दीदां सते—दान दान् सन्=दादान स=दि दांस (by—सन्वतः (2317)
and 'नशापदानस्य—')=दीदांस (by 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घाभ्यामस्य'
(2394)). Then दीदांस + शप् + तिप्=दीदांस अति=दीदांसति (by अतो गुणे
(191)). Similarly दीदांसते and शीशांसति—शीशांसते । सन् is enjoined
here in a particular sense i. e. in the sense of 'दानैराज्जवे (वा—
1595) and शानेर्निशाने (वा—1695) under 'मान्बध—'(2494). Hence in
a sense other than straight forwardness (आजंभ) and whetting
the roots (दान शान्) will fall under चुरादि class and will give दानयति
—शानयति etc. कु पष्—to cook अनिट् । कु for 'ङितः क्तिः' 'कुर्मेप्'—पक्षिमन्-
and ष् for 'विदभिदादिभ्योऽङ्' =पचा । उभयपदी—पचति—पचते । पपाच—पेच-
एत्वाभ्यासलोप by 'अत एकहल्मघा—' (226c)) पेचिच—पपक्ष—option of
इट्—by भारद्वाजनिघम ; एत्वाभ्यासलोप by घलि च सेटि (2261). पपक्ष then
by 'चोः कः (378) च changes into क. Similarly पक्ता । पचीष्ट (आशीः)
—पच सीयुटे सुट् त—पचसोय् स् त—पक्षीय स्त—पक्षीष्ट (यलोप by 'लोपो
व्योर्बलि') । Then घल् of both the सs and त changes into ट by
'हृना—' thus पचीष्ट । परस्मै—पच्यात् । वच् to collect or accumulate:

अनिट्, घोपदेश—like डुपष्—। भज to serve भजति भजते । वभाज भजे ।
भज भज णल्—भभाज् अ—वभाज । भज् भज् ए—० भेज ए (by—अत एकहल्
2260). Similarly—भेजतुः भेजुः । भेजिथ—वभक्थ option of इट् by
भारद्वाजनिघम । भेजिथ by घलि च सेट—and in वभक्थ the process
is—भभग्व्—वभज्व्—by (चोः कुः)—वभक् थ ('खरि च' । भेजिव भेजिम
like पेधिव पेचिम—by क्राद्निघम and 'अत एकहल्—' । भत्यति—भत्यते—
भज्स्वति भग्स्यति—भक्ष्यति so भत्यते । अभाचीत्—अभज् सिच् इट् त् अभाज्
स, इत् = अभाज्—क—स—ष ईत् । अभक्त—अभज सिच् त् (आत्मने—)—अभग् स
त—अभग् ० त by 'भक्तो भक्ति' (2281)—अभक्त (खरि च) । So also
पत्यति पत्यते । अपाचीत्—अपक्त । रज्ज् to dye, to colour etc. नलोप
i.e. the elision of न is effected by the rule 'रज्ज्वे' 2397). रजति—
रजते ;in णल् = ररज्ज्,—ररज्जे (रराज—रजे are from राज् दीप्तौ (822) see
under—कृष्णं च सप्तनाम) (2354)) । रज्यात्—रङ्घीट्—(आर्गीः) । The
former drops न by 'अनिदिताम्—' (415) and the latter is thus—
रज्ज् सीयुट् सुट् त—रङ्ज् सीय् स् त—रन्ग् सी स् त (byचोः कुः—ज changes
into न and ज् to its former position नल् and स elides by 'लोपो
व्योर्वलि' (872)) = रङ्क् षीष्ट (न first changes to अनुस्वार by नयापदानस्व
—then to ङ् by 'अनुस्वारस्व ययि परसवर्णेः' । न changed to क by—'खरि
च (121) and स to थ by इणकोः and आदेशप्रत्यययोः—and finally त
to ट । Thus रङ्घीट् । अरङ्घीत्—अरङ्क्त (लुङ् forms). अरङ्घीत्
—अ रङ्ग् सिच् इट् त—अरङ्ग्, सिच् ईत् (इङि by वदन्नज—(2267), though
there are more than one consonant viz ज् between the अच् (अ)
and the सिच्; for it is sanctioned by भाष्य—see ante. under अस्त्रङ्क्त,
अस्राङ्घीत्—अरान्ग् स इत्—अरां ग् स् इत्—अरङ्क् स् ईत्—अरङ्क्
वीत्—अरङ्घीः (rules as before). अरज्ज्—अरज्ज् सिच् त्—अ रन्ग् स् त्

(want of वृद्धि etc by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (2300)) अरङ्क् ० स—अरङ्क्त्
(सलोप by भलो भलि)। Similarly अराङ्क्ताम्—अरङ्क्ताताम्, अराङ्क्त्—
अरङ्क्त्त etc. शप् to be angry with, to curse etc. आक्रोश means
to think ill (of another). It also is अनिट्। शपति शपते, शशाप
(शल्)—शेषि (by अत एकहल् 2260)। शेषिष (थलि च सेटि)—शशप्च—
शेषिषे (आत्मने—)। शेषिव—शेषिम (इट् by क्रादिनियम)। Similarly शेषे शेषिवट्
शेषिमट्। अशाप्सौत्—अशप्त (लुङ्)=अ श प् सिच् इट् त्—अशाप्सौत् (वृद्धि by
'वदव्रज—')। In the आत्मने—अ श प् सिच् त्—अ श प् स् त्—अ श प् ० त् (सलोप
by 'भलो भलि,' (2281) want of वृद्धि by लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (2300) and
'किङिति च'—अशप्त। Similarly—अशाप्साताम्—अशप्साताम् and अशाप्सुः
—अशप्सत् etc. लिष—to look bright or effuse light etc. अनिट्
ल्लेषति—ल्लेषते by लचूपधगुण। तिल्विष—तिल्विषे, (लिट्—लल् and एष्)
the former is gunnated by 'पुगन्—' and the latter is prohi-
bited to have guna on account of its being कित् by 'किङिति
च' and किल्व is by 'असंयोगाद्विट् कित्'। ल्लेष्टा (लुङ्)। ल्लेष्टति—
ल्लेष्टते (लट्), लिप्सति=ल्लेप्सति (गुण by पुगन्—'; ल्लेक्षति by
—'षटोः कः सि'; similarly ल्लेष्टते। अल्लेष्टत्—अल्लेष्टत् etc. लिष्यात्—लि-
ष्यीष्ट (the former is कित् by 'किदाशिषि' and the latter by
'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300) hence no guna in both the cases
by 'किङिति च')—see also ल्लेष्टति etc. अल्विचत्—अल्विचत्
(लुङ्); 'शल इगुपधादनिट् कः' (2336)—thus क्क comes in place of
च्लि; and क्क being कित् both are not gunnated. च becomes
क् by 'षटोः कः सि' and च of क्क becomes च by 'इषकोः and
आदेशप्रत्यययोः' (211-12). Similarly अल्विचाताम् (तस्=ताम्); अल्विचन्
by 'क्कसाचि' (2337) 'अतो गुणे' etc (191) यज—to worship etc.—अनिट्।

मित—। दानशान् इति (मानवधेतिस्त्रोपात्तौ धातू) । इत इति दान् इत्यारभ्य
 बह्व प्रापणे (१००४) इत्यन्ता उभयपदिनः 'स्वरितजित—' इति सूत्रात् । दीदांस-
 तैत्यादि—दान दान् सन् इति स्थिते हलादिशेषे ऋस्वे, ददान्स् इति भवति । ततः
 'अन्यतः' (२९७) इत्यभ्यासस्य इत्वे 'नञापदान्तस्थिति'—नस्यानुस्वारे च कृते
 —दिदांस इति । ततः 'मानवधेति' (२३९४) दीघे दीदांस इति । तस्य
 च 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे प्राप्ते शप्तिवादयः । तदे 'दीदांस शप्
 ति इति स्थिते=दीदांस अति इति जाते 'अतो गुणे' (१९१) इति पररूपेण
 दीदांसति एवमन्यत्र प्रक्रिया । अर्थविशेषे इति । स चार्थविशेषः—पूर्वे वार्तिक
 सप्तके 'दानेराज्ज्वे' 'शाननिर्निशाने' इत्युक्तम् । अन्यत्रेति । एतदभिप्राये तु चुराद्य-
 न्तर्गतत्वाद् दानयति—दानयते इत्यादि । डु पचष् इति । डित्करणं 'डितः क्तिः'
 'क्तिर्मप नित्यम्' = पक्तिमम् इत्यर्थम् । तथा च प्रयोगः—'विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी'
 भट्टिः १म सर्गः । डित्करणमङ्गर्थम् 'षिट्भिदादिङोऽङ्' इति सूत्रात् = पचा
 इत्यादाहरणम् । तस्याः पाकोऽर्थः । लिटि—पपाच—पेचि । एकत्र णित्वाद् 'अत
 उपधाया' इति वृद्धिः । अन्यत्र 'अत एकहल्—' (२२६०) इत्येत्वमभ्यास—
 लोपश्च । पेचिश्च—(यलि च सेटि (२२६१)) पपक्थ (प पच् थ—पपक्थ
 'चोः कु'रिति कत्वम्)—भारद्वाजिनियमाद् इडविकल्पः । वमयोस्तु—पेचिव—पेचिम
 इति । पक्ता (लुट्—चोःकुरिति कुत्वम्) । पचीष्ट—(आशिषि—पच् सीयुट्
 सुट् त इति स्थिते यलोपात् पच् सी स् त इति जाते कत्वषत्वष्टत्वानि)
 लटि पत्यति...पत्यते । लडि—अपत्यत्—अपत्यत । लुडि—अपाचीत्—अपक्ता
 (परस्मैपदपक्षे—हलन्तलक्षणा (वदन्नजेति—) वृद्धिः । कत्वषत्वे । आत्मनेपद-
 पक्षे—अ पच् स् त इति स्थिते 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपे चस्य कत्वे रूपम्)
 षच समवाये । अयं षोपदेशोऽनित् च । समवाय एकत्रीकरणम् एकत्रीभवनं
 सत्वनमित्यादि । ससाच—सेचे । असाचीत्—असचीत् ('अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धि—
 विकल्पः)—असचिष्ट (आत्मने—) इत्यादि । भजधातुरप्यनित्—भजति—भजते ।
 भभाज—भजे । एकत्र णलि वृद्धिः (अत उपधायाः २२८२) ; अन्यत्र 'अत एकहल्—

(२२६०) इत्याभ्यासलोपी । एवं भेजतुरित्यादि । भेजिथ—वभक्थ पूर्वत
 'धलि च सेटि' (२२६१) इति एत्याभ्यासलोपी, अन्यत वभज् थ इति स्थिते चोः
 कुरिति जस्य गः तस्य 'स्वरि चेति' चत्वेन कः । एवं भक्ता इति । भज्यति—
 भज्यते—भज्यसति इति स्थिते गत्वकत्वपत्वानि पूर्ववत् । एवं भज्यते । अभ-
 चीत्—(अभज् सिच् ईट् त इति स्थिते हजिगत्वकत्वपत्वानि)—अभक्त
 (अभज्—सिच् त—अभज् स् त इति स्थिते गत्वकत्वसलोपाः) ; भेजिव—
 भेजिम (लिटि) ; भज्यात्—भज्यीष्ट (आशिषि) । रज्जरागे इति । अनिट् ।
 नलोपः—'रज्जयति' सूत्रात्—इति भावः । रजति—रजते ; नोपधत्वेन लघूपधत्वा-
 भावात् गुणो न । संयोगपरत्वेन लिटः कित्त्वं न । तेन अनिदितामित्यस्याप्रहत्या
 नलोपाभावः—ररज्ज—ररज्जे । ररज्जत्तुः—ररज्ज्वाते । ररज्जुः—ररज्जजे
 इत्यादि ; रराजे—रेजे—रराज इत्यादि तु राज् दीभावित्यस्य इति 'फणां च सप्ता-
 नाम्' इत्यसौक्तम् । रज्यात्—रज्ज्यीष्ट—आशिषि रूपद्वयम्—पूर्वत किदाशिषि
 इति कित्त्वेन गुणाभावः—नलोपश्च । परत इक्ष्मीपत्वाभावात्—'लिङ्सिचावा-
 क्तानेपदेपु' (२३००) इत्यस्याप्रहत्या अकित्त्वेन नलोपाभावः । तदेवं रन्ज
 सीयुट सुट त इति स्थिते नस्य अनुस्वारः तस्य परसवर्णेनङः । जस्य तुल्येन
 गः । तस्य चत्वेन कः । सीयुट्सुटोः—इणकोः—आदेशप्रत्ययधीरिति पत्वे, लोपी
 व्यावृत्ति (८७३) इति वलोपः । तस्य ट्त्वेन टत्वम् । अरज्ज्यीत्—अरज्ज् । पूर्वत
 —अरन्ज् सिच् ईट् त इति स्थिते अनेकहलव्यवधानेऽपि वदन्नजति ह्रस्वत्वस्य
 इदो अरान् ज् स् ईत् इति क्रमेण अनुस्वारपरसवर्णगत्वकत्वपत्वानि । अन्यत
 —अरन्ज् + सिच् त इति स्थिते 'लिङ्सिचावाक्यनिपदेपु' (२३००) इति सिच्
 कित्त्वेन 'किङ्गति चेति' निषेधाद् ह्रस्वभावे 'भलो भलौति' सलोपः । अन्यत पूर्ववत् ।
 लटि—रज्ज्यति—रज्ज्यते । लङि—अरज्ज्यत—अरज्ज्यत । लङि—अरजत्
 विधिलिङि—रजत् इत्यादि । शप आक्रोशे इति । आक्रोशपदस्यार्थमाह—
 आक्रोश इति—विरुद्धस्य अनिष्टस्य अनुप्यानम् चिन्तनमिति यावत् । शपति—शपते ।
 अनिष्टयं धातुः । शपाप—शपे । पूर्वत 'अत उपधाया' (२२८२) इति यलि लङिः

अन्यत्र 'अतएकहल्'—(२३६०) इति एत्वाभ्यासलोपौ । 'यलि च सेटि'—शेषिथ—
अशपथ (भारहाननियमाद् वेट्) ; वसयोस्तु—शेषिव । शेषिम । क्रादिनियमान्नित्य-
मिट् । अशाप्नोत,—अशप्त—पूर्ववत् वदन्नजेति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अन्यत्र—
'लिङ्सिचावि'ति किलेन गुणवृद्धिविरुद्धः । 'भूलो भलीति' सलोपश्च । शप्सति—
अप्सति । शप्तात्—अप्नोत इत्यादीनादाह्वार्याणि । त्विष इति—अयमप्यनिट् ।
त्वेषति—त्वेषते—लघूपधगुणः । पचति इत्यादावपि लघूपधगुण एव । तत्र अकारस्य
गुणेनापि अकारत्वम् 'अदेङ् गुणः' इति नियमात् । तिल्वेष—तिल्वेषे—यलि पुगन्तेति
गुणः एषि तु कित्वाद् गुणाभावः । त्वेषा (लुट्) । त्वेत्यति—तैत्यते—त्विष् स्यति इति
स्थिते गुणे त्वेषस्यति इति जाते 'षटोः कः सि' इति षस्य कत्वे स्यस्य धत्वम् । त्विष्यात्
—त्विचोष्ट—'किदाशिषि', 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'—(२३००) इत्यभयोः कित्त्वान्
'किङ्ति' इति गुणनिषेधः । त्विचोष्ट—इत्यत्र षत्वकत्वषत्वानि । अत्विचत्—अत्वि-
चत । उभयत्रापि 'शल इगुपधादनिटः कः' (२३३६) इति कः । तस्य कित्वात् प्राग्वद्
गुणाभावः । षत्वकत्वषत्वानि । एवम्—अत्विचताम्—अत्विचाताम् । अत्विचन्—
अत्विचन्त इत्यादि । अत्विचन्त इत्यत्र 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशे—कृते 'कस्स्याचि'
(२३३७) इति कसप्रत्ययान्तस्य अलोपे रूपम् । यज्ञा—'अतो गुणे' (१८१) इति पर-
रूपम् । यज इति । अनिट्—पूजेति—'इह देवतोद्देशेन द्रव्यव्यागः पूजे'ति' नागेशः ।
अस्य लिटि सम्प्रसारणं स्यादित्याह—

२४०८ । लिट्भ्यासस्योभयेषाम् ॥६॥१॥७॥

दी— । वच्चादीनां यच्चादीनाञ्चभ्यासस्य सम्प्रसारणं
स्याल्लिटि । इयाज ।

The samprasarana occurs in the reduplicate (अभ्यास) of वचि
स्वपि and-यज्, etc and also of यद्धि, ज्या, वधि, व्यधि and वश्, etc in
लिट् । The वच्चादि class is under (rule 2409) and the यच्चादि class is
under (rule 2412). Thus यज् यज् णल् = य याज् अ = इ याज् अ = इयाज् ।

मित—। लिटि अभ्यासस्य + उभयेषाम्—इतिच्छेदः । ‘वचिस्त्रपियजा—
दीनां किति’ (६।१।१५) इति, ‘सहिज्यावयिष्यविषटिविचतिहयतिपृच्छति—
सृज्यतीनाम् किति च’ (६।१।१६) इति च पूर्वसूचयम् । तेन उभयेषामित्यनेन
एते एव सृज्येते तदाह—यच्चादीनां यच्चादीनाच्चेति । ‘व्यञः सम्प्रसारणम्—’
(६।१।१२) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । वचि
स्त्रपि इत्यत्र यञ (१००२) इत्यारभ्य टु चोत्रि (१०१०) गतिह्रस्वोः इत्यन्ता नक्
यजादयः । तथाचोक्तम्—

“यजिर्वपिर्वह्यैव वसिविज्ज्येज इत्यपि ।

ह्रस्वदिः अयतिश्चैव यजायाः सुप्रसिद्धे नव ॥” इति—

यच्चादय इत्यनेन तु ‘सहिज्याः—’ इति सूत्रोपात्ता नव विवचिताः इत्याह—इति—य
यञ यञ इति जाते अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य—‘अत उपधाया’ (२१८२)
इति ह्रस्वः ।

२४०८ । वचिस्त्रपियजादीनां किति ॥६।१।१५॥

दी—। वचिस्त्रप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्
किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः ।
इयजिथ—इयष्ठ । ईजि । यष्टा । यच्छप्रति—यच्छप्रते । इज्यात्—
यच्चीष्ट । अयाच्चीत्—अयष्ट । ङु वप् १००३ वीजसन्ताने ।
वोजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि ।
केशान् वपति । उवाप—ऊपे । वप्ता । उप्धात्—वप्सीष्ट ।
प्रण्यवाप्सीत्—अवप्ता । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उपहिथ—
‘सहिवहोरोदवर्णस्य—’ (२३५७)—उवोढ । ऊहे । वोढा ।
वच्छप्रति—वच्छप्रते । अवाच्चीत् । अवोढाम् । अवाच्छुः । अवोढ ।
अवचाताम् । अवच्छत । अवोढाः । अवोढ्वम् । वस १००५
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

The roots वच्, स्वप्, and यञ् वप् वह, वस्, वेज्, व्येज्, ह्वेज्, वद and शि are 'samprasaranated' when a कित् affix follows. Now this rule (6.1.15) being subsequent to 'लिटि धातोरनभ्यासश्च' (2177—6.1.8.), the latter will not apply after the former has taken effect according to 'विप्रतिषेधे प' कार्यम्' for there runs the परिभाषा—'सकृदगतौ विप्रतिषेधे—यद् बाधितं तद् बाधितमेव' 'when (two rules), while they apply (simultaneously), mutually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect)'. But the latter (लिटि धातोः etc.) must need apply by another परिभाषा—'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्' 'occasionally the formation of a particular form) is accounted for by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again (after it had previously been superseded by a subsequent rule)'. Thus Bhattoji says that the द्वित्व or duplication is to take effect by 'पुनःप्रसङ्गविज्ञान' or reapplication. Thus यञ् + अतुम् = इज् अतुस्, then by duplication—इज् इज् अतुम् = इइज् अतुम् = ईजतुः by 'अकः सवर्णे दीर्घ'. Similarly इजुः । इयजिथ—इयष्ट—option of इट् by भारद्वाजनिघम । यल् is not कित् (but पित्), hence the अभ्यास only gets samprasarana and not the verbal base (अङ्ग) also (by the rule 'लिटिभ्यासस्त्रोभयेषाम्' (2408)). In इयष्ट the process is—इयज् थ = ईयप् थ (ज् is changed to थ by 'त्रयसंज्ञ-सृजसजवजराजधाजच्छसां थः' (294) and थ to ठ by टुना टुः (113 इजिव इजिम् ।—(कादिनिघम gives नित्य इट्) । इजे । (भाष्ये—एञ् is कित् hence

like ईजतुः) । यष्ट—by 'यष्टभसज्—' etc. यष्ट्यते—यष्ट्यते—यञ् + सति =
 =यष्ट् + सति = यक् यति (by 'यटोः कः सि' and षत्व). इज्यात्—because
 यासुट् is कित् by 'किदागिषि' hence 'वचिस्त्रपि—' etc applies. यचीष्ट—
 here 'लिङ्—सिचा—' (2300) does not apply ; so no Samprasaranā
 by वचिस्त्रपि etc ; thus यञ् सीयुट् सुट् त = यञ् सीय् स् त then by 'षत्वकत्वष-
 त्वष्टुत्वयलोप' we have यक्सीष्ट = यचीष्ट । अयाचीत्—अयष्ट the former
 has the वृद्धि substitute by 'वद्वज्ज etc' (2267) then षत्वकत्वषत्व as
 before. The latter does not get वृद्धि owing to the prohibition
 'किञ्चित् च' for the affix त is कित् । The स of सिच् elides by
 'भलो भलि' (2281) then षत्व and ष्टुत्व as before. Similarly अयस्यत्—
 अयस्यत । हु वप् बीजसन्ताने । बीजसन्तान means to sow seeds in
 the field and to emit semen to the uterus i. e., keep
 intercourse. This root also means to cut or shave thus
 'केशान् etc. वपति—वपते । उवाप—ऊढे—by (सम्प्रसारण and वृद्धि)
 and (सम्प्रसारण हित् and स्वर्णेदीर्घ) । उष्यात्—like इज्यात् । वप्सीष्ट
 (पाप्मने—easy). प्रणवप्सीत्—अवप्त । In the former नि has got षत्व by
 —'नेर्गदन्द् etc' and वृद्धि by 'वद्वज्ज etc'. In the latter, want of गुण
 and वृद्धि due to कित् of the affix त and the स of सिच् disappears by
 'भलो भलि' (2281). वप्स्यति—वप्सते etc ease. (N. B.—हु of वप् is to
 give उद्दिमम् by 'ङित् क्तुः' and क्तुर्मेदित्यम्). वह् to carry, to lead to
 etc वहति—वहते, उवाह—ऊहे—the former gets सम्प्र.—by 'लिटाभ्यासस्यो-
 भयेषाम्' and वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282); the latter is first sampra-
 saranated by 'लिटाभ्यासस्य—', then it is doubled and then becomes
 दीर्घ by 'अकः स्वर्णे—' । उवहिय—उवोद्—option of षट्, by भारद्वाज-
 नियमः । (want of एत्व and अभ्यासलोप in the former by the prohibi-

tion 'न शसदद्—' (2263). उवद्धिथ—वह् इट् थ—ववह् इथ—उवह् इथ—उवोढः—उवह् थ उवद् थ उवद् थ by 'हो ढः'; (324) and 'भसस्तथोः—' (2280) उवद् थ by हुना हुः (113)—उवो ऽढ (by 'ढो ढे लोपः' and 'सहिवहो—'); वोढा (लुट् ता by ङत्व, घत्व, ढत्व, ढलोप and ओत्व as before). वक्ष्यति—वक्ष्यते—by ढत्व, कत्व and षत्व as before. अवाचीत्—अवोढ—the former = अवह् सिच् ईट् त् = अवाह् स् ईत् = अवाद् स् ईत् = अवाक् ष ईत् (षढोः कः); the latter = अवह् सिच् त् = अवह् स् त् = अवह् ऽत (want of गुण and वृद्धि on account of कित्त्व; and सलोप is effected by भलो भलि) = अवद् ध्—अवढ् अव०ढ (ढोढे—) etc. अवोढाम्—अवचताम्—the former = अवह् स् तस् = अवद् ऽताम् = अवद् धाम् अवढ्ढाम् = अव०ढाम् = अवोढाम् (by सहिवहोरोदवर्णस्य); the latter = अवद् स् आताम् = अवद् स् आताम् = अवक् ष आताम् (by षढोः कः and षत्व)। अवाचुः—अवचत; the former = अवह् स् भि = अवाह् स् जुस् = अवाद् स् उस् = अवाक् सुस् = अवाक् धुस् (अवाचुः); the latter = अवह् स् भ = अवह् स् भ = वञ्क् ष् भ = अवच् अत (by आत्मनेपदेष्वनतः (2258)). Similarly अवाचीः (लुङ्सिप्)—अवोढाः (लुङ् थास्); अवोढम् (थम् = तम्) अवचायाम् (आयाम्) and अवोढ (थ = त)—अवोढम् (अवह् ध्वम् = अवद् द्वम् = अव० द्वम् = अवोढव् by 'सहिवहो—') and so on. वस to live अनिट् परस्मै—; because स्वरितेत् roots have ended with वह्; cp. 'अथ वहत्यन्ताः स्वरितेत्'। वसति उवास—as उवाप etc. Now to direct षत्व to वस् in अतुस् etc. he puts forth the rule :—

मित—। वचिस्वपौति—वचस्वपौरिका निद्देशः। “इक्श्तिपौ धातुनिद्देशे” (वार्त्तिक)। ननु तर्हि इक्ः कित्त्वाद् 'उचिः', 'सुपि' इत्येव स्यादस्मादेव सूत्रान्नतु 'वचिस्वपिरिति' चेत्। सत्यम्। सौत्रत्वात् सम्प्रसारणाभावः। वचिश्च स्वपिश्च यजादयश्चेति विग्रहः। न तु वच्यादयश्च स्वप्यादयश्चेत्यपि विग्रहीतव्यम्। आदिशब्दस्य यजिनैव योगात्। यदि ह्यादिशब्दस्य वचिस्वपिभ्यामपि अन्वयः स्यात्तर्हि वचिस्व-

प्योरोदादिकत्वात् वचिग्रहणेनैव सिद्धेः, स्वपिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैव । अतः
 आह—वचिस्वप्योरोदादीनां चेति । सम्प्रसारणमिति—‘व्यञ्जः सम्प्रसारणं पुत्रपत्न्यो-
 सत्पुद्गलैः’ (६।१।१३) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’
 (६।१।१८) इति द्वित्वविधायकं पूर्वसूत्रम् । एतच्च (वचिस्वपि—’ ६।१।१५ इति) सम्प्र-
 सारणपरं परसूत्रम् । तेन किमत्र विधेयमिति विप्रतिपत्तौ—‘विप्रतिपदे परं कार्यम्’
 इति सम्प्रसारणमेव प्राक्कार्यं परत्वात् । तथा सति ‘सकृदगती—विप्रतिपदे यद् वाधितं
 तद् वाधितमेव’ इति परिभाषया द्वित्वविधायकपूर्वसूत्रस्य वाधितत्वात् वाधितस्य च
 पुनरुत्थानां सम्भवात्—ईजुतुरीजुरित्यादौ कथं द्वित्वं सेव्यतीति चेत् ? उच्यते । अस्ति
 हि परिभाषान्तरमपि ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—सिद्धम्’ इति । ‘कुत्रचित् पदविशेष—
 सिद्धये वाधितस्यापि (पूर्वसूत्रस्य) पुनरुपस्थितिरिष्यते’ इति तदर्थः । तेन चात्र
 सम्प्रसारणात् परं पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । तद्वैतत् सर्व्वं मनसिक्लृप्त्य—समाधत्ते—पुनरिति ।
 एवम् यज् अतुस् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते इज् अतुस् इति । ततो द्वित्वम्—
 इज् इज् अतुस् इति । पश्चाद् हलादिशेषेण—इ इज् अतुम् इति जाते—‘अकः
 सवर्णे दीर्घः’ इति सवर्णदीर्घेण—ईजुतुरिति । एवम् ईजुतुरिति । भारद्वाजनियमात्
 यल्ययं वेदित्वाह—इयजिथ इयष्ठ—इति । अत्र उभयत्र यलः पिप्प्लेनाकिच्चा‘ल्लिप्त्वा-
 भ्यासस्त्रीभयेषामि’ति सम्प्रसारणम् । इयष्ठ इत्यत्र त्वयं विशेषः—यत् यलो भल्वर्णत्वेन
 ब्रश्चादिभूवात् (२८४—८२।१६) जकारस्य यकारः, ट्, ना, ट्, रिति यस्य ट्, ल्नेन ठत्वमिति ;
 ईजे—आत्मनेपदे रूपमिदम् । प्राग्वत्सम्प्रसारणद्वित्वसवर्णदीर्घाः । यथा—जस्य ब्रश्चादिना
 यले तप्रत्ययस्यष्टुत्वम् । यत्त्यति—यत्त्यते—यज् स्यति इति स्थिते ‘ब्रश्चसजसजस्यजयज-
 राजभाजच्छशां षः’ (२८४) इति षः । तस्य ‘घटोः कः सौति कत्वम् । तस्माच्चर्थात्
 परस्य षत्वम् । एवं यत्त्यते । इज्यात्—यच्चीट् । पूर्व्वव ‘किदाशिषि’ इति यासुटः
 किच्चाद् सम्प्रसारणम् यकारस्य अंभलत्वाद् ब्रश्चादिना—षत्वाभावश्च । परत्र सौयुटः
 किच्चाभावात् सम्प्रसारणाभावः । किञ्च इक्समीपत्वाभावात् ‘सिङ् सिचावात्मनेपदेषु—’
 (२३००) इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । सौयुटः सकारस्य भलत्वात्—ब्रश्चादिना जस्य षः । तस्य
 कः । तस्माच्चर्थात्—‘इण्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति सौयुट्सुटोः षत्वम् । यलोपः ।

तत्प्रत्ययस्य ण् ट्वेन टत्वञ्च । अयाचोत्—अयष्ट (लुङि रूपद्वयम्) । पूर्व्वत वदन्नजि ति
 हलन्तलक्षणा वृद्धिः । षत्वकत्वषत्वानि प्राप्नुवत् । परत्वापि वृद्धिं विना षत्वादि, भक्तौ
 भक्तौति सलोपश्च । लिटि वमयोः—क्रादिनियमात्—ईजिव—ईजिम इति । डुवप्—
 वीजसन्ताने । विकिरणं निक्षेपः गर्भाधानं निषेकः । तथा च कृन्दसि प्रयोगः—‘अप्रमत्ता
 रचत तन्नुमेतं मा वः क्षेत्वे परवीजानि वाप्सुः’ इति । अयमपि धातुरनिट् ।
 द्वित्करणम् ‘द्वितः क्तिः’ क्तिमन्वित्यम् इति उप्तिमम् इत्यर्थम् । वपति क्तिनचौत्यर्थः ।
 वपति—वपते, उवाप—ऊपे । पूर्व्वत लिट्याभ्यासस्योभयैषामिति (२४०८) सम्प्रसारणम्
 ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिश्च । परत्वं वप् एश् इति स्थिते एश्चः किच्चात् सम्प्रसारणे
 उप् ए इति जाते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च रूपम् ।
 वप्ता—तासिः किच्चाभावात् सम्प्रसारणविरहः । उष्यात्—वप्सीष्ट । पूर्व्वत
 किदाशिषीति किच्चात् सम्प्रसारणम् । अन्यत् किच्चाभावान्न तथा । प्रणवापसीत्
 अवप्त । पूर्व्वत ‘नेगंदनदे’ति णत्वम् । वदन्नजिति वृद्धिः । अन्यत्—तत्प्रत्ययस्य
 किच्चात् ‘किङ्ति चेति’ निषेधात् गुणवृद्धभावे ‘भक्तौ भक्ति’ इति सिचः सलोपः । वह
 प्रापणे इति । प्रापणमुपस्थापनम् । वहति—वहते । उवाह—ऊहे । पूर्व्वत ‘लित्वाभ्यास-
 स्येति’ सम्प्रसारणम्—अत उपधाया इति वृद्धिश्च । अन्यत् ‘वचिस्वपीति’ सम्प्रसारणे कृते
 पुनः—प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्, हलादिः शेषः । सवर्णदीर्घः । उवहिय—उवोढ ।
 ऊहिये इति । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । प्रथमे—लिट्याभ्यासस्येति सम्प्रसारण-
 मिट् च । द्वितीये—वह् थल् इति स्थिते ‘लिटि धातोरिति (६।१।८)’ द्वित्वे ‘लिट्या-
 भ्यासस्येति’ वकारस्य सम्प्रसारणत्वे (वह् वह् थ—ववह् थ)—उवह् थ इति जाते ‘हो
 ढः’ इतिह्रस्व ढः । ‘भ्रषस्तथोरिति’ यस्य धः । धस्य ण्त्वेन ढः । ‘ढो ढे लोपः’ (२३३५)
 इति पूर्व्वढस्य लोपः—उवढ् थ—उवढ् ध—उवढ् ढ—उव ० ढ । ततः ‘सहिवहो
 रिति’ (२३५७) वकारादकारस्य ओत्वे उवोढ इति । ‘ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः’
 (६।३।१११) इतीमं बाधित्वा ‘सहिवहोरित्यस्य’ (६।३।११५) प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् ।
 अन्यथा उवाढ इति स्यात् । तृतीये—तु समप्रसारणद्वित्वसवर्णदीर्घेडागमाः पूर्व्ववत्
 इति बोध्यम् । वीढा—ढत्वधत्वढत्वढलोपेभ्यः परमोच्चमिति प्रक्रिया । वक्ष्यति—

वक्ष्यते इति । इस् डः । तस्य 'षटोः काः—' इति कः । ततः स्यतिः पत्वम् ।
 'अवाचीत्—अवोड इति । पूर्व्व वदप्रजेति ह्रिः । ततो ढत्वकल्पत्वानि । अन्यव
 अवह् सिच् त इति स्थिते 'तं स्य किलेन गुणवृद्धाभावात्—अवह् स् त इति जाते
 भलो भलौति सलोपः । एवम् अवह् त इत्यव 'हो डः' इति इस् डः । 'भयस्योः'
 इति तप्रत्ययस्य घः । तस्य ङुना ङुरिति ढत्वम् । ततः पूर्व्वडस्य 'दोढेलोप' इति लोपः ।
 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति अवोड (अवह् त—अवड् घ—अवड् ड अव ० ड—अवोड)
 इति । अवोड डाम्—अवचताम् इति । पूर्व्व तसप्तमादिशो ढत्वधत्वढत्वलोपत्वञ्चेति
 भावत् । परव—अवह् सिच् आताम् इति स्थिते अवह् स आताम् इति ढत्व-
 कल्पत्वानि । अवाचुः—अवचत इति । पूर्व्व अवह् सिच् भि इति स्थिते
 हलन्तलक्षणा ह्रिः केर्जुमादेशश्च—अवाह् स जुम् इति । ततः अवाह् स उस्—
 'अवाड् स उस्—अवाक् ष उस्—अवाच् उस् इति । परव—अवह् सिच् भि इति
 स्थिते पूर्व्व अवह् इति भवति । ततः 'आत्मनिपदैष्वन्तः (२१५८) इति
 भस्व 'अत'—भावः । अवच् अत—अवचत इति । एवम् अवाचीः—अवोटाः
 अवोड—अवचाताम् । अवोड—अवोडम् इत्यादि । इति वङ्गव्यन्ताः स्वरितेती
 गताः । वचिस्त्रयोस्तु ऊचुः ऊचतुः—सुशुपतुः सुशुप्रित्यादि वक्ष्यते । अथ परस्मैपदौ
 वस निवासे । अनिट् । उवास इति । लिट्भास्येति सग्रासारणम् । अस्य
 पलायमाह—

२४१० । शासिवसिघसौनाच्च ॥८३॥६०॥

दौ— । इणकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः ।
 ऊषुः । उवसिथ—उवस्थ । वस्ता । 'सः स्यार्द्धधातुके' (२३४२)
 वक्ष्यति । उथात् । अवाक्सीत् । अवात्ताम् । वेज् १००६
 तन्तुसन्तानि । वयति—वयते ।

The स of शास्, वस् and वस् turns into ष् when it (स्) comes
 after vowels except अ and after ह्यवरल and after कवर्ग । Thus

ऊषतुः—ऊषः etc (उउस् अतुस् + ऊषअतुलु ऊष तुः) । (Thus शासि = शिष्यात्, जक्षतुः जक्षुरित्यादि) । उवसिथ—उवस्थ option of इट् by भारद्वाजनियम । In both the cases सम्प्रसारण takes effect by 'लिट्प्रभ्यासस्य—' । In the former case यलि च सेटि does not apply owing to the prohibition न. शसद्वादिगुणानाम् (2263) । वक्ता—for ता is not कित् therefore no सम्प्रसारण । 'सः—'etc easy. वत्स्यति—वत्स्यते । उष्यात्—षत्व by this rule, सम्प्र—for कित् of घासुट् । अवात्सीत्—वृद्धि by 'वदव्रज—' and त replaces स of वस् by 'सः स्या—' (2342). अवात्ताम् (तस्=ताम्) । वेज् to weave. अनिट्; being जित्, it is उभयपदी । Thus वयति—वयते with लघूपधगुण—

मित— । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३।५५) 'सङ्घः साङः सः' (८३।५६), 'इण्कोः' (८३।५७) इति पूर्वसूत्राणि । तेभ्यः—मूर्धन्यः, सः (सस्य), इण्कोः इति चानुवर्तते, तदाह—इण्कुभ्यामित्यादि । इण् इति अइउण् इत्यवस्थ इकारस्य—लण्—सूत्रस्य—णकारेण प्रत्याहारः । 'अणुदित्सवर्णसंस्थितद्विहाय पूर्ववर्णयद्वयं...परेणेण यद्वयमिति' भाष्योक्तेः । ऊषतुरित्यादि वस् अतुस् इति स्थिते । वचि-स्वप्नीतिते—सम्प्रसारणं ततो द्वित्वे उस्-उस् अतुस् इति ततो हलादिशेष सवर्णदीर्घ—षत्वानि । एवमूषुरित्यादि । शासेस्तु शिष्यात्—शिष्टः इत्यादि । घसेस्तु—जक्षतुः—जक्षुरित्यादि । उवसिथ—उवस्थ = भारद्वाजनियमात् इड् विकल्पः । लिट्प्रभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । वक्ता = किच्चाभावात् सम्प्रसारणाभावः । सः इति—एवम् वस् स्यति इति स्थिते वत्स्यति इत्यादि सुगमम् । उष्यात्—कित् । अवात्सीत् इति—हलन्तलक्षणा वृद्धिः सस्यतत्वम् । अन्यत् प्राग्वत् । अवात्ताम् इति—अवस् सिच् तस् इति स्थिते वृद्धिः अवास् ताम् इति जाते—भली भलीति सलोपे—अवास् ताम् इति । ततः 'सः सि' आह्वेधातुके' (२३५७) इति अवात्ताम् । एवम् अवात्सुरित्यादि । तन्तुसन्तानं सूत्रसमवायविशेषः । वेजः जित्त्वादुभयपदित्वम् । अनिट् । लघूपधगुणे वयति—वयते । अथास्य लिटि—'वधि' इत्यादेशः स्यादित्याह—

२४११ । वेजो वयिः ॥ २।४।४१॥

दी— । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

The root वेज् is optionally replaced by वयि or वय् in लिट् । The इकार in वयि is for the sake of pronunciation. Thus वेज् + णल् = वय् णल् = वयवयणल् = वय् वट् अ = उय् वाय् अ = (उ by 'लिट्प्रभासस्य' (2408)) = उवाय ।

मित— । 'लिट्प्रभासस्य' (२।४।४०) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते 'लिटि' इति च । तत् प्रेसपूर्णेन व्याचष्टे—वा स्याल्लिटौति = 'वेजो वयि वा'लिटौत्यर्थः' । इकार इति । वयि इत्यस्येति भावः । तेन 'वय' इत्येवादिशः । एवं वेज् + णल् इति स्थिते अनेकाल्पत्वात् सर्व्वादिशे—वय् णल् इति जातिं हित्वे 'अत उपाधाया' इति अङ्गस्य ङङौ—वय् वाय् अ इति भवति । ततः 'लिट्प्रभासस्येति' सम्प्रसारणं हलादिः शेषः—उय् वाय् अ—उवाय् अ=उवाय इति (अत्र विषयसप्तम्याश्रयणात् हित्वसिद्धिरिति 'दधतेर्दिगि लिटि' इत्यत आष्यक्येयटस्वरसाद् बोध्यम्) ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृथतिपृच्छति—भृज्-
तीनां ङिति च ॥६।१।१६॥

दी— । एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्त—

The सम्प्रसारण is directed to the roots ग्रह्, ज्या, वयि (वय्), व्यधि (व्यध्), वष्टि (वश्), विचति (व्यच्), वृथति (ओत्रश्—वृथ्), प्रच्छ् and भृज् when a कित् or an ङित् affix follows. Thus सम्प्रसारण being due to यकार (also of वय्) we look forward—

मित— । 'यजः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते । 'वचिस्त्रिपिञ्जादीनां किति' (६।१।१५) इत्यतः कितौति च । तदाह—एषां

किति ङितिवत्यादि । यकारस्येति—वयी यकारस्येत्यर्थः । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (३६३—६।१।३७) इति तु सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधपरम् । तेन—परवर्तिनी यकारस्य—सम्प्रसारणं प्राप्नोत्येव । अतस्तस्य निषेधार्थ—सूत्रमवतारितम् । यङिज्यत्वादीनां—गृह्णाति (शा-ङित्)=गृह्णीतः । जीनः इत्यादि । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति । व्यघेर्बिहः । वशेरुपनिः—अन्ये तु सूत्रेणैवोदाहृताः । स्थानिवद्भावाद् विययङ्गणेनैव वयियङ्गणे सिद्धे वयियङ्गणं व्यर्थमिति कृत्वा भाष्ये वयियङ्गणं प्रत्याख्यातम् । एतच्चैतत्सूत्रभाष्यप्रदीपे स्पष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति ।

२४१३ । लिटि वयो यः ॥६।१।३८॥

दी— । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्यात्लिटि । जयतुः ।
जयुः ।

In लिट्, सम्प्रसारण is not directed to the य of वय्. Thus वय् + अतुस् = उय्, अतुस् (by 'वचिस्वपी') = उय्, उय्, अतुस्, (by द्वित्व as in ईजतुः) = उउय्, अतुस् = जयतुः, similarly जयुः ।

मित— । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७) इत्यतो—नेति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । वयः इत्यवयवषष्ठी यः इति तु स्थानषष्ठी । तदाह—वयो यस्य इत्यादि । जयतुः जयुरिति—वय् अतुस् इति स्थिते 'वचिस्वपीति' (अतुसः किञ्चात्) सम्प्रसारणे कृते—उय् अतुस् इति जाते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—इजतुरित्येव द्वित्वम् हलादिशेषः सवर्णदीर्घश्च । एवम् जयुरिति ।

२४१४ । वयान्यतरस्यां किति ॥६।१।३९॥

दी— । वयो यस्य वो वा स्यात् किति लिटि । जवतुः ।
जवुः । वयेस्तासावभावात्—थलि नित्यम् इट् । उवयिथ ।
स्थानिवद्भावेन जिह्वात्तङ् । जये । जवे । वयादेशाभावे—

In लिट्, the य् of वय् is optionally replaced by , when a कित् affix follows. Thus जवतुः जवुः easy. It has been remarked

that 'अजन्तोऽकारवान् वा यः सास्त्रनिट् थलिवेडयम्' under अतो भारद्वाजस्य (2296), hence the author now says that वय् having no form in तास् etc—for it is used in लिट् only. Thus the above नियम does not apply and consequently it will have इट् compulsorily in थल् and give उवयिथ (उवय इथ—सम्प—by 'वचिस्त्रपि—')। वेज् is स्थानी and वय् is the आदेश or substitute. Hence by 'स्थानिवदादेश—' (49), वय् is to be treated like the retiring word (स्थानी)—वेज्, which is जित् । Thus वय् also is जित्—hence उभयपदी, so in the आत्मनेपदी it will give ऊये—(वय् एश्=उय् ए=उय उय्=ए—उ उय् ए=उये) and ऊवे (य् being replaced by व). But when there is no वयादेश (by वेजो वयि; 2411) we have—

मित—। वः + च + अन्यतरस्याम् + किति इतिच्छेदः । 'लिटि वयो यः' इति पूर्व्वमनुवर्तते । तदाह—वयो यस्य वो वेति । किति इति लिटि इत्यस्य विशेषणं तदाह—किति लिटि इति । ऊवतुरित्वादि स्पष्टम् ; ऊयतुरित्वादर्थेकारस्थाने वकार-भावस्य पाठात् । वयेसासावभावादिति—वेजादेशस्य वयेसासिविभक्तौ प्रयोगा-भावादित्यर्थः । 'वेजो वयिः' (२४११) इति लिख्येवास्य प्रवृत्तिः । ततश्च 'अजन्तोऽ-कार तान् वा यस्तास्त्रनिट् थलिवेडयमिति नियमस्यासम्प्रसक्तिः । अतः क्रादिनियमावित्य-मिट् । तदुदाहरति उवयिथ—इति थलः पिप्वेन कित्वाभावात्—वयेयकारस्य वकारादेशो न । वय् थल इति स्थिते—वय् वय् इट् थल्—उय् वय् इ थ—उवय इथ उवयिथ । वचिस्त्रपौति सम्प्रसारणम् । स्थानिवदभावेनेति । वेजःस्थाने हि वयिः आदिश्रुते । तेन वेजः स्थानी वयिरादेशः । वेज वयिजिद भवति । अतो वयिरपि 'स्थानिवदादेशः—' (४६) इति स्थानिवद भावेन जिद भवति । ततश्च स्थानिनीव जित्कार्यं लभते । जित्कार्यं च 'स्मरित—' इत्युभयपदिलविधानम् । परस्मै पदे रूपं दर्शितम् । इदानीं तडि—दर्शयति—ऊवे इति वय ए इति स्थिते एश्ः कित्वात्—यकारस्य वकारे कृते वय् ए—इति । ततो 'वचिस्त्रपौति'—सम्प्रसारणे कृते उव्

ए इति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वम् उच् उच् ए इति हलादिः—इति उच् उच् ए सर्वर्ण—
दीर्घः—उच् उच् ए—उ उ उ ए—ऊधे इति । वयादेशस्य वैकल्पिकत्वादाह—
वयादेशभावे इति—

२४१५ । वेज् ॥६॥१४०॥

दी— । वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्त्रिटि । ववौ । ववतुः ।
ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । जयात् । वासीष्ट ।
अवासीत् । व्येज् १००७ संवरणे । व्ययति—व्ययते ।

The root वेज् does not get सम्प्रसारण in लिट् । Thus वेज् + णल् = वे णल् = वा णल् (by 'आदिचः—' (2370)) = वा वा औ (by द्वित्व, and 'आत औ णल् : ') = ववौ (by 'ऊस्' and द्विविचि') । वेज् + अतुस् = वा वा अतुस् व व् अतुस्—(by 'ऊस्' and 'आतो लोप इति च' (2372)) = ववतुः । Similarly ववुः । वविथ—ववाथ—option of इट् (because it is अनिट् in तासि) । वविथ—वेज् इट् णल्—वा इथ वा वा इथ—व वा इथ—ववंइथ—('आतो—') । ववाथ—व वा थ (here 'आतो लोप' does not apply for णल् is neither कित् nor is preceded by इट्) । ववे—वेज् + ए—वा ए—वा वा ए—व वा ए—व व् ए । वाता—वेज् + ता—वा + ता (आदिच—2370), जयात्—वेज् + यासुट् + सुट् + तिप्—वा यास् स् त ('लिङ्गः सलोपः—') = वा यात् = जयात् (by वचिस्त्रयि—' (2409) and 'सम्प्रसारणाच्च' (330)) = जयात् (by अकृतसार्वधातुकयोः (2298) ; वासीष्ट—वेज् सीयुट् सुट् त = वा सीय् स् त = वा सी ० ष्ट (यलोप by 'लोपो व्योर्वलि'—(873) and षत्वटुल as before) = वासीष्ट । अवासीत्—वेज्—चिक् + तिप् = च वेज् सिच् तिप् = च वा सिच् ईट् त (by आदिचः—) = च वा सक् इट् सिच् ईत् (by 'यसररनमातां सक् च' (2377)) = अवास् इस् ईत् = अवास्-इ ० ईत् (elision of स्, of

सिच् by इट ईटि (2266) = अवास् ईत् । Similarly अवासिष्टाम्—
अवासिषु; etc. In the आत्मनेपद—अवासा अवासाताम् etc. व्यञ्ज्—जित्—
उभयपदी—अनिट् to conceal etc. व्ययति—व्ययते—by लघूपधगुण ।

मित—। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३०) इत्यतो नेति, संप्रसारण-
मिति चानुवर्तते । 'लिटि वयो यः' (६।१।३८) इत्यतो—लिटि इति । यद्यपि
'वयान्यतरस्यां किति' इत्यस्ति अव्यवहितं पूर्वपूर्वं, तथापि तच्चात्—किति इति
नानुवर्तते व्याख्यानात्—अतएव निष्ठायां उतम् उतवान् इत्यादि सिद्धम् । किञ्च
तथा सति णलः अकिञ्चात् तव संप्रसार' स्यादित्येतत् सर्वं विभाव्य फलितमाह—
वेयो नेति । ववौ—'आदिच' इति आत्वे कृते द्वित्वे अभ्यासङ्गस्य 'आतो लोपः'—इत्यालोपे
—'आत औ णल' इत्यौत्वे 'ठडिरेचौ'ति वृद्धिः । ववतुः—आलद्वित्वङ्गस्यलोपाः ।
एवं ववुः । वविथ—ववाथ, भारद्वाजनियमात्कलि इट् वा । उभयत्रैव आत्मम्, द्वित्वम्,
'ङ्गस्य' इत्यभ्यासङ्गस्यङ्गस्य । पूर्व्वं व इटः सदभावात्—'आतो लोपः'—इत्यङ्गस्य
आकारलोपः । परव तु किङ्दिटोरभावात् आतो लोपो न । ववे—आत्मम्, द्वित्वम्,
अभ्यासङ्गस्य; आतो लोपस्य । वाता—लुट् आत्मम् । कयात्—वे + यासुट् + सुट्
+ तिप्—वे यास् सूत्—वा यात् ('लिङ्गः सलोप' इति सकारश्चस्यापि निवृत्तिः
'आदिचः' (२३७०) इत्यालक्ष्य) उयात् (वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम्) ; कयात्—
(अकृतसाम्यधातुकयोरिति दीर्घः) । वासीट—आदिच इत्यत्वेम् । अन्यत् प्राप्त्वं ।
अवासीत्—अवेज् सिच् ईट तिप् इति स्थिते 'आदिच' इत्यात्वे—अवा सिच् ईट् त् इति
जाते—'यमरमनमातां सक् च'ति सगागम इट च—अ वा सक् इट सिच, ईट् त्—
अवास् इस् ईत्—अवास् इ ० ईत् (इट ईटोति सिच; सलोपः) अवास्, ईत् इति ।
व्यञ्ज् (व्यं) अयमप्यनिट् । जिलाटुभयपदी । व्ययति—व्ययते—अस्य छिटि
'आदिच' इत्यालं नेत्याह—

२४१६ । न व्यो लिटि ॥६।१।४६॥

दी—। व्येज आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि

हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । 'उभयेषां' ग्रहण—
सामर्थ्यात् । अन्यथा वच्चादीनां यच्चादीनां चानुवृत्तौव सिद्धे किं
तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इडल्यप्ति'— (२३८४)
इति नित्यम् इट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । ह्यञ्
१००८ स्पर्धायां—शब्दे च । ह्ययति—ह्ययते ।

The root व्यञ् does not get आ for its ए in लिट् । The
चङ् (verbal base) will get the इङि substitute (by 'अचो
ङिति' (254)). Thus व्यञ्+णल् (= व्ये णल्) = व्ये णल् = व्यै व्यै
अ । Now though the rule 'हलादिः शेषः' (2179—7. 4. 60) is
subsequent to 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (2408—6. 1. 17), yet the
latter (6. 1. 17) bars the former (7. 4. 60) and thus
effects the सम्प्रसारण of the यकार (of the चभ्यास) । For, what
is the force or importance of 'उभयेषाम्' in the rule 'लिट्य-
भ्यासस्योभयेषाम्' ? The force or importance of it is this :—
The rule 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' follows upon the rules 'वचिस्वपि—
यजादीनां किति' (8. 1. 15) and 'यङिग्यावयिव्यधिबटिबिचतिवृत्तिपृच्छति-
भृञ्जतीनां ङिति च' (6. 1. 16). Thus had Panini said 'लिट्यभ्यासस्य'
—only, we could have inferred from the consecutive position
of the above rules that the सम्प्रसारण of the चभ्यास of वचि etc
and यङि etc is meant. Hence the addition of 'उभयेषाम्' to 'लिट्य-
भ्यासस्य' (again) suggests that the 'सम्प्रसारण' of the चभ्यास will have
precedence to any other operation viz.—हलादिशेषबाधे । Thus
व्यै व्यै अ (= व्यै ए + व्यै अ = व्यै एवै यै) = वि व्यै अ (by

‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (363) and ‘सम्प्रसारणाच्च’ (330) = विव्याय
 अ (by ‘एचोऽयवादावः’) = विव्याय । [N. B.—The rules ‘न संप्रसारणे
 संप्रसारणम्’ (368) and ‘संप्रसारणाच्च’ (330) should be learnt
 by heart to understand सम्प्रसारण well.]—विव्यतुः etc. व्यञ् + अतुस्
 = व्ये व्ये अतुस् = वि वि अतुस् (by ‘लिव्यभ्यासस्य—’ and ‘वचिस्त्वपि—’
 (2408—09)) विव्यतुः (by इको यणचि (47)) । Similarly—विद्वत्स्
 —विदुः । In यल् the भारद्वाजनियम does not apply ; for there
 is a special arrangement in इह्यत्तिव्ययतीनाम् (2384). Thus
 the इद् here is not optional but compulsory. विव्यथिथ (व्येञ्
 इद् यल्—व्ये व्ये इथ—वि व्ये इथ (यल् is पित् and not कित् hence
 no sampra—of the verbal base (अङ्ग by वचिस्त्वपि—’) = वि व्यय् इथ (by
 (एचोऽय—) विव्यथिथ) । विव्याय—विव्यय (option of वृद्धि by ‘यलुत्तमो वा’) ।
 विव्ये—(आत्मनेपद form)—व्यञ् + ए = व्ये व्ये ए = विव्ये ए = वि वि ए = विव्ये
 (by ‘लिव्यभ्यासस्य—’, ‘वचिस्त्वपि—’ and एचोऽय—’). व्याता—व्यञ्
 + लुट् तास् = व्या ता by आदेच—2370—(Note in this connection
 that the prohibition of आत्व is in लिट् only and not in लुट् etc.)
 वीयात्—व्यासौट—the former is the result of व्यञ् + यात् = वि +
 यात् (here there is no need of आत्व for सम्प्रसारण being निष्
 must take effect whether change व्ये to व्या or not) = वीयात्—
 (by अङ्गत्साम्—(2298)) ; the latter results from व्यञ् सीयुट् सुद्—
 त. (आत्मने—) व्या सीय् स् त (here आत्मने—लिङ् not being कित्, सम्प्र—
 does not come in hence आत्व by ‘आदेच—’) । अव्यसीत्—अव्यास—
 अव्यञ् सिच् तिप् = अव्या सिच् इत् = अव्यासक् इत्स् ईत् = अव्या स् ई ० ईत्—
 अव्यासीत्—(dy आदेच—’ अमरस—’ and ‘इटः—’ ; (व्यञ्—सिच् त) त is
 not अपृक्त hence ई does not come) = अव्या स् त = अव्यास (सकृ, and इट्

do not come in the case of आत्मने, (cp—23/7) nor comes घल—
for the स follows upon an आकार and hence no घल of त)—
हृक्—to challenge and to make sound—that is to call, It is
also अनिट् and being भित्—उभयपदौ :—

मित—। 'आदेच् उपदेशेऽशिति' (२३७०—६१४५) इति अन्यवहितं
पूर्वसुबम् । तत आदित्यनुवर्तते । 'न व्यो' इत्यत्र 'व्य' इत्यस्य कृतात्वं यद्वा
निर्देशः । तदाह व्यञ्ज आत्वं नेति । तद्विरिति । व्यञ् षण् इति स्थिति 'अचो
भ्रिति' (२५४) इति तद्विरित्यर्थः । एवं व्यञ् षण् इति स्थितम् । ततो हिले व्यै
व्यै च इति जाते परत्वात् 'ह्लादिः शेषः' (७४१६०) इति प्राप्ते 'लिट्भासस्य—'
(६१११७) इत्यस्य चानेन बाधे प्राप्ते आह—परमपीति । यद्यपि लिट्भासस्य ता-
पेक्षया (६१११७) ह्लादिः—सूत्रम् (७४१६०) परं तथाप्यत्र पूर्वौव परस्य
बाधः । ततश्च यकारस्य सम्प्रसारणम् । नन्वेवंविधविधाने किं मानमिति चेदवाह ।
—उभयेषां यङ्गसामर्थ्यादिति । अयं भावः—'वचिस्त्रपियजादीनां किति' (६१११५),
'यङ्गिन्यावयिन्याविवटिविचतित्वयतिषृच्छतिभजज्त्तीनां किति च' (३१११६)
'लिट्भासस्योभयेषाम्' (६१११७) इति हि प्राणिनेः सूत्रक्रमः । तत्र 'लिट्भासस्य—'
इत्येतावदुक्तं अपि अनुवृत्त्या 'वच्चादियं छादियं (उभयेषामिव) अभ्यासस्य लिटि
संप्रसारणं स्यादिति' लभ्येत एव । ततः पुनरुभयेषाम् यङ्गस्य किं फलम् ?
नियम एव तत्फलमित्याह । कस्यासौ नियमः ? एषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्यात्
नान्यदित्येवंरूपः । तेन ह्लादिशेषरूपस्य कार्यान्तरस्य निवृत्तिः । न च 'संप्रसारणं
तदाश्रयं कार्यं बलवदि'ति न्यायादुभयेषां यङ्गं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य (न्यायस्य)
भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमिति दिक् । एवञ्च व्यै व्यै षण् इति
स्थिति (य ऐ वृथभासस्य सम्प्रसारणे कृते—वृ इ ऐ व्यै च इति जाते 'न संप्रसारणे
'संप्रसारणम्' (२६३) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । ततः 'सम्प्रसारणञ'
(२६७) इति इकारकारयोः इकाररूपः पूर्ववृत्तेः आदिमा । एवम् विव्यै च इति
स्थिति 'एचोऽयवाधाव' इत्याद्यादेशे—विन्याय इति । विन्यसुरिति—व्यै व्यै

अतस् इति स्थिते अतस् किञ्चात् वचिस्त्वपीति अङ्गस्य (द्वितीय 'व्ये' इत्यस्य) संप्रसारणम् । अभ्यासस्य तु लिट्भासस्येति पूर्ववत् संप्रसारणम् । एवम् वि वि अतस् इति ततो यण विव्यतुरिति । एवं विव्युरित्यम् । अथ भारद्वाजनियमात् यणि इङ्—विकल्पे प्राप्ते आह—'इङ्त्विति'—(२३८४) इति । विव्ययिथ = अभ्यासस्य प्राग्वत् सम्प्र.—अङ्गस्य सम्प्र.—न । यणः पिप्वेनाकिञ्चात् वचिस्त्वपीत्यस्याप्रवृत्तेः । ततो वि व्ये इथ विव्यय् इथ विव्ययिथ इत्यादिभ्यो रूपम् । 'अलुत्तमो वे'ति शिल्-विकल्पाद् वृद्धिविकल्पं दर्शयति—विव्याय—विव्यय इति । उभयत्रैव लिट्भासस्येति संप्रसारणम् । एवमेकत्र विव्ये अ इति अन्यत्र तु विव्ये अ इति तत् आद्ययादेश्यौ । विव्ये इति । व्ये अ + ए इति स्थिते हिले व्ये व्ये ए इति जाते पूर्ववत् पूर्वोत्तर—खण्डयोः संप्रसारणं यथादेश्यम् । व्याता इति । आत्वस्य लिट्भासं निषेधो नान्यत्र । तेन लुटि 'आदेच'—इत्यात्मम् । वीयात्—व्यासीष्ट इति । पूर्ववत् व्ये + यासुट् सुटतिप्—व्ये यात्—व्या यात् (आल्)—विद्यात्—(सम्प्र, किदाग्रिपीत्युक्तत्वात्)—वीयात् (अङ्गत्-आल्—(२२८८) इति दीर्घः) । उत्तरत्र—व्ये सौयुट् सु ट् त—व्ये सीष्ट इति स्थिते आत्मम् व्यासीष्ट इति । अव्यासीत्—अव्यास—पूर्ववत् अव्यो सिच् तिप् अव्यो स् ईत् इति स्थिते आल् 'यमरमनमाता सकृ च' (२२७७) इति सकि इटि अ अव्या स् ई स् ईत् इति स्थिते 'इटः ईटि' इति सिचः सलोपः—अव्यास् ई ० ईत् = अव्यास् ईत् —अव्यासीत् । उत्तरत्र अव्यो सिच् त इति स्थिते आल् अव्यास् त आकारात् परत्वेन यत्नाभावः—अव्यास् इति ॥ ईव्ज् इति जित्—अजित् । स्वर्धा—युद्धार्यमा-कारणा, शब्दस्तु सामान्यत आकारणमिति बोध्यम् । ह्यति—ह्यति इति । जिह्मा-दुभयपदौ । अलिभक्ति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते आह ।

२४१७ । अभ्यस्तस्य च ॥६॥१॥३॥

दी— । अभ्यस्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो हित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ—जुहविय । जुहुवे । ज्ञाता । ज्ञयात्—ज्ञासीष्ट ।

The root हृव् gets सम्प्रसारण ere it is to be duplicated (and not after it has been so done). Thus first comes सम्प्र.—and द्वित्व comes later on. Hence $\text{हृव्} + \text{णल्} = \text{हृवा णल्}$ by 'आदिच्'—(2370) = $\text{हृ} + \text{णल्}$ by this = हृ हृच् by duplication = जु हृ च by 'कुट्टोश्च' : (2245) = जुह्री च by 'अचोऽङिति' (254) = जु ह्राच् चो by 'एचोऽयवायावः' (61) = जुह्राव । (Observe the term 'अभ्यस्तौभविष्यतः' 'to be doubled later on'. Without this statement, we should have, by the rule 'उभे अभ्यस्तम्'—(426—6. 1. 5.), the duplication first (because अभ्यस्त necessitates duplication), after the चाल् by आदिच्: (2370), in the form of ह्रा ह्रा च । Then by this rule—the second ह्र takes सम्प्र. first, for it is nearer to the affix. But after it has been सम्प्रसारणated, the prohibition 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363) will bar the सम्प्र.—of the first ह्र. Thus the form will be जुह्राव by ह्रादि—शेषः and ह्रस्व and not जुह्राव which is sanctioned by usage. Hence Bhattoji has explained the term 'अभ्यस्तस्य' as 'अभ्यस्तौभविष्यतः' and not as 'अभ्यस्तौभूतस्य' which is more natural than the former. Nor can you argue that if द्वित्व is barred by 'अभ्यस्तस्य च', it (द्वित्व) will no more appear here by the परिभाषा—'सकृदश्ली विप्रतिषेधे—यद्वच्यते तद्वच्यते' (explained under—2409—and also ante); for द्वित्व must operate again by the counter परिभाषा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानान् सिद्धम्' (expld. under 2409) $\text{जुह्रवतुः—हृ हृ अतस्—जुह्रवच् अतस्—जुह्रव् अतस्—}$ (for the process shown by Nagesha—See the मितं—below.); similarly— जुह्रवः with उणच् —by 'अचिञ्चु'—(271). जुह्रीव—जुह्रमिच —option of इट by भारद्वाजनिघण्टु— $\text{हृ हृ च—जुह्रीव (युच्) । जुह्री वच्—}$

लुङ् इव—लुङ्विध by अक्) लुङ्—एङ् is कित्—hence neither गुण-
nor इङ् comes but उवङ् does. ज्ञाता—इवङ् + तास्—ज्ञा + ता by
'आदेचः—' (२३७०). इयात्—ज्ञासीष्ट—like वीयात्—व्यासीष्ट—(ante)
(इव् + यात्—ज्ञा + यात्—इयात्—इयात्) and (इव् + सीष्ट—ज्ञासीष्ट) ।

मित—। 'हः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति मूलतः स्वमासीत् । तच्च भाष्य-
कार्यैर्गविभागेन व्याख्यातम् । अतस्तद्व्याख्यानमिहाप्यनुवृत्तम् । 'यद्योत्तरं सुनीनां
प्रामाण्यात्, इति खरणात् । 'अभ्यस्तस्य च' इत्यत्र 'अभ्यस्तस्य' इति पदस्य यद्यपि
'कृतद्वित्वस्य' इत्येवापाततोऽर्थः 'उभेऽभ्यस्तम्' (४२६—६।१।५) इति सूत्रात्, तथापि
प्रदानुरोधाद् व्याचष्टे—अभ्यस्तोभविष्यत इति । इष्टञ्चान् जहावेत्यादिपदसाधनमेव ।
तथाहि—इव् णल् इति स्थिते आत्वे अभ्यस्तसंज्ञार्थं द्वित्वकृतं च ज्ञा ज्ञा णल् इति ।
अनेन सूत्रेणाङ्गस्य—सम्प्रसारणे कृते 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (२६३) इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणं न भवति । ततश्च जहादिशेषे अभ्यासङ्गस्य अङ्गस्य द्वौ—जहाव इत्येव भवति
न लुङ्वाव इति । अत उत्तम्—अभ्यस्तोभविष्यत इति, न तु अभ्यस्तोभूतस्य इति ।
ननु यदि अभ्यस्तोभविष्यतः ज्ञयतेः प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तर्हि द्वित्वस्य—
वाधितत्वात् पुनस्तस्याभ्यस्तोभवानं कथम्—'सकृदगतिन्यायाद्' पुनर्द्वित्वाप्रसङ्गेरिति
चेत् ? न । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वस्य प्रवृत्तेः । अत आह—ततो द्वित्वमिति
सम्प्रसारणानन्तरमित्यर्थः । लुङ्वाव इति । ज्ञे णल् इति स्थिते आत्वम् । ज्ञा णल्
इति । अभ्यस्तस्य चेत्यनेन सम्प्र.—ङ्—णल् इति । द्वित्वम्—ङ् ङ् णल्—लु
(कुङ्क्षुः—२२४५) द्वौ (अचो ज्ञिति (२५४)) अ—लु ङाव् अ—लुङ्वाव ।
लुङ्गवत्तुः—लुङ् अतुस् इत्यत्रापि समानम् । अतुसः क्तिन्नाद् गुणद्वयोर्भावे 'अचिन्त्र—'
(२७१) इत्युवङ्—जहुवङ् अतुस्—लुङ् अतुस्—लुङ्गवत्तुः इति । नागेशस्त—
'ज्ञा अतुस् इत्यत्र आलोपापेक्षया अनैमिषिकत्वेन (नहि 'अभ्यस्तस्य च' इति सम्प्र-
सारणमपि निमित्तोक्तव्यं विधीयते) अनन्तरत्वात् सम्प्रसारणे (कृते) वार्थपरिभाषायां
('वार्थादाङ्' वलीयः' इत्यस्याः) अनित्यताश्रयणेन अनन्तरत्वात् पूर्ववदपि (सम्प्र-
सारणोक्तिरिति सूत्रात्—(२६४)) ततो द्वित्वे उवङ् इत्याह इति । एवं लुङ्गुः (आलम्ब्य

सारणद्वित्वुलोवङ्गदेशाः) । अथ भारद्वाजनियमात् यलि इङ्विकल्पमाह—
 कुक्षोद्य—कुक्षविद्य—आत्वसम्प्रसारण—द्वित्वुत्वादि अङ्गस्य गुणश्च उभयतैव तुल्यः ।
 उत्तरत्र तु अवादेशमात्रं विशेषः । धलः पिप्त्वाद् गुण इति बोध्यम् । कुक्षवे—पूर्ववत्
 आत्वसम्प्र—द्वित्वुलोवङ्गदेशाः । एशः कित्वेन—गुणवृद्धिविरहः । ज्ञाता—आदेश
 इत्यात्वम् । अभ्यस्तौभवनस्याभावात्—सम्प्रसारणाभावः । ह्यात्—यासुट् कित् । आत्व-
 सम्प्रसारणे । ततः 'अङ्गत्—' इति दीर्घः । अत वक्षिस्वपीति सम्प्रसारणं नतु
 अभ्यस्तस्य चेति । अवाभ्यस्तौभावस्याभावात् । ज्ञासौष्ट—आत्वे सौष्ट इति ।

२४१८ । लिपिसिचिह्नश्च ॥३१॥५३॥

दी— । एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ।

The affix ञ् replaces स्त्रि coming after the roots लिप्, सिच्
 (सिच्) and ज्ञा (ज्ञेच्). Thus अलिप्यत्—असिचत्—and अङ्गत् (अ-
 ङ्—अङ् त्—अङ्गा अत् by—आदेशः—अङ्, अत् by—आतो लोप इति च'
 (2372)).

मित— । लिपिश्च सिचिश्च ङ्—समाहारद्वन्द्वः । तस्मात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
 लिपिरिति लिपि उपदेशे इत्यस्यैका निर्देशः । सिचौति सिच् चरणे इत्यस्य—ज्ञा-
 इतिङ्गञः कृतात्वस्य यङ्गणम् । एलेः सिजित्वेतस्मात् लेरिति 'अस्त्विति वक्ति स्यातिभ्योऽङ्'
 इत्यत अङ्गिति आनुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । अलिप्यत्—असिचत्—अङ्गत्—
 इत्युदाहरणानि ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥३१॥५४॥

दी— । 'आतो लोपः'—(२३२७) । अङ्गत् । अङ्गताम् ।
 अङ्गन् । अङ्गत । अङ्गास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००८ व्यक्तायां—वाचि ।
 अङ्ग वदति । उवाद । अङ्गवद । उवादिय । वदिता ।

उद्यात् । 'वदव्रज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् ।
टु ओष्ठि १०१० गतिवृद्धयोः । खयति ।

चङ् replaces चिञ् optionally when an आत्मनेपद affix follows. Thus चङ्गत् (with चङ्) and चङ्गासत् (without it). चङ्गत्—चङ्गे चित्—चङ्गा चङ्गत्—चङ्ग अत् (आतो लोपः—) —चङ्गत् । चङ्गासत्—चङ्गे चित् त—चङ्गा सिचत्—चङ्गासत् (Here आतो लोपः does not apply for सिच् is neither कित् nor कित् nor is it preceded by इट्) । Similarly—चङ्गताम् (चङ्) —चङ्गताम् (आत्म-चङ्) चङ्गासताम् (सिच्) । चङ्गन् (चङ्) चङ्गन् (आत्म-चङ्) —चङ्गासत् etc.

अथ हो etc—वद to speak clearly. It is सिट्. चङ् is an indeclinable meaning towards. Hence in चङ्ग वदति, चङ्ग is a नतिसंशक and goes before the root by 'ते प्राग्धातोः' । चङ्गवदति means to speak face of face. उवाद—वद वद् गल्—व वाद च—by 'ङस्' and 'अत् उपधायाः'—उवाद by 'लिटाभ्यासलोभयेषाम्' (2409) । कदतुः—वद + अतुस्=उद् अतुस् by 'वचिस्त्रिपि—' (2408)=उद् उद् अतुस् (by 'पुनःप्रसन्नविज्ञान')—उउद् अतुः (इत्तादिः शेषः)—कदतुः—by 'चकः सवर्णे—' (85). So कदुः । 'उवदिष—इट् want of एत्ताभ्यासलोप by 'न. ऋसददवादिगुणानाम्' (2263). वदिता (वदइत् ता). Note that the root is सिट् in तासि and not चनिट् । Hence the भारद्वाजनियम, in चल् does not apply. cp.—'चजन्तोऽकारवान् यस्यास्त्रिणि चक्षि-वेक्यम्—' । Hence that which is सिट् in तास् is also सिट् in चल् and not वेट् । कयात्—यासुट् is कित् hence 'वचिस्त्रिपि' applies. अवादीत्—explained. (Note that 'वदव्रजङ्गलस्याचः' supersedes 'नेटि' and 'अतो इत्तादिर्लघोः' (2214). टु ओ चि—the root is चि । टु for—वद्युः

(elephantiasis—शोथ or गौद) by—‘द्वितोऽणुच्’ and चो for उच्छूनः (उद्—यूनः) by—‘ओदितश्च’ (3019) ‘वचिस्त्वपि’, ‘सम्प्रसारणाच्च and ‘हलः’. It i.e. the root means movement and increment. चि + शप् तिप्—श्चे अति = अयति ।

मित—। वचौ ‘आतो लोपः’ इति नैतत् स्वव्याख्यानं किन्तु तत्स्वस्मारणम् । ‘लिपिसिचिह्नश्च’ इत्येतस्याव्यहितपरत्वादतस्य च स्पष्टत्वादितन्न व्याख्यातम् । अयमर्थः—‘आत्मनेपदेषु परेषु—चेल्रङ् वा स्यादिति’ । तेन अहत्त—अह्नास । पूर्वव अङ्—तदेवम्—अ ह्ने अङ् त इति स्थिते—आले अह्ना अत इति जाते—‘आतो लोपः’ (2872) । अह्, अत—अहत्त । परव सिच्—अह्ने सिच् त इति स्थिते—आले अह्नास् त—अह्नास, अव किङ्दिटोरभावात्—आतो लोपो नैति बोध्यम्—। एवमत्र पचवयम्—अहत् अहताम् अहन् इत्येकः पचः (अङ् परस्मै) अहत्त—अह्ताम्—अहन्त इति द्वितीयः—(अङ् आत्मने—) । अह्नास—अह्नासाताम्—अह्नासत इति तृतीयः (सिच् आत्मने) छटि—ह्नास्यति—ह्नास्यते इत्यादि—

अथ हाविति—वदतिश्रयतीत्यर्थः । एतद्वातुदयन्तु भादिगणः । वदति सेट् । अण्वेति अव्ययं गतिसंज्ञकम्—आभिमुख्यार्थं वतते—। गतित्वाद् धातोः प्राक् प्रयोगः । अण्वं वदति अभिमुखं वदतीत्यर्थः । उवाद् इति—जिटाभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः (२२८२) इति अङ्गस्य ठङिः । ऊदतुः इति—। वद् अतुस् इति स्थिते ‘वचिस्त्वपी’ति (२४०८) सम्प्रसारणम् । एवम् उद् अतुस् इति जाते—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् हिलम्—उद् उद् अतुस् इति । ततः—हलःदिशेषः—सवर्णेदीर्घश्च (अकः सवर्णे दीर्घः) इत्यनेन । उ उद् अतुस्—ऊदतुः । एवम् ऊदुः । उवदिश्च इति । वदधातोः सेट्त्वात्—भारद्वाजनियमो निवर्तते तासावविट्—के हि तस्य प्रवृत्तेः । वदिता—ताम् इट्—। उयात्—आशीः—यासुट् । किन्तु वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम् । अवादीत्—दर्शितन् मूले । इट् ईटीति (२२६६) इति सिञ्जलोपः । एतदर्थमेव नेटीति निर्वधि प्राप्ते ‘अतो ह्लादिरिति विकल्पं च प्राप्ते ‘वदव्रज’मूले वदव्रजो—विशिष्य यङ्णमिति विभाजनौघम् । अवादिष्ठासिन्धादि ।

दृ षो षि इति—द्वित्करणमनुजयम्—‘द्वितोऽयुच्—’ श्रययुः (शीघ्रः) । षोदित्-
करणं निष्ठानन्तर्यम् ‘षोदितश्च’ (३०१८)—यून—यूनवानिति । ‘हयोच्छूनैः
किमेभिर्भुंजैः’ इत्यादि । पुगन्तल्लुपधस्यचेति श्रवतेर्गुणः—श्रयति ।

२४२० । विभाषा खेः ॥६॥१॥३०॥

दौ— । श्रयतिः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ।
शुशाव । शुश्रुवतुः । “श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः”
(वार्तिक ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) इति—
सम्प्रसारणं न । शिश्राय । शिश्रियतुः । श्रयिता । श्रयेत् ।
शूयात् । ‘जृस्तभ्यु—’ (२२८१) इत्यङ् वा ।

The सम्प्रसारण is optionally ordained for the root श्रि, in लिट्
and in यङ् । Thus श्रि+णल्=श्रु ष् णल्=शु णल् (by ‘सम्प्रसारणाच्च’
(३३०)=श्रु श्रु ष by ‘लिटिधातोः—’ (२११७)=श्रु शौ ष by ‘अचो जिणति’
(२५४)=शुशाव् ष by एचोऽयवायवः (६१)=शुशाव । श्रि+अतुस्=श्रु अतुस्=
श्रु श्रु अतुस्=श्रु श्रुवङ् अतुस् by ‘अचिञ्—’ (२७१)=श्रु श्रुव् अतुस्=शुश्रुवतुः ।
Similarly शुश्रुवः । Now, when there is no samprasarana and the
form stands thus, after duplication,—श्रि श्रि णल्, the rule ‘लिट्य-
भ्यासस्योपवेशम्—’ (२४०८) comes in to operate on the duplicate
(अभ्यास) of the above so as to give श्रु श्रि ष when by ‘अचो जिणति’
(२५४) the resultant form will be श्रु श्रु ष—शुशाव ष=शुशाव and
not शिश्राव which is the expected one. Thus Bhattoji brings
forward the vartika ‘श्रयतेः etc’ (It has to be remarked that) the
सम्प्रसारण should be forbidden to the duplicate or अभ्यास of श्रि
in लिट् । Thus the सम्प्रसारण due to ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) is not
to operate here so that we get शिश्राव (श्रि+णल्=श्रि श्रि णल् (here

'वचिस्रपि' does not apply for कल् is not कित् = मि थै च (by 'इलादिः—' and चचौ लिङ्गति) = मिन्नाय च = मिन्नाय । In चतुस् मि नि चतुस् = मिन्निङ् चतुस् (by चचिन्—271) = मिन्निङ्गतुः (here 'वचिस्रपि—' does not come in for it is the alternative पञ्च) । Similarly—
मिन्निङ्गतुः etc with इङ् । अयिता—गुण इङ् ता । अयेत्—विधिलिङ् (गुण) यत्वात्—(आसीः)—It is कित् hence सम्प्रसारण by—'वचिस्रपि—' and दीर्घ by 'अकृत्—' (2288) । मि will have अङ् optionally in place of कित् by 'लक्ष्मन् सप्त सप्त यच्च यत्तु सप्त विभक्त्य' (2291) .—

मित—। 'यज्यः सम्प्रसारणम्—' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'लिङ्यङो' (६।१।१८) इत्यतो लिटि इति यङि इति चानुवर्तते ; तदाह—ययते; सम्प्रसारणमिति—। 'वचिस्वपि—' इति किति सम्प्रसारणे विहितम् । 'यङि-जिप्रति—' इति जिति च । एवमुभयत्र नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते इयं विभाषा—आरभ्यते । तत्र लिङ्यङौ अनुसादौ नित्यं प्राप्ते—यलादावप्राप्ते—यङ्यं तु अप्राप्ते विभाषा । शीघ्रयते (श्चि + यङ्—सम्प्रसारणपक्षे) । श्रेथीयते (सम्प्रसारणाभावपक्षे) । तत्रैवं प्रकृते सम्प्रसारणपक्षे यलि—श्चि यल् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वपक्षे च प्राप्ते शू यल् इति स्थिते द्विले य य यल् इति स्थिते 'अप्यो लिप्रति' (२५४) इति ऋद्धौ प्राप्तायाम् य शौ च इति तत आयादेशे ययाय इति । एवं य य यतुस् इति स्थिते 'अचिश्रु—' (२७१) इति स्रवङि प्राप्ते—य ययङ् यतुस् इति ततः यययतुरिति । एवमेव यययुरित्यत्र । ननु सम्प्रसारणपक्षे एव सिद्धम् । सम्प्रसारणाभाव—पक्षे तु कथम् । तत्र हि द्विलोचरं 'जिटाभ्यासस्य—' इत्यस्य प्राप्तेरभ्याससंप्रसारणात्—ययाय इति स्यात्—न त्वपेक्षितं—मिश्राय इति । न च 'विभाषा त्रिः' (६।१।३०) इत्यस्य परत्वात् अनेन 'जिटाभ्यासस्य—' (६।१।३०) इत्यस्य वाचो भविष्यतीति वाच्यम् । 'अस्य (६।१।३०) परत्वात् द्विवचनात् पूर्वं प्राप्ताया जिटाभ्यासीत्यस्य च द्विलोचनं प्राप्ताया युगपत्—प्राप्तभावेन विप्रतिषेधस्याप्राप्तपक्षे' इति मण्डेन्द्रसिद्धिरे स्पष्टम्—। अतएवात्र

कैयटः—“लिटः किञ्चाकिञ्चिभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम् । तत्र सम्प्रसारण—
पक्षे कृते सम्प्रसारणस्य (सम्प्रसारण + अच् अर्थे आदिभ्योऽनिल्यच्—तेन कृत—
सम्प्रसारणस्य इत्यर्थः) द्विवचनान् नास्ति वक्तव्यम् (किञ्चिदपीति भावः) । सम्प्रसारण-
भावपक्षे तु अभ्यासस्य—“लिट् अभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोति इति मत्वाह
(भाष्यकार इति शेषः) यं लिटोति (‘श्रैः’ इति ‘श्रयतेः’ स्थले भाष्यसंसतः पाठः) ।
(अद्योभयत्र वाचकत्वं दर्शयति) किञ्चलचणं नित्यं सम्प्रसारणम् (obj.) परत्वादित्यं
विभाषा (subj.) बाधते यथा, तथा अभ्यासलक्षणमपीति भावः’ इति सङ्गच्छते । एवं
‘लिट् अभ्यासस्येति सूत्रस्य प्राप्तिरुद्वाहते । अतस्तन्निषेधार्थं वार्तिकमुपन्यस्यति—श्रयतेरिति ।
भाषेयत्वं ‘श्रै लिटि—’ इति पठितम् । श्रयतेः शिधातोः लिटि अभ्यासलक्षणस्य—
लिट् अभ्याससूत्रप्राप्तस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधः—निषेधः वक्तव्य इति वाक्यशेषः । तेनेति
—अतएवानेन संप्रसारणं न । फलितमाह—शिश्राय इति श्रि णल् इति स्थितौ द्विवि-
श्रि श्रि णल् इति जाते अभ्यासलक्षणसंप्रसारणस्य बाधे—इत्यादिशेषः प्राप्नोति शिश्रौणल्
इति । तत ‘अचो ज्ञिणति—’ इति अङ्गस्य वृद्धौ शिश्रै अ इति अथादेशे—शिश्राय
इति । अतुसि किञ्चलचणस्य सम्प्रसारणस्य विभाषाश्चरित्यनेन बाधितत्वात्—श्रि श्रि
अतुस् इति स्थिते इत्यादिशेषोत्तरं—‘अचिञ्च—’ (२७१) इतीयङ्—शिश्रिय-
तुरिति । एवं शिश्रियुरित्यादिषु— । श्रयिता—गुण इट् ता— । श्रयेत्—विधिलिङ् ।
श्रूयात्—किदाशिश्रि इति किञ्चात् वचिस्त्वपीति संप्रसारणम् ‘अङ्गत्—’ (२१८८)
इति दीर्घश्च । अथ श्रयते‘जृ’स्तम्भ—(२२८८) इत्यादिना विकल्पादङ्—इयङि
प्राप्ते अङ् पक्षे विशेषमाह—

२४२१ । श्रयतेरः ॥७॥१८॥

दी— । श्रयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् ।
अश्रत् । अश्रताम् । अश्रन् । ‘विभाषा धेटश्चरोः’ (२३७५)
इति चङ् । इयङ्—अशिश्चियत् । ‘ह्यग्रन्त—’ (२२८८)
इति न वृद्धिः । अश्रयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः ।

भादिस्वाकृतिगणः । तेन तुलुम्पतौत्यादिसङ्ग्रहः । इति
भ्वादयः ।

The इकार of चि is replaced by अकार when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ चि चङ् तिप् = अ च अ त्. Now appear the rules अकः सवर्णे (6-1-101) and अतो गुणे (6. 1. 97) to operate simultaneously on अच अत्. But अतो गुणे is a पुरस्तादपवादः i. e. an अपवाद or forbidding rule which precedes that which is to be forbidden. Thus by the परिभाषा—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ती नीत्तरान्’ (explained before), अतो गुणे will bar अकः सवर्णे—(6. 1. 101) and not ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णः’ (6. 1. 102) because अकः सवर्णे is nearer to it (अतो) than ‘प्रथमयोः’. Hence Bhottoji says पररूपम्—and we thus get—अचत्—(and not अचात्). Here you cannot apply the rule ‘अतो लोपः’ (6. 4. 48) inasmuch as it concerns roots which are taught as अकारान्त at the time of आर्षधातुकोपदेश—‘अचताम् (तस्=ताम्) अचन् (‘भोऽन्’,—‘इत्य’, संयोगान्तस्य लोपः’ and ‘अतो गुणे’) । Now चङ् comes in by ‘विभाषा—’ (2375) in place of चित् when चङ् is wanting. Thus by चङ् and इयङ् we get अशिथियत् (अ चि चङ् तिप् = अ चि चि यत् by ‘चङि’ (2315) and want of इङि by ‘अप्रान्तचण—’ (2299) = अ चि चि चङ् अत्, by ‘हलादिः—’ and ‘अचिन्—’ (271) = अशिथियत् । Similarly—अशिथियताम्—अशिथियन् etc. Now the root चि has directly been taken up in the rule ‘अप्रान्त अणश्चसनाग्यणिञादिताम्—(2299). Thus when there is neither चङ् nor चङ्, there will occur सिच् giving अचयीत् etc (अ चि सिच् तिप् = अ चि चि सिच् ईट् त् = अ चि चि ० ईट्, here इङि cannot come in owing

to the prohibition 'भ्रान्त—' (2299) and hence, we have guna by 'सार्ध—' (2168); the affix सिच् elides by—इट् ईटि (2266) = अश्चत् ईत् by एचोऽयन्नायावः (61) = अश्चयौत्. Similarly अश्चयिहाम्—अश्चयिषुः etc). Here you cannot argue that the taking up of चि under 'भ्रान्त—' is of no avail on the ground that the rule 'नेटि—' is sufficient to serve the purpose (prohibition of गुण) for नेटि—prohibits the वृद्धि of those roots only which end in consonants. Nor can you rejoin that the existence or direct mention of the root चि is superfluous on another way viz 'सार्धधातुक्—' (7. 3. 84) being subsequent to 'सिच् वृद्धिः—' (7 2.1) will bar the same and direct गुण, whence by अवादेश—चि changes into चय् and thus being यान्त ending in य will have no वृद्धि by 'ह—न—यान्त—' bereft of चि; for the 'सिच् वृद्धि' according to the maxim of 'येन नाप्राप्ते' etc' i.e. having no scope elsewhere will bar the गुण though the same is an अन्तरङ्गविधि or inherent injunction. Here ends the यञादि class. इवादि class is inexhaustive so that roots like चुलुप् etc. also are included herein.

The भ्वादि class is also practically finished here.

नित—। अयतेः+अः इति च्छेदः। 'ह्रस्वोऽङि गुणः' (७।४।१३) इत्यतोऽङि इत्यनुवर्तते। अयतेरिति विधातोः क्षिपा निर्द्देशः। 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषोपस्थितेरन्त्यस्य नकारस्य स्थान अकार इति विज्ञायते। तत् फलितमाह—अयतेरिकारस्य अकार इति। अतएव चि इत्यस्य श्रभाषे जाते इयङ् प्राप्तायाश्च नान्येव। नन्वभयि—अश्चयङ् त्=अश्च अय् इति स्थिते सवर्णदीर्घपररूपयोरभयोः-

परत्वात् सवर्णदीर्घः (अकः—६।१।१०१) स्यात्—इति चेत् । न । पररूपस्य (अतो गुणे—६।१।२७ इत्यस्य)—अपवादत्वेन ‘पूर्वपरमित्यान्तरङ्गापवादानाम्—’ इति वलीयस्यात् । न च तत् (पररूपम्) प्रथमयोःपूर्वसवर्णः’ (६।१।१०२) इत्यस्यैव वाधकम् न ‘अकः सवर्णः—’ इत्यस्येति वक्तुं शक्यम् । पररूपस्य हि पुरस्तादपवादत्वेन ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ति नोत्तरान्’ इति न्यायात्—सवर्ण-दीर्घस्यैव (६।१।१०१) वाधकत्वं न पूर्वसवर्णस्य (६।१।१०२) । न च ‘अतो लोप’ इत्यलोपशङ्का । आहंभातुकोपदेशकाले अकरान्तत्वाभावादिति श्रेयम् । तथाचैवं पररूपे—अथ अत् इति अथत् इति भवति । एवम् अथत्ताम्—अथन् इत्याद्यङ् पञ्चे रूपानि । अङ्भावपञ्चे त्वाङ्—विभाषोचेट् श्योरिति । अथ अथि चङ् इति स्थिते चङि (२३।१५) इति द्वित्वम्—अथि थि अत् । ततश्चङ्ः ङित्त्वात् गुणहङ्गोरभावेन अचिञ्—(२७।१) इति इयङ्—‘अभ्यासस्य हलादि शेषः—एवम् अशिथिवयत् अशिथियताम् । अथिथिवयन् इत्यादि चङ्पञ्चे । वैकल्पिकत्वात्तदभावे आह—‘ह्रस्वम्—’ । इङ्निनिषेधात् सिचि अथयीत् इति । अ थि सिच तिप्—अथि इट् सिच् ईट् त् इति स्थितेऽट् ईटि—इति सिञ्छीपे ‘ह्रस्वम्—(२२।२६) इति इङ्निनिषेधात् गुणे अथ इ ० ईत्—अथईत् इति जाते—अथादेशे अथयीत्—इति एवमथयिष्ठाम् अथयिष्ठुरितिसिचपञ्चे तदेवं अङ्चङ्चिच पञ्चतः—अथयेर्लुङि रूपवैविध्यं द्रष्टव्यम् । ननु ह्रस्वन्तञ्चणञ्जनाग्यिञ्चिदितामि त्वन् श्रियङ्घञ् व्यर्थम् ‘ने टीति’ निषेधादेव सिञ्चेरिति चेत् । न । तस्य वद्वज्जिति ह्रस्वन्तञ्चणञ्जनिनिषेधमात्र-विषयत्वात् । न च तर्हि ‘सिचिह्रस्विः परस्मैपदेषु—(७।२।१) इत्यपेक्षया ‘सार्धम्—’ (७।२।२४) इत्यस्य परत्वाद अनन्तरङ्गत्वादपि गुणेन अथि ईत् इत्यत्र अथ ईत् इत्यत्र अथे इत् इति जाते अथादेशे अथय् ईत् इति स्थिते अथ्—इति यान्तत्वमादाय ‘ह्रस्वम्—’ इति निषेधात्—‘शिव शङ्घ’ व्यर्थमिथिव्यपि वाच्यम् । सिचि ह्रस्वेण नामनेत्यायेन अनन्तरङ्गगुणस्यापि अपवादत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । हङ्—इति यजादयो गता इत्यर्थः । भवादिरिति । आकृतिसंघ इति भातुपाठे भवादौ अपाठिता अपि धातवः भवाद्विगतरूपानि प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तेन

चुलम्पति (चुलुम्प्), लुम्पति (लुम्प) इत्यादिः संग्रहः भ्वाद्यन्तर्भाव इति भावः ।
इति शब्दविकरणाभ्यादयः । अथ सूत्रपाठितम् ऋतिधातुमाह—(भ्वाद्यपठितत्वात्पदङ्-
निर्देशः) ।

२४२२ । ऋतेरीयङ् ॥३॥१२॥२८॥

दो— । ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्—स्वार्थे । जुगु-
प्सायमियं धातुरितिवहवः । कृपायां चेत्येके । 'सनाद्यन्ता—'
(२३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाच्चक्रे । आर्द्ध-
धातुकविवक्षायां तु 'आयादयः आर्द्धधातुके वा' (२३०५) इतीयङ्-
भावे 'शिषात् कर्त्तरि—' (२१५८) इति परस्मैपदम् । आनर्त्त ।
अर्त्तिष्यति । आर्त्तीत् ।

इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम् ।

The root ऋत, read in the सूत्र only, takes इयङ् after it in
the sense of स्वार्थे । Many hold that the root is used in the sense
of censure; while others take it to mean 'censure and kindness';
it is, having taken इयङ्, is to the termed धातु by—सनाद्यन्ता etc.
Thus ऋतीयते । (ऋत् इय् शप् ते (ईयङ् being डित्, ऋत is चान्ते)—
ऋतीय् ऋते—ऋतीयते) । ऋतीयाच्चक्रे by 'कामप्रत्ययादाममन्तेलिटि—' । But
when there is आर्द्धधातुकविवक्षा, the root will be परस्मै—by 'शिषात्
कर्त्तरि—' when इयङ् is wanting by 'आयादयः—' । Thus आनर्त्त—ऋत् +
चल् = ऋत् ऋत् अ—अर्त्त अर्त्त अ = आनुट् अर्त्त अ by 'अतच्चादि' (2248) and
तस्मात्पुङ्लिङ्लः = आन् अर्त्त अ = आनर्त्त । अर्त्तिलुङिति (गुण इट् इति) आर्त्तीत्—
(लुङ्) आट् ऋत् इट् सिच् ईट् = आ अर्त्त इ ० ईत् = आर्त्त ईत्—आर्त्तीत्— ।
Here ends the भ्वादिप्रकरणम् ।

मित—। ऋतेः इयङ् इतिच्छेदः। ऋतिरिति ऋतधातोरिका निर्देशः।
 भ्रादिराकृतिगणत्वादभ्यायानुक्तोऽपि तन्मध्य—एवास्य रूपं लभते। सचास्मिन्सूत्रे एव
 दृग्गत इति आह—सीवः इति। कुमुदा निन्दा। एके केचिदित्यर्थः। समन्यान्ता
 इति इयङ् प्रत्ययत्वादिति भावः। ऋतीयत इति। इयङोच्छ्रित्वा 'दनुदात्तञित—'
 इत्यात्मनेपदम्। ङिञेति अन्यादेशः। ऋतीयाचक्षे—काम् प्रत्ययादित्याम्।
 भाईधातुकविवक्षायामिति—अयमर्थ—इयङ् इति ङिदृभवति। तस्य 'भायादयः—'
 इत्यनेन यदा—ऋतिना योगो न घटते तदा तस्य (ऋतेः) ङिञ्च न भवति।
 ङिञ्चाभावाच्च आत्मनेपदित्वमपि—न भवति। अतः आह—शेषादिति। आनत्
 इति—अन् + णल् इति स्थिते हिल्ले—अत् अत् णल् इति स्थिते 'उरत्—उरण्परः
 हलादिः शेषः' (इत्यभ्यासकार्यम्) 'अचो ङिति', 'अत उपधाया' इत्यनयो-
 र्मातयोः पुनस्तत्तत्पक्षस्य च इतगुणः (इत्यादिकार्यम्)। 'गुङ्विधौ ऋकारैकदेशो
 रेफो हल्त्वौ इत्युक्तारिति भावः। एवम्—अत् अरत् अ—अ अत् अ—आ
 अत्तय (अत्तादिः—२२४८)—अनुद् अत्त य—आनत् (तस्मान्नुद्—विह्वलः)
 अर्चिष्यति—गुण इद् सति। आर्चीत्—(लुङ्) आत्तत् इतिच् ईदत् आ
 अरत् इ ० ईत् (आडजादीनामित्याद्—'नेटीति' वृद्धिनिषेधाद् गुणेन 'अरत्' इति—
 इटईटीति सलोपः। आ अर्चीत् = आर्चीत्। एवम् आर्चिष्टाम्—आर्चिषुः।
 आर्चीः आर्चिष्टम् आर्चिष्ट। आर्चिष्टम् आर्चिष आर्चिष। लुङि—आर्चिष्यत्
 इत्यादिः।

इत्यविरतविद्यावितरणनिष्पन्नानाशास्त्रनदीप्यस्य मस्यावस्तव्यस्य कायस्यस्य
 सुगृह्णातनावः स्वर्गस्य श्रीसारदारश्चनविद्याविनोदस्य सूनुना श्रीकुमुदरश्चनेन कृतायाः
 नितभाषिणीसमाख्यायाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाः उत्तरार्धस्य प्रथमः खण्डः ॥

इति तिङन्ते भादिप्रकरणम्।

॥ श्री तत्सत् ॥

Errata on Siddhanta Kaumudi—

I. Vol. I, Part I (Sāndhi)—

(a) Pp. 46 line 8, for “कण्ठस्य ईकारस्य कण्ठो यकार” better read “तालव्यस्य ईकारस्य तालव्यो यकार” ।

(b) Pp. 68, line 17 for “‘षाड’ इति सङ्गतस्य कण्ठतालुस्थानसाम्यात्” read “‘षा ड’ इति सङ्गतस्य कण्ठौष्ठस्थानसाम्यात्” ।

(c) Pp. 171, line 25, for “प्रथमो खण्डः” read “प्रथमः खण्डः” ।

II. Vol. I, Part II (Sabda)—

Preface line 12, for “uttararddha” read “Purvarddha.”

Pp. 18, line 16 for “an अकारान्त प्रातिपदिक” better read “an अकारान्त base (अङ्ग)” ।

Pp. 52, line 22 for “having an affix” read “having a case-affix.”

[N. B.—Also see our translation of this sutra in “Laghu-Kaumudi”.]

Pp. 55, line 22, for “an affix” better read “a case-affix.”

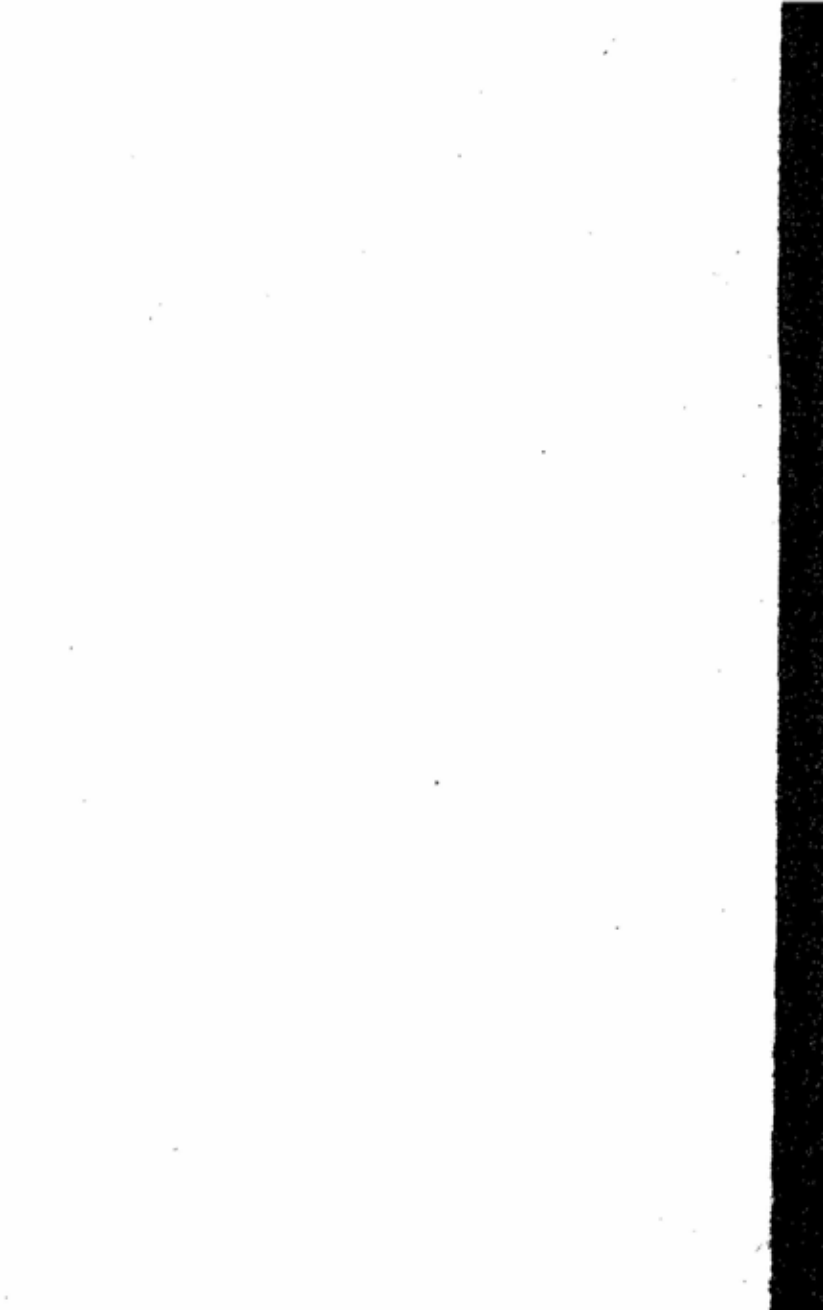
Pp. 68, line 14, for “परशब्दयोनि प्रथमा” read “‘परशब्दयोनि प्रथमौ’ ।

NOW AVAILABLE

Principal S. Ray's

1. Sakuntalam (with Introduction,
Translations, Tika, Notes &c).	Rs. 3/8/-
2. Uttaracharitam " "	Rs. 3/8/-
3. Mudrarakshasam " "	Rs. 3/8/-
4. Ratnavali " "	Rs. 2/12/-
5. Meghadutam " "	Rs. 2/-
6. Swapnavasavadattam " "	Rs. 2/12/-
7. Laghu-Siddhanta-Kaumudi " "	Rs. 1/8/-
Etc. Etc.	

Siddhanta-Kaumudi—part on "Tinganta"
(up to "Churadi") in the press.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 450.

Author—Dikshita, Bhattoji.

Title—Siidhanta-Kaumudi. Vol.IV.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.